



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

12 SEP 2013

891.99-82

4-93

123 APR 2011

Վ Տ Ա Կ

ԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԳՐԻԳՈՐ ԶԱՆԾԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

... Մշտադալար ուրիշեր
Սառ ծոցի մէջ քո ջըրին՝
Ճկուն ուսմն ու տերեւ
Թող թաց անեն տապ օրին՝...
Գ - Տ - - - Գ - Լ - Կ -

1002
8921

Խմբագրութեամբ

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ



ԹԻՖԼԻՍ

ТИФЛИСЬ

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի

Типография К. Мартirosianца

Орбелиановская ул., № 1-2

1901



731-89

Խմբագրութեան կողմից

Այս ժողովածուին մասնակցելու կոչին պատասխանեցին գրեթէ բոլոր հայ յայտնի գրողները: Հայկական ժամանակակից ինքնուրոյն գրականութեան արդիւնքի մի հաւաքածու է, որ դնում ենք հրապարակի վրայ: Այստեղ իրանց լուծան նւիրել են հայ նահապետ-գրողից սկսած՝ մինչեւ ամենանոր, լուսնային սկսած հեղինակները:

Ժողովածուի նպատակի մասին խօսել հարկ չենք համարում. այդ պարզ է և ամենքին յայտնի: Եւ, շատ ուրախ ենք, որ բոլոր մեր գրողները ձեռք ձեռքի են տալիս այս ժողովածուի մէջ՝ մի աւելի բարձր նպատակի համար:

Մեր կոչին՝ քիչերն եղան, որ չը պատասխանեցին: Ինչ պատճառներով որ նոքա չը կամեցան աշակցել ձեռնարկին, այնուամենայնիւ, սիրում ենք յուսալ, որ սրտով մօտ են և համակրում են այս գործին:

Ջնորհակալութիւն բոլորին:

Վ. Փ.

1901. Մոսկվա.

Дозволено цензурою
С.-Петербургъ, 22 марта 1901 года.

Faint handwritten text at the top of the left page.

Faint handwritten text in the middle of the left page.

Large block of faint handwritten text on the left page, mostly illegible.

Faint handwritten text at the bottom of the left page.

U E U T E A E Q I T

* * *



ենք միասին դնում էինք ճանապարհ.
Դու վաստակած՝ լանկարծ վհատ կանգ առար...
Դու առաջիր. «Տես, երկինքն էլ մթազին
Գու փոթորիկ է պատրաստում մեր գլխին»:

Բարդ-բարդ ամպեր թող կուտակւին՝ թանձրանան,
Ըմպրոպ ճալթի, շանթեր փայլին մեր վրան.
Չը վհատինք, և միշտ լաւնջ անվրդով—
Գիտեմ, ընկեր, տեղ կը հասնենք արևով:

Եւ մենք հասանք, անցանք զժւար ճանապարհ,
Պահ մի կրկին արեն ելաւ ոսկեվառ.
Բայց չխաբւիս դու այս փայլից կարճատե—
Դեռ շտտ փորձանք բախտը կ'հանէ մեր առջև:

Կը զայլանայ, կը կատաղի չարութիւն,
Եւ դէմ առ դէմ մենք կը տեսնենք թշնամուն.
Նա սպառազէն և ահարկու, մենք անզօր,
Եւ մեր շարքեր կը նստրանան օրէ ցօր:

Եւ կը խլէ նա մեզանից լաւերին,
Եւ կը հասնեն սգոյ օրեր մեզ բաժին.
Բայց հաւատա՛, կը տառապենք մենք երկար,
Բայց և կապրենք—մեռնելու չէ՛ սերմն արդար...

Բեղմնաւորւած անկաճների արիւնով
Դարձեալ երկիրն պտուղ կը տայ երկունքով.
Օրը կը գայ, կը զաղարի փոթորիկ,
Եւ յաղթութիւն կը վաստակեն մեր ուղիք:

Յ. Յովնաննիսեան



Ս Ի Ր Ո Յ Ե Ր Գ Ը



Ես լսել դու այն հրաշալի երգը, սիրոյ երգը...

Ա՛խ, ես լսեցի այն երգը իմ ամբողջ կեանքում միայն մի անգամ։

Ո՛վ էր երգում այդ հրաշալի երգը։ Սրգեօք աստղերն էին երգում, թէ ծաղիկները. արդեօք ծոփն էր երգում թէ իմ սիրտը...

Ես այդ չ'գիտեմ. — շատ կարճ միջոցում լսեցի այդ սրբազան, չքնաղ երգը, որ մինչև այժմ զօղանջում է հոգումս։

Եղել է, չի եղել, շատ հին ժամանակում մի հրաշագեղ, փարթամ աշխարհում մի արքայադուստր է եղել. թարմ ու պայծառ, ինչպէս ծիրանի արշալոյսը ձիւնապսակ լեռնաղաղաթներին, չքնաղ ու նազելի, ինչպէս եղնիկը անտառի աղբիւրի մօտ, նորաբողբոջ և կենսալից, ինչպէս մայիսեան կոկոնը վայրի վարդի։

Այդպէս պայծառ, թարմ ու չքնաղ է եղել նա։

Արքայադուստր ամբողջ կառուցած էր սեպ ու բարձր ժայռերի կատարին, մի հրաշակերտ և հոյակապ ամրոց, ուր ապրում էր նա իր գեղեցիկ նաժիշտներով։ Արշալոյսին արևը ամենից շուտ ողջունում էր նրան — այդ չքնաղ արեգակին, և լեռների հովասուն ամբրոսը զուրգուրում էր նրա զիշերաչալէս սև ու սիրուն մազերի հիւսքը։

Ո՛վ կարող է սպրեկ առանց ընկերի, — քարերը միայն և քարասիրտները։ Երբ մարդուս սիրտը հասունանում է ծաղկի բողբոջի պէս և օրօրում է անուշ երազներով՝ այն ժամանակ սիրտը որոնում է մի ընկեր-սիրտ՝ նրան սիրելու և ամբողջապէս նւիրելու սիրածին։

Հասաւ այդ նւիրական օրը, — և արքայադուստր սիրտն էլ սկսեց երազել մի ուրիշ, հեռու, մտերիմ, անյայտ սրտի մասին։

Հասկացաւ արքան, նրա հայրը. հասկացաւ թէ ինչո՞ւ է իր դուստրը այնպէս երազուն, տխուր և մտորուն...

Եւ արքան ուղափոխեց մունետիկներ աշխարհի ամեն կողմերը յայտնելու որ իր դուստրը պիտի իրեն փեսացու ընտրէ։ Թող դան արքայազներ, իշխանազներ, շնորհալի մարդիկ, թող մրցեն իրար հետ։ Եւ արքայադուստրը իրեն սրտի ուղածով՝ կ'ընտրէ իր ցանկալին, անշուշտ ամենաքաջին կամ ամենաշնորհալուն։ Եւ եկան հեռաւոր աշխարհներից, ծովերի այն կողմի աշխարհներից երիտասարդ արքայազներ, իշխանազներ, շնորհալի մարդիկ. ամենքն էլ զարդարած գեղեցիկ և թանդաղին զգեստներով, շրջապատւած սուար ծառաներով։ Եկան և բոլորը հիւրասիրեցին արքայի պալատում։

Բայց և ամեն օր դալիս էին նոր-նոր երիտասարդներ, մրցակիցներ։ Սիրոյ այդ ուխտաւորներին վերջ չը կար։

Ամեն առաւօտ, արքայի և պալատականների հետ, բոլոր երիտասարդ մրցակիցները հաւաքւում էին արքայադուստր ամրոցի տակ, մրցման հանգէսի համար։

Ամեն առաւօտ արքայադուստրը իր նաժիշտներով, ինչպէս լուսինը աստղերի հետ, բարձր պատշգամբից, ինչպէս երկնքից, ողջունում էր և դիտում մրցող փեսացուներին։

Սէրը, արևի պէս, ջերմացնում և կեանք է տալիս մարդկանց, սէրը թե և տալիս մարդկանց և լեզու՝ համբերին։

Փեսացուները ցածրից նայում էին վերև՝ չքնաղ կոյսին, ողևորում էին, յափշտակւում նրա ջնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ, և բոլորի հոգում վառւում էր մի աննկարագրելի, անյաղթելի բոց, կսրով...

Եւ սկսում էր մրցումը։

Մի տեղ ձիարշաւում էին, միւս տեղ ըմբշամարտում, մի
ուրիշ տեղ սրով և նիզակով մենամարտում... Իսկ մի այլ տեղ
էլ, դանազան մարդիկ, իրենց դանազան շնորհքներով էին մրցում:

Բայց ամեն օր, ամեն ժամ գալիս էին նոր-նոր մրցա-
կիցներ, և սիրոյ այդ ուխտաւորներին վերջ չկար:

Եւ մրցութեան վերջին յաղթանակը ամեն երեկոյ մնում
էր անորոշ, իսկ սիրոյ այդ չքնաղ գեղեցկուհին, — անդին
մրցանակը, — վերջալոյսին իր նաժիշտներով մնաս բարեւ էր
տալիս յոգնած, վիրաւոր մրցողներին և առանձնանում իր շա-
տրրւաններով օրօրուն պարտէզները...

Մրցումը պիտի տւէր ամենաշատը քառասուն օր: Վեր-
ջին օրւայ երեկոյեան ամենայաջող մրցողը կարժանանար իր
յաղթական դուխը հանգչեցնելու արքայադստեր սրտի վրայ:

Արդէն անցել էին երեսուն և ինն օր՝ մրցման տենդային
օրեր, ուր զոքան սրտերի լոյսեր ջախջախեցին ու որքան մար-
դիկ վշտահար հեռացան, անյոյս հեռացան...

Մնացել էր միայն մի օր, — ամենախորհրդաւոր, ճակա-
տագրական օր, երբ պիտի վճուէր կոյսի բախտը, երբ հանդէս
պիտի ելլէր բախտաւորը:

Արքայադուստրը ցնորքների մէջ սուղած մեկուսացել էր
դրախտային պարտիզի մի ծառախիտ անկիւն և երազում էր...
վաղը, այդ պահին, կը լուսաւորւին ամրոցի բուրդերը գոյն-
զգոյն ճրագներով, կը հնչէ երաժշտութիւնը, արքան նստած
դահլիճում իշխանների մէջ՝ կողջունէ իր միակ, բախտաւոր
դստեր, որ իր յաղթական փնտալի ձեռքը բռնած՝ կը ներկայա-
նար հօրը՝ օրհնութիւն առնելու... Վաղը, օ, դեռ զոքան
ժամանակ կար մինչև վաղը. ինչպէս պէտք էր անցկացնել այդ
գիշեր, այդ անհամբեր, երկար, լուռ գիշերը: Անհամբերութիւ-
նից նա տանջւում էր. նրա հոգում անցնում էին դէմքեր՝ տղա-
մարդկանց քաջ, խրոխտ դէմքեր... «Արդեօք ո՞վ է, ո՞վ է լի-
նելու իմ սրտի տէրը», հարցնում էր նա ինքն իրեն. «գանձիս
Վէսը կըտայի նրան, ով որ հիմա դուշակէր իմ փեսացուն»...

Դեռ այդպէս երկար, երկար նա երազում էր...

Լուռ, անգորր գիշեր էր, լուսինը կարապի պէս նոր էր
սկսել լեռների զլխից ընկնել երկնքի մուգ-թաւշեայ ծովը լո-
ղանալու... Աստղերը, երկնքի այդ վառ-վառ ծաղիկները, բու-
րում էին եթերային ոլորտում և հիասքանչ ամբրոսը տարած-
ւում էր երկրի վրայ. նա գգում էր այդ արբեցած էր նրա-
նով և հողին ծծում էր երկնային բուրմունքը... Այնպէս
լիքն էր նրա հոգին, այնպէս խանդակաթ արոփում էր նրա
սիրտը և մաքուր սէրը ծփում, որ նա և՛ արտասուել էր ու-
զում և՛ ժպտալ: Բայց այնպէս տենչում էր գրկել մի սրտի, մի
հաւրագատ սրտի. գրկել, սեղմել իր սրտին և թռչել, սլանա-
նալ եթերային տարածութեան մէջ և համբուրել աստղերը,
հազար-հազար աստղերը...

Եւ ահա հեռու, հեռու, անյայտ տեղից, դուցէ հեռու,
հեռու, անյայտ սրտից՝ լսեց նա մի երգ, մի մարմարուն, մի
թալուկ, մի հեղ երգ: Նրան այնպէս լուաց թէ նա գրկել է
իր սիրածին և սաւառնում է երկնքում և աստղերը երգում են
իր սիրածին երգը... Նա սկեռեց աչերը աւելի որոշակի դէ-
պի աստղերը և լարեց լսելիքը... Իսկ հնչում էր երգը, զօղան-
ջում էր երգը — մի ղիւթական, հողեբուղիս երգ, որ աղբիւրի-
պէս բխում էր անհունութիւնից և խոխոջում յաւերժութեան
վայրերով. մի գերասքանչ երգ...

Ո՞վ կարող է նկարագրել այդ երգը: Մեր լեզուն անգոր է.
մեր հոգին միայն կարող է լսել այն. լսել միայն... Եւ ո՞չ մենք
— բոլորս կարող ենք լսել այդ. ան, այդ երգը միշտ է զօ-
ղանջում տիեզերքի մէջ, բայց մենք չենք կարող լսել...

Բայց ո՞վ էր երգում այդ երգը...

Կոյսը յափշտակւած լսում էր: Չէր շարժւում: Նրա հո-
գին ծծում էր ամեն մի հնչիւնը...

Եւ նրան թւում էր, որ հասկանում էր այդ երգը, որը և
այնպէս էր ասում նրան — «Առանց արեւի երկիրը կը ստուէր,
և՛ մարդիկ, և՛ ծաղիկները. կեանքը չէր լինի. իսկ առանց
սիրոյ արեւը պէտք չէր:

Սէրն է արեւների արեւը...

«Ո՞վ կարող է հասնել սիրուն՝ արևին, — ոչ ոք: Մեր սրբ-
տի նւիրական երազներն ու իղձերը միայն կարող են թւակո-
խել սիրոյ սահմանները... Բայց մեր սիրտը միշտ երկրում կը
մնայ՝ արևի — սիրոյ կարօտ...» Այդպէս էր հասկանում նա:

Նրան թւում էր երբեմն թէ աստղերն էին երգում, կամ
տիեզերքի անհատ խորքերից աստղ-որտեր. կամ զիշերային ան-
գորը շղարշների մէջ՝ մտախոհ լեռնազաղաթները. կամ կէս-
գիշերի ուշացած թռչունները, որ հով գեփիւռի թւերի վրայով
զալիս-հանգչում էին ամրոցի բուրգերի վրայ՝ կամ պարտիզի
մութ սօսիների ճիւղքերում:

Նրան թւում էր դարձեալ, թէ աստղերն էին երգում,
կամ լեռնային լանջերի ծաղիկները՝ քնքուշ բողբոջների խոր-
քերից, կամ անտառի խորհրդաւոր շշուռն էր այդ, կամ այ-
րերի եղնիկների մնջիւնը... կամ հեռաւոր ծովերն էին երգում,
համբուրելով դալար ափերը... դուցէ անապատն էր երգում...
կամ մի մարդկային սիրտ, մի հովիտ, մի երգչի սիրտ...

— Մարդկային սիրտը միթէ կարող է այդպէս վեհ ու
հրաշալի, խորն ու վսեմ երգել. մտածում էր նա, խորասուզ-
ւած՝ լսելով երգը:

Երբ լսելիքը լարած դէպի հեռուները՝ անսահման վայրե-
րից էր սպասում լսել այդ երգը՝ այն ժամանակ նրան թւում
էր թէ իրեն մօտ, շատ մօտիկ, հէնց իր սիրտն էր երգում,
բայց որ ուշադիր էր լինում իր սրտին՝ այն ժամանակ երգի
կախարդական, վերասլաց հնչիւնները ծորում էին անհուն ե-
թերից:

Եւ դեռ լսում էր խորասուզ... Աստղերը չքացան, ար-
շալոյսը վառեց իր խարոյկը լեռների դազաթին, թռչունները
զարթնած սառաւնում էին օդում, և գեղջկուհիները ծորում
դէպի աղբիւրն էին շտապում:

Այն ժամանակ, կոյսին թւաց, որ երգը լռեց. բայց իր
հոգում դեռ հնչում էր նրա վեհափառ արձագանքը:

Վերջին օրն էր, — քառասուններորդ օրը՝ ճակատագրական
օր: Կրկնակի քանակութեամբ ժողովել էր ամբողջ զիտելու
փեսացուներին, որոնք օրհասական տագնապով սպասուստում
էին մրցել: Եկել էր արքան իր իշխաններով և նախարարնե-
րով: Եւ բոլորը լարւած՝ սպասում էին կոյսին, որ պիտի դուրս
գար պատշգամբ, ողջունէր և սկսէր վերջին, ճակատագրա-
կան, խորհրդաւոր մրցահանդէսը:

Ահա դուրս եկաւ կոյսը, բայց ոչ առաջւայ պէս ուրախ և
պայծառ. նրա աչերի մէջ մի հեղ թախիժ էր երևում: Բոլորը
նայում էին նրան. խոնարհ ողջոյն տւեց կոյսը ամենքին և
ասաց մեղմիկ.

— Ազնիւ մրցակիցներ, մինչև այժմ ես փափագում էի
իմ սիրտը տալ ամենաքաջին կամ յաջողին. բայց այժմ փոխ-
ւեց իմ սրտի իղձը. երեկ զիշեր ես լսեցի մի հրաշալի երգ, մի
զիւթական ձայն, որը բովանդակ հոգիս զրաւեց-կախարդեց...
Ո՞վ էր այդ երգը երգողը, ո՞վ էր, թող հանդէս դալ. նա է իմ
սրտի տէրը...»

Ինչպէս ծովն ուժգին հողմից, այնպէս և յուզեց ամբողջ
ժողովուրդը. տարածւեց մի խուլ շշուկ. բոլորը տխրեցին. բայց
լինջ կարող էին անել. նրանք այնպէս էին կարծում, թէ ար-
քայագուստը խաղում է իրենց սրտերի հետ:

Այն ժամանակ արքան խօսեց.

«Անխորտակելի է իմ դստեր կամքը. ես չեմ կամենում
նրա սիրտը կոտրել. թող հանդէս ելնի երեկւայ երգողը, ով ո՞ր
էլ լինի»: Տիրեց մի խոր լռութիւն, և ոչ ոք հանդէս դուրս
չեկաւ:

Այս անգամ արքան հրամայեց, որ ամենքը մէկ-մէկ եր-
գեն կոյսի առաջ, որպէս զի նա ձայնը ճանաչէ և գտնի իր
փափագելին:

Այդ ժամանակ սկսեց մի աարօրինակ տեսարան: Իւրա-
քանչիւրը իրար յետևից, հերթով, ներկայացաւ կոյսի առաջ
և սկսեց երգել: Ամենքը երգեցին. օրեր տւեց: Երբ վերջացաւ սի-
րոյ սխտաւարների այդ նոր մրցումն էլ, այն ժամանակ արքայի
հրամանով եկան մայրաքաղաքից, քաղաքներից և գիւղերից

ամեն դասի մարդիկ, — քաղաքացիներ, վաճառական, վարդապետ, երգիչ. եկան հովիւներ, ցնցոտիների մէջ աղքատներ, չափահասներ, նոյն իսկ ծերեր, և երգեցին... Անթիւ, անհամար ձայներ՝ կոպիտ կամ քաղցր, սուր կամ նուրբ, հնչեցին կոյսի առաջ. բայց նա ոչ ոքի հաւանութիւն չտուեց. և ինչպէս կարող էր, — նրա հոգում դեռ զօղանջում էր այն հիւսիքանք, սրբազան երգը:

Դեռ շարունակում էր այդ ձանձրալի փորձը. իշխանազն փեսացուները յուսահատուել — հեռացել էին, իսկ կոյսը արդէն վաղուց էր համոզուել, որ այն երգը երբեք լսելու չէ այդ մարդկանցից... որ այն երգիչը մի անյայտ սիրտ է, որին պէտք էր որոնել:

Եւ նա վճռեց թողնել իր հօրն ու արքայական կենցաղը և ընկնել — թափառել աշխարհի մէջ, երկրի ոլորտներում և գտնել չնաշխարհիկ երգչին...

Մի գիշեր, ծախեալ, դադարի կերպով դուրս եկաւ ամրոցից մէն-մենակ, դնաց դէպի լեռները, հետքը կորցրեց և այնտեղից ձանապարհ ընկաւ դէպի հեռուները... Մտնում էր մարդկանց խմբերի, խնջոյքների մէջ, ուր որ երգ էր հնչում. գնում էր լեռներ՝ հովիւների, լճերի ափը՝ ձկնորսների մօտ, — ամեն տեղ ուր մարդ կար և լսում էր ամենքի երգը. բայց ոչ մէկը չէր նմանում այն հրաշալի երգին. ինչքան խաւարը լոյսից, նոյնքան էլ մարդկանց երգը հեռու էր այն երգից:

Թափառեց օտար ժողովուրդների մէջ, երկրի հեռաւոր անկիւններ, բայց ոչ մի տեղ չգտաւ իր երգի նմանը...

Իսկ այն երգը շարունակ, միշտ զօղանջում էր նրա հոգում, և խթանի պէս նրան անխոնջ թափառել էր տալիս:

Մի անգամ վերջալոյսի ժամանակ նա տեսաւ, որ մի գեղեցիկ, կորովի երիտասարդ՝ նստած իր ամենի նժուգի վրայ իր հեծեղադօրքի հետ՝ անցնում էր յաղթական գնացքով: Երիտասարդը վերադառնում էր կուռի դաշտից, հայրենիքի թշնամուն յաղթած: Բոլորը ուրախ էին, և հսկարտ. նրանց աչքերը

փալլում էին, և աշխույժով խրխնջում էին նժույգները:

Երբ կոյսը տեսաւ երիտասարդին, լսեց նորից այն հիւսիքանք երգը, նրան թւաց որ այդ քաջ երիտասարդն էր երգողը: Մօտ վճռեց, փարւելու և գրկելու նրա նժույգի ոտքերը, բայց երիտասարդը հսկարտութեամբ մերժեց և լուռ անցաւ...

Այն ժամանակ նրան, արքայազն կոյսին, այնպէս պարզ թւաց, որ իր սիրտն է երգողը. բայց երբ լսելիքը ուշադիր լարեց դէպի սիրտը, — այն ժամանակ նա զգաց, որ երգը ծորում էր հեռւից, ծովի ալիքներից, կղզու նոճիների խորքից: Հտապեց դէպի ծովը, փարւեց ափին, ուր ալիքները նժույգների պէս մոնչելով՝ արշաւում էին դէպի ափը փրփրած-սալիտակ բաշերով. իսկ կղզին լուռ էր և մշուշի մէջ... Այն ժամանակ նրան թւաց, թէ իսկ և իսկ աստղերն էին երգում. և նա լարեց լսելիքը դէպի երկինք, բայց աստղերը լուռ էին և նրանց համը ձաճանչները ողողում էին նրա լափշտակած ձակաւոր...

Եւ երբ ամբողջական զեփիւռը շուրջ նրան, նա այնպէս զգաց թէ զեփիւռը բերում էր ծաղիկների բողբոջից այն նւիրական երգի վեղդեղանքները: Փափաքով փարւեց ծաղիկներին՝ վարդին-շուշանին, մանուշակին ու նարդոսին, բայց նրանք լուռ շրջեցին մաքուր թերթիկները և մեղմ, անուշ բուրեցին... Բազկատարած-ընկել էր դալարի վրայ և երազում էր, և երբ վերկացաւ — կանգնեց, նկատեց մօտիկ տեղում խրճիթի մի մեղմ լոյս: Յոգնած էր. շտապեց այնտեղ. դուռը բաց-խեց, բացին և նա ներս մտաւ: Կրակի առաջ նստած էր մի չափահաս կին, զրկում մի մանուկ. իսկ ծնկների վրայ դուռի դրած՝ նիրհել էր մի պատանի, — նրանց մայրն էր այդ կինը, հոգսերով և գորովով լիքը: Երբ կինը նրան տեսաւ, կամացուկ դրեց բարձի վրայ պատանու դուռից, վեր կացաւ, սիրով բարեկեց արքայադստեր, որ մի աղքատի էր նմանում այժմ, և խնդրեց նստել կրակի մօտ... Երբ կոյսը այս ամենը տեսաւ — փղձկաց նրա սիրտը. անհուն կարօտով փաթաթուեց կնոջ պաշտոնով, ընկաւ նրա գիրկը և սրտաբուղիս լացեց. իսկ կինը

73/-89 1022 823



մխիթարում էր նրան և զուրգուրում. այն ժամանակ կոյսին թւաց, որ մայրական սիրտն էր երգում այն սրբազան, երկնային երգը...

Եւ երբ երկար լացելուց յետոյ, հանգստացաւ և նստեց, նրա հայեացքն ընկաւ լուսամուտից դէպի դուրս. — մեզմ գիշեր էր. աստղերը աչերի պէս՝ բաց-խուփ էին անում, շրշում էին հասկերը, ծփում էր ծովը և ծղրիտը ծղրում, — այն ժամանակ նրան թւաց, որ այդ վայրկեանը ամենավեհ վայրկեանն է իր կեանքում. և նրա հոգին բուռն ու խորին թափով յուզեց և այնքան իրապէս թւաց իրեն, թէ ամբողջ բնութիւնը՝ իր սիրտը, մայրական սիրտը, աստղերը, ձիւնափառ լեռները, խոփու ժայռերը, դուլալ աղբիւրները, ծովերը, հաւքերը, ծաղիկները — ամենքը, ամենքը ի միասին երգում են այդ մեծ, տիեզերական, վեհազօրէն երգը...

Բայց նորից կասկածեց և նորից սկսեց թափառել գտնելու երգչին: Եւ այսպէս անցան երկար-երկար տարիներ. կնճիռներ նստան նրա չքնաղ ճակտին, սլաքառ ճակտին. նազելի հայեացքը թորշոմեց և սև մազերի մէջ փայլեցին սպիտակ շողքերի նման մետաքսի թելեր:

Տեսաւ, որ անցաւ երիտասարդութիւնը, ծերանում է. բայց վերջնականապէս հաստատ չկարողացաւ իմանալ թէ ինչ էր այն երգը, որ մինչև այժմ դեռ զօղանջում էր իր հոգում, և արդեօք ո՞վ էր կամ ինչն էր երգողը:

Եւ լսեց մի անգամ, որ մօտակալ քաղաքում մի շատ իմաստուն մարդ է ապրում, որ ամեն բան գիտէ... Ուղի ընկաւ դէպի այն իմաստունի մօտ, նրան յայտնելու իր դադտնիքը և լուծումն ստանալու: Եկաւ իմաստունի մօտ և բոլորը, ինչ գիտէր այն երգի մասին, ինչ զգացել էր՝ ասաց և լացեց...

Այն ժամանակ իմաստունը յուզեց արքայադստեր բախտով և խոր մտածելուց յետոյ, սլառասխանեց.

— «Զաւակս, այդպէս երգ չկալ բնութեան մէջ. այդ երգը միայն քո սրտումն է. քո սիրտն է երգում այդ. քո մա-

քուր, սուրբ, երազուն սիրտը. և երանի քեզ, որ ունիս մի այդպիսի վսեմ սիրտ, որը կարողացել է երգել այդ տիեզերական երգը, սիրոյ ամենավսեմ երգը... Հանգստացիր, զաւակս, և վերադարձիր հայրենի տունդ»...

Այն ժամանակ նա նորից լսեց այն վսեմ երգը. բայց այս անգամ ոչ սրտի խորքից, այլ որոշակի կերպով հեռու, շատ հեռու տեղից, տիեզերքի անեղր ասիներից... Եւ կոյսը իմաստունին առանց մի խօսք ասելու՝ դուրս վազեց և աւելի բուռն յափշտակւած, քան առաջ էր, հիացած՝ ուղի ընկաւ դէպի հեռուները, հեռուները...

Ո՞ր է նա այժմ. — ամեն տեղ և ոչ մի տեղ:

Չնոյ դարեր են տոնել այն օրից, երբ նա թողեց իր ամբողջ և սկսեց թափառել. շատ ժողովուրդներ են եկել աշխարհ ու դնացել այն օրից .. բայց նա դեռ տպրում է և շարունակում է իր անեղր ուղին դէպի տիեզերքի անհունները, անսահմաններ՝ գտնելու այն երգը, նրա երգչին...

Ա՛խ, միթէ այդ երգը չէ բանաստեղծութիւնը, — նւիրական սէրը դէպի մարդը, երկիրը, աստղը, տիեզերքի խորքերը. բանաստեղծութիւնը, որին մարդկային հոգին, թափառող-որոնող հոգին՝ դարերից ի վեր ձգտում է, ձգտում անդուլ և չաւերժ...

Ա. Դասնակեան



ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.

«ՄԵՐ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ»

Նոքա լալիս են գրունէ գուռ ընկած —
Աւերակ երկրի անտուն զաւակներ,
Որպէս անկանաչ ոստերից պոկւած
Աշնան ուժասպառ, գրծգոյն տերւեներ:

Նոքա լալիս են... Եւ մենք անաարբեր,
Մենք անհոգ որդիք ծիծաղկոա բախտի,
Ո՛հ, լոկ խօսքով ենք նոցա եղբայրներ...
«Կուշտը քաղցածին կամաց կը բըրդի»:

2.

Ա Ղ Ե Ր Ս

Ասաւնձ, աո՛ւր ոյժ, տո՛ւր զօրութիւն կըրելու
Մեր կեանքի խաչն այս օրերում չարաշուք.
Մի՛ տար զայլին մեզ անողորմ լախելու,
Որպէս անպարտ մի գառնուկ:

Աղերսում ենք յանուն խաչիդ զօրութեան,
Որ սլաշտպան է անկեալների: Խաչդ առած՝
Մենք տանջեցինք, մենք բարձրացանք Գողգոթան...
Մեզ նոր ոյժ տուր, Հայր գըթած:

3.

ԱՆՎԵՐՋ ՄԱՔԱՌՈՒՄՆ

Մէնչ, որ բախտը նորից չարաչար
Մեզ խաբեց կեանքում... Եւ այսօր մեր շուրջ
Տիրել է սպանիչ, անթափանց խաւար,
Ձեն շողում էլ մեզ ոչ յոյս, ոչ անուրջ...

Եւ սըրտից հանւած, և աչքից ընկած,
Ապրում ենք անմասն կեանքի խնձոյքում.
Մեր գարունն—անվարդ, մեր ճրագը—մարած,
Թոյն է ծովացել մեր տանջւած կըրծքում...

Մենք օրօրոցից ուսանք մաքառել,
Վրուէի մէջ անցաւ բովանդակ մեր կեանք.
Վրուենք աննահանջ, քանի չենք մեռել.
Վրուումն է միայն և՛ մահ, և՛ փրկանք...

4.

ԴԷՊԻ ԳՈՐԾ

Պէտքի գործ, եղբայր... Հերիք է, որքան
Անձնատուր եղած դու անգոր լացին,
Վեանքըդ ողբացիր, սգուրի նման,
Ջո՛ւր սպասելով վառ լուսաբացին:

Դէպի գործ... Անբեկ, երկաթի կամքով
Հարթիր քո ուղին—վտղ թէ անազան—
Քո հարթած ուղին կը ծածկւի ծաղկով.
Ա՛յլ ուղի չունի քո լոյս—ապագան...

ԹՈՂ ՄԵՋ ԶԸ ՍԻՐԵՆ...

Թո՞ղ մեզ չը սիրեն... Թո՞ղ հալածանքի
Թոյնով շաղախի մեր հացն հանապաղ.
Մեր հոգին—աղբիւր անգուսպ տենչանքի,
Այնտեղ չեն մարիլ անուրջն ու երազ...

Այնտեղ մշտաւառ մեր մըտորումներ,
Որպէս վառ-շողեր մութ ամպերի տակ,
Որպէս փըշերում փըթթող ծաղիկներ,
Մեզ խոստանում են դարնան արեգակ...

Թո՞ղ մեզ չը սիրեն... Մենք սիրենք իրար,
Սիրենք՝ տանջւելու, սիրենք՝ կըռւելու.
Օ՛, իմ հայրենի չարաբախտ աշխարհ,
Այդ սէրն է միայն քեզ կեանք շընչելու...

ԱՂՆԱՆ ՏԵՐԵԻՆԵՐ

Աափում են աշնան դեղնած տերեւներ
Եւ մեռնում կեանքը թոշնող պարտիզում.
Ես լուռ դիտում եմ այդ ախուր պաակեր
Եւ դառն մտքեր են իմ կուրծքը յուզում...

Հայրենի աշխարհ, մեր վարդ-յուսերի
Եւ դու աւերած, ամայի սլարտէղ,
Չըրջում ենք ցիր-ցան, քո կըրծքից հեռի,
Աշնան հողմահար տերեւների պէս...

Ալէքսանդր Ժատուրեան

ԱՒԵՏԵԱՅ ԵՐԿՐՈՒՄ

(Մի գլուխ՝ առնելու աշխատութիւնից).

«Lasciate ogni speranza

O' voi che entrate»!..

(Դանտէ „Դժբեռն" երգ III)



տուն դնալ:

Մութն էր այդիում: Փողոցի դռան մօտ՝ լապտերների լույսը աղօտ շառաւիղներով սփռւում էր մինչև նոր մատուռ-այնուհետև տարածւում էին մթին ծառուղիներ և հեռաւոր խաւար խորշեր, որոնցից երբեմն երևան էին դալիս հապճեպ անցորդներ և ղիշերային կանանց սուերներ: Դռան մօտ՝ մի տեղացի պարասորդ միայն կար կանգնած, որ ծխում էր և դիտում փողոցի անցուղարձը:

Մատուռի առջևից նա դէպի ձախ ծուեց և ուզում էր անցնել, երբ պատահամբ դառնալով, նկատեց բռնաւորած մարդկանց մի խումբ, որ այդին էր մանում: Բոլորն էլ ուսերի վրայ կրում էին անկողին, պայուսակ, հին վերարկու կամ հը-

Նամաշ հափուհի. ձեռքերին անտաշ զաւաղան, զլուխնին
փոքրիկ փափախ կամ ֆէս, իսկ իրենք ցեխոտ և յողնած:

Մատուռի ձախ կողքին, ծառերի տակ եկուորները կանգ
առին, իջեցրին իրենց բեռը. մի քանիսը տեղն ու տեղ կձկե-
լով՝ նստեցին, ուրիշները քրտնաթոր ճակատնին սրբել սկսե-
ցին, իսկ մէկը, որ ամենից հասակաւորն էր, շուրջը նայեց և
շարաւ, հարցուց միւսներին.

—Ա՛յժմ որ կողմը պիտի գնալ:

Հրանտը լսելով հայերէն բառեր, մօտեցաւ հետաքրքրու-
թեամբ: Ո՛վքեր էին այդ օտարականները, որ այդպէս ողորմելի
վիճակի մէջ, իրենց գնալու տեղն իսկ չը գիտէին:

—Ո՛րտեղացի էք. հարցուց նա:

Վանեցի դաղթականներ էին: Երկաթուղիով էին քաղաք
հասել. կաշարանից շալակիլ էին ունեցածնին և Մալխասի թէ-
յատունն էին որոնում: Բոլորն էլ երիտասարդներ էին. երեքը
մինչև իսկ պատանիներ: Բաւական թափառել էին Երևանի
կողմերում, յետոյ Էջմիածին գնացել: Հայրիկը նրանց մի-մի
«բան» էր տւել և ճամբել: Մտածելով որ Թիֆլիզում հայեր
շատ կան, գոյութիւն ունի մի բարեգործական ընկերութիւն,
որ դաղթականներին օգնում է, ենթադրելով որ նրանք մի
գործ կամ մի կտոր հաց պիտի կարողանալին գտնել հարուստ
ազգակիցների մէջ—շտապել էին Վովկասի մայրաքաղաքը գալ:
Ճանապարհին, հայրենակիցներ ասել էին, որ Մալխասի թէյա-
տան մէջ կարիլի էր զիշերել և որ այդ թէյատունը գտնւում
էր «Եարմուկայում»:

—Այտեղ նստել չէ կարելի, ասաց Հրանտը—ես ձեզ
կը տանեմ: Եւ աշխատեց աղօտ լոյսի մէջ՝ գննել նրանց:

Գաղթականներ նա տեսել էր եկեղեցիների գոների առ-
ջև փողոցների մէջ, բայց երբէք խմբովին: Գէմքերը սարդ չէր
երևում, բայց տեսաւ որ սրանք սովորական, բոլորովին ցնցո-
տիների մէջ շրջող գաղթականներէից չէին: Հնամաշ, ցեխոտ
էր սրանց հագուստը, բայց եւրոպական էր, Վանի տեղական
կտորից կարւած. մէկը մինչև իսկ օսլայած կեղտոտ շապիկ
ուներ, թէև առանց վզկապի:

Փափագ զգաց դաղթողների—իրենց բերնից լսել կոտորած-
ները, երկրի դրութեան մասին: Մի տեսակ նեղսրտութեամբ և
կարճ բառերով սկսեցին պատասխանել նրա հարցերին: Երևի
յաճախ պատմելուց՝ ձանձրացել էին: Պատմածներից միայն այս-
քան յայտնի եղաւ, որ Վանեցի 800 երիտասարդների կոտո-
րածից յետոյ, թիւրք կառավարութիւնը անխնայ ոչնչացնել էր
ճգնում երկրի բոլոր երիտասարդ ութերը: Ուստի և ամեն ոք
ցան ու ցրիւ, զանազան ուղղութեամբ խուսափում էին երկրից
և սահմանի վրայ միանալով, մտնում էին ռուսական ազատ
հողը: Այսքան յայտնի եղաւ, որ սուրն ու կրակը, հա-
րստահարութիւնն ու հալածանքը նստացնում էին երկրի հայ
ազգաբնակութիւնը. ո՞վ ինչ կարողացել էր՝ կորցել էր և զլու-
խը կորցրածի պէտ՝ դուրս նետւել հրդեհի միջից: Գնացել էր՝
ուր որ լինէր, ինքն էլ չը գիտենալով թէ ետևում ո՞վ ողջ
մնաց, ինչ կանգուն մնաց. ինքն էլ չը գիտենալով իր ապագայի
մասին. առանց փողի, առանց որոշ յոյսերի, առանց ու և է
մտադրութեան: Փախել էին—ահա բոլորը:

Եւ այդ ամենը, Հրանտը լսում էր իրենց—հալածական-
ների բերնից, սառը, կտրուկ և սոսկալի խօսքերով:

—Էլ երկրում ո՞վ մնաց ուրեմն. ասաց նա յուզւած:

—Էլ ո՛չ ոք. մըմնջեց ծառի առկ կկգած մի պատանի:

—Ծեր, կին և մանուկ միայն. լրացրեց մի ուրիշը:

Ապա լռեցին:

Մի տեսակ քարացման մէջ՝ նկարիչը շարունակեց գննել
այդ յողնած ու վշտաբեկ գէմքերը, որոնք այնքան—զրեթէ
անտարբեր ձևերով—պատմեցին սոսկալի բաներ: Ճշմարիտ է,
նա յաճախ կարդացել էր այդ բոլորի մասին, լսել էր այս և
այն նկարագրողից, բայց ոչ իրենց—հալածականների էր խօ-
սեցրել և ոչ էլ այնքան տպաւորութիւն էին թողել իր վրայ
ուրիշներից լսածները: Այժմ ահա, բարբարոսութեան զոհերը
աչքի առաջ, նկուն, յողնած, միմեանց ասածները լրացնելով,
պարզ, անպաճոյճ խօսքերով այնպիսի բաներ էին պատմում,
որ կարծես թէ նոր էր լսում: Սիրտը ուռւում էր յուզմունքից.

չը կարողացաւ ոչ մի միտք տարական, ոչ մի սիրտ պնդացնող խօսք արտասանել:

Սկսել էր ցուրտ քամի. անձրև էր սպասուում: Հոկտեմբերի այդ օրերը միմեանց յաջորդող տնձրւալին եղանակներէ խաղալիք էին. երկինքը միշտ ամպոտ, օդը խոնավ և փողոցները ցեխ:

Գաղթականները ելան: Զաւակեցին, ուսերի վրայ առին ամեն ինչ և հետևեցին նկարչին: Ի՛նչ ոք չը խօսեց: Լուսթեամբ մտան Բաղարնայա փողոցը: Նայում էին առանց հետաքրքրելու. ոչ մէկը հարց չէր տալիս տեսածների մասին. ամեն ոք քարշ էր դալիս՝ անխտիր կոխելով ցեխը կամ նեղ մայթը:

Փողոցում սկսել էր գիշերային արբշիւ կենդանութիւն: Երաժշտութեան, երգերի և արբեցողների խռպոտ ձայներ միմեանց խառնւած՝ դուրս էին վիժում ստորին զինետներէ: Մի արբած, ընչացքը սրբելով և օւնալով՝ դուրս էր նետուում խանութից. դարշելի գէմքով մի կին, մայթի վրայ կանգ առած, լրբենի խօսքերով կատակում էր կինտօների հետ. բաց զինետան ներսում երևում էին՝ օդու գաւաթներ ձեռքերին՝ խմողներ, որոնցից մէկն էլ սպիտակ գոգնոցով, երերում էր, սլատէ պատ կաշում և ձեռքերը շարժելով՝ բառերի հեղեղ դուրս տալիս բերնից...

Նկարիչը գէմքը կնճռեց: Ո՛րքան ստոր, լպիրշ, ո՛րքան անխիղճ էին թւում այժմ այդ բոլոր երգերը, զարճութիւնը. ո՛րքան այժմ նրան զգելի էր երևում այդ ամբոխը, որի «անկեղծ, պարզ» զարճութիւններն ու խօսակցութիւնը նա առաջ խիստ նկարչական էր համարում: Իսկ այժմ, կուզենար որ այդ բոլորը լռէին և որ ամեն ոք քարանար սարսափից, որ ամենքը գլխարկ հանէին իր ետևից շարէշար քալող թշուառութեան առաջ...

Քիչ հեռու բացւում էր մտավաճառների և նպարավաճառների շարքը: Մտնում էին այնտեղ: Խանութների առջեւից կախւած էին մորթած ոչխարներ, ներսում կիտւած էին կանաչեղէն, պտուղ. նստոտած ու կանգնած՝ զարճախօսում

էին պարարտ, հաստիկ, կլորիկ խանութւորներ: Մէկի մօտ, փողոցի ափին դրած կրակարանի վրայ ճենճերում էր մի քանի շիշ խորոված, որ մօի հօտ էր սփռում դէպի անցորդները: Աւելի ցած՝ ձկնավաճառներն էին. հաւաքւում էին, ծախում մի կողմից և մէկն էլ հնչեղ ձայնով դեռ շարունակում էր զովասանել ապրանքը:

Այդ բոլորը զրգուում էր այժմ նկարչին. քիչ էր մնում աքացիով տապալէր խորովածը. կոստութեամբ դէն հրեց մայթի վրայ կանգ առած մի հաստափոր մտավաճառի և քիչ մնաց կռուվով ջարդէր մի ձկնավաճառի, որ տետնելով զաղթականներին, գոռում էր.

— Կռօները էլի հկան!...

Յաճախ էին տեսել. ծաղրում էին:

Քիչ յետոյ երևաց Մալխասի թէյատան վերնայարկի սլատշգամբ լուսաւոր և լի յաճախորդներով:

Հրապարակի վրայ կենդանութիւնն տւելի էր: Անցնում էին ձիաքարշներ՝ դանգաՀարելով. կառքերը դողդիւնով սրանում էին աջ ու ձախ. զինետներից կանչեր ու խռպոտ երգեր էին դուրս վիժում. ստորերկրեայ մի խուլ նւագարան, կարծես գետնի խորքերից, դուրս էր նետում մի սլարերգ. ձախ կողմում, ճիշտ թէյատան մեծ դռան մօտ, բաց զինետան մէջ, կեղտոտ սեղանի շուրջը, զինու սև կթերի սուշէ՛ մի խումբ լեռնական վրաջիներ՝ հնչեցնում էին իրենց ինքնատիպ երգերը...

— Ահա թէյատունը. ցոյց տւաւ ձեռքով նկարիչը:

Զէնքի առաջ բազմութիւն կար: Թիւրքահայեր էին. խայտաբղետ և այլազան հագուստներով: Նրանք նկատեցին եկորներին և շրջապատեցին: Գտնւեցան խսկոյն ծանօթներ, մինչև իսկ բարեկամներ, ազգականներ. լուեցին բացազանջութիւններ.

— Վայ, Մարկոս, այդ դ՞ու ես, Աստուած քեզ բարին տայ, քեզ չէին սպանել...

— Բարի տեսանք, Ստեփան, դու է՛լ թողիր երկիրը.

— Աստուած տունդ աւիրի, Խեչօ, դ՞ու ինչու եկար, որք յայտով թողիր կինդ ու գաւաղներդ...

Յետոյ խմբով ու խօսակցելով՝ թէյատուն ելան: Քիչ յե-

տոյ ծանր դուռը ճռնչաց, մի տաք, զրեթէ հեղձուցիչ օդի հոսանք դուրս սլացաւ. ապա՝ ծուխ, խառն ՚ի խուռն ձայներ և Հրանտն իրեն գտաւ մշուշային լոյսով ողողաւ մի սրահի մէջ:

Դէմ առ դէմ՝ թէյամաններով լի մեծ կայանքն էր. մէջ տեղում դարսւած էին կարմիր լերկ սեղաններ և աթոռակներ. պատերի վրայ՝ երկու լամպ, մի ժամացոյց, երկու պատկեր, ապա՝ ներգիլէներ, նրանց կլկլոցը, այս-այն կողմ նստոտած թէյ խմողներ—սև, արևակէզ, կոշտ դէմքեր...

Կաղ Մալխասը ցատկեց կայանքի վրայից և մօտ վազեց. և մինչ նորեկները դուռն մօտ դետին էին շարտում իրենց բեռները, միւս սրահից և պատշգամից էլ ներս լցեցին նոր, կնճռալից, տխուր դէմքեր:

Նկարիչը հետաքրքրութեամբ և լուզւած՝ դիտում էր այդ բոլորը: Ո՛չ մի անդամ չէր մտել այդպիսի տեղ. պահ մի շշմեց. չետոյ, նկատեց, որ եկւորներին նստեցրին մի սեղանի շուրջ, կիտեցին նրանց մօտ, սկսեցին հարցնել «երկրից»—իրենց տուն ու տեղից: Զատերի աչքերը թրջւում էին. ոմն ծիւելու էր տալիս, մի ուրիշը թէյ էր դնում նրանց առաջ, և, քիչ առաջ լսող ժխորային խօսակցութիւնը այժմ դադարել, մի ընդհանուր ճնշող, տխուր լուծիւն էր թաղաւորում սրահի մէջ:

Ամենքն սպասում էին լուրեր—տխուր, ողորմելի լուրեր լսելու հայրենիքից. սրա մահը, նրա սպանուելը, միւսի բան-տարկելը, չորրորդի անհետանալը...

Օդը նորից ծանրանում էր: Տաք ջրի շողին, ներգիլէների ծուխը թանձրանում և լամպերի լոյսը մեռելային, ցորենադոյն տեսք ստանալով, սրահին քարայրի կերպարանք էին տալիս:

Նկարչին ոչ ոք ուշք չը դարձրեց և հա կանգնած մնաց դուռն մօտ ու դիտում էր: Մալխասն անգամ, գործը թողած, գոգնոցը արձակել, մի կողմ շարտել և մօտեցած նորեկներին, թողնում էր քիչ շունչ առնեն, որպէս զի ինքն էլ տեղեկութիւններ հարցնէր:

Ահա ուրեմն մի նոր խումբ ևս—մտածում էր Հրանտը

կանգնած տեղում—ահա երիտասարդ, թարմ ոյժերը՝ բնաւէր, անյոյս, որ զալիս էին աւելացնելու Կովկասում թափառող, հասարակական բարերարութեամբ ապրող թշուառների մեծ թիւը: Ահա ուրեմն մի խումբ ևս հայրենիքը թողնող բնակիչների, որոնք ցրւել-հալւելու, վատասերւելու էին ճնշող, փչացնող հանդամանքների ազդեցութեան տակ. տանջւելու, քաղցելու, ողորմողների դռների առաջ քարշ էին դալու, ապաստարանները լեցնելու, զթուլթեան առաջ ստորանալու, բարձրագոյն բարերարութեան առաջ խոնարհւելու և դուցէ իսկ ծաղրւելու... Թողել էին այնտեղ իրենց տունն ու տեղը, կիւնն ու մայրը, ծնողն ու որդիները. թողել հողն ու գործը անտէր, անխնամ՝ փչանալու, ոչնչանալու... Մի ամբողջ երկիր խտրելու էր և կարօտ՝ նորից կանգնելու:

Եւ այժմ այդտեղ—վերւում, յոգնած ու ցեխաթաթախ, նստած իրենցից առաջ եկած և դուցէ արդէն բթացած հայրենակիցների մէջ, պատմում էին նոր աւերածութիւնների, պատմում նոր սպանւածների, տանջւողների մասին...

Ամեն ոք իրն էր հարցնում: Կենդանի էր եղբայրը, ապրում էր հայրը, կանգնւն էր տունն ու այգին. հալածանքը մեղմանում էր, սովից քանի հոգի էին մեռել, ովքեր էին բանտի մէջ նահատակւում, որոնց էին կախել, հրացանել, յօշոտել. ով կար առողջ և ինչ էր մնացել կանգուն՝ հայրենիքում...

Այս սոսկալի հարցերն էին լսում այդտեղ, ծանր մթնոլորտի մէջ, բոլորած լերկ-կարմիր սեղանների շուրջ, մշուշապատ լոյսի տակ, լարւած, մտաւած և յուսաբեկ դէմքերի առաջ:

Ահա հները, որոնք գլխի վերւից՝ ուշադրութիւնից լարւած հայնացքներով ականջ էին դնում. կէս լուսաւոր և կէս սուտերի մէջ մի քանի գլուխներ, որոնք արտայայտում էին անձկութիւն և անյադ սպասողութիւն. ձեռքերի վրայ կրթնեցրած այլ գունատ երեսներ, որոնց վրայից հոսող արտասուաց կաթիլները շողում են տխուր լոյսի տակ:

Ամեն կողմ կիզւած, սև դէմքեր—մի բազմութիւն թրշուառների. ամեն ոք հրում է միւսին, ուղում է ինքն առաջ

Հարցնել. լուր չունի կնոջից, որդիներից — ողջ են. նամակ չունի Հօրից — չեն սպանել... Մի կողմն էլ, թէյամանը ձեռքին՝ մօտեցել է սպասաւորը սպիտակ դոդնոցով, զլիաբաց, մուացել է որ գործ ունի, ուզում է իւրախիսների մասին հարցնել:

Եւ այդ բոլոր դէմքերը իր քան ակօռած են, իր քան դունատ ու վտիտ, բայց ուշիմութեամբ լի աչքեր, բանիմացութեամբ փալլող ականարկներ և ապա՝ դառնութիւն ու վիշտ արտայայտող շրթունքներ...

Ահա և կարճ, կաղիկ, ընչեղ Մալխասը, որ զլուխը քաշ, ճակատի տակի հայեացքով, մի ձեռքը դրպանի մէջ, միւսով իր կարճ մեղեքիկը անշարժ բռնած, լսում է, անյադութեամբ լսում...

Գետնի վրայ ընկած են ողորմելի, զգգւած անկողիններ, սլալուսակներ ու վերարկուներ, որոնց վրայ են ելել շատերը. աւելի լաւ տեսնելու, աւելի լաւ լսելու համար: Ոչ ոք չէ մընացել կայանքի մօտ, որահում կամ պատշգամբում: Թէյատան վերջին ծառան իսկ, մի տասներեքամեայ մանուկ, գետին է դրել դաւաթները և ձեռքերը պարզած, զողոջուն, անհամբեր, կռացել է դէպի նորեկներն ու ամբողջ արտայայտութեամբ կարծես ուզում է հարցնել.

— Իսկ մայրս... կենդանի է մայրս...

Ահ, անբախտ մարդիկ, արմատախիլ եղած դալար բոյսեր. չէ որ նրանց դեռ ոչ ոք չէր այցելել այդ սրանդուխտ անկիւններում, ուր դաժան փոթորիկները բերել՝ կիտել էին միմեանց վրայ և ուր նոքա այժմ խօսում էին իրենց տնտեսող երկրի, սովատանջ մնացողների մասին. չէ որ ոչ ոք դեռ չէր հետաքրքրւել, երբ նոքա անօթի, ծարաւ, ընկած չոր տախտակների վրայ, ապրում էին միայն լիշողութիւններով, երազում իրենց երկրի, լեռների, ընտանիքի մասին և երբ այդպէս, պատմողների շուրջը ժողովւած, կրկնում էին այն անասելի սոսկումները, որոնք արիւնով ողողեցին հայոց դաշտերն ու մլքերը, որոնք փլատակների փոխեցին նրանց տունն ու ինչքը: Կըրկնում էին թէ ինչպէս մաղապուրժ եղած, մտան «աւետեաց երկիրը» և մինչև այժմ դեռ ոչ մի յուս, ոչ մի օգնութիւն...

Ո՛րպիսի ահաւոր նիւթ սլատկերացնելու: Միմեանց կտեռից, կտաւի վրայ դրոշմելու այդ բոլորը՝ կից այն արիւնոտ բծերին, որոնք կարմրեցրին 19-րդ դարու պատմութեան վերջին էջերը, որոնց առաջ ապառաժ կտրեց միայն քաղաքականութիւնը, որոնք միայն դուժ, անօգուտ և բարձրագոյն զթութիւն հրաւիրեցին, բայց ոչ արդարութիւն... և ահա այդ տեսակ դուժը, փուչիկների մէջ մղւած քամու նման՝ ցնդեց և գետնի վրայ թողեց ոչնչանալու մի ամբողջ հալածւած, տարագիր և սովամահ ժողովրդի...

Նկարել, այո, նկարել այդ բոլորը, դնել նրա մէջ արտիստիքական ոգու և զգայնութեան բոլոր խանդը և այնպէս նրկարել, որ ոչ ոք չը հեռանար սլատկերներից՝ առանց... արտասելու...

Արտասելով... Բայց ի՞նչ արդիւնք ուրեմն դրանից՝ այդ կիտւած թշւառութեան համար: Նորից գութ, նորից բարեւարական ցուցամուտութիւններ — անցողական մի թեթեւ յուզում միայն պերճութեան խաւերի մէջ. նորից տուղ, ստորացնող ձեռքեր, թէ միայն գովասանք՝ ուղղւած դէպի արտիստը, որ կարողացել էր կորզել իրականութիւնից մի կտոր և դնել կրտաւի վրայ...

Այդ միայն պիտի լինէր Հրանտի յուզման, զայրույթի արտայայտութիւնը. բաւական էր այդքանը. դո՛ւ կը լինէր այդ արդիւնքով, լրացումն կըստանար իր մէջ զարթնող բուռն կըսկիծն ու վառւող զայրույթը...

Երկար, դեռ երկար կը մնար Հրանտը դռան մօտ կանգնած, այդպիսի մտքերով յուզւած, եթէ յանկարծ չը լսէր որ թէյատան սրահի մէջ տնդել էր իտրին լուութիւն և նորեկներից մէկը, թէյը խմած, քիչ հանգստացած, զլուխը թեւին և ականարկը իրեն ուղղւած բազմաթիւ կսկծալից դէմքերի, պատմում էր...

Ու նրա խորունկ տխրութեամբ լի ձայնը, կցկտուր խօսքերը՝ սթափեցրին նախաբան:

Եւ նա սկսեց ականջ դնել:

Կոտորածի մասին էր պատմում. վանի կոտորածի. նոր էր

տեղի ունեցել և հենքը չը զիտէին մանրամասնութիւնները =
կարգացել էին, պատմել էին տեղ տեղացիների, սակայն ոչ
մի անուն, ոչ մի մասնաւոր, իրենց սրտին աւելի մօտիկ բան
դեռ չէին լսել:

Այժմ, ականատեսներ էին նրանց առաջ և ամեն ոք անձ-
կութեամբ լսում էր:

Հրանտը մի քայլ արաւ և մօտ գնաց լսելու. բայց մէկէն,
զլուիւր ցնցեց, սրահի դռան կափարիչը հրեց և առանց մի
խօսք ասելու՝ դուրս ելաւ:

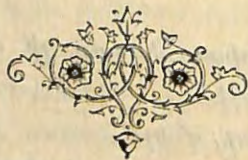
Ի՞նչ հարկ նորից լսել եղածների մասին. միթէ այնքան
չէր կարգացել, միթէ քիչ առաջ այդ նոյն մարդիկ չը պատ-
մեցին իրեն բոլորը՝ Ալեքսանդրեան այգու ծառերի տակ:

Եւ վերջապէս այժմ հարցը դրանում չէր. հարկաւոր էր
մի բան, մի զօրեղ բան մտածել այդ թշուառութիւնների հա-
մար. մի բան... ինքն էլ չը գիտէր թէ ինչ: Մտածել, շար-
ժել, ամեն մարդու ցնցել, ամեն ինչ տակն ու վրայ անել և
ամենքի ուշքը դարձնել այդ ահաւոր տառապանքների կողմը:
Ամենքին ստիպել նայելու, ոչ միայն նայելու, այլ և օգնելու,
այլ և զայրանալու... արդարութեան ուշադրութիւնը հրաւի-
րել և եթէ հարկ լինէր, նոյն իսկ բռնութեամբ այդ ուշա-
դրութիւնը կորզել, ստիպել որ նա գայ, տեսնէ և դատէ...

Ու ճակատը վճռականութեան կնճիռներով ակօսած, նը-
կարիչը իջաւ Փալիասի թէյասանից և փողոց ելաւ:

Սկսել էր արդէն մի բարակ, բայց չարատեւ անձրեւ, որ
ցօղում էր փողոցները և ցուրտ քամուց օրօրւած՝ բաղխում էր
դռներ ու լուսամուտներ...

Վ. Փափազեան



* * *



խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցաւ,
Յր ու արեւ չըտեսանք.

Վախ, մեր կեանքը սևով անցաւ,
Աշխարհից բան չ'իմացանք:

Հարուստ մարդիկ կուտեն-խմեն
Աշխարհի ճոխ սեղանից.
Մենք աշխարհի խորթ-տղերքն ենք,
Մեզ փայ չըկայ աշխարհից:

Խեղճ աղքատի հոգին դուրս գայ,
Քարից-հողից հաց քամէ.—
Բեռով հացը հարուստին տայ,—
Հարուստն ուտէ, վայելէ...

Խեղճ աղքատը դառը դատի,
Դատարկ նստի... Ե՛ւ, աշխարհ,
Ի՛նչու ես քարը թողնում
Քարի վրայ, քար-աշխարհ...

Ախ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցաւ,
Յր ու արեւ չըտեսանք.
Վախ, մեր օրը սևով անցաւ,
Աշխարհից բան չ'իմացանք:

Ա. Դսահակեան



Դ Ա Ր Ձ Ը



Աչքից հեռացած, մտքից մոռացւած,
Իրանք անլեզու, աշխարհս անիրաւ:

(Խ. Արուստ. Վերսէլ-Զաւարթեի)

Ա

եռ ձմեռ էր, ցոլրտ, ձիւնաշատ ձմեռ.
խոտասիրտ, մռայլ երկնքից մի հատիկ
ջերմացնող շող անդամ չէր իջնում ան-
ճար թշուառի դողդոջուն մերկութեան
վրայ: Ինչ որ մարդկային էակներ, լուռ
ու գունատ, ինչպէս ստերներ, որոնք
կրում էին իրանց վրայ աշխարհի գձուձ
գլխարկութեան ամենատեսակ նմուշ-
ներ, խայտաբղէտ ցնցոտիների մի նող-
կալի կոյտ, արագ-արագ անցնում էին այս ու այն պատի տակից
և շտապով ծածկւում ամենատեսակ բների, դարձահոտ դոլորշի
արձակող գետնափորների մէջ, ուր թանձր խաւորում անշար-
ժացած գաղջ օդը տալիս էր նրանց տոյն, ինչ որ մերժում էր
ժլատ անկարեկից երկինքը — դոմբը տաք էին: Բայց միայն
գոմը չէր, ուր թշուառութիւնն ապաստան էր գտել. այն բոլոր
աւերակները, բոլոր «բէխէր» համարւած և երեսի վրայ ձրդ-
ւած խրճիթները, կիսածածկ մարաքները, հին գետնափոր մտ-
ռանները, մի խօսքով այն բոլոր անկիւնները, որ խաւար, երկ-
չոտ դիւղն իր սանձարձակ բաց մռայլ երեւակալութեամբ չար
ոգիների բնակութեանն է յատկացնում, այդ դաժան ձմրանը

մարդկանց բնակարան էր դարձել: Բոլոր այդ դարձելի բների
մէջ, ուր անասուններից աւելի վատթար վիճակում անարդ-
ւում էր մարդ արարածը, թշուառութեան հետ միասին ներս
էր թափանցել երկչոտ կերպով նաև մարդկային ողորմածու-
թիւնը, թէև սա շատ աւելի թույլ էր քան զարհուրելի չարի-
քը, նոյնպէս ցնցոտիների մէջ էր կոլուլւած, նոյնպէս խեղճ էր
ու երկչոտ, որպէս այդ մերկ դողդոջուն մարմինները, բայց և
այնպէս՝ դա ողորմածութիւնն էր, այն յաւիտենական գունատ
ճամբորդը, որ դարերի հետ միաժամանակ անվերջ վազում է
ցաւոտ աշխարհի անսահմանութեան մէջ, վազում է չարիքից
առաջ անցնելու, նրա ճանապարհը փակելու համար, սակայն
ի դժուր... Դեռ հոգի և արագընթաց է չարիքը և ողորմածու-
թեան հրաշագործ ձեռները դեռ չեն կարողացել բուժել չարի-
քի բացած բոլոր վէրքերը, սփռել բոլոր վշտահար, վիրաւոր
սրտերը, սրբել բոլոր արտասուքները: Ո՛ւշ, նա միշտ ուշ է
հասնում. այն ժամանակ միայն, երբ թշուառները չարիքի ծան-
րութեան տակ մռնչում են ցաւից, դալարւում, տապալկւում են
դժոխային բոցերի մէջ: Նզովում են անողորմ երկինքը, որ վերջ
չի տալիս իրանց՝ թշուառ դոյութեանը. օ, միայն այդ ժամանակ
է հասնում այդ խղճալի ողորմածութիւնը ու մի քանի կաթիլ
ջուր քամում կիսախանձ, ճենճերոտ շրթունքների մէջ:

Այս անգամ էլ նա ուշացաւ, չափից դուրս ուշացաւ, բայց
էլի եկաւ, մտաւ թշուառութեան բոլոր որջերը. դարձեալ ու-
ժասպառ, դարձեալ խեղճ և գունատ էր նա ինչպէս միշտ,
բայց և այնպէս կարողացաւ խաւարում հնչող հեծեծանքների
վրայ մի առ ժամանակեայ լուութիւն տարածել, որ սակայն
այնքան նման էր գերեզմանական լուութեան, մեռելային խա-
ղաղութեան: Այլ-քանով էլ դուհ եղան թշուառները. լուռ էին
և համբերութեամբ կրում էին իրանց սև ճակատադիրը. չէ՞ որ
խեղճութիւնը խոտապահանջ չէ, մի կաթիլ ջուր, մի փշուր
հաց, մի տաք անկիւն, մի ցնցոտի և քանի-քանի շրթունք-
ներ օրհնութիւն են մրմնջում: Այսպէս էին այդ խուար որջերը,
այնտեղ ծարած խեղճերը վայելում էին այն հանգիստը, որ
տալիս է վիրաւորին իր կսկիծը մի քանի վայրկեան մեղմա-

ցնող սպեղանին, և օրհնում էին: Թշուառութեան անսպասում մոլորած մի կարաւան էր այն, որին զարհուրելի փոթորիկն ստիպել էր գետին փռել, պինդ բռնել իրարից, կծկել սպասելով՝ թէ երբ կըպարզւի հորիզոնը, ուր կըհասնի ճակատագրի այդ անսիրտ խաղի վախճանը և երբ կըզայ փրկութիւնը: Սպասում էին աչքերը մուլլ հորիզոնին ուղղւած. բայց չարիքի աշխարհաւեր, զարհուրելի փոթորիկը շարունակում էր դեռ, փրկութիւնը չըկար ու չըկար: Եւ յանկարծ բոլոր այդ մուլլ որջերի մէջ անցաւ մի շշուկ, մի հատիկ բառ էր լսում ամեն մի բերանից. «վերադարձնում են», «վերադարձնում են», կրկնում էին ամենքը: Զարունակող փոթորիկի միջից այդ թափառական դժբախտ կարաւանը յետ պիտի տանէր իր ցաւերի հսկայական բեռը, որ այնքան յոյսերով բերել էր աշխարհին ցոյց տալու, դարման խնդրելու. և որքան հեռւից և ինչ զրնով էր բերել... ով է վերադարձնում, երբ, և ինչու համար. այդ համարեա ոչ ոք չըզիտէր. մարդիկ վաղուց մոռացել էին, թէ ով է տնօրինում իրանց բախտը. ցաւերի մէջ անզգայացած նրանք դարձել էին ոչխարների մի հօտ, որ շարժւում էր, ուր նրան տանում էին, իսկ երբ ձգում էին մենակ իր կամքին, միակ առաջնորդը մնում էր երկիւղը, յորատեւ, յարածուն երկիւղը: «Վերադարձնում են», բայց ուր. այդ գիտէին նրանք, միայն այդ՝ վերադարձնում են այնտեղ, որտեղից եկել են, վերադարձնում են դէպի «երկիր», դէպի վաթան: Բոլոր անկիւնութանից. ուր բոյն էին դրել խեղճերը, խօսում էին երկրից, վաթանից. ուհ, վաթան. նրանք չըզիտէին օրհնեն, թէ տնիծեն այդ անունը: Վերադարձի միտքը նրանց երեւակայութեան մէջ դարձեցնում էր երկու պատկեր. մինը հայրենիքի անզուգական պատկերն էր, իր չքնաղ տեղով, զրաւիչ այն բոլոր քաղցրիկ վայելքներով՝ որ տալիս է մարդուն սեպհական խրճիթը, սեպհական օջաղը, արտը, այգին, սեպհական ջուրն ու հողը, լեռն ու ձորը, սեպհական արեւն ու երկինքը: Այդ դիւթիչ մի ուրիշը, սարսափելին, արիւնուշտը. դա չարիքի դժոխային պատկերն էր իր բոլոր ահաւորութեամբ. անհնարին էր լիշել

մէկն առանց միւսի, անհնարին էր նրանց զատել իրարից: Բայց պանդուխտների համար վաթանն այնքան քաղցր էր, նրա պատկերն այնքան գրաւիչ էր, որ խեղճերն աշխատում էին չըմտածել միւս արիւնոտ պատկերի մասին, չըլիշել չարիքը, վայելել մոռացութեան պարզեւած անդիտակից երջանկութիւնը, որ բոլոր թշուառների միակ մխիթարութիւնն է կեանքի ծանր օրերում: Ի՞նչեք չէին տալ, որ այդ մոռացութիւնը յաւատեւ, յաւիտեան լինի, որ իրանք կարողանան թեւ առնել, թռչել դնալ և հայրենիքի դիւթիչ պատկերին փարել, նրա սուրբ հողը համբուրել: Բայց հնարաւոր էր մոռանալ, ինչ որ տեսել էին, ինչ որ կրել էին, քարերը կ'աղաղակէին նրանց չորս կողմում. չէ որ ճանապարհի հէնց սկզբից նրանք պիտի տեսնէին իրանց ահաւոր անցեալի և նոյնքան՝ ահաւոր մօտիկ սպառաշի իսկական պատկերը իշ անողորմ իրականութեամբ, չէ որ հէնց սահմանից էր ոկսւում այն հսկայ դերեզմանատունը, որ նրանց վաթանն էր համարւում: Գժւար էր մոռանալ, բայց վերադարձնում են, ինչ պէտք էր անել:

Ամեն անգ հառաւ. ամեն տեղ լսեց այդ միաժամանակ և տխուր և ուրախ լուրը, թէ վերադարձնում են: Այստեղ էլ էին խօսում այդ մասին. այն, այս առանձնացած խրճիթում, ուր ամբողջ տարի էր, ինչ բոյն էր դրել մի վառաբախտ ընտանիք:

Երեկոյ էր, ձմեռային այն ցուրտ երեկոներից մէկը, որոնք իրանց յանկարծահաս խաւարով ուշ գիշերն են լիշեցնում: Խրճիթի մէջ առատ ծուխ արձակելով՝ պլպլում էր ճրագը. թիթեղեայ մի փոքրիկ մրոտ աման, որի նեղ կոկորդից դուրս ցցւած պատրույգը դանդաղութեամբ ծծում էր ամանի ներսի նաֆթը և իր պղտոր բոցով մրի մանրիկ հատիկներ կաղմելով՝ փռում էր խրճիթում սեւ փոշու անձրեւ և խեղդող խանձրահոտ: Խրճիթում մարդիկ էին ապրում, բայց ձայն չըկար, ասես թէ կեանք չըկար, երեխաներ կային՝ աղմուկ չըկար: Հիւանդ էլ կար, նա էլ լուռ էր, չէր անքում. այսպէս են նրանք, միշտ հնազանդ ու համբերատար. չարիքը կարող է հաղար կերպարանք առնել, հաղար ձևով հարւածել, բայց մշտապէս ցաւերին

սովոր մարմինը կրում է լուռ, զժբախտները չեն հառաչում, չեն դալարում իրանց անկողնի մէջ:

Ոսկօի գլխավերևում նստած էր Մարգարիտը և խնամոտ ձեռքով անդուգար յարգարում էր աղոտ ծածկոյթի ու փալասների ծւէնները, որ մի կերպ պատսպարի հիւանդի վտիտ մարմինը: Վաղոց էր հիւանդ Ոսկօն. ճանապարհին մրսեց և Ն... զիւղը հասնելով՝ պառկեց և այլ ևս չըվերկացաւ: Այսօր նրա դրութիւնն առանձնապէս ծանր էր երևում. շնչառութիւնըն անկանոն էր, աչքերը բորբոքած, այտերը ծածկւած տենդային չարագուշակ կարմրութեամբ: Նա այրում էր և անդադար ջուր էր խնդրում: Այս բոլոր նշանները վհատեցնում էին Մարգարիտին. նա զգում էր, որ հեռու չէ սարսափելի ժամը, երբ ինքը մենակ կրճզի աշխարհի երեսին իր անպաշտպան որբերի հետ. ահա թէ ինչու նա երկչոտ կերպով հետեւում էր հիւանդի գէմքի արտայայտութիւններին, հետևում էր նրա խոր ընկած, չռած աչքերի անզիտակից, թափառական հայեացքին, որով կարծես նա ինչ որ բան էր փնտրում, փախենում էր մանաւանդ երբ հիւանդն իր ոսկորոտ դեղնած ձեռքը դուրս քաշելով փալասի տակից՝ օդի մէջ ինչ որ շարժումներ էր անում, ինչ որ համարում, ցոյց տալիս: Կինը ժամանակ առ ժամանակ ջուր էր մօտեցնում Ոսկօի այրած շրթունքներին և ապա գլուխը ծնկան վրայ կռացրած օրօրում էր մեղմիկ և արտասոււմ երեխաներից դադտնի: Թոնրի շրթանը նրատած էր տասներկու տարեկան Գալօն, սա էլ էր լուռ. մօր անհանգստութիւնը, ներքին տաղնապը չէր խուսափում նրա անժամանակ հասունութիւն արտայայտող աչքերի հայեացքից. նրա մանկական զգայուն սիրտը ճմլում էր ցուլից, երբ նկատում էր թէ ինչպէս մայրը օրօրում է գլուխը, ինչպէս լուռ է նա, և Գալօն նայում էր, նայում էր մօրը և մտածում... Երկու ուրիշ փոքրիկներ՝ հինգ տարեկան Ոսկօն և եօթ տարեկան Սիմօնն աւելի անհոգ էին. նրանք մինչև իսկ ընթրում էին այն չոր հացի պատառներով, որ այդ օրը երկսով միասին հաւաքել էին դռներից:

Երկու փոքրիկներից մեծը՝ Սիմօնը կամացուկ քաշեց Գալօի թւը.

— Գալօ, ա՛յ Գալօ. վերջինս նայեց եղբօրը հարցական եղանակով:

— Գալօ, ախր ամենքին էլ ուղարկում են երկիր, զիտնս.

Գալօն գլխով դրական պատասխանի նշան արաւ ու լռեց. մայրը պատւիրել էր նրան հօր ներկայութեամբ այդ մասին բարձրաձայն չըխօսել. բայց փոքրիկի հոգսը չէր. նա շարունակեց.

— Մենք էլ կերթանք հա՛, Գալօ:

— Հա՛, հա՛, սուս կաց, Սիմօն ջան, կ'երթանք. կամացուկ ասաց Գալօն ու կրկին լռեց:

— Բա ինչի չար Սրբէն այսօր ասում էր, թէ դուք չէք երթալ երկիր, քո ափօն հիւանդ է, ասաց՝ որ դուք կըմնաք այստեղ, միշտ հաց հաւաքելով կապրէք:

— Չէ՛, չէ՛, Սիմօն ջան, Սրբէն սուտ է ասել, ափօն կըլաւանայ, մենք էլ կերթանք. սուս կաց, թող ափօն քնի, որ շուտ լաւանայ:

— Ուսկօ՛, Ուսկօ, մենք էլ կերթանք, հէ՛, հէ՛, մենք կ'երթանք մեր երկիր, ափօն կըլաւանայ, կերթանք. Գալօն ասաց, սուս մնանք, որ լաւանայ:

— Ես էլ կըղամ, կոչեց փոքրիկ աղջիկը այնպիսի բողոքող եղանակով՝ ասես որոշւած էր նրան չըտանել. Սիմօնն այդ հասկացաւ, և քրոջն աւելի վախեցնելու համար վրայ բերեց.

— Քեզ չենք տանի, Ուսկօ, քեզ չենք տանի. քեզ կըթողնենք այստեղ, մենք կերթանք մեր խօրոտ երկիրը:

Ուսկօն իրաւ որ վշտացաւ. նա դադարեց ծամելուց, իր փոքրիկ շրթունքներն ու այտերն ուռեցնելով՝ վեր ցատկեց տեղից, վազեց դէպի հիւանդ հօր անկողինը և լացակումած կանչեց.

— Ափօ՛, ափօ՛, Սիմօնը չի թողնում, որ ես էլ երթամ մեր երկիր, ամենքը դնում են, ինձ չեն տանում:

Հիւանդը տխրութեամբ նայեց այդ փոքրիկին, որ բռնւած էր հայրենիք դառնալու տենչով, «ախ» ասաց ու լռեց, աչքե-

ըր փակեց, ասես թէ ինչ որ մտածելով. երևում էր նրա զըլ-
խում խռնած լիշողութիւնները շատ ծանր էին, որպէս զի
նա խօսել կարողանար: Փոքրիկն անպատասխան մնալով՝ կանդ
առաւ երկար, նայեց հօրը, նայեց մօրը, որ օրօրում էր իր գլու-
խը. ասես թէ հասկացաւ իր հօր վիճակը, և յանցաւորի պէս
կոտորած յետ գնաց և բռնեց իր նախկին տեղը, սուսկացաւ:
Հնդհանուր լուծեան մէջ յանկարծ լսեց Ոսկօի նւազ ձայնը.

— Մարդարիտ:

— Այտեղ եմ, ասա՛ Ոսկօ.

— Երկիր կերթաք Հա՛ա... ինձանից ծածկում էիր... Վա՛խ,
երկիր, վա՛խ Աստուած:

Մանուկների վէճից հիւանդը հասկացել էր բոլորը:

— Զէ, Ոսկօ, ո՛վ ասաց, թէ կերթանք, առանց քեզ ինչ-
պէս գնանք:

— Առանց ինձ... իմն՝ էլ չի լինի... գնացէք, Տէրը ձեզ
հետ...

— Զէ, Ոսկօ, չէ՛, կըլաւանաս, կըլերկենաս, Աստուած ողոր-
մած է, լայն օրեր կըգան, կերթանք մեր հող ու ջրին կըհաս-
նենք: Մարդարիտն ասաց այս բոլորը, աշխատելով թաղցնել
իր յուզմունքը:

— Իմն էլ չի լինի, կրկնեց հիւանդը... գնացէք...

Նա մի քանի բոպէ լռեց:

— Մարդարիտ. կինը դարձեալ կռացաւ հիւանդի երեսին:

— Կնիկ, դու քո Աստուած, ճժերին լաւ տար տեղ հասցրու,
ու՛ք. նա նորէն լռեց:

— Մարդարիտ, մեր երկիրն էլ «էնպէս» չի հա՛ա...

— Զէ Ոսկօ, էլ «էնպէս» չի:

— Գէ՛հ, Տէրը ձեզ հետ, գնացէք...

— Կնիկ, ձմեռ է, թէ՛ դարուն.

— Ձմեռ է, Ոսկօ, ձմեռ է.

— Մեր երկիրն էլ ձմեռ է հիմա. էնպէս չէ՛.

— Հապա, մեր երկիրն էլ հիմա ձմեռ է:

— Հո՛ւ, կնիկ, մեր սարերի ձիւնը... շատ է, չէ՛... սա-
րերը բարձր են:

— Զատ-շատ, Ոսկօ, մեր սարերը բարձր են նրա համար:

— Զատ կայ մինչև դարուն.

— Զէ, Ոսկօ, դարունը մօտ է.

— Հա՛, դուք դարնանը կերթաք, մեր երկիրն էլ «էնպէս»
չի, գնացէք, իմն էլ չի լինի, ինձ էլ դարուն պէտք չի... էս
երկրում դարուն էլ չըկայ, ծաղիկ չըկայ, մեր երկիր ծաղիկ
շատ է, չէ՛, կնիկ:

— Հա՛, Ոսկօ, մեր երկիրը խօրոտ է, սուս կաց, որ քունդ
ստանի, լաւանաս, գնանք մեր երկիր:

— Իմն էլ չի լինի, իմը պըծաւ. լսիր, կնիկ, Գալօին չը-
թողնես մենակ երթայ բաղրեան բուլաղները, էն կողմերը խօ
գիտես, չարի բնակ է, ահ է:

— Զեմ թողնի, Ոսկօ, դու հանդիստ կաց.

— Ին երբ է մեր չայը ¹⁾ վարարում, կաթնովին ²⁾ չէ՛...

— Հա՛, կաթնովին, համբարձմանը:

— Հո՛, կնիկ, մեր չայը գիժ է, դարնանն ինչե՛ր է անում.
Նա ժպտաց էլ մտածելով իրանց գետի գծութեան մասին. Մար-
դարիտ, շարունակեց նա. թող Սիմօնն ու Ոսկօն այդ ժամանակ
անից դուրս չերթան, կըխեղդեն, գիտես ինչպէս կըպատահի,
մեր դռնից որ դուրս դան... էն կանտչ դտրն է... դարի տակ
չայն է, կըվազեն դարի գլուխը, ջուրը աակից հողը կերած կը-
լինի, դարը կըփլի և երեխաները կընկնեն կըխեղդեն. չըթող-
նես երթան դէպի կանաչ դարը:

— Հա՛, հա, չեն երթայ, դու հտնդիստ կաց:

Հիւանդը լռեց, փակեց աչքերը:

Մտածում էր արդեօք իր վաթանի մասին, անցեալ լիշո-
ղութիւններ էր փնտրում, թէ խօսելուց յոգնած, ուժասպառ-
ւած լռեց. իրօք և մէկն էր և միւսը: Խօսելու ժամանակ նը-
կատուում էր, որ նա առանձին ջանքեր է գործ գնում մէկիկ-
մէկիկ լիշել իր վաթանի բոլոր անկիւնները. նոյն իսկ աննշան
առարկաներն այդ ժամին նրա համար դարձել էին հետաքրքիր,

¹⁾ Գետ. ²⁾ Կաթնով — համբարձման տօնն է կոչուում, որովհետև
կաթնով բրինձ են ուտում:

գրաւիչ, քաղցր, նրանք խօսում էին նրա սրտին. նրանք մի առանձին փայլ զգեցած էին ներկայանում նրա աչքին: Մահամերձ հիւանդի պղտոր երեւակայութիւնը յուզւած էր ոչ այնքան դաւակների ապագայի հոգսով, որքան վաթաճի լիշողութիւններով: Օրհասական ըոպէս դուրս էր մղել նրա մտքից այն բոլորը, ինչ որ այնպէս մթաղնում էր հայրենիքի պալ-ծառ զաղափարը, արեան բոսորային քօղ ձգելով նրա չքնաղ պատկերի վրայ. մնացել էր ինքը, հայրենիքը իր գիւթիչ տեսքով, իր ամենանւիրական լիշողութիւններով, և հիւանդն աշխատում էր փայլել այդ պատկերի պատճառած գերազույն հաճոյքը, աշխատում էր երեւակայել այն՝ իր ամբողջութեամբ միայն իդէալական գեղեցկութեան մէջ, ամբողջապէս լուսաւոր. առանց ցաւի, առանց սէւերի, առանց արեան. աշխատում էր որքան կարելի է շատ անուններ տալ, կրկնել, երեքկնել ծանօթ անկիւնների, ծանօթ առարկաների, արտի, դաշտի, սարի, ձորի, ջրի, քարի, գետի անունները, արտասանել այնպէս որ ինքը լսի, կամ կինն ստիպւած լինի կրկնել: Դժուար էր նրա համար այսքան խօսել, այսքան բան ասել. շրթունքները չորանում էին, կուրծքը ճնշւում էր, ձայնը կտրւում էր, կոկորդը նեղւում էր, բայց նա խօսում էր զրաւած իր վաթաճով՝ մինչև ուժասպառւիլը. այդ ժամանակ միայն նա մի փոքր լըռւում էր, որպէս զի կրկին սկսի խօսել նույն նիւթի վրայ, միւլենոյն հարցերը տայ կնոջը, միւլենոյն պատասխաններն ստանայ: Վերահաս, անխուսափելի մահւան առաջ, նրա մէջ զարթել էր հեռաւոր հայրենիքի սէրն իր բոլոր զրաւութեամբ, և զարթել էր բուռն, անգուսպ կերպով: Այն միտքը, թէ նա այլ ևս չի կարող տեսնել իր սիրուն վաթաճը, թէ նրա ոսկորները պիտի մնան օտար երկրում մոռացւած, անտէր-անտիրական, դուցէ և անյիշատակարան, նրան ստիպում էր գէթ երեւակայութեամբ մի քանի ըոպէ մահից առաջ ապրել այդ քաղցր վաթաճում, վերջին անգամ մտքով սլանալ այն սուրբ տեղերը, ուր անցել էր նրա մանկութիւնը, ուր սէ և կարմիր օրեր էր տեսել. և նա խօսում էր, խօսում էր անվերջ: Զատ գիշեր անցաւ, ճրագի յոյսը կամաց-կամաց նւաղում էր, երկու փոքրիկներն իրանց

տեղերում վաղուց քնել էին հացի պատառները փոքրիկ ձեռ-
ներով կրծքերին սղմած. Գալօն նստած տեղում նիրհում էր.
Թէեւ աշխատում էր չքքնել բոլորովին. ամեն անգամ երբ ծան-
րացած գլուխը կռանում էր կրծքին, նա ցնցում էր. գլուխը
բարձրացնում, աչքերը ճպճպացնում, բաց անում, աշխատելով
քունը փախցնել, բայց ի դժուր. հայրն ու մայրը աղօտ կերպով
նկարում էին նրա աչքերին, և քունը կրկին ընկճում էր նը-
րան, քնոտ աչքերը փակում էին:

րան, քնոտ աչքերը փակուում էին։
Հետզհետե հիւանդի տենդոտ շնչառութիւնն աւելի և ա-
ւելի նւագում էր։ Դուրսը լուռ էր. միայն ցուրտ քամին խաղում
էր նեղ պատուհանի պատառւած թղթի հետ աւելի և աւելի մե--
ծացնելով բտցւած անցքը ներս մտնելու համար, ասես թէ նա
էլ էր մրսում, նա էլ էր ապաստան փնտռում ինչպէս ուշա-
ցած մողորւած ճանապարհորդ, որ ամեն տեղից մերժւած, եկել
էր բաղխելու այս թշուառների դուռը։ Ամեն անգամ, երբ լու-
սամուտում խշխշում էր պատառւած մրոտ թուղթը, Մարգա-
րիտը բարձրացնում էր գլուխը, նայում դէպի այդ կողմը, ապա-
ղդուշութեամբ յարգարում էր հիւանդի ծածկոյթը, որ չըմբիւ-
«Ա՛խ, գոնէ մի կենդանի ձայն, մի աղմուկ, մի շշուկ լսէր.
մտածում էր նա. մի ծանօթ, մի հարեւան բաց անէր դուռը».
սակայն ոչ ոք չըկար, լուռ էր չորս կողմը և միայնութիւնը
կամաց-կամաց աւելի լուսահատական, աւելի ճնշող էր դառ-
նում։ Եւ յանկարծ այդ սպանիչ լուութիւնը վրդովեց մի շան-
չարագուշակ օւռնոցով, զի՛լ, երկնք օւռնոցով. քամին ուժգին-
թափով խփեց լուսամուտին և թուղթը միանգամից պատուե-
լով՝ քաշ ընկաւ բաց թողնելով մի անցք, որտեղից փչում էր
ցուրտը. Մարգարիտն այժմ վախենում էր, նա չորս կողմը նայեց,
ցուրտը. Մարգարիտն այժմ վախենում էր, նա չորս կողմը նայեց,

— Լսե՛ր, Մարգարիտ. ասաց խոսվածքը և Լուսինեի
թո՛ղ զան, ժամանակն է։

Թող դան, ժամանակն է:
Նա խօսում էր հոգեառ հրեշտակների մասին. Մարգարե-
տըն այս անգամ ևս առաւել սարսափեց. կրկին լռութիւն տիրեց:
Եւ արեւմտեան հեռանդոր. կինը ծուրր նրա շրթունքնե-

—Ջուր, կանչեց հիւանդը. կինը ջուրը նրա շրթունքներին մօտեցրեց:

— Կնիկ, մեր Զուիկ աղբրի ջուրը շատ սառն է, չէ՞, ա-

մառը շատ սառն է լինում. Գալօն որ մեծանայ, հունձ անի, քրտնած լինի, թող շուտով չըխմի աղբրի ջրից, կըմբսի, կըհիւ-
ւանդայ:

— Հա, չի խմի, Ոսկօ, չի խմի:

— Մէկ էլ, մտքիցս էլաւ. կնիկ, էն որտեղ է, ուր շատ
զոխ ու բոխ, խաւածիլ կայ, կնիկները քաղում են դարնանը.
էն որտեղ է, կնիկ:

— Սև քարի ձորը, Ոսկօ, Սև քարի:

— Հա. Հա, Սև քարի ձորը: Խաւածիլ ու բոխ շատ կայ չէ
է... Հիմա ինչքան կանայ... չէ կնիկ. Հիմա շատ կայ խաւածիլ:

— Ախր դեռ ձմեռ է, Ոսկօ:

— Ձմեռ է, ձմեռ է. դարնանը կըլինի, էնպէս չէ... Կնիկ,
զիտես, դարնանը մենակ չ'երթաս Սև քարի ձորը խաւածիլի,
հեռու է, լաւ չի. մենակ մի դնա:

— Մենակ չեմ դնայ, Ոսկօ. միասին կ'երթանք, քեզ հետ
կ'երթամ:

— Հո՛ւ, իմն էլ չի լինի, իմը պրծաւ:

Հաւը խօսեց, ու ժապաղաւ հիւանդը դեռ փորձիորում էր իր
թուլացած մառախլապատ միտքը, դեռ դտում էր իր պղտոր
երեւակալութիւնը, իր լիշողութիւնը, որքան կարելի է աւելի
մանրամասնութիւններ մտաբերելու համար, որպէս զի կարո-
ղանայ վառ պատկերացնել իր վաթանի սիրուն տեսքը, որ ա-
լագ-արագ ծածկւում էր խաւարի անթափանցիկ քօղով, հեռա-
նում, փախչում էր նրանից, կորչում էր անսահմանութեան
մէջ և նա յաւիտեան, անդարձ. ի դժբեր էր նա աշխատում բռ-
նել, պահել այդ պատկերը, կեանքն էր փախչում, խոյս տա-
լիս նրանից, տանելով իր հետ ամեն ինչ, և՛ անցեալ, և՛ յիշո-
ղութիւններ, և՛ վաթան:

Ճրագի լոյսն այնքան նւաղեց, որ առարկաները խրճի-
թում քօղապատ էին երևում. Մարդարտի աչքին. հիւանդի
ձայնը նոյնպէս խաղաւ նւաղեց, բայց և այնպէս նա կարողա-
ցաւ նորէն խօսել թոթովելով.

— Կնիկ, էն որ կողմից եկանք մենք:

— Էս կողմից եկանք ա՛յ, էս կողմից. կինը ձեռքով ցոյց
տուեց դէպի հարաւ:

— Էդ կողմից էկանք. դէ որ էդպէս է, շուռ տուր իմ ան-
կողինը, թող երեսս դէպի այն կողմը դառնայ: Կինը կատարեց
նրա ցանկութիւնը կրօնական երկիւղածութեամբ. նա զգում
էր մահամերձ ամուսնու այդ վերջին ցանկութեան բոլոր վսեմ
խորհրդաւորութիւնը. զգում էր խորապէս վայրկեանի բոլոր վե-
հութիւնը. նա զիտէր մինչև այժմ, որ մեռնողի վերջին ցան-
կութիւնն է լինում երեսը դէպի աղօթարան դարձրած իր շուն-
չը փչել, բայց ահա մէկը՝ որ փոխում էր իր աղօթարանը, որ
իր աղօթքի վերջին մրմունջները արտասանում էր երեսը դէ-
պի վաթանը դարձրած, որ ուղում էր իր վերջին հայեացքը
հայրենիքի վրայ հանդի, դէպի հայրենիքն ուղղած մնաց ժա-
մանակի տարածութեան մէջ սառած, անշարժացած յաւիտեան:

— Էս էլ աղօթարան է, կնիկ, քաղցր աղօթարան է, այո-
պէս լաւ է. ասաց Ոսկօն, երբ կինը կատարեց նրա ցանկու-
թիւնը:

Ճիշտ այդ կողմն էր պատուհանը. հիւանդն աչքերը չը-
ռեց դէպի այդ նեղլիկ անցքը, նայում էր. նայում էր դէպի
գրսի խաւարը, նայում էր դէպի երկինք անյագ, անդադար:
Պատուհանի անցքից երևում էր մի հատիկ աստղ վառ ու պըլ-
պըլուն, նրան էր նայում մեռնողը, և ասես զրաւած նրա
փայլով, էլ չէր խօսում, այլ միայն նայում էր. ով կարող էր
իմանալ թէ երկրի և թէ երկնքի մէջ կախւած այդ հոգին
ինչ էր խորհում այդ բոլորին, արդեօք իր մտքերը, իր այրը-
ւած սրտի կարօտն էր հաղորդում երկնքի լուսատուին, որ իր
վաթանին հասցնի, թէ վերջին աղօթքներն էր մրմնջում իր
թշուառ հայրենիքի վերակենդանութեան համար: Երկար նայեց.
ի վերջոյ շրթունքները մեղմիկ մրմնջացին.

— Ի՛նչ խօրոտ է.

— Ի՞նչը, Ոսկօ, ինչն է խօրոտ:

— Վաթանն ինչ խօրոտ է, կնիկ, վաթանը չէ՞ս ասնում,
այ:— Նա դառանցում էր— կնիկ, եկաւ ինձ էլ տանի, ես էլ կը-
ղամ. քիչ էլ կանց, վերեւից կըղամ, այնտեղից կ'երթանք, այ

այնտեղից, վերևից լաւ է, հեշտ է, այնպէս չէ, ներքեւն ահ է, արիւն է. ինչքան արիւն կաայ, ծով է ծով, վրայից կը-
թռչենք...

Աստղիկը շարունակում էր ցուրտ-ցուրտ պլպլալ. մեռ-
նողի տէքերը բորբոքած հետեւում էին նրա փայլին. շրն-
չառութիւնը թուլացաւ այնպէս, որ հաղիւ մի թեթեւ շուկ
էր լսում. նա այժմ բոլորովին լռեց, ասես տարած աստղիկի
փայլով. հեռաւոր վաթանի սիրուն պատկերը նրա համար կար-
ծես մարմնացել էր այդ աստղիկի մէջ. նա վառ էր ու պայ-
ծառ, հայրենիքը զրաւիչ ու քաղցր: Մէկ էլ յանկարծ նա
դուրս հանեց ծածկաթի տակից իր փոխ ձեռները, ինչքան
կարող էր դէպի երկնքի լուսատուն մեկնեց, շրթունքները շարժ-
ւում էին, նա բաներ էր առնում, բայց խօսքերը կոկորդից դուրս
չէին գալիս, թէև նա ջանք էր անում ասել ինչ որ բան.
յանկարծ վերջին ոյժերը հաւաքեց, բարձրացաւ տեղից, ձգեց
դէպի աստղիկը ուժգին թափով: Այլա նոյն թափով էլ յետ
ընկաւ, բարձի վրան մնաց անշարժ, աչքերն չոճ աստղիկի
վրայ, որ շարունակում էր պլպլալ խաւար անսահմանութեան
մէջ և կարծես կարեկցութեամբ դիտում էր հոգսալից աշ-
խարհի մի մոռացած անկիւնում կատարող այս մեծ տրա-
դէզիան: Արագը մարեց. խրճիթը կտրաւ թանձր խաւարի մէջ,
հեռում դարձեալ լսեց շների այլանդակ օւնոցը: Մարգարի-
տը սարսափեց, նրան թւաց՝ թէ խրճիթը լցեց ողիներով.
մեռելի մերձաւորութիւնը, իր միայնութիւնը, հոգեմաշ խաւա-
րը սոսկումով պատեցին նրան, նա դողում էր ամբողջ մարմ-
նով. ճարը կտրած՝ նա շօշափելով դտաւ Գալօին, ցնցեց արթ-
նացրեց, իր մօտ քաշեց մի կենդանի շունչ լսելու համար: Ե-
րեխան հասկացաւ սարսափելի իրողութիւնը. նրանք մօտ կպան
իրար և մենաւոր խրճիթի ճնշող լուծութիւնը վրդովեց այրի մօր
և որբ դաւակի մեղմիկ հեծկլտանքներով:

Խրճիթում ցուրտ էր ու խաւար, դուրսն էլ էր խաւար,
դուրսն էլ էր ցուրտ, խաւար ու ցուրտ էր նաև երկու սգա-
ւորների սրտերը. մէկ աստղիկն էր վերևից պլպլում իր մեղմիկ
չոյսով, բայց նրա շիթերն էլ ցուրտ էին ինչպէս ամբողջ աշխարհը:

Լոյսը բացեց. վրայ հասաւ մի ամպամած թխալոտ օր.
ձիւն էր գալիս: Մայր ու որդի սգաւոր խրճիթից դուրս գալով
դանադան կողմեր գնացին. որդին խանութներից պատանք պի-
տի մուրար, մայրը՝ քահանայից հոգևոր արարողութիւն. մէկը
մամոնայի և միւսն Աստուծոյ պաշտօնեայի դուռը պիտի թա-
կէր. դժւար էր որոշել, թէ մուրացկանութեան այս երկու տե-
սակից ո՞րն էր աւելի անօրինակ, պատանք, թէ ծիսակատարու-
թիւն մուրալը: Խանութները բազմաթիւ էին, շուկան ընդար-
ձակ. երեխան չըղիտէր ո՞ր խանութի դուռը բանայ, որ չը-
մերժեն. նա անցնում էր կամացուկ մեծ ապակիներով դռների
սուաջից և զգուշութեամբ նայում էր մարդկանց ղէմքերին.
ասում են, որ երեխաները մարդկանց հոգին ճանաչելու ընդու-
նակութիւն ունին, որ բնութիւնը տւել է նրանց այդ ինքս-
տիկնաւոր որպէս զօրավիդ իրանց թուլութեան, որպէս միջոց
ինքնապաշտպանութեան ընդդէմ չարերի: Խեղճութիւնն ու ան-
մեղութիւնը եղբայր դարձած՝ այդ առաւօտ անցնում էին խա-
նութների շարքերի առաջից առանց համարձակելու բացել որ
և է դուռ. մռայլ ու անհամբոյր չէին շուկայի բոլոր ղէմքերը.
կային ղէմքեր, որոնցից ասես նոյն իսկ անմեղութիւն էր կաթ-
կաթում, բայց մանկական անմեղութիւնը վախենում էր առա-
ջինից, նրանք նման չէին. ղէմքեր կային, որոնց վրայ ժպի-
տը ոչ թէ խաղում էր, այլ ասես թէ տպւել մնացել էր պատ-
րաստ ամեն մէկի ծառայութեան, սակայն խղճութիւնը փախ-
չում էր այդ ժպտից էլ. նրա մէջ մի սարսափելի բան կար.
սիրուն աչքեր կային, վառ, պայծառ, մանուկը նայում էր այդ
աչքերին. նրան թւում էր, թէ գտել է փնտռածը, բայց երբ
այդ սիրուն աչքերը թարթում էին, երբ բիբերը շարժւում էին
այս ու այն կողմը, նա սարսափած փախչում էր. չըկար, չըկար
մի ղէմք որ մանկանը փտահոլութիւն ներշնչէր. չըկար մէկը
որ ժպտար այնպէս՝ ինչպէս իր հայրը կըժպտար, նայէր այնպէս
ինչպէս իր հայրը կընայէր. թունաւոր էին ժպիտները, սպա-
նիչ-շանթող էին հայեացքները և մանուկը փախչում էր

դրանցից. խեղճ երեխայ, աշխարհի «խէր ու շառիւն» ան-
տեղեակ, նա չըզիտէր դեռ ևս, որ փախչելով դժւար է ազատ-
ւել, որ ամեն կողմ ուր բոցն է դրել մարդը, իշխողը այդ պե-
տըն է, դրանով է կառավարւում աշխարհը, դա է ծառայում
մարդկանց յարաբերութեան իբր հիմնաքար. ժպիտ, ժպիտ,
կեղծ թէ անկեղծ, ո՞վ է հարցնում. ժպտով է շարժում վաճա-
ռականն իր արշինը, ժպտով է կողոպտում աւաղակն իր զոհին,
ժպտով է գրում պաշտօնեան իր խորհրդաւոր թուղթը. ժպտով
է ստորագրել տալիս վաշխառուն իր մուրհակը, ժպտով է ար-
տասանում վկան իր կեղծ ցուցմունքները, ժպտով են դատա-
պարտում անմեղ անճարին, և այդ բոլոր ժպիտների մէջ խեղ-
դւում է անմեղութիւնն ու խեղճութիւնն առանց հասկանալ կա-
րողանալու, թէ ինչպէս միեւնոյն մարդը և՛ ժպտում է և՛ սպա-
նում: Գալօն էլ այդ առաւօտ հասկանալ չէր կարողանում, թէ
ինչու ինքը չի համարձակւում այդ ժպտացող դէմքերից մէկն
ու մէկին դիմել և նա շարունակում էր գնալ: Զուկան վերջա-
նալու վրայ էր. նա արդէն միւս ծայրումն էր. էլ ճար չըկար,
պէտք էր մանել վերջապէս, պէտք էր խնդրել, աղաչել. հայրը
պատան չունէր: Ահա նա բացեց մի խանութի դուռ, երկչոտ
կերպով ներս մտաւ և կանգնեց: Երկար ժամանակ նրա վրայ
ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում. առւտուրը շարունակւում
էր, արշինը շարժւում էր: Երեխան երկար սպասեց...

— Ափօս մեռաւ. ասաց նա վերջապէս հտդիւ լսելի ձայ-
նով և արտասուքները կախւեցին թերթերունքներից: Նրան
չըլսեցին, նրա վրայ ուշք չըդարձրին. զբաղւած էին: Մանուկը
մի քիչ էլ լուռ մնաց. կանգնած տեղում շարժւեց, հաղաց. ի դուրս:

— Ափօս մեռաւ, կրկնեց նա մի փոքր աւելի բարձր ձայնով:

— Աստուած հոգին լուսաւորի. գնա, գնա, «Աստուած տայ»,
պատասխանեց խանութպանը կարծելով՝ որ երեխան հօր մահը
երևի կամ կեղծ, պատրւակ բռնած՝ զրամ է հաւաքում:

Մերժումը շատ անողորմ էր, որպէս զի երեխան սիրտ ա-
նէր ասել, որ զրամ չէ ուզում, տղ պատան իր հօր համար:
Ո՞վ զիտէ, զուցէ պատան չըմերժէին, թէ և՛ դա աւելի արժէ-
քան մի քանի կոպէկ ողորմութիւնը:

Դա զարմանալի էլ չէր լինի, որ ունեւորը չի կամենալ, որ
աղքատի խնդրածը միշտ պատան լինի. դա ողորմութեան վեր-
ջաբանն է. էլ նա ստիպւած չէր լինի կրկնել այն սարսափելի
երկու խօսքը, թէ՛ «Աստուած տայ», որոնք շրթունքներ են աշ-
րում, որովհետեւ արտասանողն զգում է, թէ հայհոյում է Աստ-
ծուն՝ ուրանալով նրա տւածը, որ խեղճութիւնը գուրկ մնալ-
գողութեան ամենաստոր ձևն է այդ: Չարագործը միշտ կըղո-
ղալ, զարմանալի է, որ ունեւորը առանց ներքին տաղնապի,
դալ, զարմանալի է, որ ունեւորը առանց մի առանձին դժւարութեան չի կարողանում այդ եր-
առանց մի առանձին դժւարութեան չի կարողանում այդ եր-
կու ցուրտ բառերը շարտել խեղճերի երեսին: Երբ դռան ճեղ-
քից ներս է սողոսկում մի չորացած վախտ ձեռք, երբ ականջը
լսում է այն դողդոջուն ձայնը, որ ողորմութիւն է հայցում,
զձուձ ունեւորի առաջին հոգսն է լինում, թէ ինչպէս պիտի
արտասանի այն երկու սարսափելի բառերը, որոնք չընայելով
յաճախակի դորձածութեան, երբէք, երբէք սովորական չեն դառ-
նում. բարոյական օրէնքներ կան, որոնք դտնում են տիեզեր-
քի անսահման ողու ձեռքը վեր, վեր աշխարհից, և մարդն
անսահման ողու ձեռքը վեր, վեր աշխարհից, և մարդն
անկարող է խախտել այդ օրէնքները անպատիժ: Ահա թէ ին-
չու թշուառի տեսքը յուզում է ունեւորին, ահա թէ ինչու սար-
սափելի բառերի արտասանելու ամեն մի առիթ նրան զայրա-
ցնում է, հեշտ չէ ասել «Աստուած տայ», երբ նա արդէն տւել
է: Հարուստը զայրանում է ոչ թէ նրա համար, որ իրան ան-
հանգիստ են անում յաճախակի, այլ որ ինքն ստիպւած է լի-
նում ստել ամեն անգամ և ստել զարհուրելի աանջանքներով:
Ով երբ և իցէ լսել է մի բախտաւոր բերանից այդ երկու բա-
ռերը, որոնք այնպէս վիրաւորում են և՛ մարդուն և՛ Աստծուն,
նա անշուշտ նկատած կըլինի, թէ ինչպէս այնուհետև մի քա-
նի լոպէ այդ մարդը մնում է սառած, մտածմունքի մէջ ըն-
կղմած, ասես թէ մի անուղղելի ոճիր դորձած լինի և այն՝ Աս-
տուծոյ դէմ. այո, նա այնուհետև էլ շարունակում է դործել
միեւնոյն ոճիրը, բայց միշտ ստանում է պատիժը, միշտ խղճի
սուր խայթոցները տանջում են նրան: Եթէ զձուձ հարուստ-
սուր խայթոցները տանջում են նրան: Եթէ զձուձ հարուստ-
ներ կան, որոնք զոգում են ամեն մի կոպէկի առաջ, դա ան-
խորհուրդ չէ. ամեն մի առարկայ գնահատւում է համաձայն այն

աշխատանքի, որով այդ առարկան ձեռք է բերել. իսկ զձուձ, անսիրտ հարստի ամեն մի կոպէկը ձեռք է բերել բարոյական զարհուրելի տանջանքների զնով. նա իրաւունք ունի դողալ իր դրամի առաջ. դրանց համար նա «հոգի է այրել»: Այս խանութում էլ «հոգի էին այրում» ժպտալով, և Գալօին ասացին «Աստուած տայ». երեխան դուրս գնաց, կրկին սկսեց դիտել խանութների դռները: Ահա մի ուրիշ խանութ. Գալօն կանգ առաւ, մի փոքր դիտեց և ներս մտաւ:

—Ափօս մեռաւ, պատան չըկայ որ թաղենք. ասաց նա կամացուկ:

Մի քանի արշին կտաւ կտրեցին և տւին նրան. զարհուրելի բան կըլինէր, եթէ մարդիկ սովորէին ասել, թէ՛ «պատանն էլ Աստուած տայ»: Այդ ժամանակը դեռ չէր հասել. այդ անողորմ բաւերը չ'արտասանեցին և Գալօն դուրս եկաւ խանութից հօր պատանը թւի տակ. նա շտապով տուն գնաց: Մի քանի ժամից յետոյ քահանայի պատուէրով ժամահարը փորեց մի գերեզման. Գալօն այնտեղ էր և ձեռքերով քաշում էր հողը, մինչդեռ վերեւից ձիւնը թափւում էր ու թափւում: Գաղաղ վերցնող էլ ճարեց և քիչ յետոյ Ոսկօի դիտելը փոսի առաջն էր. բաց էին աչքերը, սառած հայեացքը ուղղւած դէպի երկինք, ուր նա կարծես փնտռում էր տակաւին այն աստղիկը, որի մէջ տեսաւ նա վերջին անգամ իր վաթանի պատկերը, որի միջոցով վաթանը կանչում էր նրան: Սակայն աստղիկն էլ չըկար երկնքում. նրա լոյսի փոխարէն ցած էին թափւում ձիւնի թերթիկները, և սպիտակ շերտով ծածկում պանդխտի դիակը, ծածկում նրա բաց աչքերը, մինչդեռ քահանան կարդում էր ազօթքը: Քիչ յետոյ իր յաւիտենական բնակարանում սառն հողաթմբի տակ ծածկեց պանդխտն իր վաթանի կարօտով, իր այրւած սրտով, իր անհուն ցաւերով և ծածկեց յաւիտեան: Երբ Գալօն մօտեցաւ համբուրելու աւետարանը, նրա շրթունքները կտմացուկ մըմնջացին:

—Տէրտէր, «Աստուած տայ»:

Դեռ երբէք այս երկու բառն այսքան ի դէպ, այսքան արդար կերպով չէին արտասանել:

Օրեր անցան, հասաւ զարունը. թշուառներին վերադարձնում էին. նրանք խմբեր էին կազմում մի «աչքում արցունք», միւսում խնդութիւն», դէպի վաթան ճանապարհ ընկնելու համար: Այդպէս են չլում աշնանը՝ թռչունները:

Երեկոյեան Մարգարտի մօտ եկաւ իրանց գիւղացիներից մէկը.

—Մարգարիտ, ասաց. դիշերը պատրաստելի, էզուց առաւօտ շուտով ճանապարհ ենք ընկնում. աշխատիր, պատրաստ լինիս, որ «էլից» յետ չըմնաս, թէ չէ մենակ կըմնաս, շւարած ու խեղճ:

Մարգարիտը խոստացաւ պատրաստ լինել. ինչ ունէր պատրաստելու, բաւական էր երեխաներին զարթեցնել և ձեռքերից բռնել:

Առաւօտեան լուսաբացից դեռ շատ առաջ նրա դուռը թակեցին. ներս մտաւ նոյն հարւանը:

—Դէ, շուտ, Մարգարիտ, երեխաներին վերկացրու, ճանապարհ ենք ընկնում:

—Ես չեմ գնում երկիր. եղաւ Մարգարտի պատասխանը: Մարդն ապշած մնաց.

—Ի՞նչպէս թէ չես գնում, չէ՞ որ ուղարկում են:

—Ես յետոյ կըգամ.

—Յետոյ... մենակ... ինչ պատահեց քեզ, ա՛յ կին. զժւեցիր, ինչ է, երեխաներիդ յետւեն ես ընկել. խելքի արի, մեղք ես, խեղճ ես, քեզ չես խղճում, դոնէ այս որբերի մասին մտածիր.

—Ես յետոյ կըգամ. կրկնեց Մարգարիտը:

—Տէր Աստուած, ինչու. ինչ պատահեց մի դիշերւայ մէջ:

—Ոչինչ, ես յետոյ կըգամ, Աստուած ողորմած է, էլի դընացող կըլինի:

Ջարմացած ու շւարած հարւանը դուռն օրօրելով թողեց, գնաց:

Իրաւ որ զարմանալի էր. ինչ էր Մարգարիտի այս յան-

կարծական որոշման պատճառը. ի՞նչ էր պատահել մի գիշեր-
ւայ մէջ:

Մի գիշեր... Հեշտ է ասել. բայց դա մի ամբողջ յաւի-
տենականութիւն էր, որ անցել էր Մարգարտի գլխով. օ, նա-
երբէք, երբէք մոռանալ չի կարող այդ սարսափելի գիշերը:
Ահա թէ ինչ էր պատահել.

Երբ բոլորովին մթնեց, երեսներն այս ու այն կողմում
իրանց անկիւններում կծկեցին, քնեցին: Մարգարտը մնաց
նստած թոնրի շրթին. ճրագի խղճուկ լոյսը շարունակում
էր պլպլալ: Երկու ձեռքերով զրկած ծնկները, Մարգարտը
քաշ էր ձգել գլուխը կրծքի վրայ և հայեացքը ճրագի բոցին
ուղղած՝ մտածում էր. որչափ բան կար մտածելու... մինը միւ-
սից սև, մինը միւսից սարսափելի էին այդ մտքերը — երեք
մանր երեխայ, լեռներ, լեռներ լի հարամիներով, երկար տա-
ժանելի ճանապարհ, ամեն քայլում արիւն, մահ, վերջն էլ ո՞վ
գիտէ, ի՞նչ է սպասում... էլ զիւղ կայ... էլ տուն ու տեղ մը-
նացել է... դո՛նէ Ոսկօն կենդանի լինէր. չըզիտէ երանի ասի
նրան, թէ խղճայ. ի՞նչ ցաւերով մեռաւ խեղճը, ի՞նչպէս էր
ուզում առն դառնալ, վաթանը տեսնել, պիտի մնայ օտար հո-
ղում, անտէր, անքար, մոռացւած զերեզմանում. նա սկսեց
ցաւել Ոսկօի վրայ, ո՞վ օրհնել կըտայ զերեզմանը, ո՞վ խուսկ
կըծի վրան. անխուսկ, անաղօթք մեռելը մի ցաւ է տիրոջ
համար: Այսպէս էր մտածում Մարգարտը. շատ գիշեր անցաւ.
դուրսը լուռ էր, խաւար ներսում պլպլում էր ճրագը և նրա
դողդոջուն բոցին նայում էր Մարգարտը երկար-երկար: Մէկ
էլ յանկարծ այդ բոցն սկսեց ձգւել վեր, բարձրացաւ, լայնացաւ
և զարհուրած Մարգարտը բոցի փոխարէն իր առաջը տեսաւ
մի մարդ, մի հիւանդ, զգգւած մարդ. դունատ ու մռայլ դէմ-
քը կրում էր անհուն ցաւերի կնիք. եղանակը ցուրտ չէր, բայց
նա դողդողում էր ամբողջ մարմնով. ցնցոտիները չէին ծած-
կում նրա մերկութիւնը. ուսի վրայ ձգւած էր մի սպիտակ կը-
տաւ, որ երկու կողմից մինչև գետին էր հասնում. բայց նա
այդ կտաւով չէր ուզում ծածկել իր մերկութիւնը, նրան ձեռք
չէր տալիս և դողում էր, դողում. թշուառութեան ու վշտի մի

սպանիչ մարմնացումն էր այդ պատկերը: Մարգարտը նայում էր.
յանկարծ նրա մաղերը զիպացան գլխին, սարսափի դող անցաւ բո-
լոր մարմնով, նա ճանաչեց Ոսկօին. իսկ և իսկ Ոսկօին, նոյն-
պէս հիւանդ, նոյնպէս տանջւած, ինչպէս էր նա մահւան ան-
կողնում: Մարգարտը փորձեց ճշալ, բայց ձայնը խեղդեց կո-
կորդում. ուղեց փախչել, անկարող եղաւ մի քայլ անգամ ա-
նել. ուստի նա փակեց աչքերը, որ դո՛նէ չըտեսնի մեռելի պա-
կերը. սակայն այդ էլ չ'օգնեց. նա լսում էր Ոսկօի ատամների
շխկշխկոցը, զգում էր, թէ ինչպէս նա դողում է. երկար մնաց
այդպէս, ապա կամացուկ գլուխը բարձրացրեց, որ տեսնի, թէ չը-
հեռացաւ արդեօք ուրուականը. և այդ վայրկենին աչքերը մեռելի
աչքերին հանդիպեցին. էլ չըկարողացաւ երեսը ծածկել, չըկա-
րողացաւ փակել աչքերը, խոյս տալ ուրականի տեսքից, նրա
ցուրտ հայեացքից, որ սակայն այնքան ցաւ, այնքան կսկիծ
ուներ իր մէջ: Նրանք նայում էին իրար լուրթեամբ: Ոսկօն
անշարժ էր իր տեղում:

— Ի՞նչ ես ուզում, Ոսկօ, ասաց վերջապէս Մարգարտը.
ի՞նչու չես թողնում որ իմ ցաւերի մէջ ապաւիւնեմ դո՛նէ:

— Երկիր էք գնում.

— Գնում ենք դժոխք. գնում ենք ցաւերի աշխարհ, զը-
նում ենք բոց ու կրակի մէջ. երանի՜ քեզ, գնացիր պրծար,
թող մեզ դո՛նէ հանդիստ:

— Երանի ի՞նձ... ի՞նչու չես ասում՝ վայ ինձ. տե՛ս... և
նա ցոյց տւեց իր մերկ մսերը. փոխտ, կապտած, սարսափելի.
կնիկ, ցուրտ է, մրսում եմ, մրսում եմ, քննի՛ չեմ կարողանում.
ախ, կնիկ, ինչքան սառն է էս երկրի հողը. իմ ոսկորները
չեն տաքանում, տեղս հանդիստ չէ, մենակ եմ, օտար եմ, պա-
տան էլ չունեմ. անասառած կնիկ, անպատան մեռել ո՞վ էր
տեսել աշխարհում. հողն ինձ դրա համար տեղ չի տալիս, ա-
մենքը սպառն ունին, մէկ ես չունեմ. ես դողում եմ, օ, ի՞նչ-
քան սառն է էս երկրի հողը. մերը տաք է. կամ ինձ էլ տար,
կամ տուր ինձ պատան:

— Ոսկօ, չէ՞ քեզ պատանով թաղեցինք:

Մեռելը ժպտաց, ցուրտ, սպանիչ ժպիտ. և Մարգարտը

տեսաւ այդ ժպիտն էլ. այդ սարսափելի էր, զոնէ չըժպտար, թող միայն արտասուէր, թող անիծէր, մեռելի անէծքը իր ժպտից ահաւոր չէ. բայց Ոսկօն ժպտաց ասես զիտմամբ:

— Պատանով թաղեցիք, բայց զոն առար այդ պատանը, քոն ձեռքի աշխատանքով, քանի տարի էս խեղճ ոսկորներս քեզ պահելու համար մաշեցի, այն կնիկ. էդ բոլորը մի պատան էլ չէր արժի. դու գնացիր պատան մուրացիր ինձ համար. ով է տեսել պատան մուրան. առ, առ այդ պատանը. և նա դա՛րացած ձգեց ուսի կտաւը, որ ընկաւ, փռւեց նրա ոտները առաջ կազմելով տասնեակ ծալքեր. — Թող ես դողամ, շարունակեց նա, անաէր, անախրական, իմ անքար, անխուսկ գերեզմանում, էս երկրի սառն հողի մէջ:

— Ախր խուսկ էլ ծխեցինք, տէրտէրը բուրվառից թափեց վրադ:

— Տէրտէրի բուրվառից, զոն էիր ածել այնտեղ, զոն էիր առել...

Մարգարիտը նորէն լռեց, ինչպէս դատապարտւած յանցաւոր:

— Անխուսկ մեռել... կրկնեց Ոսկօն և դարձեալ ժպտաց այն սարսափելի ժպտով, որ սառեցնում էր Մարգարտի արիւնըն իր երակների մէջ:

— Ես մեղաւոր եմ. ճշաց Մարգարիտը, գնա՛, Ոսկօ, աման, գնա՛. ես էլ չեմ երթայ երկիր, մինչև դու պատան ու խուսկ չ'ունենաս. թող հողուս պարտքը լինի. միայն դու գնա:

Բայց մեռելն ասես չէր լսում նրա խօսքերը, նրա աղերսը. նա շարունակեց պատմել իր ցաւերը.

— Ես խօսմ անթաղ եմ, այն կնիկ. ես թափառական եմ, գիշերները վեր եմ կենում և նստում եմ սառը փոսի եզրին. նայում եմ իմ աստղին, նրան եմ պատմում ցաւերս, դողում եմ, դողում եմ. աստղն էլ ցուրտ է, և ես արտասուում եմ. ախր դու թաղման վարձը չես առել, գերեզմանս օրհնել էլ չես տւել. էլ ես ինչպէս հանգիստ քնեմ: Օ՛, սառն է այս երկրի հողը, շատ սառն է. պատան էլ լինի, հաղիւ տաքանամ, խուսկ էլ լինի, հաղիւ հանգստանամ, աղօթք էլ ասեն, հաղիւ խա-

ղաղւեմ, բայց էլի թող իմ ընկերների պէս լինիմ, թող գոնէ գիշերները չըղուրս գամ, թող մնամ զոնէ փոսի մէջ, այնտեղ դողամ: Մի մեծ ժայռ ճարիր, այնպէս, ինչպէս պոկւած է սարի կրճքից, այլանդակ ու ծանր, շա՛տ ծանր. սև ինչպէս իմ սիրտը. կարծր ինչպէս աշխարհի սիրտը. գնել տուր այդ ժայռը գերեզմանիս վրայ, թող ճնշի անվերջ, անողորմ կերպով ու գերեզմանիս վրայ, թող ճնշի յաւիտեան... առանց այս ցուրտ, ցաւոտ կուրծքս. թող ճնշի յաւիտեան էլ երթաս, էնտեղ այդ քարի ես միշտ կը վերկենամ, էնտեղ էլ կը թափուիմ, այնպէս կը դամ, ճիշտ այսպէս: Այ, կնիկ, Աստուած ուրեքամ, այնպէս կը դամ, ճիշտ այսպէս թողնում ու գնում. տուր ինձ զոնէ նիս, ուր ես ինձ այսպէս թողնում ու գնում. տուր ինձ զոնէ խուսկ ու աղօթք, քար ու պատան, կամ ինձ էլ տար. սառն է այս երկրի հողը, ախր շատ սառն է... Իսկ այս, աւելացրեց էս, վերցնելով գետին ընկած կտաւը — տար և տիրոջը տուր. նա, թափով ձգեց այդ պատանը խրճիթի մէջ. կտաւը մի քանի ծալքեր արաւ և փռւեց քնած Գալօի վրայ:

Մարգարիտը ճշաց.

— Ի՞նչ ես անում, այն մարդ, պատանն ինչու ձգեցիր երեսի վրայ. և նա վեր ցատկեց թափով, որ չարագուշակ կը տաւ իսկ Գալօի վրայից. ձգեց ձեռները տարածութեան մէջ, և արթնացաւ քրտնքի մէջ կորած: Ոսկօն չըկար, պատանը չըկար. ճրագը վաղուց մարել էր, խրճիթը խաւար էր, չորս կողմը նայեց, երեսը խաչակնքեց, բայց սարսափը չ'անցաւ. երկիւղն ահաղին էր. նա կրկին խարխափելով դաւա Գալօին, կրկնեց, համբուրեց, պինդ-պինդ կտաւ նրա կրճքին, որ լսի նրա շնչառութեան ձայնը, նրա կենդանութեան նշանը, և այդպէս լուռ կացաւ:

Քիչ յետոյ՝ լուսաբացին, հարեանն եկաւ, դուռը թակեց, որ ճանապարհ ընկնեն դէպի վաթան, բայց Մարգարիտն էլ չէր գնում. իր ամուսնուն խուսկ ու աղօթք, քար ու պատան էր հարկաւոր և այն ոչ թէ մուրալով՝ այլ իր աշխատանքով, իր ճակատի քրտնքով, իր և իր Գալօի աշխատանքով պիտի ձեռք բերէր:

Ամառ էր. Արարատեան հարթութեան սարսափելի ամառը. միջօրէի արեւը ճառագայթների փոխարէն ասես երկնքից շիկացած երկաթի շառաւիղներ էր թափում խանձած դաշտերի, մրկած դիւղերի վրայ. երկիրը կարծես հեռում էր շողի ձեռքից, օդը շնչել չէր լինում: Ճանապարհների թանձր փոշին աաքացել էր ինչպէս վառ հնոցում. մերկ ոտներով անհնարին էր քայլել. ջրերն առուներում գոլորշիանում էին և շտապ-շտապ փախչում իրանց անհիւրընկալ կանաչադուրկ ափերից, որ շուտով մայր գետի ծոցում գով հանդիստ դառնէ: Օձերը դուրս էին թափւում իրանց ծակերից, խմբերով դիմում դէպի առուներն իրանց ծարաւը յագեցնելու և ապա շտապով լետ էին գալիս ոլոր-մոլոր և կուտապ դառնում հնձորի խրճի տակ: Դաշտերում անդ-տեղ միայն կանաչներ էին երևում. մրնացածը դեղին էր. ցորենի արտերը մանաւանդ վաղուց էին հասունացել, չորացել, հասկերը ինչպէս հնոցի վրայ բոված՝ կրուրնձել, ցած էին կախել գլուխները, բայց հունձը դանդաղութեամբ էր առաջ դնում. հնձորներն օրւայ մեծ մասն անց էին կացնում խրճերի սուերում. անհնարին էր մանդաղ շարժել. մարդիկ վառւում էին շողից ու ծարաւից: Դաշտերում ոչ մի շշուկ, ոչ մի թռչնի ձայն, բացի այն միակերպ, տաղաուկ բըղ-ղոցը, որ չըզիտես ո՞ր միջատի տարօրինակ երգն է այդ տարօրինակ ժամին: Սակայն այդ սարսափելի շոգն ասես թէ չէին զգում ամենեւին այն երկու հոգին, այն կինն ու երեխան, որոնք մեն-մենակ դաշտի տօթակէզ ամայութեան մէջ դանդաղութեամբ անցնում էին արտից արտ, ուր գործել էր հնձորի մանդաղը, ուր փռւած էին խուրճերը: Երկու հասկաքաղեր էին նրանք, Մարգարիտն ու Դալօն, որոնք այդ անտանելի շոգին հաւաքում էին «խոզանների»¹⁾ մէջ թափթփոտած հասկերը և ածում այն տոպրակների մէջ, որոնք կախւած էին իւ-

¹⁾ հնձած արտը խոզան է կոչւում:

րաքանչիւրի թիկունքից: Արեւն էր այրում վերեւից իր կիզիչ շողերով, տօթն էր խեղդում կոկորդը չորացնելով, մէջքերն էր ցաւում անդադար բարձր ու ցածր անելուց, փշերն ու ցողունների սուր մնացորդներն էին ծակոտում նրանց մերկ ոտները, որոնք ուռած էին ու բորբոքւած: Այս բոլորի վրայ ուշք չէին դարձնում մայր ու որդի, ասես թէ չէին էլ զգում. նրանք յափշտակւած էին իրանց աշխատանքով. հասկեր էին փրնտւում ուշագիւր հայեացքով, մէկիկ-մէկիկ վերցնում և լցնում իրանց պարկերի մէջ սպանիչ դանդաղութեամբ: Քանի՜ անգամ պիտի կռանան ու բարձրանան այդ ուժասպառ մէջքերը, քանի՜ սուր փուշեր պիտի տնկւին ճաքճաքոտած, արիւնակալած մատների ծայրին, քանի արտերի մարդեր պիտի անցնեն մի ծայրից միւս ծայր՝ երկնքից թափւող բոց ու կրակի տակ, մինչև որ լցւին պարկերը, և քանի այդպիսի պարկեր են հարկաւոր, որ թակելով հասկերից՝ ցորեն ստացւի և այդ ցորենի զրնով մի թշւառ պանդուխտ խունկ ու աղօթք, քար ու պատան ունենայ: Օ՛, դիտէ՛ր հնձորն արդեօք, որ իր ձեռքից անդդուշութեամբ կամ անհոգութեամբ դուրս պոճած ամեն մի հասկ երախտագիտական զղացմունքով է լցնում այս խեղճերի սրտերը, մոռացնում է իրանց կրած ցաւերը:

Արեւը թեքւեց դէպի իր մուտքը. հնձորները վերկացան իրանց գործը վերսկսելու. միայն մայր ու որդի դեռ շարունակում էին հասկաքաղը. առպրակները մօտ էին լցւելու, երբ մայրը կամացուկ գլուխը բռնեց ու նստեց:

— Մարէ, էլի՛. հարցրեց Դալօն ցաւակից տխրութեամբ:

— Հա՛, քե մեռնիմ, էլի դոդս բռնեց. ջո՛ւր, Դալօ, ջո՛ւր.

Երեխան գլխի «թասակը» հանեց, վազեց դէպի մօտակայ առուն, ջուր ածեց գլխարկի մէջ, վազէվազ լետ եկաւ, մօր դողդոջուն շրթունքներին մօտեցրեց. սա աղահոլութեամբ ծծեց և գլուխն արտի թմբի վրայ դնելով՝ սկսեց դողալ, դողալ...

— Ջո՛ւր... որդին կրկին ջուր բերեց. հիւանդը նորէն խրմեց տաք հեղուկն առանց կարողանալու մեղմել իր այրող ծալաւը, հանգցնել ներսի կրակը:

Ամրան դեռ սկզբներից Մարգարիտը առաւապում էր տեն-

դով. Լեռնային երկրի օդին ու ջրին սովոր կանացի կազմա-
քը չըդիմացաւ օտար երկրի սպանիչ, թունաւոր կլիմային: Ա-
մենայն օր ճաշից յետոյ ճիշտ միւսնոյն ժամին պարբերական
տենդը այդ դժբախտ կնոջը գետին էր դնում օր — աւուր աւե-
լի և տւելի մաշելով, աւելի ուժասպառ դարձնելով նրան: Չը-
նայելով իր այդ հիւանդութեան, հաւատարիմ իր հանգիստաւոր
ուխտին, որ նա արել էր այն սարսափելի դիշերը, Մարգա-
րիտն ամենայն օր դաշտ էր դնում հասկաքաղի՝ Գալօի հետ, մինչ-
դեռ Սիմօնը և Ուսկօն մնում էին տանը, կամ աւելի շուտ փո-
ղոցներում, մի քանի պատառ հաց էին հաւաքում դռներից,
որ երեկոներն ամենքը միասին ուտեն: Ղատ ծանր օրեր անցան
այս ձևով և Մարգարիտը շարունակում էր աշխատել: Որևէ արտում,
որևէ թմբի վրայ կիզիչ արևի տակ տենդով տառապելուց յետոյ,
իրիկնապահին Մարգարիտը դաշտերից դէպի տուն էր ուղղում
իր քայլերը Գալօի հետ, բայց միշտ մի-մի տոսլրակ հասկերով
լի ուտերին: Գաշտերից մինչև դիւղ ճանապարհը երկար էր նը-
րա համար. ոտքերը հաղիւ էին շարժում. բայց երբ տեսնում
էր իր դառն աշխատանքի պտուղը, երբ զգում էր իր մէջքին
հասկերով լի տոսլրակի ծանրութիւնը, նա մոռանում էր կրած
տանջանքները, մոռանում էր իր թուլութիւնը և զոհ սրտով
շարունակում էր իր ճանապարհը դէպի տուն, ուր դռանն ի-
րար մօտ նստած սպասում էին նրան Սիմօնը և Ուսկօն, փէշե-
րում լցրած չոր հացի պատառներ:

Այսպէս անցան օրեր ու շաբաթներ: Անցաւ նաև ամառը,
վրայ հասան աշնանային ցուրտ մառախլապատ օրերը. թխպոտ
երկնքից այժմ յաճախ էր մաղւում մանր անձրևը, որ այնպէս
վհատեցուցիչ, տխուր է լինում սովորաբար: Մարգարիտի վի-
ճակն այժմ աւելի ծանրացաւ. կամաց-կամաց նա նոյնիսկ ան-
կարող էր լինում խրճիթից դուրս գալ և ամբողջ օրեր անց էր
կացնում թոնրի շրթին: Մեծ դժուարութեամբ նա կարողացաւ
վերջապէս ամառային տօթերին ձեռք բերած ցորենը՝ դրամի վե-
րածել: Մօտեցաւ ժամանակը, երբ նա պիտի ազատէր յանձն
առած պարտքից: Մի առաւօտ նա վերկացաւ վերջապէս, ոչ
դորձ դրեց և սկսեց քայլել դէպի շուկան. նա կանգ առաւ այն

խանութի առաջ, որտեղից Գալօն բերել էր հօր պատանը: Բազ-
մութիւնը շատ էր ներսում, առւտուրը կենդանի: Մտնել, թէ
չըմտնել. մտածում էր նա. բազմութիւնը նրան վախեցնում էր,
մի քիչ էլ կանգնեց, բայց շարունակել չէր կարող այդ կացու-
թիւնը. աշնան սառն հովը նրան մրսեցնում էր, թոյլ ոտները
դողում էին, ուստի նա մօտեցաւ և դուռը կամացուկ հրեց, ներս
մտաւ և կանգնեց անշարժ: «Ողորմութիւն խնդրող է», մըտա-
ծեցին ամենքը և խանութի աշակերտը մի քանի կոպէկ դրամ
մեկնեց դէպի Մարգարիտը:

— Ողորմութիւն չեմ ուղղում, շէն մնաք. Աստուած ձեր
մէկը հաղար անի, ես ձեր փողն եմ բերել, ողորմութիւն չեմ
ուղղում. կրկնեց նա, վախենալով թէ իրան չըհասկացան:

— Ի՞նչ փող:

— Ձեր տւած պատանի դինը. տղաս է տարել պատանը:

Խանութի տէրը մնաց ապշած. այս զոգուած, կմախք դարձած
աղքատ կինը, այս խղճալին ողորմութիւն չէր ուղղում, դրամը
մերժում էր և ինքն էր դրամ բերել. յաճախորդներն էլ զար-
մացած ու հետաքրքրւած շրջապատեցին այս տարօրինակ
աղքատին:

— Բաջի, պատանը մենք ձրի ենք տւել, մեր վարձքին
ենք տւել:

— Ձէն մնաք, բայց ես չեմ կարող. իմ մեռելը մեղք է,
ուրիշի պատանի մէջ մեռել չի դինջանայ, առէք ձեր փողը,
Աստուած ձեր մէկը հաղար անի:

— Ա՛յ, կնիկ, փողը պահիր երեխաներիդ համար. ասացին
այս ու այն կողմից:

— Չեմ կարող, չեմ կարող. երեխաներիս թող Աստուած
պահի, առէք ձեր փողը, ի սէր Աստուծոյ առէք. աղերսում էր
Մարգարիտը: Սակայն ի զուր, վտճառականը յամառութեամբ
մերժում էր, ասես թէ այդ դրամն արեան զին լինէր նրա հա-
մար. թւում էր, թէ նա վախենում էր այդ դրամից, վախե-
նում էր ձեռք դիպցնել, որովհետև մատները կ'այլուէին. պա-
տանի զին էր, աղքատի պատանի զին:

Մի տարօրինակ պալքար էր կատարում այդ ժամին այս

աղքատ զղղղաճ կնոջ և վաճառականի մէջ. պայքարի առարկան մի չնչին գումար էր, մի քանի արշին պատանի զին, որ հաւասարապէս անտանելի էր երկու կողմին էլ. կինն աշխատում էր ազատել այդ գրամից իր մեռած ամուսնու մարմնին հանգիստ տալու, իր հանգիստը ուխտը կատարած լինելու համար. վաճառականը նոյնպէս աշխատում էր ազատել այդ գրամից, որովհետեւ նա հաւատացած էր, որ թշուառի պատանի զինը իր գործին մի ծանր անյաջողութիւն կը բերի, որ ինքը կրօնանկանայ, եթէ այդ չորացած ձեռքին զիպած թէկուզ մի հատիկ կոպէկ իր գրամարկոյն ընկնի: Ո՛չ մէկը միտի ներքինը հասկանալ չէր կարողանում և այս պատճառով ամեն մէկը դարձած էր իր հակառակորդի անհասկանալի յամառութեան վերայ: Մարդարիտը կրկին և կրկին աղերսեց, որ գրամն ընդունեն. նա նոյնիսկ արտասուեց. որչափ էր չարչարել այդ գրամը ձեռք բերելու համար, այժմ ի՞նչու չեն ընդունում, չէ՞ որ իր հալալ աշխատանքն է, իր առողջութեան զինն է, իր կեանքի մի մասն է, որով կամենում է իր ամուսնու յաւիտենական հանգիստն ապահովել. «Տէր Աստուած, մըմնջում էին նրա շրթթունքները արտասուքների միջից, — միթէ աղքատը իրաւունք չունի նոյն խսկ գերեզմանում հանգիստ լինելու»:

Տեսարանը ցաւալի էր. ամենքը զգացւած էին, վաճառականը նոյնպէս. բայց և այնպէս իր ուժից վեր էր համարում ընդունել այդ գրամը, նա դողում էր պատանի գնից: Տեսնելով որ իր բոլոր ջանքերն ի գուր անցան, Մարդարիտը վերև նայեց բացազանչելով՝ «Աստուած դուն վկայ եղիր». ասլա ձեռքի արձաթեայ գրամները ձգեց բազմութեան առաջ և դուրս գնաց խանութից:

Հասաւ նաև ս. խաչի մեռելոց օրը. գերեզմանատունն այդ օրը կենդանացել էր. մեծ ու փոքր, թարմ կամ հին հողաթմբերի վրայ բարձրանում էին զանազան ձևի ու մեծութեան քարեր, անտաշ յուշարձաններ ունայն կեանքերի: Բայց ոչ մի քար այնպէս մեծ չէր, ինչպէս այն, որ ծածկում էր մի մեծաւոր գերեզման. դա Ոսկօի գերեզմանն էր: Մարդարիտը վաղուց բերել էր տւել այդ քարը սարից, խսկ և խսկ Ոսկօի ու-

գածն էր՝ «Սև՝ ինչպէս իր սիրտը, կարծր ինչպէս աշխարհիւ սիրտը». պանդխտի գերեզմանն էլ չէր կորի, չէր անյայտանայ. նա անյիշատակարան չէր: Մնում էր խունկն ու աղօթքը. ուր էր Մարդարիտը: Այժմ նա ծանր հիւանդ էր. շուկայից վերադառնալով՝ նա պառկեց և էլ չը վերկացաւ. արդէն քանի օր էր, որ տանից դուրս զալ չէր կարողացել. ուժասպառւած, հիւժւած կմախք էր դարձել նա: Բայց ինչպէս և լինէր, այդ օրը նա ուխտել էր գերեզմանատուն դալ. վաղուց անձկութեամբ էր սպասում նա այդ «մեռելոցին»: Ի՞նչպէս գնալ. գերեզմանատունը մօտ չէր, ինքը մենակ ու թույլ, Գալօն էլ չը կար գոնէ, որ ձեռքից բռնած տանէր մօրը. նա աշնան սկզբից հօտսող էր դնացել: Ճարը կտրած՝ հիւանդը վերկացաւ, և սկսեց դանդաղութեամբ, մըջիւնի քայլերով առաջ շարժել մի փայտի վրայ յենւած. նա վճռել էր ինչպէս և լինի գերեզմանատուն հասնել, տեսնել այն հսկայ քարը իր մեռելի վրայ. օրհնել տալ վերջին անգամ իր աչքի առաջ, վճարել տէրտէրին թաղման վարձ և յետոյ թող լինի, ինչ լինելու է: Խրճից մինչև գերեզմանատուն, դա մի ամբողջ ճանապարհորդութիւն էր նրա համար, և այն՝ տաժանի ճանապարհորդութիւն. որքան քայլեց, քանի անգամ նստեց, հանդստացաւ, կրկին քայլեց և վերջապէս հեռւից տեսաւ գերեզմանատունը. ամեն կողմից բարձրանում էր խնկի ծուխը. ոչ մի մեռել մոռացւած չէր, միայն Ոսկօն էր սպասում մի խնամոտ ձեռք. ժամեր անցան, Մարդարիտը վերջապէս հասաւ: Խունկ էլ ունէր, կրակի վրայ ածեց. նւիրական ծուխը ոլոր-մոլոր բարձրացաւ գէպի երկինք, տանելով իր հետ նաև սգաւոր այրիի աղօթքի մըմունջները իր ամուսնու յաւիտենական հանգստեան համար: Քահանան էլ եկաւ, գերեզմանն էլ օրհնեցին: Արջում հիւանդ կինը օրօրելով մօտեցաւ քահանայի աւետարանին և պինդ-պինդ համբուրելով՝ վրան դրեց մի քանի արծաթ դրամ:

Ջարմտցած քահանան ասլած նայում էր մերթ գրամին, մերթ կնոջը, հասկանալ կամենալով թէ ի՞նչ է նշանակում այդ:

— Թաղմէն է, տէրտէր, աջիդ. մեռնիմ, իմ մեռելի թաղմէնէն:

—Այ, կնիկ, քեզանից ով է թաղմելե ուղում:

—Տէրտէր, Աստուած է վկայ, արդար վաստակ է, ողորմութիւն չէ. չեմ էլ զողացել, մատներովս եմ աշխատել:

—Լաւ ես արել, որդի, որ աշխատել ես. օրհնած, պահիր երեխաներիդ տուր. և քահանան աւետարանի վրայից քարի վրայ ածեց դրամներն ու հեռացաւ:

Մարգարտին թւաց, թէ քահանան իր գլխին մի սարսափելի հարւած տւաւ. աշխարհն կարծես մթնեց նրա համար. գլուխը պտոյտ եկաւ, նրա ոտները դողացին և նա ընկաւ ամուսնու գերեզմանի վրայ նւաղած, գլուխը դրեց քարի վրայ.

—Չէն վերցնում... այնտեղ էլ չըվերցրին... այնտեղ էլ չեն վերցնում... հողն աղքատի գլխին...

Քահանան չըհասկացաւ անշուշտ, թէ ինչ ծանր վէրք հասցրեց այս կնոջ առանց այն էլ ցաւոտ սրտին՝ մերժելով նրա լուծման: Գեռ երբէք ողորմութիւնն այդ աստիճան անմիտ, աննպատակ, նոյն իսկ անսիրտ չէր եղել: Ինչ յոյսերով էր սպասում խեղճ այրին այդ «մեռելոցին», իր ցաւերի մէջ դա նրա միակիցութիւնն էր, ինչ օրով հասաւ գերեզմանատուն:

Մարդիկ կամաց-կամաց ցրւում էին գերեզմանատնից, ոմանք կարեկցական, ուրիշներն անտարբեր հայեացք էին ձգում դէպի այս կինը, որ շարունակում էր կռացած մնալ իր սիրելու տապանաքարի վրայ. բայց ոչ ոք չըկարողացաւ հասկանալ, որ այդ օրը գերեզմանատնում կիտւած բոլոր վշտերը հաւասար չէին այդ սգաւորի վշտին. չըկար մի սիրտ՝ որ այնքան խորը կերպով ցաւած և այնպէս անսիրտ կերպով վերաւորւած լինէր:

Ժամեր անցան. սգաւոր այրին անշարժ ընկած էր քարի վրայ. խունկը դեռ ծխում էր նրա գլխին մօտիկ, բայց այժմ ոչ թէ աղօթք ու դոճութիւն, այլ հառաչանք, միայն հառաչանք էր տանում դէպի Ամենակալի աթոռը, արհամարած խեղճութեան հառաչանքը, աշխարհին անհասկանալի, անծանօթ ցաւերի հառաչանքը: Արեւը մայր մտաւ, կամաց-կամաց խաւարն իջաւ երկրի վրայ. լուութիւնը տիրեց ամեն կողմ, գերեզմանական լուութիւն, որ վրդովւում էր միմիայն մենաւոր

այրի թոյլ, խղճուկ հեծկլտանքներով: Աշնանային երեկոյեան հովը փչեց, ցուրտ էլ էր. Մարգարտը փորձեց վերկենալ, բայց ուժասպառ կրկին ընկաւ գերեզմանի վրայ. մոռացած էր խեղճ այրին. սարսափը տիրեց նրան. խաւարի մէջ մեռելները մէկիկ վեր էին կենում և ցցւում իրանց քարերի վրայ երկնք, երկնք. միայն Ոսկօն չըկար, նա անշարժ էր իր քարի տակ: Մարգարտը փակեց աչքերը, բայց տեսնում էր ամենքին. ցրտի ու սարսափի դողը անցաւ նրա մարմնով. նա կծկեց, պինդ-պինդ կըսպաւ քարին. ասես դա իր ամուսինը լինէր, որի գրկում սաշտսպանութիւն էր փնտռում. քարը ցուրտ էր, շուրջը խաւար. սարսափելի... Երկինքը տեսնում էր, թէ ինչ էր կատարւում ներքեւում. բայց անտարբեր էր թարթում իր փայլուն աչքերը...

Այդ երեկոյ Սիմօնն ու Ոսկօն մենակ մնացին խաւար խորճիթում. երկար սպասեցին, արտասուեցին, «մարէ» կանչեցին, բայց մարէն չըկար ու չըկար... Սիմօնը դիտէր, որ մայրը գերեզմանատուն գնաց, Ոսկօնն առաջարկեց ձեռք ձեռք բռնել և գնալ մարէին գտնել. նրանք կամացուկ բաց արին խրճիթի դուռը, նայեցին դէպի դուռ. խաւարը սարսափելի էր. հազար ու մի աչքեր էին փայլում այս ու այն կողմում. երկուսն էլ միաժամանակ ճիչ արձակեցին, մէկ էլ «մարէ» կանչեցին և լետ փախչելով խրճիթ՝ ընկան իրար գրկած և լուռ:

Լուսաբացին անցորդները գտան Մարգարտի դիակը ամուսնու գերեզմանի վրայ և այնտեղ էլ հէնց ամուսնու կողքին թաղեցին: Խունկ ու աղօթք, քար ու սպտան չունէր Մարգարտը. նա անաէր-անտիրական մեռել էր:

Ամիսներ անցան. դաղթականների մի ասլ խմբի հետ վաթան էր վերադառնում Գալօն քրոջը շալակած և եղբօր ձեռքից բռնած: Հին սերունդը չըկար այլ ևս. թշուառութեան անապատում նա կորաւ, անյայտացաւ, որպէս զոհ մի դարաւոր քառութեան: Ո՛ր էր դնում այս նոր սերունդը. արդեօք դէպի Երիքով, թէ Բաբելոնեան դետերի ափերին՝ Սիօնը ողբալու...

Ա. Ահարոնեան



ՊՕԷՏՆ ՈՒ ՄՈՒԶԱՆ

(Հ ա տ ւ ա ծ)

Նստած եմ մի օր ու միտք եմ անում,
Դէս եմ շրջում դէն, չեմ կարողանում
Մի հրնար զըտնեմ—ցաւերըս հոգամ.
Վեր կենամ, ասի, մէկի մօտ դընամ,
Կրկին պարտք անեմ, զլուխը քարը,
Մինչև որ տեսնեմ ինչ կըլնի ճարը:
Այսպէս մոլորւած հէնց վեր եմ կենում,
Ականջըս յանկարծ մի ձայն է ընկնում.
— «Ողջոյն Պառնասի զըլիւից սրբազան».
Ետ նայեմ, տեսնեմ իմ ծանօթ Մուղան:
Վեր կաց, բանաստեղծ, կանչում է այսպէս.
Վեր կաց, ներշնչվիր, դուրս արի հանգէս.
Տանջւում են ահա եղբարքըդ թշառ,
Հեծում-հալածւում աշխարհից աշխարհ.
Երկինք են հասել արցունք ու արիւն...
Ահա, քեզ համար բերել եմ աւիւն.
Հասիր վհատին, ըսփոփիր որբին,
Ոյժ տուր պանդուխտին իր երկար ճամբին...
Նախը, եկել է, դարունը ահա,
Բազմել է կանաչ սարերի վրայ,
Չորերը լըցել, փրուել հովտում,
Հաւքերն երգում են, ծաղիկներ փթթում:

Դու էլ ըսթափւիր, երգիր քեզ նման,
Ողջունիր շրջեղ գալուստը զարնան:
— Հերիք է, Մուղա, երկինքը վկայ,
Ի՛նչ համբերելու սիրտ ու տեղ չըկայ.
Այնպէս կանեմ քեզ, որ դու մոռանաս
Արիւն ու դարուն, պօէտ ու Պառնաս:
Անիծւած լինին այն օրն ու տարին
Երբ գերի դարձայ ես քո քընարին.
Քեզ հետ մըտերիմ դառնալու օրից
Զըրկւած մնացի կեանքում բոլորից,
Յարգից ու վարկից,
Վայելքից, խելքից...

Աչքովդ էլ այսօր տեսնում ես, ահա,
Գնում եմ մէկից պարտք անեմ հիմա,
Ով զիտի այն էլ
Կարող եմ զըտնել...

Այնօր դիմեցի «Հողով բանաստեղծ»
Մէկին, որ հէզիս յարգում է անկեղծ,
Որ ասում է միշտ, «դու լաւ ես գրում,
Բայց ափսոս, ափսոս, որ հայոց երկրում
Իսկի չը գիտեն պօէտի տեղը
Եւ նա շարունակ ընկնում է նեղը...»
Հէնց որ իմ փոքրիկ խնդիրքը լըսեց,
Նօթերը կիտեց, այսպէս ըսկըսեց.
— Ի՞նչ է, ասաւ, մի գործի չես.
Բա երբ պիտի դու ամաչես,
Չես ծառայում մի պաշտօնի,
Այդ տեսակ էլ մարդ կը լինի. —
Անգործ, անբան,
Թափառական,

Տեսէք, տեսէք—դատարկ պօէտ...
Ի՛նչ, ամաչիր դոնէ բօյէդ,
Գնա, զընա, մի գործ գըտիր,
Հէն չը լինի—մըշակ մըտիր...»

Եւ ահա այսպէս
Տառապում եմ ես
Խրրատելով,
Նախատելով,

Հոգսերըս անթիւ, զրպանըս դատարկ,
Ի՞նչ կասես սրբան — բանաստեղծի փառք...

— Ո՛հ, դու երջանիկ երկընքի որդի,
Փամ չէ յիշելու արարքն այն վատի,
Վերցրու քնարըդ, մի տրտմիր այդպէս,
Առաջըդ կանգնած թշնամիդ չեմ ես:

— Այո, թշնամի, և ոչ միայն հիմի,
Վաղուց ես դու ինձ եղել թշնամի,
Գեռ մօրս արգանդում կնքել ես պօէտ.

Ծնընդեան օրից նորա կաթնի հետ
Տըւիր ինձ թուլիչ այն ցօղը թագուն,
Գաղտնի տիրեցիր իմ մատաղ հոգուն:

Խեղճ մայրըս իսկի պօէտ չէր ուղել,
Ոչ էլ իր կեանքում անունն էր լրսել.

Եւ այժմ տըխրում, միշտ լաց է լինում,
Որ իմ զործերը այսպէս են զընում:

— Ահա, դու գիտես, քո մայրը, պօէտ,
Գեղջուկ, ռամիկ մի կին է տըգէտ.

Նա չի հասկանալ երբէք պօէտին,
Թէկուղ և լինի հարազատ որդին:

— Լուռ կաց, թշւառ, ինչ ես խօսում.
Իմ խեղճ մօրն ես տըգէտ ասում.

Իսկ այն ինչօք մարդիկն ապա,
Որ հասել են մինչ Եւրոպա

Վամ թէ իրանց խելքի զօրով,
Ակնարկներով, օրէցօրով,

Ֆելիետօնով,
Հաղար բանով

Ծաղրում են ինձ, յանդիմանում,
Միթէ նոյնպէս չեն հասկանում:

— Ո՛հ, Մեղասի *) ականջը վկայ,
Ջարմանալու ոչինչ չը կայ,
Չեն հասկանում բնաւ, բնաւ:

— Լըռիր, լըռիր, այն անիրաւ.
Հաղիւ այդքան մեծ մեծ բըրդի
Նոյն իսկ ծառան առաջնորդի...

Ո՛վ Արամազդ, շանթ ու կայծակ,
Ո՛րտեղ հասանք, ի՞նչ իմացանք.

Չեն հասկանում... Անմիտ ջահել,
Գու երևի չես պատահել

Հըռչակաւոր այն «մըտրակին»,
Որով նրանք հայոց ազգին

Դաս են տալիս համեստութեան...
Ո՛չ, ո՛չ, Մուղա, իմ սիրական,

Խօսքը մնայ թող մեր միջում,
Դու դեռ նրանց չես ճանաչում,

Եւ ճանաչել չես կարող հեշտ.
Ս', այնքան են նրանք պարկեշտ...

Ա՛յ օրինակ. շատի բանի հետ
Նըրանք, ինչպէս նաև պօէտ,

Յօրինում են երգեր ու վէպ,
Եւ այնպէս է լինում ոտէպ,

Որ տակաւին իրանց մըտքում,
Թարգմանում են ողջ աշխարհքում...

Քայց և այսքան փառքն ահազին
Ծածկում են կեղծ անւան տակին,

Ու միշտ այսպէս
Համեստ ու հեղ,

Յամառ փակւած մի տաք քունջում,
Այնպէս... որ դու չես ճանաչում:

— Ե՛ս ճանաչեմ այդ չըքերին,
—

*) Մեղասի այն հարուստ թագաւորն էր, որ չը հաւանեց Ապօլլոնի
ճրգը: Բանաստեղծութեան զայրացած աստուածը, պատժելու համար, իւր
քննադատի գլուխը զարդարեց իշի ականջներով:

Ո՛հ, խրճալիք իմ աչքերին.
 Ո՞վ են նրանք—«որոնողներ»,
 Որ փրնտրածը չեն գրտել դեռ.
 Եւ ոտքելով ամեն անկիւն
 Հոտ են քաշում զգոյշ, թագո՛ւն,
 Աղմըկում են ամեն ձայնով,
 Երևում են ամեն ձևով,
 Օր-ցերեկով կեղծում, խարում
 Ու միշտ իրանց բեռը կապում...
 Եւ ինչպէս որ ամեն դործում,
 Այստեղ էլ են կեղծել փորձում.
 Բայց հսկայ չի դառնալ թրգուկ
 Եւ ոչ քրնար—պարկապրդուկ:
 Ձիրք չեմ տրւել նրանց երբէք
 Որ յօրինեն վէպեր կամ երգ,
 Եւ ո՞վ է նա, անունն ասա,
 Մի տող զըրի առանց Մուսա:
 —Կաց, կաց, հողիս, մի բարկանալ—
 Դու էլ ես ճիշտ, բայց խօսքըս առ-
 Ուրիշ երկրում այդպէս կանեն,
 Որտեղ իրանք շնորհք չունեն,
 Դիմում են քեզ,
 Որ դու օգնես...
 Իսկ մենք ունենք ճոխ յանգարան,
 Պատրաստ յանդեր շարան-շարան,
 Խմբադիրներ ունենք կարող,
 Որ կարող են շինել զըրող,
 Պօէտ ուղես թէ վիպասան.
 Եւ, Տէր չանի, թէ բարկացան,
 Կարող են ողջ կրկին խըլել,
 Մէկ էլ տեսար—տաղանդ չի էլ...
 Ունենք երգի հրմուտ վարպետ,
 Խաղ է անում յանդերի հետ,
 Ուսուցանում ոգևորւել,

Պօէտ դառնալ—երգեր զըրել,
 Դրում այնպէս բարձր ու վրսեւ,
 Թէ հասկանաս՝ զոչադ կասեմ.—
 «Յօղակն ՚ի ճախր յայեր ամբուռ,
 Խօշիւն դուղել ՚ի յամբ անդուռ,
 Սաղբի արեգ թընդամբ տըրովի
 Զէտ տիր ռումբ ազդու ՚ի յովի:»
 —Օ՛, թըշառներ, ինչ լըսեցի.
 Բայց դու ասա, ՚ի սէր Զևսի,
 Եւ այդպիսով ո՞վ է կարող
 Ջնորհք առնել, դառնալ գրող:
 —Ի՛հ, ինչ անենք, թող չը դառնայ.
 Վարժապետից կը հեռանայ,
 Կերթայ կապրի առանց հանդի
 Ու լող կը տայ ծովում կեանքի,
 Վզատ, ինչպէս քէֆը կուզի,
 Ոչ սիրտ մաշի, ոչ ծաղր լըսի...
 Ըս իմ հողին լաւ է այնպէս,
 Թէ չէ՝ նայիր այս ինչ եմ ես...
 —Պօէտ ես դու:
 —Ահա, ես էլ այդ եմ լալիս.
 Ի՞նչու այս ձիրքն էիր տալիս:
 Թող լինէի մի կեղեքող,
 Հաւաքէի միշտ փող ու փող.
 Առաջ թէև «գաղան» ու «ցեց»,
 Կը դառնայի շուտով ես «մեծ»,
 Վեհ բարեբար
 Ազգի համար,
 Մեռած օրս էլ պսակ տային.
 «Իր որբ ազգից՝ միակ հային»:
 Կամ թէ տէրտէր լինէի թող
 Խաչը վրդիս մեռել թաղող,
 Պուփրի վերև միշտ նստէի,
 Իմ տպրուստը զըրըստէի,

Ազգն էլ աչքը տընկէր վըրաս—
 Իմ փըրկողը դու ես՝ որ կաս:
 Թող լինէի հոգով արգէտ
 Ձըրլակեր մի վարդապետ,
 Որ կազմէին տըղէտ-գիտուն
 Իմ անունով կուսակցութիւն,
 Աջահամբուր միշտ բերէին,
 Ձեռս ու փէշերս համբուրէին:
 Ահա այսպէս բան լինէր մարդ,
 Գնար ապրէր լի ու հանդարտ:
 Կամ սնդուրած մի ճոխ քիմար,
 Որ ապրում է լոկ իր համար,
 Ուտում-քընում, ելնում-ուտում,
 Լի՛, գո՛հ, ինչպէս աղբակոյտում
 Հանգիստ ապրող որդը պարարտ:
 Կը լինէի յարգի մի մարդ,
 Նոյն իսկ եթէ գլուխս այնժամ
 Դատարկ լինէր հազար անգամ
 Քան թէ հիմա իմ զըրպանը:
 Ահա կեանքում այս է բանը.
 Թէ չէ՛ լինել ի ծնէ՛ դերի
 Մերկ Մուսալի ու երգերի,
 Որդիք ու կին
 Թողած բախտին,
 Մերձաւորի ծաղր ու ծանախ,
 Ուժից ընկնել անժամանակ,
 Թէ պօէտ եմ... Օ՛, ո՛չ, Մուսա,
 Մի անարդար պատիժ է սա,
 Մի բախտ է սե,
 Ախտակներէ...
 Եւ ինձ մօտիկ
 Փորձեա՛ծ մարդիկ
 Դեռ շատ վաղուց նկատեցին.
 Կըռիւ արին, խըրաւեցին,

Թէ աշխարհքին մըտիկ արա,
 Հատն էլ խնդաց խելքիս վրայ...
 Իսկ ես, ախ, ես,
 Միշտ խենթ այսպէս,
 Գիշեր ցերեկ թերթում զըքեր,
 Չինում էի դատարկ երգեր,
 Միշտ քո քամով էի թըռչում,
 Կեանքից, բախտից հեռու փախչում:
 — Ա՛յ, ապերախտ, ի՛նչ ես ասում.
 Այն ո՞ր բախտն ես դու ափսոսում,
 Որ չեմ արել քեզ իմ ձեռքով. —
 Աստուածային հըղօր ձիրքով
 Այս ցած կեանքից հիշտ ու անթեւ
 Թըռչել երկինք — վերեւ, վերեւ,
 Յաւեր, հոգսեր ողջ մուանալ,
 Դժոխք իջնել, դրախտ դընալ,
 Անհուն ըզգալ, թովիչ երգել...
 Ո՞ր բախտից եմ ես քեզ զըրկել:
 — Օ՛, ո՞ր բախտից. այ սեւերես.
 Ահա շարեմ, փշիւր ու տես: —
 Ինձ մի անգամ առան տարան
 Հաշւապահի ուսումնարան.
 Հատ խօսեցին,
 Համոզեցին,
 Թէ կաւարտես այս դպրոցում,
 Ատեստատը յետոյ ծոցում.
 Ուր որ զընաս
 Տեղ կունենաս,
 Լաւ փողով տեղ բուղդալտէրի.
 Խաղէլինդ էլ տարէցտարի
 Միշտ կաւելցնի քո ռոճիկը,
 Դուցէ վրան և... աղջիկը:
 Բայց դու եկար միտքս մըտար,
 Ինձ չը թողիր տեղըս զաղար,

Դաւթարն աչքիս դարձաւ դաժան,
Թիւ, կոտորակ, թրւանըշան
Ուղեղիս մէջ դարձան որդեր,
Քիչ էր մընում սիրտըս պայթէր:
Հաշէգիրքը վայր ձրգեցի,
Քեզ հետ փախայ ու զըրկեցի
Այն լաւ տեղից, այնքան փողից...

Ապա ընկայ հարուստ խանութ.
Խաղէլինըս, գործին հըմուտ,
Մի անունով վաճառական,
Ինձ խըրատեց, խօսեց այնքան.

— Ա՛յ, օրինակ,

Աղքատ, մենակ,

Քեզ պէս էի մի վախտ ես էլ,

Հիմի նայիր—ինչ եմ զիղել...

Մի հինգ տարի թէ որ մընաս,

Դու էլ ինձ պէս մարդ կը դառնաս...

Ահա կաստան, հաշի գիրքը,

Ողջ տալիս եմ ես քո ձեռքը:

Քայց ես խաբւած, խենթ երեխայ,

Այն բոլորը թողի, փախայ,

Թէ չեմ կարող, ես չեմ կարող,

Ես զրոգ եմ, զըրոգ, զըրոգ:

Սակայն էլի բախտըս ժպտաց.

Ձեռս բռնեց, տարաւ լանկարծ

Ու պիտէրի տըլաւ պաշտօն:

Դըրում էի և լի և տօն:

Մեծաւորըս այնքան սիրեց,

Հին գրչակոթն ինձ նըւիրեց,

Քնկերներս էլ ինձ դաս տըւին:

Ոնց պըլոկել խընդրատըւին:

Քայց դու էլի եկար—զըտար,

Խաղաղ գործիս մէջը մըտար.

Ես էլ, քիմարս, իսկոյն և եթ,

Վէճ բաց արի ամենքի հետ,

Թէ երբ մեզ մօտ կին է զալի,

Ամեն բան էլ չի կարելի...

Ձի կարելի խեղճ զիւղացուն

Դերի շինել ողջ տարին բուն,

Տանել, բերել ու թալանել,

Այրու սղինձն աճուրդ հանել...

Այս բոլորը քիչ էր կարծես,

Այնքան արիւր, սատանի պէս,

Որ զըրեցի մեծիս սլարսաւ,

Նա էլ՝ կորի, կորի, ասաւ,

Մենք ենք տալիս քեզ փող ու վարձ,

Դու, Մուղայի խելքով ընկած,

Վեր ես կենում մեր դէմ խօսում.

Այդպէս պիտի մենք չենք ուզում:

Սակայն Աստուած մեծ է դուրսով.

Յայտնի կանտօր ընկայ շուտով,

Լաւ էր, ասի, այսուհետեւ

Կապրեմ ազատ, գործըս թեթեւ:

Հետըս եկար, մըտար կանտօր,

Դործերն արիւր խառնուփընթոր,

Քո երեսից հէնց միւս տարին

Իմ պաշտօնից ինձ դուրս արին:

Աըրկին եղայ ես խայտառակ,

Համ էլ ընկայ պարտքերի տակ:

Հօ պօէտի պարտքն էլ զիտես.

Այդ լոկ պարտք չի ուրիշի պէս,

Այլ աղղալին մի մեծ առակ,

Վէճ ու վըճիւ ծանր ու բարակ:

Ո՞ր մէկն ասեմ, ո՞րը թողնեմ.

Երբոր տեսան շընորհք չունեմ,

Այնուհետեւ քանի անգամ

Ծանօթ, ընկեր, լաւ բարեկամ—

Տէրտէրութեան տըւին խորհուրդ.

—Այլ քեզ մեծ ժամ, լաւ ժողովուրդ,
 Փարթամ քելեխ, յարգ, մեծարանք,
 Հարստութիւն, հանդիստ—հեշտ կեանք...
 Իսկ ես անփորձ, անխելք, չիմար,
 Ողջ մերժեցի լոկ քեզ համար,
 Պատրտստ կեանքից, բախտից փախած,
 Գանձանակի թեփշին թողած,

Քնարն առայ,

Պօէա դառայ,

Երգ ու աաղով մտայ հանդէս.

«Հէյ, Մուղալի ընկերն եմ ես»,

Ձայն արեցի ողևորւած:

Հա, հա, հա, հա, բիրտ հռչակաց

Ժողովուրդը միաբերան.

Թուցրել է խելքն այս խեղճ տղան:

Հեռու կորի, խենթ պատանի,

Որ անպիտան, գործի, բանի,

Ուշք ու միտքը արել երզին,

Մի չես նայում այս աշխարհքին:

Մենք մարդիկ ենք—գործ ենք անում,

Խենթ-մենթ բաներ չենք հասկանում:

Ես գոչեցի—խաւար ամբոխ,

Դու պաշտում ես հէնց փայլ ու փող,

Չես հասկանում դու պօէտին,

Ե՛ս, երկրնքի քրնքոյշ որդին,

Երգում եմ սէր, ճշմարտութիւն...

Եւ գընացի խմբադրատուն...

—Տէր խմբագիր, պօէտ եմ նոր,

Քերել եմ ձեզ ոտանաւոր,

Ահա կարդամ ականջ դրէք,

Ձեր հանդիսում տեղաւորէք.

«Սևորակ աչքեր, սևորակ աչքեր,

Հալածում էք ինձ դուք օր ու գիշեր,

Նայում էք անթարթ իմ հոգու խորքում...

Ինչու չէք քրնում, ինչու չէք փակում:

Բանաստեղծն արդէն տանջանքից յոգնել,

Ուղում է քրնել, յաւիտեան քրնել...

Դուք էլ քրնեցէք, սևորակ աչքեր,

Յերեկս անցել է, գիշեր է, գիշեր...»

—Ոչինչ, կոկիկ է: Խօսելով անկեղծ,

Դուք վատ չէք զրոււմ, պարոն բանաստեղծ.

Ամեն մի առողում տասն են վանկերը,

Բայց ինձ աղքատ են թրւում յանդերը:

Հապա, մի տրէք ուղղեմ ես հիմա,

Տեսէք թէ որքան սահուն դուրս կը դայ:

Ուղղում եմ ես միշտ մեր պօէտներին,

Այսպէս եմ պօէտ շինել բոլորին.

«Սևորակ աչքեր, սևորակ աչքեր,

Հալածում էք ինձ դուք ինչպէս քաջքեր...»

Ես իսկոյն, ինչպէս հալածւած քաջքից,

Փախայ խմբադրից ու իրան աչքից,

Երգերըս սղիղ տարայ տըպարան

Ու տըւի ազգիս մի նոր երգարան:

Այնժամ մտրակող մի թունդ պուրլիցիստ,

Յայտնի քննադատ, բաղմաղէա ու խիստ,

Սաստիկ վրդովւած իմ երգով, զըրքով,

Ծաղրի առաւ ինձ իրան «ակնարկով»:

Ես դէմ եմ, ասաւ, բանաստեղծութեան,

Զրգեցնում է ինձ այդ երգի Մուղան:

Ոչ մըտքեր են պէտք, ոչ ձիրք և ոչ խելք.

Բառեր ու յանգեր—և ահա քեզ երգ:

Հէնց նոր դուրս եկած այս խակ տղան էլ

Գլխից այս տեսակ բաներ է հանել:

Այն օրից քանդուեց մեր ազգի տունը,

Փչացաւ, ընկաւ մեր զըպրութիւնը,

Հին պօէտները երբ որ ողջ մեռան,

Նոր մարդիկ եկան ու պօէտ դառան...

Սաստում ենք, ծաղրում, դռնէ չեն լըռում.

Ահա թէ մենք ինչ դժգոհ օրերում
Պէտք է մաքառենք
Կուենք ու մաքրենք,
Հայոց անարդաւած Պառնասը ամբիծ
Ֆանդուգն, ինքնակոչ այս նորեկ խմբից...»

Արածըդ հիմա հասկանում ես դու.
Բանաստեղծ շինել մի անմեղ մարդու,
Բերանը դրնել լիմար երգերը
Ու բերել ձրգել հայոց երկիրը,
Այն էլ, օ՜ ոճիր, հրների տեղը.
Այսքան վերդովել ազդի ուղեղը...

Այս բան է, Մուսա,

Դէ ինքըդ ասա:

—Օ՛, հանգիստ, պօէտ. երգում եմ ահա,
Վառ Աւրօրայի շողերի վրայ,
Պատմում ես դու այն խեղճերի մասին,
Որ միշտ անտեղեակ առաջին լոյսին,
Չեն հրճւում նորա ծագման հանդիսով,
Եւ միայն կէսօրին, ապուշ երեսով,
Շնչում են մրձալ, տեսնում քնէած—
Գրվածների վերեւ արեւը կանգնած...
Բայց մի՞թէ, իրաւ, հայերը այդպէս
Մնարդում են ինձ ու չեն սիրում քեզ:
—Միամիտ Մուղա. ինչ ես պահանջում.
Ոչ թէ չեն սիրում—չեն էլ ճանաչում:
Մեր խեղճ տանըցիք սրբան նախատում,
Բայց ես, միշտ յամառ—չէի հաւատում,
Մինչև լրսեցի մի մեծ պարօնի,
Մեր մէջ շատ խելօք ու շատ անւանի.
Մի օր ինձանից արաւ հարց ու փորձ.
—Ունի՞ս, հարցըրեց, մի պաշտօն կամ դպրծ:
—Բանաստեղծ եմ, ես, պառցի հրպարտ:
—Դժգոհ է, ասաւ, երբ անդործ է մարդ:
—Բանաստեղծ եմ ես, կրկնեցի մէկ էլ.

—Հասկացանք, ասաւ, պարապ ես եղել:
Բայց վերջն աւելի պարզեց խրնդիրը,
Երբ յօղւած վրեց մեր լըրագիրը:
Բանաստեղծն, ասաւ, թող պանիր շինի,
Որ հացի, վարձի դառնայ արժանի,
Թէ չէ՛ յամառի ու մընայ պօէտ,
Ի՞նչ հաշիւ ունի ազգը նըրա հետ.
Ազգը հօ նըրան չի խընդրում զըրի,
Թերթն էլ փող չունի, թէ որ վճարի,
Թող զընայ, ապրի իրան զըրիչով...
Այսպէս ենք դատում մեր մաքուր խըղճով.

Ներշնչման համար

Այսպէս է յարմար...

Կարող ենք մենք էլ

Ուժգին մըտրակել

Ու ծաղրել մի մի,

Որ յառաջ դիմի:

Չէ, գնա՛, Մուսա,

Ուրիշին ասա,

Թէ կարելի է բանաստեղծ լինել

Ու հայոց երկրում երգեր յօրինել:

Եւ, այս բոլորը որ տեսնի, լըսի,

Իլ այս աշխարհքում ո՞ր խենթը կուզի

Ունենալ երգի թէկուզ հէնց հանճար

Ու միշտ խանդարւած տառապել անճար:

—Ո՛հ, կոպիտ երկիր, անհողի մարդիկ:

Դէ, եկ, սիրելիս, տանեմ քեզ երկինք,

Այնտեղ երջանիկ ողինների հետ

Զւարթ կը խնդաս ու կապրես յաւէտ,

Կամ կուզես թռցնեմ, հանեմ Ուրիմպոս,

Որ նեկտար ըմպես, ճաշակես ամբրոս:

—Ա՛յ, անդին Մուսա,

Դրանից խօսա.

Իրաւ, այս կեանքից ես շատ եմ զրգել:

Ի՞նչ երանութիւն, երկընքում սուգել,
Այն չքնաղներին, որոնք, անկասկած,
Նրման չեն իսկի մեր հայոց կանանց,

Լինել միշտ ընկեր

Ու սիրոյ երգեր

Յօրինել,

Զօնել

Երկրային բոլոր հոգսերը թողած...

Կամ, ոտներն հանգիստ ժայռերից կախած,

Նրստել Պառնասի երջանիկ գլխին

Ու բարձրից նայել այս լիմար խալխին...

Բայց ես ունեմ կին, շատ երեխաներ,

Նրանց բանն այնտեղ ի՞նչպէս կը լինէր.

Կարո՞ղ ենք այնտեղ նրանց համար էլ,

Թէկուզ ասպառիկ, միշտ ասրուստ ճարել:

—Ո՛չ, երբ Պառնասի դադաթ վերանաս,

Զաւակներ ու կին պիտի մոռանաս...

—Ա՛յ անգութ Մուգա, անխիղճ, անարդար,

Մեր գիւղի տղէտ քէօխւից էլ վատթար.

Ասա մի տեսնեմ, ի՞նչ եմ արել ես,

Որ տանից տեղից մենակ աքսորես:

Զէ, լաւ է կըրկին, որ այստեղ մընամ,

Ծաղրի, նեղութեան մի կերպ դիմանամ,

Քան մենակ երկինք վերանամ քեզ հետ:

—Քո կամքը լինի, ո՞վ ազատ պօէտ:

Ընտրիր ուր կուգես. երկինք թէ երկիր,

Բայց միշտ, ամեն տեղ քո երգը երգիր

Ու բարձրից նայիր կեանքի տողնապին:

Յիշիր սոսկալի այն չար վիշապին,

Որ, մանուկ օրից, անդադար, անքուն

Հետևում էր միշտ երգի Աստըծուն,

Մինչև որ նորա նետից շանսատակ

Ընկաւ Պառնասի անդունդը անտակ:

Այդպէս աննըկուն մնա միշտ, պօէտ.

Մի ընկնիր մարդկանց չնչին կըրքի հետ.

Կանգնիր միշտ վերև

Ու, ինչպէս արև,

Նայիր լուսաւոր,

Պայծառ ու հրգօր.

Քո կոչումն է դա.

Եւ, ինձ հաւատա,

Բոլոր դանձերը, գոհարներն անգին

Զարժեն խանդարած քո ներշնչանքին:

—Ա՛յ դու սատանայ, է՛լ կուգես խարել,

Սիրուն խօսքերով աչքերըս կապել.

Ա՛յ դու կեղծաւոր, չըքնաղ անպիտան,

Ես լաւ եմ տեսնում այժմ ամեն բան.

Դու ինձ ես մենակ միամիտ զրտել,

Հապա դէ խօսիր ուրիշի մօտ էլ,

Ա՛յ, թէկուզ մեզ մօտ, հէնց իմ կընկանը,

Ասա թէ մենակ փողը չի բանը...

Բայց ի՞նչ եմ ասում, հայոց գրողը

Վաղուց է արդէն ճանաչել փողը:

Եւ երկար, երկար մեր ողջ հանճարով

Մըտածել ենք մենք զըժար օրերով—

Դըրողի պըսակ,

Թէ՛ փողի քսակ...

Եւ լաւ ենք վճել. դէ զնա, Մուսա,

Դըրադարանըս շինում եմ կասսա,

Թըքում եմ և քեզ և քո պըսակին,

Երկըրպաղում եմ փողի քըսակին:

«Փողի քըսակը, փողի քսակը,

Բարձրացնում է մարդու հասակը,

Գեղեցկացնում է հըրէշ—տըգեղին,

Ողբադործում է զարշն ու աղանդին:

Նրա ոյժն է, որ զարձընում է լոկ

Անասուններին յարգի ու խելօք,

Կոյսին—դառամին. մօտեցնում իրար,

Չարին, վաշխառւին շինում բարերար,
 Պըճնում ճակատը լիւր աւաղակի,
 Կանգնեցնում արձան անվախճան փառքի:
 Նա է միշտ շարժում դատողի լեզուն,
 Նա է հասցընում աղօթքն Աստծուն,
 Նրա վրայ է աշխարհքը կանգնած,
 Նա մեր հոգին է, մեր երկրորդ Աստուած:
 Պօէտն էլ բնաւ թէ խօսել է վատ,
 Տուժել է սաստիկ, զղջացել է շատ,
 Եւ ալժըմ, ահա, խելքի է եկել,
 Ակսել է նրան օրհնութիւն երգել»:

Երզըս որ լսեց իմ դժբախտ Մուսան,
 Իս'ոյն հաւաքեց իր փասա-փուսան.

— Դէ, մնաս բարեաւ,

Ասաւ, անիրաւ.

Ես այսքան տարի

Ինչ որ քեզ արի,

Բոլորն ուրացար,

Փողապաշտ դարձար:

Յովնանէս Թումանյան



ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐ

(Պ ա տ կ ե ր ն ե ր)



I

Իֆլիսում, Բեթիալինի ¹⁾ սանդուղքների վրայից իջնում էր վաղաժամ ծերացած, նիհար և փոքրահասակ մի մարդ: Հագել էր բոլորովին մաշւած տեղական չուխա, որի վաղեմի դոյնը կարելի էր գտնել զօտիից ցած՝ ծալքերի մէջ: Իջնում էր թախծալի դէմքով և կռացած՝ կարծես իր ահադին, ոչ-խարի մորթու գլխարկի ծանրութիւնից ըստիպւած: Կանգ առաւ մի բուպէ պատի տակ, սուերի մէջ, ուր կուսանաց անապատի դարբասի մօտ բազմած է սուրբ Ստեփաննոսի պիտիները. երեսը խաչակնքեց և մօտեցրեց ապակիին իր կիսով չափ սպիտակացած և քթի տակ դեղնած բեղերը, նորից խաչակնքեց երեսը, աչքերը դարձրեց երկնքին և շարունակեց ճանապարհը: Նրա թուխ և կնճիռներով պառած դէմքը վալրկենաբար փայլեց և նորից ծածկւեց առաջւայ թախծով: Նրա ետևից վազում էր մի երեխայ մօտ վեց տարեկան, ցնցոտիների մէջ, որը հասնելով բռնեց վերնադգեստի փեշից և շունչը հաղիւ լեա բերելով ասաց — «Հայրիկ, ես էլ կ'երթամ քեզ հետ»: Հալըր ձայն չը հանեց, բռնեց ձեռ-

¹⁾ Ս. Բեթղեզէմ եկեղեցին, որ շինւած է լեռան կրճքին:

քից և գնաց մի և նոյն ուղղութեամբ: Զուտով Հասաւ մօտա-
կայ Հրապարակը, որի կենդրոնում կայ քաղաքային ջրանցքի
մի ծորակ. մօտեցաւ և ողջունեց մի Հաստավիղ մարդի, որը
այդ ծորակի կառավարիչն էր: Սա անհույժ կերպով մեկնեց
ձեռքը և այնպիսի դէմք ցոյց տուց, որ կարծես սաստիկ զրազ-
ւած է և չունի ոչ մի վայրկեան աղատ ժամանակ խօսելու:

— Գիտես, Մինաս, խուլ ձայնով խօսեց Աւետիքը (այսպէս
էր նրա անունը), զիտն ինչ դրոշմեան մէջ եմ: Մեծ որդիս
Հիւանդ է և տանը մի կտոր հաց անգամ չըկայ...:

— Հա, էդպէս է. ընդհատեց նրա խօսքը կառավարիչը, —
շատերը քեզ պէս դանդատում են. անպիտան տարի է, թան-
գութիւն, Հիւանդութիւն ամեն անգ...

Եւ խօսքը չաւարտած՝ դարձաւ Հակառակ կողմ ու վիշոց-
ների մի կարկուտ ուղղեց տակաւը շալակած մշակին:

Աւետիքը զրպանից հանեց Հինաւորը, ահազին մեծու-
թեամբ մի մկրատ և ցոյց տալով Մինասին՝ շարունակեց — «Տա-
նը այս բանը միայն դանեց, դուրս բերեցի ծախելու, բայց
չըգիտեմ որքան գնահատեմ»:

Երեխան ամաչում էր և աշխատում էր ծածկել Հօր
քամակին:

— Սա շատ զեղեցիկ բան է. պատասխանեց կառավարիչը,
— որ դերձակին էլ ցոյց տաս՝ ուրախութիւնով կառնի:

Այդ ասելով նա նորից նստեց իր աթոռին և երկու
ձեռքով զլուխը բռնելով սկսեց դանդատել, որ զլուխը սաս-
տիկ ցաւում է:

Աւետիքը սլտեցրեց ձեռքի մէջ տեղ-տեղ ժանգստած
մկրատը, կարծես առաջի անգամն էր տեսնում. դրեց նորից
զրպանը և մնաս բարով ասելով՝ Հեռացաւ այնտեղից:

— Էժան չըգնահատես. լուրջ կերպով արտասանեց Մինա-
սը, — սա շատ զեղեցիկ բան է, ամեն մի դերձակ ուրախութեամբ
կառնի:

Աւետիքը մտածեց դնալ քաղաքի կենդրոնը, ուր դերձակ-
ներ շատ կան, բայց ճանապարհին նկատելով մի փոքրիկ ար-
հեստանոց, որի ճակատին ծուռ կայրած էր յայտադիր «Парт-

ной воени и партикулярный ¹⁾» մտածեց փոքր ինչ, յետոյ
արագութեամբ մօտեցաւ վարպետին:

— Ուստա, ասաց նա, — արա տես այս մկրատը, ինչ արժէ:

Դերձակը շարունակելով դործը, աչքերը կիսով չափ դար-
ձրեց նրա կողմը և պատասխանեց.

— Ոչինչ:

— Բաս պէտք չէ քեզ, չես առնի:

— Չէ:

— Էժան կըտամ:

— Ո՞նց:

— Ինքդ ասա, ինչ կըտաս:

— Մէ շայ ²⁾...

— Հէր օրհնած, դողացած խօ չէ.

Դերձակը ուսերը փոքր ինչ բարձրացրեց՝ ու կրկնեց.

— Մէ շայ:

— Սա մի շահանոց բան է, արա, լաւ տես:

— Մէ շայ...

Աւետիքը զայրացած Հեռացաւ ու մտաւ Կաթողիկների
փողոցը: Երեխան, որ իր Հօր դերձակի Հետ խօսելու միջոցին
դիտում էր արհեստանոցի առաջ արեղակի տակ տաքացող կառ-
ւին, խօսակցութիւնը վերջանալուն պէս՝ մի աքացի հասցրեց
կենդանուն և վազ տուց Հօր ետևից:

Նեղ ու խոնաւ փողոցի միջով անցնելիս՝ Աւետիքին պա-
շարեց մի սարսափելի Հոգս, որ մարդու բարոյական տանջանք-
ների մէջ ամենակատարեալն է: «Եթէ մեռնի՝ ինչով թաղեմ».
մտածեց նա: Պինդ բռնեց Արշակի (երեխայի անուն) ձեռքից,
շտապեց դուրս գալ այդ փողոցից և տոյսպէս Հասաւ Երեւան-
եան Հրապարակը: Այնտեղ էլ դիմեց մի երկու դերձակների,
բայց անօգուտ:

Այն ժամանակ մեծ քարաւնսարտյի մօտ, բազմութեան
մէջ նա յանկարծ նկատեց երկու քաղաքացիների, որոնք ըստ

¹⁾ «Մասնաւոր և զինւորական դերձակ». զրաւձը տառասխալ-
ներով լի է:

²⁾ Մէկ շահի (5 կոպէկ):

երևութին խորհում էին իրար հետ լուրջ հարցի մասին: Նրանցից մէկը յայտնի էր քաղաքի մէջ իրրեւ բարերար: Այդ տիտղոսը նա վաստակել էր բրաւացի կերպով: Տեղական լրագրների մէջ յայտարարել էր հետեւեալը. «Ռոյոր պանդուխտ հայ մշակներին, որոնք զժբախտ դէպքի գոհ կըլինեն՝ յանձն եմ առնում սեպհական հաշուիս թաղելու»: Իսկ միւսը, որի օրերը արդէն հաշւած էին՝ անդաւակ մարդ էր: Իր խոշոր հարստութիւնը կտակել էր վանքերին. սպինքն, իր մահից յետոյ՝ պէտք է անցնէր վանականների. միմիայն այն պայմանով, որ ինքը թաղւի Թիֆլիսի մայր եկեղեցու զաւթում և տարէն մի անգամ հոգեհանգիստ կատարւի գերեզմանի վրայ:

Հռչակաւոր հայ բարերարների կտակները միշտ այսպէս են եղել. այսինքն, որ դեռ իրանք պէտք է մեռնէին, իսկ այնուհետեւ, երբ իրանց այլ ևս պէտք չէր ոչինչ, բոլոր ունեցածը եկեղեցիների սեպհականութիւն պէտք է դառնար: Նրանք, ի հարկէ, հետեւել են երկու նպատակի. անունը անմահացնել այս աշխարհում և արքայութեան բարիքները վայելել այնտեղ: Այս բոլորը իրադրութեամբ համար՝ աշխատել են փողով կաշառել մարդկանց և Աստծուն:

Երկու քաղաքացիներից մէկը զովաբանում էր միւսին — յայտարարութիւն տարդին և զարմանք յայտնում, թէ ինչպէս առանց ուրիշի խորհուրդի, իր սեպհական խելքով՝ այդպիսի հանձարեղ միտք էր յղացել:

Աւետիքը մի քանի անգամ սրտոյտ գործեց նրանց շուրջը, չըհամարձակեց մօտենալ, բայց վճռել էր անպատճառ զիմել նրանցից մէկին — Յովհաննէս աղային. իսկ միւսը, մեռելների թաղողը, երկիւղ էր ազդում նրան: Սպասեց այնքան, մինչև նրանք իրար ձեռքը սեղմեցին և բաժանեցան: Աւետիքը անխելի քայլերով մօտեցաւ Յովհաննէս աղային, զլուխը մերկացրեց ու խղճալի ձայնով զիմեց.

— Յաւդ տանեմ, անգա, երեխաս ձեռքիցս դնում է, տանը մի կտոր հաց չըկայ...

— Լաւ, մարդ, ես խօսքիշկ չեմ. պատասխանեց նա, շարունակելով ճանապարհը, — ինչ կարող եմ անել քեզ համար...

Աղքատ խօսքն, որ երկու կոպէկ բաշխեմ. որ տամ դու կը վերցնես, լայեղ կանես:

Աւետիքը ուզում էր դետինը մտնել: Մեխեց կանգնած տեղը. չըզիտէր ինչ անել: Ամաչում էր ինքն իրանից, նոյնիսկ փոքրիկ երեխայից: Վերջապէս ոյժերը հաւաքեց, քայլերը ուղղեց զիմացի խանութի կողմ և բաւական համարձակ, համարեա բարկացած ձայնով՝ հարցրեց խանութպանին.

— Մկրատ չեմ ուզում, էժան կըտամ:

— Չորան խօսեմ. ծիծաղելով պատասխանեց ձուկ ծախողը, — մկրատ ինչ կանեմ:

II

Կօլօլ թաղ կոչւող հրապարակի վրայ, մի մեծ և բաւական անճաշակ տան ներքնաթիւնով զտնւում է մի զինետուն, որ տասնի չափ մշտական այցելուներ ունի. դրանց թուումն է նաև քամանչա ածող կոյր Գէորգը: Նրանք ամբողջ օր զբաղւած են իրանց գործերով, իսկ երեկոյեան հաւաքում են այդտեղ և «քիչ գակուսկա և շատ զինիով» իրանց բաւականութիւն տալիս: Չատ յաճախ թուղթ էլ են խաղում, որ մեծ մասամբ վերջանում է կռուով: Նոյն օրը, երբ Աւետիքը մտամոլոր թափառում էր փողոցներում, մի ինչ որ աննշան տօն լինելու պատճառով, նրանք առաւօտից էին հաւաքւել այդտեղ և «ձեռաց» նախաճաշելուց յետոյ, նստել էին թղթի: Պատուիրել էին դախլդար Միխակին զգուշ կենալ ոստիկանի նկատմամբ: Նա, որ իր մասնագիտութեան մէջ վարժ էր և լիշեցնելու կարիք չունէր, բարձրացել էր սանդուղքներից և կանգնել դռան աջ անկիւնում, շշուաջնելով արեւելեան մի ինչ որ նոր եղանակ: Ներսից շարունակ լսում էին սրախօսութիւնների, սիրալիր հայհոյանքների, ծիծաղի ձայներ: Ժամանակ առ ժամանակ Միխակը մըտնում էր ներս և հարցնում հիւրերին, թէ ով ինչ բան է ցանկանում և նրանց պահանջները ղոհացնելուց յետոյ, նորից դուրս էր գալիս փողոցը:

Այդ միջոցին անց էր կենում խիստ նիհար ու բարձրահասակ մի երիտասարդ, խունացած եւրոպական տարազով: Երբ

զինետանը հասաւ, զգուշութեամբ նայեց Միխակի երեսին, կարծես ուզում էր ասել «բարեւիր, որ ես էլ պատասխանեմ»:

— Բարի լոյս, վարժապետ, սալբու չինարի պէս ձգւած ման ես զալի ու չես լայեղ անում մեր կողմը մտիկ տալ. զինեց Միխակը հեղնական ժպտով:

— Աստուծոյ բարին. լուրջ կերպով պատասխանեց երիտասարդը և կանգ առնելով ու ձեռքը մեկնելով խօսակցին, ուղեց ապացուցանել, որ ինքը հպարտ չէ: — Ոչ թէ «բարի-լուս», այլ պէտք է ասել «բարի լոյս». աւելացրեց նա նոյն լրջութեամբ:

— Էհ, ինչ անենք, վարժապետ ջան, ամենքը խօ քեզ պէս ուսում առած չեն լինի. պէտք է եօլա տանես: Արա, արի հիմա քո էդ նեղ շալարը ինձ հաղցրու. կարելի բան է, մէկ անգամ որ կռանամ՝ պէտք է պատուի: Արի էս իմ լէն շալարս քեզ հաղցնեմ, կարող եմ զիմանալ... Բեղամաղ չըլինես, հողուդ մատնդ, խօսքի վրայ եմ ասում:

Յարգանքի կարօտ մարդուն բաւական է մի քաղցր խօսք, նրան ամբողջ օր երջանիկ դարձնելու համար:

Այդ երիտասարդին ամբողջ Կօլօլ թաղը ճանաչում էր և ամենքը վարժապետ էին կանչում. յայտնի չէ ինչու համար: Նա երբէք այդ պաշտօնը չէր ունեցել:

— Մեծապատիւ պարոն Միքայէլ, լուրջ կերպով պատասխանեց երիտասարդը, — մահացու մեղք է ինձ հպարտ անւանել: Ոչ թէ դուք, այլ ինչպէս առեմ — մի հացթուխ, մի թուրուխ — չի՛ համարում եմ ինձ հաւասար: Ի՞նչ անենք, որ ես շատ դրքեր եմ կարդացել. նրանք էլ ինձ նման մարդ են: Ինչպէս Մովսէս Խորենացին ասում է՝ «Ես էլ քիթ ունեմ, նրանք — էլ, ես էլ երկու աչք ունեմ՝ նրանք էլ»: Այդպէս չէ: Անցեալ օր սուրբ Գէորգի բակում, պատարագից յետոյ, ամբողջ ժամ, ժամ ու կէս՝ մի մուրացկանի հետ էի խօսում: Խեղճի ձեռքին կեղծ դրամ էին դրել: Տեսէք ի՞նչ անդուծ, ցածահողի արարածներ են: Ահագին բազմութիւն շրջապատել էր ինձ. բայց ես ուշք չէի դարձնում, ընդհակառակն, ես շարունակում էի խօսել մուրացկանի հետ... Մինչև անգամ...

— Ես ամեն բան շատ լաւ զիտեմ. ընդհատեց նրա խօսքը Միխակը, — մի նեղանալ, Աստուածդ սիրես, վարժապետ ջան, զործիցդ լետ զցեցի, հաղար ներողութիւն:

— Ոչինչ: Գրադարան էի գնում, լրագրներ պէտք է կարդալի... մի շատ հետաքրքրական բանակուիւ կալ... մտադիր եմ նոյնպէս մի զօրեղ բան գրել... ցտեսութիւն:

— Հա, զորդ, բան միտս եկաւ. եթէ կարելի է, վարժապետ ջան, երկու խօսք ռուսերէն կարդաս: Ասաց Միխակը, բռնեց երիտասարդի ձեռքից և իջեցրեց զինետուն: — Այսօր առաւօտեան կանուխ գործովոյնը բերեց, աւելացրեց նա. զիտեմ ինչ որ կըլինի, բայց էլի, տեսնենք ի՞նչ է ասում:

— Մեծ ուրախութեամբ, ամենայն սիրով. ասաց վարժապետը և աշխատեց կեղծել, իբր թէ չի նկատում անկիւնում նստողներին, որոնք շարունակում էին թղթախաղը:

— Բարով, վարժապետ, զո՞ւ էստեղ ինչ զործ ունես, զու ափսոս չես...

— Բարով, վարժապետ, ո՞նց ես խօսում էդ զուրումսդի հետ. զիմեցին մի քանի հոգի իրար ետեւից:

— Աստուծոյ բարին ձեզ, պարոններ, պատասխանեց նա, — մի թուղթ պէտք է կարդամ պարոն Միքայէլի համար ու խօսիլոյն գնամ գրադարան:

— Իդ ո՞վ է, Պաճօ, հարցրեց մէկը՝ տալիս քիթով կինտօյին:

— Չալարին թամաշա արէք. նկատեց միւս կինտօն, — ետարբ ո՞նց է հաղնում-հանում:

— Նրան հանել կըլինի, ասաց Պաճօն. — մէկ անգամ վայ-վաղլախով հաղել՝ պըծել է: Սա մեր թաղեցի է... լաւ տղայ է. իսկի մարդու բեղամաղ չի անի:

— Սա մեր վարժապետն է. աւելացրեց, — բայց քիչ «հօպօպներ» ունի:

— Այս թուղթը տանտիրոջ անունով չէ. սա ձեր անունով է. նկատեց այդ միջոցին վարժապետը և աջնալիսի հայեացք ձգեց Միխակի երեսին, որ կարծես մի նոր գիւտ արաւ:

— Ա՞յլ է ասում թէ տանտիրոջ անունով է. ահա երեւում է. «Միխէլ Գալուստով»:

— Պէտք է լինի «Գալստեանց». սա սխալ է, աններելի սխալ է:

— Իդ ոչինչ, գիտի մէկ է. դու ասա, ինչ է ասում էստեղ, որ զրա՞ծ է «երկու ժամ»:

— Հէնց այդ է էլի... գիշերւայ ժամը երկուսից յետոյ՝ վրպակը պէտք է փակէք:

— Ի՞նչ ես հրամայում, վարժապետ ջան, լաւ կարդա, ուրիշ բան է զրա՞ծ:

Երիտասարդը յօնքերը կիտեց, աշխատելով լրջութիւն աւելացնել իր գէմքին, թուղթը լուսի կողմ դարձրեց, մի քանի ռուսերէն բառեր շտապով արտասանեց և թւերը թափ տալով՝ վրդոված ձայնով ասաց.

«Ինքը սատանան չի կարող կարդալ, այն աստիճան անդրադէտ է զրա՞ծ... բայց դիտէ՞ք, որ ահագին ռոճիկներ են ստանում... քսան և հինգ, երեսուն, քառասուն ռուբլի են ստանում արքունական դանձարանից. հարցնող չըկայ թէ ինչու...»

Միխակը շրթունքները կրծեց և խորամանկ ժպիտ խաղացնելով իր սև աչքերի մէջ՝ սկսեց ասելը շփել:

— Ոչինչ հնար չըկայ. շարունակեց երիտասարդը, — այսօր ևեթ պէտք է դնաք ոստիկանատուն և հարցնէք թէ ինչ են ուզում ձեզանից:

— Դրուստ էդպէս պէտք է անեմ. կըվերկենամ կ'երթամ, կըհարցնեմ թէ «ինչ էք ցանկանում ինձանից»... Զատ շնորհակալ եմ, վարժապետ ջան, նեղութիւն քաշեցիր, ժամանակ էլ կորցրիր...

Այդ միջոցին իրարանցում էր ընկել կինտօների մէջ: Բոլորը բարձրաձայն խօսում էին: Մէկ-մէկ լսւում էր.

— Էդպէս չի կարելի...

— Սրա հերթն է...

— Չէ, հերթը իմն է...

— Տօ, խաղալ չըղիտես...

— Ինքդ չըղիտես...

— Բեհեաբը նամաղուլ արեցի քեզ հեա խաղացի...

— Հարցրու...

— Ում ուզում ես՝ հարցրու...

— Ղաբուլ եմ, հարցրու...

— Գիդօ ջան, Գիդօ ջան, Լոտուած սիրես՝ ջափա քաշիր, ում հերթն է եթէ թղթերը էսպէս են... Իս ջան տղերքն իրար կերան. դիմեց վարժապետին մի տղամարդ, որ բոլոր ժամանակ ծխում էր ու անխօս՝ հետևում էր խաղին:

Վարժապետը խիստ արագութեամբ մօտեցաւ խաղացողներին, մի կողմից Միխակի ձեռքից պրծնելու համար և միւս կողմից «Գիդօ» չըկրկնել տալու համար: Այդ անունը ստորացնում էր նրա արժանապատուութիւնը: Իր բնակարանի դռան վրայ թիղզաչափ մեծութեամբ սպիտակ թղթի վրայ, որը բոլորած էր կապոյտ գոյնով՝ գրած էր հայերէն ու ռուսերէն «Գրիգորիոս Ամաթեան-Գիլիշնունի». որքան նա չտրջարել էր այդ յայտագիրը կազմելու համար: Ազգանունը Ամաթեան էր, բայց անգոսպելի ցանկութիւն ունէր «եանը» «ունիի» փոխելու: Ամաթունի չէր ուզում, որովհետեւ Ամատունի ազգանունն արդէն դուրսէն ունի, որ համարեա միևնույնն է. բայց այդ բաւական չէր: Ամաթունի նման էր ամօթ-ունի բառին:

Այդ էլ ոչինչ, եթէ ուրիշ մի մեծ պատճառ չըլինէր: Նա երկիւղ ունէր Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներից, որ «Ամաթունին» անշուշտ կըշինէին «ամօթ-չունի»: Վերջապէս խրնդիւրը յաջողութեամբ լուծեց: Իր մայրը լինելով Գիլիշան գիւղից. օգուտ քաղեց այդ բանից և կազմեց գեղեցիկ և ճոխ ազգանուն: Չընայած, որ ամբողջ չորս տարի առաջ արձակել էին նրան Ներսիսեան ուսումնարանից, սակայն աշակերտները դեռ շարունակում էին նրան ծաղրի սուարկայ դարձնել: Մանաւանդ Քերոբեանը, հանգստութիւն չէր տալիս նրան: Վերջին անգամ էլ «կենդանական խենթ» անունն էր տւել իրան, որ շատ սագում էր, որովհետեւ Ամաթեանը սովորաբար «կենդրոնական զրախանութի» առաջ էր դրօսնում: Արձակել էին նրան դպրոցի երկրորդ դասարանից, մի աննշան, բայց վերին աստիճանի ծիծաղաշարժ գէպքի պատճառով, որ սու այժմ աւելորդ է պատմել:

— Ահա, ախպէր ջան, դիմեց նրան կինտօն. թղթերը է-

սէնց են դարձած. բախշիր, չեմ ճանչնում քեզ. էս թուղթը են տարալ, էս լաւ տասանոցն էլ սա տարաւ. ես սրա (Հայ-Հոյական խօսքեր)...

— Ասա պրծիր, իժու՞մ ես կասեմ. ընդհատեց Հակառակորդը: Երկար, աղմկալի բացատրութիւններից յետոյ, խօսք տւին Ամաթեանին, լսել նրան իբր դատաւորի:

Տիրեց լռութիւն:

— Բայց ինչպէս էք ցանկանում, Հարցրեց այն ժամանակ Ամաթեանը, — բարոյակա՞ն տեսակէտից դատեմ, թէ՞ իրաւաբանական...

— Դնա՛, քու սարսաղ Հէրն էլ անիծած. լսեց կինտօյլի կողմից:

— Է էլ, ուզո՞ւն ախմախ, աւելացրեց միւրը:

Ոմանք ծաղրեցին, ոմանք ծիծաղեցին: Սկսեց սովորական դռուժ-դոչումներ, իրար չէին Հասկանում. բայց Ամաթեանը դերասան-սիրահարի ձև ընդունելով՝ անողորմ վճիռ էր կայացրել արդէն և զոչում էր.

— Դուք լոյսից զրկւած էք, դուք խաւարի մէջն էք լող տալիս, քաղաքաւարութեան նշույլ չըկայ ձեր մէջ, դուք ամենաստոր աստիճանի վրայ էք կանգնած, դուք, դուք...

— Ախշարաբար խօսի, ախպէր ջան, Հեգնեց մի ուրիշ կինտօ, որ երէկ գրաւ էր գրել իր արծաթեայ գօտին:

Կոյր Գէորգը վերցրել էր իր քամանչան և նւաղում էր մենամարտութեան եղանակ, իսկ ինքն էլ ծիծաղելուց թուլանում:

Սղնախեցի Սաքուլը (այսպէս էր կոչում շարունակ ծխող մարդը) մի կողմ շարտեց իր ծխախոտը և բռնելով Ամաթեանի թւից, աղաչում էր դնալ, հեռանալ: Բայց նա լսել անդամ չէր ուզում, նոյն իսկ կրկնապատիկ զայրանում էր:

Միխակն էլ Սաքուլին կր խնդրում Համոզել «էդ տնա-քանդներին» լռելու:

Վերջապէս կինտօները ղիմեցին սովորական միջոցի, որ յաջողութեամբ վերջ է տալիս այս տեսակ աղմուկներին: Սկսեցին «ու ու, ի ի, ու ու»... ծաղր ու ծանակի բացաղանջութիւններ և Ամաթեանը կամաց-կամաց քաշեց Հեռացաւ:

Սաքուլը յանդիմանեց և Հայհոյեց ամենքին, չըխնայելով և կոյր Գէորգին:

— Ի՞նչ էք ուզում խեղճ մարդուց, աւելացրեց նա, — խելօք է, թէ խելօք չէ, ձեզ խօ վնաս չի տալիս... Է՛յ, Պաճօ...

— Զահրումար, պատասխանեց նա:

— Բաս ես շո՛ւն լինիմ...

— Ամէն...

— Թէ քեզ լաւ չըգնքսեմ, մուլա՛փ տո՛ւ, մէ էրկու ստա-քան խմեմ...

Այդ միջոցին յանկարծ Սաքուլի ականջին Հասաւ Միխակի ձայնը, որ ասում էր.

— Ինձ պէտք չէ, Աւետիք, մկրատն ո՞վ, ես ո՞վ: Աստուած ողորմած է, կառողջանայ, կըլաւանայ:

— Բաս չե՞ս կարող լաւութիւն անել, Հարցնում էր Աւետիքը, ճնշւած ձայնով:

— Բարիլուս, բիձա, արտաստեց Սաքուլը մօտենալով նրան, — ինչ է պատահել:

— Ոչինչ, երեխէս շատ հիւանդ է... Զրգիտեմ ինչ անեմ:

— Աստուած ողորմած է, ո՞ր երեխան է հիւանդ, ամենապստիկն է, չէ՞:

— Մեծը, Վաղօն է. խօ աւսիկ ես... տաքութեան մէջ էրւում է:

Վերջի խօսքը արտասանելիս՝ չըկարողացաւ արտասուքը դսպել: Երեխան էլ կարծես վարակելով Հօրից՝ ծռմռեց շըրթունքները և իր փոքրիկ բռունցքներով սկսեց աչքերը արթննալ: Սաքուլի սիրտը շարժեց և իրան չըմատենելու Համար, հեռացաւ անկիւնը, ուրտեղից մտաւ Միխակի ննջարանը և իր կարմիր թաշկինակով աչքերը սրբեց:

Սաքուլը կտաւի դործարանի բանուոր էր քստն և չորս տարի շարունակ, այսինքն գործարանի հիմնելու օրից: Այդ հիմնարկութիւնն երկար տարիների ընթացքում, ենթարկւել էր բաղմաթիւ փոփոխութիւնների. անթիւ կառավարիչներ, գործակատարներ, բանուորներ փոխւել էին, բայց Սաքուլը մնացել էր անդրգէլի, միևնույն պաշտօնի մէջ, միևնույն մեքենայի վրայ: Պատանեկական

Հասակից մինչև այսօր նրա ֆիզիքական կազմաձևի մէջ ա-
հազին կերպարանափոխութիւն էր կատարել. աչքերը թուլա-
ցել էին, քայլաձևը դանդաղացել, բայց նրա ռոճիկի քանա-
կութիւնը մնացել էր անփոփոխ: Զգում էր, որ ծերութիւնը
Հասնելուն պէս՝ պէտք է վաճառի այնտեղից և մնայ քաղցած:
Չէ՞ որ այդ արհեստից դուրս ոչ մի բանի պէտք չէր նա: Փոր-
ձով դիտէր, որ այնտեղից արձակւած պառաւները ստիպւած
են եղել մուրացկանութեան զիմելու:

Սաքուլի չարքաշ աշխատութեան արդիւնքի կիսից աւե-
լին՝ Միխակի գրպանն էլ է մտել, իսկ մնացածը՝ իր հիւանդ մօր
բաժինն էր կազմել: Նա իր սղատ ժամերն անց էր կացնում
այս շրջանի մէջ. կամ զինի էր խմում կամ խուղթ խաղում:
Չնայ անդամ մտադրւեց ազատել այդ ախտերից, բայց երբէք
չըլաջողւեց, ինչպէս չըլաջողւեց նաև պարտքերից պրճնել:

— Քու արւել չեմ ասի — տուտ չըկարծես — իմ ազիզ արււս
է վկայ, ասում էր Միխակը, — մկրատը ինձ պէտք չէ. բայց
որ փող ես ուզում, ինչ անեմ, վերցրու երկու շալ:

— Քիչ է, հոգուդ մեռնեմ:

— Իհ, դու դիտես... Հտակացիր, ան մարդ. ինձ քո մրկ-
ջատը հարկաւոր չէ. տար, չեմ ուզում. էս երկու շալ էնպէս
տալիս եմ, բան եմ տալիս. փիէ...

— Լաւ. համաձայնեց Աւետիքը:

Գրպանի մէջ փողի գոյութիւնը զարմանալի կերպով ներ-
գործում է մարդու ողնաշարի վրայ:

Ծերուկը մէջքը մի փոքր ուղղած և ոտները ամրացած՝
դուրս եկաւ զինետնից: Առանց ժամանակ կորցնելու՝ գնեց այդ
փողով սպիտակ և սև հաց, յանձնեց Արշակին և պատուիրեց
վազտալով տանել տուն:

III

Այն մեծ շինութեան առաջ, ուր գտնւում է դատաստա-
նատունը, անցուղարձ անող ժողովուրդից քիչ հեռու քաշւած,
պատի տակ կանգնել էին երկու հասակաւոր մարդիկ, չափից
դուրս հին ու կեղտոտ շորերով: Նրանց կազմաձևի ու դէմ-
քերի վրայ դրոշմւած էր ծալրաւեղ աղքատութեան կնիք:
Խօսում էին ծածուկ և շարունակ իրանց շուրջը նայում:

— Երեք մանէթից պակաս չըհամաձայնես, ասում էր
բարձրահասակը, խրատական ձևով:

— Որ երկուսից աւել չի տալիս, ինչ անեմ. պատասխա-
նեց կարճահասակը:

— Չի տալիս, թող չըտայ, մենք էլ դալիմ կենսւնք. երե-
քից մի կոպէկ պակաս չըհամաձայնենք:

— Իսկ եթէ թարտացաւ ու չըտուեց. ինչ անեմ:

— Տօ, դու մարդ ես, թէ անասուն. միթէ չես հասկա-
նում, որ էդ շիլ սատանան հէնց էդ է ուզում, որ պակասեց-
նի: Մէկ անգամ որ եղաւ, այդպէս էլ կըշարունակուի: Միտդ չէ,
անցեալ տարի, ուղիղ էս ժամանակ հինգ մանէթ էինք վեր-
ցնում, յետոյ շինեց չորս, յետոյ երեք, հիմա էլ ուզում է եր-
կու շինել:

— Բաս չեմ հասկանում, էշ իս չեմ. բայց ինչ անեմ, որ
երեխէքս քաղցած նստած սպասում են, որ մի կտոր հաց տա-
նեմ: Ի՞նչ կասես, սոված կոտորեմ. ճարս ինչ է. երկու մա-
նէթով պէտք է համաձայնեմ:

— Գնա, համաձայնիր. զայրացած ձայնով խօսեց բար-
ձրահասակը, — սատկես՝ թէ չըհամաձայնես. հոգիդ դուրս դայ՝
թէ չըհամաձայնես. դնա, դնա, քո մարդ ասողին...

— Ի՞նչու ես չարանում, Գուրգէն. ախար լաւ մտածիր է.
հինգ հոգի երեխաներս, կինս՝ վեց, քոյրս՝ օխտ, ես էլ՝ ութ:
Օրական ութ գրւանքայ հաց հարկաւոր է թէ չէ, մոմ
հարկաւոր է թէ չէ, ջուր հարկաւոր է, թէ չէ: Ի՞, խօսում
ես էլի հեշտ հեշտ...

— Ինչպիսի բաներ ես ասում, կարծես ուզում ես ինձ զար-

մացնել: Բաս ես էլ ի՞նչ եմ, մի չոր գլուխ եմ էլի, քո կարծիքով:

— Գիտեմ, դու էլ ինձ նման ընտանիքի տէր ես, բայց...

Այդ միջոցին դատարանից դուրս եկաւ մի Հաստափոր ու շիլ աչքերով մարդ, իւզոտ շորերով, կոկարդով և դունաւոր, բարակ ձեռնափայտով:

Գուրգէնը և իր ընկերը անմիջապէս երեսները Հակառակ կողմ դարձրին, աշխատելով անտարբեր ձևանալ:

— Հըմ, ի՞նչպէս վճեցիք. երկու մանէթով Համաձայն էք թէ չէ. Հարցրեց շիլը այնպիսի արագութեամբ, կարծես ամեն վայրկեան շատ թանգ արժէք նրա Համար:

— Չէ, բարեկամ, դրուստ երեք մանէթ է, պատասխանեց Գուրգէնը:

— Երեք մանէթը մեծ փող է, որ էլի ուզում ես պակասեցնել, ասաց ընկերը:

— Սա մեծ փող է կարծում, աեւացրեց Գուրգէնը: Ինքը արխէշին ման է գալիս, իսկ մեզ ով զիտէ էսօր է, թէ վաղը արխատանցլի ուտու (арестантская рота)¹⁾ կըքշեն:

— Դէ լաւ, ներողամտաբար ասաց շիլը, — երբոր էդպէս է՝ երկուս ու տաս շալ. Հիմա ի՞նչ կասէք:

— Չէ, ախպէր, ես խօսելու գլուխ չունիմ. յամառեց Գուրգէնը, ձեռքերը արխալուզի դրպանների մէջ դնելով, — ես խօսքիս տէրն եմ...

Այդ րոպէին անկիւնի ետեւից դուրս եկաւ Աւետիքը և կանգ առաւ նրանց առաջ: Սակարկութիւնը ընդհատեց, շիլը Հեռացաւ մտաւ դատաստանատուն, իսկ ընկերները սկսեցին բորձրաձայն խօսել ինչ որ քելէխի մասին:

Ի՞նչ մարդիկ էին դրանք: Մէկը վաղուց սնանկացած մանր վաճառական էր, իսկ միւսը կտաւի գործարանի նախկին բանուոր, որին, աչքերի թուլտնալու պսոտառով տրձակել էին: Երկուսն էլ աղքատութեան ու թշուառութեան տակ ճնշւած արտրածներ: Բայց սրանք միայնակ չէին, դասակից ընկերներ

¹⁾ Բանտարկեալների խմբի մէջ:

շատ ունէին և բոլորը պարապում էին միևնույն արհեստով: Նրանցից ամեն մէկը բազմադամ ընտանիքի տէր էր: Զաւակ չունենալու կամ քիչ ունենալու արտօնութիւնը պատկանում է միմիայն Հարուստներին: Այդ թշուառների արհեստը կեղծ վկայ լինելն էր: Մարդկանց անգթութեան թէ բախտի Հալածանքի շնորհիւ, չէին կարողացել այնպէս յարմարել կեանքի. Հետ, որ արդար աշխատանքով իրանց օրական Հացը Հայթայթէին. և այդպէս, քաղցածութիւնը Հարկադրել էր նրանց դիմելու անբախտական միջոցի: Հետաքրքրականն այն էր, որ նրանցից ոչ մէկն իսկ վատ բան չէր Համարում իր արածը. նրանց խիղճը շատ մաքուր էր: Մի բան միայն գիշեր-ցերեկ Հոգեմաշ էր անում նրանց — այդ բանտի և աքսորի երկիւղն էր: Նրանց պարապուելը, զօգրա-Վաստն, այդ Հարցի մասին ինքնուրոյն Հայեացքներ և կարծիքներ ունէր: Նա իր բոլոր ընկերներին Համոզել էր, որ իրանք կատարում են ամենամեծ գործ, սովամահ լինելուց ազատելով անչափահասներին ու թողչերին: «Իսկ ամենագէտ Աստուածը լաւ իմանում է, ասում էր նա, — որ մենք տէրտէրի ասածները չենք կրկնում ճշտութեամբ, ուրեմն մենք չենք երդւում»: Եւ իրաւ, քահանայի խօսքերը նրանք երբէք կանոնաւոր կերպով չէին կրկնում, իսկ խաչն ու աւետարանը Համբուրելիս՝ մտքում ասում էին «Աստուած, դու խօսում իմացար»:

IV

Սաքուրը երբ տեսաւ, որ Աւետիքը զինետնից Հեռացաւ՝ խսկոյն դուրս եկաւ և սկսեց զիտմամբ Հանաքներ անել կոյր Գէորդի Հետ. յետոյ, Պաճօյի գլխարկը գետնին դարկեց, բացազանջելով.

— Պահ, պահ, ի՞նչ լաւ ձէն ունի:

Եւ թռչկոտելով՝ գնաց Միխակի մօտ ու անհոգութեամբ ասաց.

— Միխակ ջան, մի երեք մանէթ տուր:

Նա պատասխանի փոխանակ՝ երեսին նայեց ու ժպտաց:

— Թէ Աստուած սիրես, երեք մանէթ տուր, էս սահաթիս միտս եկաւ. տանը փող չեմ թողել, մէրս մեղք է:

— Ի՞նչ անեմ, Սաքուլ ջան. դախլի մէջ փող չըկայ:

— Կայ թէ չըկայ՝ ես բան չըզիտեմ. ասում եմ, երեք մանէթ տուր:

— Քու արև, սրա արև (ձեռքը դրեց իր այտին) չըկայ-
որ լինի՝ կըտամ:

— Տօ. ես քու մուրադին ի՞նչ ասեմ, տուր, ասում եմ, Հար-
կաւոր է: Ուզում ես յետոյ կերթամ ֆարբիկա, կըբերեմ կըտամ քեզ:

Գործարանի դռնապանից սովորաբար բանւորները պարտք
են վերցնում և տոկոս վճարում. իւրաքանչիւր մանէթին շա-
բաթական տաս կոպէկ:

Միխակը երկար յամաւելուց յետոյ, վերջապէս Հանեց մէկ
մանէթանոց և կպցնելով Սաքուլի ճակատին՝ ասաց.

— Դէ, գնա՛, ջանդ դուրս գայ, քէֆ արա:

— Հերիք չէ. բողոքեց Սաքուլը, — ես քեզ ասում եմ երեք
մանէթ, ոչ աւել՝ ոչ պակաս:

— Որ միջիցդ ճղես՝ չըկայ, դու մարդ ես թէ թուրք:

Սաքուլը շարունակ պարտ էր Միխակին: Ամբողջ վեց օր
ուշադրութեամբ էր այդտեղ, իսկ շաբաթ երեկոյեան, երբ գոր-
ծարանից ստանում էր իր վարձը՝ ուղղակի գալիս էր ու վճա-
րում. բայց և այնպէս, դարձեալ միշտ պարտ էր մնում: Երբ
նա Համոզեց, որ Միխակը երեք մանէթ տալու միտք չունի,
Հանեց իր վերնադռնաւը, փաթաթեց դնդակի ձեւով, դրեց դրամ-
արկղի վրայ և Հանգիստ ձայնով արտասանեց.

— Տուր երկու մանէթ էլ:

Միխակը ցոյց տալով իր դէմքի վրայ սաստիկ գայլուցթ և
ուղղելով խօսակցի Հասցէին Հայհոյանքներ ու լիշոցներ, շտա-
պով Հանեց դրամարկղից երկու մանէթ ևս և զարկելով երեսին՝
աւելացրեց.

— Տար լաիէ, մունդուէդ բէղովլաթ:

Սաքուլը դուրս գալով դիմեց իր կանգ առաւ Հրապարակի
մէջ անդ, ուշադրութեամբ դիտեց բոլոր փողոցները և Համարեա-
վադտալով դիմեց Սօլալակի կողմ: Ճանապարհին նկատեց Ամա-
թեանին թատրոնական աֆիշ կարդալիս և Հարցրեց Աւետիքի
մասին:

Նա մատնացոյց անելով և մանրամասնօրէն բացատրելով,
թէ որ կողմն է գնացել, աւելացրեց, որ ինքը «գեղատոմսի նման»
մի բան է գրել ու տւել Աւետիքին: «Դեղատոմսի» իսկական
բովանդակութիւնն այս էր. Салдаки базаръ спросить лечь-
нища. ¹⁾ Սաքուլը շարունակեց ճանապարհը միւսնոյն արագու-
թեամբ և դատաստանատան մօտով անցնելիս՝ նշմարեց Աւետիքին:

— Իմ դարդն էլ բաւական է ինձ. բարկանալով ասում էր
այդ միջոցին Գուրդէնը Աւետիքին. — Ինչ ես ուզում ինձանից,
ի՞նչ ես զաւլա տանում...

— Մենք ոչինչ չըզիտենք, բարեկամ, մենք մարդու ենք
սպասում. աւելացրեց ընկերը:

— Մարդու ենք սպասում. կրկնեց Գուրդէնը, — որի Հետ միա-
սին դնալու ենք Կուկիա քելէխի. մի չաղ մեռել կայ. ասում
են մի մի աբասի պէտք է բաժանեն:

Ընկերները աշխատում էին Հրապարակ Աւետիքին, որպէս
զի մի կերպ Հեռացնեն:

Սաքուլը լաւ ճանաչում էր նրանց. ուրեմն դժուար չէր
Հասկանալ Աւետիքի դիտաւորութիւնը: Առանց վալրկեան կոր-
ցնելու, վաղեց բռնեց Աւետիքի ուսից և քաշելով տարաւ, Հե-
ռացրեց այդտեղից և սկսեց նախատել.

— Գու խօ չես դժւել — ասաց նա, — ի՞նչեր ես անում, դու
զիտեմ Յինքիլին ինչ է...

— Ի՞նչ անեմ, Սաքուլ ջան, սրտիս որ դանակ խփես՝ մի
կաթիլ արիւն չի դուրս գալ... Ում զիմեցի՝ բան դուրս չեկաւ.
Իսկ երեխէս ձեռքիցս դնում է. . Մի կտոր Հաց չըկայ տանը:

— Մի վախենալ, առ էս երեք մանէթը. ճարել եմ քեզ
Համար:

Աւետիքը ցնցեց, ձեռքիցը Համարեա իւրեց փողը և ա-
մուր սեղմելով բռունցքի մէջ, մի քանի անկապ բառեր արտա-
սանեց: Սաքուլը Համոզում էր շտապել դէպի տուն, բայց երբ
տեսաւ, որ տեղիցը չի շարժւում, սկսեց բռնելով առաջ մղել:

¹⁾ Զինւորների բազարում, հարցնել բուժարանը, զրուս է շատ
սխալներով:

Ղփոթութիւնը կատարեալ էր. կանգնած էր Աւետիքը անշարժ ու աշխատում էր խօսք դտնել շնորհակալութեան զգացմունքը արտայայտելու: Նրա վիշտը միանգամայն փարատուել էր. կարծես զաւակը արդէն առողջացել էր:

— Գնա՛, շուտ արա, շարունակում էր բոթել խօսակիցը, — իսկ եթէ չես կարող, բեր փողը, ինքս կըտանեմ, կըտամ կնոջդ:

Աւետիքը կարծես այդ բանին էր սպասում. թողեց իր բարերարին և առանց խօսք ասելու՝ երեխայի նման վաղ տուց:

Սաքուլը գոհ էր իր վարմունքից, բայց առանց չուխա մնալը անհանգստութիւն էր պատճառում նրան: Ամաչում էր ընկերներից, քաշում էր և՛ մօրից. ուրեմն գոնէ իրան մխլթարելու համար՝ պէտք է անէր մի բան: Ի՞նչ պէտք է անէր: Իրան լայտնի էր միակ ելք. այն է իսկոյն գնալ ու «շուռ ու մուռ տալ նրա (Միխակի) հին ու նոր ննջեցեալներին»: Այս դիտաւորութիւնը հիմնաւոր կերպով իրագործելու համար՝ անխուսափելի էր դիմել սովորական միջոցի: Մտաւ առաջի պատահած դինետուն, խմեց իրար ետեւից մի քանի բաժակ օղի, թողեց այնտեղ իր վերջի կոպէկները և անհաստատ քայլերն ուղղեց Միխակի կրպակի կողմը:

V

Աւետիքի բնակարանը դտնւում էր Քարափի-թաղի ամենախուլ ու կեղտոտ անկիւնում, պատերը ծուած մի հին տան գետնայատակում: Կամարաձև առաստաղը խիստ ցածր էր, սենեակը մութ ու խոնավ: Միակ ու փոքրիկ լուսամուտը ծածկւած էր թղթի կտորներով, ջարդած ապակիները պահպանելու համար: Տաս տարեկան հիւանդ Վանօն պառկած էր մաշւած, բայց խնամքով լացած անկողնի մէջ: Անշարժ ձգւած էր նա մէջքի վրայ և կլոր աչքերը կիսով չափ ծածկել էր: Նինօն ու թամարը — նրա քոյրերը, նստել էին կողքին ծալապատիկ և աշխատում էին զարճացնել հիւանդին:

— Ես իսկի, իսկի, ոչ մի անգամ չեմ ջգրեցնի Վանօյին. ասում էր եօթ տարեկան թամարը, — թէկուզ նա ինձ ծեծէ, թէկուզ մաղերիցս քաշէ, իսկի չեմ ջգրեցնի:

— Իսկ ես, աւելացրեց ութ տարեկան Նինօն, — երբ ձառոյնս տուն կերթամ ու ինձ տանձ կամ խնձոր կըտան՝ ես չեմ ուտի, մէկ անգամ էլ չեմ կծի, կըբերեմ Վանօյին կըտամ:

Նրանց մայրը, լացարար Կառօն գնացել էր դուրս, երեսնաներից ծածուկ լալու համար և թէպէտ աչքերը լաւ սրբեցնամաքեցրել էր՝ սակայն երբ ներս մտաւ, Նինօն զգաց բանի էութիւնը և շտապով դուրս վազեց, ասելով.

— Գնամ, տեսնեմ հայրիկս զալիս է, թէ չէ. բայց կեղծեց, թաղւեց անկիւնի մօտ դարսած հին տախաակների տակ, ի սրտէ լաց եղաւ, կշտացաւ ու լետոյ սկսեց մըմնջալ այն միակ աղօթքը որ սովորեցրել էր մայրը:

«Անհօր և որդով եհոգով եսրբով, ամին»: Եւ դա կրկնեց իրար ետեւից այնքան անգամ, որ մատների վրայ համարելով՝ հասցրեց քսանի:

Այդ միջոցին հասաւ շնչասպառ եղած Արշակը, հացը դրեց հիւանդի կողքին և սկսեց պտտել ոտների ծայրերի վրայ, որով արտայայտում էր իր ուրախութիւնը: Ուրախացան և միաները, նոյն իսկ Վանօն թեթեւ կերպով ժպտաց. Նինօյի երջանկութեանը չափ չըկար: Նա անսաւ, որ Աստուած նրա աղօթքը լսել է, ուրեմն եղբօրն էլ շուտով կառողջացնի:

Մայրը հիւանդի վրայից այսօր հանել էր սպիտակեղէնը և լացել, որպէս զի առողջանալուն պէս մաքուր շորեր ունենար, բայց սրաի շատ հեռաւոր խորքում դգում էր, որ այդ պատրաստութիւն է «յամենայն դէպս»:

— Թամար, դու «անընհօր» ի՞նչու մոռացար. խորամանկութեամբ հարցրեց Նինօն:

— Չեմ մոռացել. ուզում ես ասեմ:

— Ես էլ չեմ մոռացել. կրկնեց Արշակը և ձախ ձեռքը ձակատին դնելով՝ արտասանեց.

— «Անընհօ եսրբով»...

Թամարը ծաղրեց, իսկ Նինօն օգտւելով հանգամանքից՝ առաջարկեց եղբօրը՝ կանոնաւոր կերպով սովորելու և այսպէս նորից քսան անգամ կրկնեց աղօթքը և միւսներին էլ կրկնել տուց:

— Ես «հայր մեր» էլ դիտեմ. լսեց հիւանդի թոյլ ձայնը:

Անսպասելի էր այդ՝ ամենքի համար: Մեծ ուրախութիւն տիրեց տան մէջ. իսկ Նինօն աւելի ևս համոզւելով՝ որ Աստուածը նրանց աղօթքը լսում է, սաստիկ յուզւեց և նրա աչքերի մէջ փայլեցին արտասուքի կաթիլները:

Մանուկները իրար հետ խորհրդակցելուց յետոյ, հանդիսաւոր կերպով յայտնեցին նախ հիւանդին, յետոյ մօրը, որ իրանք սպիտակ հացից միանգամայն հրաժարւում էին:

— Երանի՛ր ես էլ հիւանդանամ. ասաց ամենամիտքերիկը:

Վանօն արդէն մի տարուց ի վեր աշխատում էր ծխախոտի գործարանում և վերջին անգամ այնքան յառաջագիմել էր, որ շաբաթական լիսուն կոպէկ էր բերում տուն: Այդչափ էլ մայրն էր աշխատում և այդպէս մի կերպ ապրում էին: Հաց կինը շատ ընդունակ է ամենաչնչին միջոցներով անգամ ընտանիք կառավարելու: Երեխայի հիւանդանալու օրից՝ զրկւել էին ապրուստի միջոցներից և ստիպւել էին ունեցած տան իրերը ծախելու: Մեծ մկրատը վերջի մնացորդն էր:

Փոքրիկները նստել էին կապոյտ սփռոցի շուրջը և իրանց բաժին հասած սև հացը մեծ ախորժակով ուտում էին: Բացառութիւն էին արել միայն Արշակի համար: Նա ստացել էր հացի երկու տեսակից էլ և ուտում էր այն ձևով՝ ինչպէս հաց ու պանիր:

Վերջապէս վրայ հասաւ յողնած Աւետիքն էլ և մի մեծ կապոց դրեց թախտի վրայ:

Անցել էր մի քանի օր: Նինօն վախեցած տուն վտղեց ու յայտնեց մօրը, որ մի ինչ որ հարբած մարդ հարցնում է թէ թէ երեխան ինչպէս է: Լացարար Կատօն դուրս եկաւ և պատասխանեց.

— Աստուած կուզէ՝ քիչ լաւ է:

Հարցնողը Սաքուլն էր:

Գ. Բաշինջաղեան

ԿԱԼԱՆԱԽՈՐԻ ՕՐԱԳՐԻՑ

1

ՋԱՆԳԻ ՁԱՅՆ

Քանտրս խոնաւ, բանտրս մըռնալ
Սը խնւլ, որպէս գերեզման.
Փս չեմ տեսնում ո՛չ օրւայ փայլ,
Ո՛չ կենդանի լըսում ձայն...

Միայն հեռւից Աստուծոյ տան
Ջանգն է անուշ ղողանջում.
Ա՛խ դու, սուրբ կոչ ազատութեան,
Ինձ համար չե՛ս դու հրնչում...

2

ԱՐԵՒԻ ԶՈՂՔԸ

Քանտիս խորքը շողք է ընկել,
Զողքիդ մեռնեմ, այ արև.
Թո՛ղ ինձ գտնէ շողքիդ զրկել,
Մօտըս պահեմ, ջան արև:

Բայց չե՛ս լսում դու ինձ, աւանդ,
Ի՛նչ չե՛ս նայում դու վերաս.
Ա՛խ, շո՛ղ-արև, շողքի՛դ մատաղ,
Փարաբ վաղն էլ դու կըզմաս...

ՄԻՍԻԹԱՐԱՆՔ

Ապարանս նեղիկ մի խուց,
 խոնաւ, անօդ ու անլոյս.
 Սպասում եմ էսօր-էդուց,
 Բայց փրկուեմեան չըկայ լոյս...

Միայն բանտի «խելօք» ծառաս
 վըկայ իմ լուռ տանջանքին,
 Յոյս է տալիս. «Հոգ չէ, աղաւթ,
 Կըստիւրէք էս կեանքին»...

ԵԱՐ ԵՄ ԿԵՆՉՈՒՄ...

Ար եմ կանչում, ձէն չես տալիս,
 Ա՛խ, սիրական, դու ո՛ւր ես.
 Էս սէ օրիս, անճար Հալիս,
 Ա՛ր չես անում, դու ո՛ւր ես...

Սէ սըրտիցըս արիւն կաթում,
 Եարաք դու էլ տըխուր ես.
 Մենակ մեռայ էս մութ բանտում.
 Իմ լոյս-ճըրադ, դու ո՛ւր ես...

Ալէքսանդր Ծատուրեան

17—31 մարտ 1899.
 Մոսկվա.



ԸՆԴՀԱՏԻՈՂ ՀԵԿԵԿԱՆՔՆԵՐ

(Տպաւորութիւններ)



Հնանալին առաւօտ է. Փարիզի նոյեմ-
 բերեան առաւօտ, երբ արեգակը եր-
 բեմն ճիշտ ամարալին քմահաճոյք է
 արտայայտում, մահամերձ բնութեան
 մէջ կենդանարար և հաճոյալից ջեր-
 մութիւն տարածելով:

Սենեակիս դիմացի պատուհանից
 կախ վանդակի մէջ փակած թռչնա-
 կը, որ մի քանի օրից ի վեր լուռ էր, սկսել է ծվլալ և
 թռեկին անել: Օդի մէջ տարածւած դիւրալի ջերմութիւնը
 նրան դարունն է լիշեցրել:

Խոնաւ, անձրեւալին օդերի պատճառաւ՝ օրերով սենեա-
 կում փակւած մնալով, այդ փոքրիկ դեղձանիկը, որ մարդու
 մի մատի չափ չըկայ, անսահման կենսունակութիւն է արտա-
 յայտում զգալով արեգակի ճառագայթների ջերմութիւնը և օ-
 դի մէջ տարածւած փափկութիւնը: Նա ցատկում է վանդակի
 մէջ, կոցով և մազիկներով կախում է վանդակի երկաթեայ
 թելերից: Մի վայրկեան կանգնեց վանդակի ներսի երկարու-
 թեամբ ձգւած փայտի վրայ, կրկին թռեկին արաւ և... երգեց:

Ահադին տան դաւթի վրայ բացւած բոլոր պատուհաննե-
 րից անդրադառնում է այդ փոքրիկ թռչնակի դալալիկը, եր-
 բեմն սուր, անընդհատ ու սահուն, երբեմն ընդհատող, բեկ-
 բեկող ու կրքոտ, բայց միշտ դալարուն ու հրաբորբոք:

Ի՞նչ է երգում նա. — չըգիտեմ. չեմ հասկանում նրա լեզուն. բայց հասկանում եմ որ լալիս է, աղիողորմ լալիս է իր սրտի բոլոր զգացումներով: Ահա փոքրիկ փետուրները թափ տեսւմ և ծկլթաց: Արդեօք կանչում է մէկին. — չըգիտեմ, բայց զգում եմ, որ լալիս է:

Ահա նետի սկիւն ցատկեց գէպի վանդակաստրը և զլուխն ամուր խփեց վանդակի երկաթէ թելերին ու յետ մղեց: Արդ՝ կին ցատկեց, կրկին յետ մղեց և կրկին կանգ առաւ բարակ փայտի վրայ ու երգում է...

Աշնանային երգ, գարնանային յոյսերով լի...

«Ահա մի քիչ ևս՝ կըջերմանայ — անց էր ասում նա արդեօք — չեն լինի այլ ևս վանդակի թելերը և նա ճախրելով կըթռչէ օդի մէջ և կ'իջնէ գէպի սլաքէն ու այլին, ուր ծաղիկը կըշուէ նրա փետուրները»: Ահա կրկին անհանգիստ նայեց իր չորս կողմը, կրկին ցատկեց գէպ երկաթէ թելերը, զարնեց գլխով և կրկին յետ մղեց: Երգն ընդհատեց թռչակը:

Ծանր էր ինձ աւելի նայել բանտարկեալին: Վերադարձայ գէպ զրասեղանս, որպէս զի շարունակեմ սկսած գրածքս: Սկսած: Ոչ, ես մոռացել եմ: Նա գեռ չէր սկսած: Այսինքն մի քանի անգամ էր սկսած: Կային վերնագրեր, բայց ջնջւած էին: Գրած էր — «Որբեր» և ջնջւած. գրած էր — «Որբի յիշատակարանը» և ջնջւած. գրած էր — «Որբի երազը» և ջնջւած... Գրիչը կրկին վայր ընկաւ ձեռիցս: Կրկին եմ ասում, որովհետեւ այդ եօթերորդ անգամն էր, եօթն օր էր, որ ամեն անգամ այդպէս նստում էի գրասեղանիս կողքին, գրիչը վերցնում, մի վերնագիր գրում, ժամերով լռում և ապա ջնջում:

Լսողութեանս հասան թռչնակի կտուցի և մաղիւնների հարածները վանդակի երկաթէ թելերին: Նայեցի սլաքուհանով. թռչնակը կատաղի թռիչքներ էր գործում վանդակի մի ծայրից միւսը և կտուցով ու մաղիւններով ի դուր տքնում էր կտորել վանդակի թելերը: Նա այլ ևս չէ երգում, այլ մի տեսակ խուլ սուլոց է հանում:

Իրական տանջանքն ինքն էր իմ աչքի առաջ: Կաշվանդած թռչնակը ելք է փնտռում և չըկայ...

— Ձեզ համար է, պարոն. լանկարծ լսեցի մի թաւուտ, հաստ ձայն և սարսուռով կարծեցի թէ ուրուական է, որ ինձ ուզում է հասկացնել թէ թռչնակն ինձ համար է տանջում, որպէս զի ես հասկանամ թէ կաշկանդած միտքը տանջում է, բայց դուրս չէ սլանում: Սակայն իմ երկիւղս անաեղի էր. դա մեր բարի, ծերունի դռնապանն էր, որ ինձ համար ներս էր բերել հետեւեալ բովանդակութեամբ փոքրիկ տոմսակը. «Մի քանի բոսկով ինձ մօտ անցիր, գործ ունիմ. քո Ս. Արզաբեան»:

— Eureka! մի վայրկեան անցաւ մտքիցս. ահա թէ ով կաղատէ իմ միտքս կաշկանդումից, ահա թէ ինձ ով հիւթ կըտայ, կ'ողկորէ. Արզաբեանը, այդ կենսաթրթիռ տաղանդաւոր երիտասարդը, այդ բեղմնաւոր ուղեղը որ անդադար արտադրում է, ստեղծագործում է, առանց նիւթերի և վերնագրերի առաջ կանդ առնելու:

Գլխարկս հագայ և քայլերս ուղղեցի գէպ Լիւքսեմբուրգեան այգին:

II

Վաղուց էր չէի անցել այդ այգով: Նա այժմ այլ ևս այն չէր, ինչպէս տեսել էի նրան գարնանը և ամառը: Սաղարթախիա, դալար հսկայական ծառերը, սրոնց թանձր, զմրուտի սկիւն կանաչ ու լայն տերեւների հետ շարունակ խաղում էր թեթեւ հողմը քաղցր սօսաւիւն առաջացնելով, — այլ ևս չըկային. այլ նրանց փոխարէն դալարից և տերեւներից զուրկ, կարծես սև սև, ահաղին, չոր գերաններ էին կանգնած, առանձին առանձին, միմեանցից հեռու, մեռած, անշարժ: Արեգակը, որ առաջ իր բոլոր ոյժով դալիս ծանրանում էր միայն նրանց տերեւների վրայ, առանց նրանց սառոտներին հասնել կարողանալու, այժմ իր ճառագայթները ազատ տարածում էր ամեն կողմ, աւելի անողոքաբար հրապարակ հանելով այդ ծառերի սևացած բները և իր ջերմութեամբ դուրս կորզելով նր-

րանց արմատներից նրանց սննդող խոնաւութիւնը, որ թույլ
զուորշիի պէս թափառում էր զօսացած բների միջև: Հա-
ղարեւանդ, անուշաբուր ծաղիկները, որոնք զեղարեւոտական
բազմաթիւ քմահաճոյ ձևերով զարդարում էին այդ ծառերի
բների շրջապատները, այլ ևս չըկան: Նրանց սննդող սեւահողը
մերկացած՝ սև շերտեր է կազմում միակ դալար մնացած ար-
հեստականապէս ցանաւած խոտի մէջ, որ միայն կանաչ գոյն
ունի և ոչ հոտ և ոչ կեանք, ու լիշեցնում է հարուստ մեռե-
լին հազցրած թաւշեայ զգեստը, որ սառած մարմինը չէ կա-
րողանում ջերմացնել:

Մարմարիօնեայ ու մետաղեայ արձանները, որոնց զգուժ
էին ալիանտրի տերւները և ծառերի սաղարթները ու թաղց-
նում իրենց սաւերի մէջ, այժմ մերկ մինչև պատւանդանը,
երևում են այս և այն կողմ ծառերի սեւացած բների միջից
իբրև ճերմակ ու սև ուրուականներ: Վայրկենական անփոփոխ
արապայաութեան այդ սառած պատկերները կարծէք ուղում
են հաւաացնել, թէ մահն է միայն կեանքի վերջնական տէրը:

Ամենից հեռու, հեռու կանաչ գորգերից և պսպղուն ծա-
ղիկներից, հեռու ծառերի անբունների զգւանքից, այդու ծայ-
րում, Օբսերւատօրիան լերկ հրապարակի վրայ երևում է մե-
տաղեայ հսկայական արձանը՝ Նէյ մարեշալի, որ իր հայրենի-
քում, Փրանսիայում, ժառանգել էր «քաջերից ամենաքաջը»,
— brave des braves մականունը. նա, որ Փրանսիական բա-
նակների զլուխն անցած հոսնում էր մինչև Մոսկվայի պարիսպնե-
րը և ապա իբրև դատապարտեալ իր հայրենիքի՝ հրացանի
բռնում նոյն այն տեղը, ուր բարձրանում է այժմ նրա արձանը:

Եւ չես կարողանում հասկանալ, թէ երբ է արդեօք կա-
տարել մարդկային արդարութիւնը. արդեօք այն վայրկենին
երբ նա անարդ սիւնին դատապարտւած, զնդակի հարւածից
հոգին էր փչում, թէ այն վայրկենին, երբ «երախտապարտ
հայրենիքը» նրան կանգնում էր այդ արձանը...

Բայց ահա ծառերի և ծաղկանց թաւուտի մէջ, դալա-
րազարդ բլրակի վրայ մի այլ հերոս, մի այլ զինուոր, բայց զին-
ւոր ոչ հրացանի և կրակի, այլ մտքի, զգացման և զրջի:

Ահա Լըքօնտ-Գրիլը, Փրանսիայի մեծ և սիրելի պօետը. նա,
որ փորձել է թափանցել հրաշալեաց զաղտնիքների աշխարհը,
զողանալ այդ զաղտնիքները և տալ մարդկանց. նրանց երջան-
կութեան համար. նա, որ այնքան լաւ է երգել յաւիտենական
և համաշխարհային վիշտը: Նրա ուղեղն և սիրտը վաղուց
փտել են հողի տակ, բայց նրա մարմարիօնեայ կիսարձանը
Լիւքսեմբուրգի այգում բարձրանում է հրեշաականման մուսայի
ղլխից աւելի վեր, աւելի բարձր և այդ մուսան վառվառն ժը-
պիտով, բաց ստինքներով՝ գրկել է նրա սիրտը քնքշութեամբ
և իր թւերը բացած՝ հովանի է անում պօետին, ինչպէս մայ-
րը զաւակին կամ սիրատուոյնը կոյսը իր սիրեցեալին...

Արձանն այդտեղ է. իսկ ուր է այն հրաշալիքը, այն եր-
ջանկութիւնը, որ աշխարհ է բերել պօետը. ուր է նրա իղէան:
Այդ իղէան նրա պէս արձանացած, քնած է թղթերի մէջ,
ինչպէս Վիրգիլիոսինը, ինչպէս Հոմերինը. այդ իղէան կրմնայ
թղթերի մէջ և երբէք չի մտնի տառապող մարդկութեան
կեանքի մէջ, որովհետև homo homini lupus est.

Եւ ահա թաղուհիների շարքը: Հասարակապետական
Փրանսիան, որ անխնայ զլիսատել է այդ թաղուհիների կեն-
դանի մարմինները, նրանց արձանները մի առանձին խնամ-
քով և սիրով կանգնեցրել և պահպանում է իր թանգարան-
ներում, հասարակական հրապարակներում և այդիներում: Ահա
Մարի Անտուանէտ իր արքայական թագով: Անդրիադորձն ըն-
տրել է սպանւած թագուհու կեանքից այն վայրկեանը, որի
մէջ ամենից ազնիւ է կինը: Դա այն վայրկեանն է, երբ
թագուհին մայր է նոյնպէս, ինչպէս ամեն մի կին և երբ նա
պաշտպանում է իր զաւակին կատաղի ամբոխի ձեռքից:

Լիւքսեմբուրգի այգում Փրանսիական հանճարը յաւեր-
ժացրել է այդ սրտաշարժ վայրկեանը՝ թագուհու արտասանած
խօսքերով. «Եթէ չէք յարգում մի մահւան դատապարտւած
թագուհու, զթացէք մի թշառ մօր»...

Եւ ամեն օր Փրանսիացին անցնում է այդ արձանի մօ-
տով, յարգում է այդ մօրը, որ իր զաւակի կեանքն ազատում է
ամբոխի կատաղութիւնից:

Եւ ամեն օր Ֆրանսիացին այդ արձանի պատուանդանի մօտ նստած, առանց վրդովելու կարդում է օրւան լրագիրը, որ պատմում է թէ այս ինչ երկրում, այս ինչ քաղաքում, այս ինչ զիւղում հաղարաւոր մայրերի աչքերի առաջ՝ կոտորեցին նրանց զաւակներին և հաղարաւոր զաւակներին աչքի առաջ կոտորեցին նրանց հայրերին:

Քարերն իսկ աղաղակում են և մարդիկ լուռ են:

III

Աշնանային ցուրտը հալածող ջերմ արևը մի քիչ շարժել է Փարիզի մրջնատուներ և Լիւքսեմբուրգի այդու լայն աւազանի չորս կողմը վիտում են ուրախ-զւարթ մանուկները: Նըրանք իրենց փոքրիկ նաւակները ձգում են ջրի վրայ, երկար եղեգնով ուղղութիւն տալիս նրանց և աւազանի շուրջ վազ-վրդելով հետևում նաւակների ընթացքին: Աւազանից մի քիչ հեռու, ծաղկանոցի կողքին շարած նստարանների և աթոռների վրայ նստոտած են նրանց մայրերը մի մի զիրք կամ լրագիր ձեռներին: Ահա և նրանց մէջ սղաղկեաց այրիները, որոնք ի նշան խորին վշտի, թաւշեայ և մեաքսեայ սևեր են հագել:

Փոքրիկ, զւարճացող, խաղացող, վազվող, ուրախ երեխաների թւում այդ այրիների «որբ» զաւակները ճանաչում են նրանով, որ իրենց թւերի վրայ սև, բարակ, քնքոյշ, մետաքսէ շղարշներ ունեն կապած: Միւս մանուկները նայում են այդ գեղեցիկ շղարշներին այնպէս, ինչպէս զիւղացին նայում է զիւանատան արտօնած զրազրի կուրծքից կախած շքանըշաններին: Որբեր. ոչ, զրանք միայն սղաղկոններ են, իրենց որոշ ձևական նշանով. որբ չըկայ զրանց մէջ: Եւրոպացին որբ չունի:

Աւազանի չորս կողմն աղմուկը սկսում է աւելանալ: Դա կողքի սանդուղքներից արագ իջնող փոքրիկ դպրոցական սանիկների խումբն է, որ վաղում է գնդախաղի համար անդրունելու: Մօտ քառասուն ուրախ ու զւարթ երեխաներին հետևում է բեխերն ու մօրուքը թրաշած, միջահասակ աբբան, փոքրիկ, ոսկեղօծ աղօթագիրքը ձեռին:

Նորեկ սանիկները հագնւած են աղքատիկ. և հասարակ չօւխալի զգեստի վրայից կրում են կապոյտ գոգնոցներ: Երևում է, որ ձրիավարժներ են և հոգևոր դպրոցի սաներ: Ամբողջ խումբը մի քանի բոպէում բաժանեց երկու բանակների և ըսկուեց գնդախաղը: Աբբահայրը տեղաւորեց նոյն նստարանի վրայ, նախապէս բարեւելով իմ կողքին նստած իր ծանօթ պառաւ Ֆրանսուզուն:

Քառասուն մանուկներից միայն մէկը չէր մասնակցում խաղին. առանձնացել էր և նստել մեր դիմացի նստարանի վրայ ու աչքերն անթարթ՝ գետնին յառել: Նա նիհար էր, դեղնած, տխուր և ամենևին չէր հետաքրքրւում չորս կողմը եւացող կեանքով:

— Աբբահայր, ձեր այդ սանիկը տկճր է. հարցրեց կողքիս պառաւը քահանային, ցոյց տալով առանձնացած սանիկին:

Աբբահայրը նայեց չէպ սանիկի կողմը և զլուխը երերացնելով ասաց. — «Ոչ, այդ երեխան միշտ այդպէս sournois (մթաղնած, մեկամաղձ, թաղնալի) է: Եւ ձայնն աւելի ցածացնելով աւելացրաւ. — Դա, որբ է. Ֆրանսիացի չէ...»

Առանց նոր հարցումների սպասելու, Աբբահայրը Ֆրանսիացուն յատուկ լեզւանիութեամբ սկսեց պատմել պառաւին. — Այդ երեխան, տիկին, մեր դպրոցում նորեկ է. զրան բերաւ Փոքր-Ասիայից հայր Գոմինիկը կոտորածներից լետայ: Կարդացած կրկնիք անշուշա թէ ինչ ստրսափելի կոտորածներ եղան այնտեղ: Երկիրը որբերով լցել է և շատ որբանոցներ կան բացւած: Այդ մէկին հայր Գոմինիկը հեռը բերել է այստեղ, որովհետև ազգրի վրայ դաշոյնի վէրք ունէր, պէտք էր բժշկել: Այժմ կատարելապէս բուժւած է, բայց միշտ այդպէս է ինչպէս տեսնում էք. առանձնացած, տխուր, անխօս, մարդկանցից խուսափում է... Կատարեալ որբ է. յայտնի չէ մինչև անգամ թէ որտեղացի է. զրան գտել են Սղերդ քաղաքից բաւական հեռու, վիրաւոր և ուշաթափ, զրեթէ մեռած: Այսքան զիտենք միայն որ հայ է, որովհետև հայերէնից իր դատ ոչ մի լեզու չըգիտէ... Ինչպէս երևում է, ծնողներին իր աչքի առաջն են սպանել, որովհետև այդ սոսկումը միշտ

դրան հետևում է և զիշերներն ազազակով քնած տեղից ցատկում է ու թաղնում առաջին պատահած իրի լետև։ Օ՛, տիկին, սոսկալի է այդ փոքրիկ մանկան տանջանքը. նկարագրել խոլ անհնարին է, սովորականից դուրս է...

Պառաւ Ֆրանսուզին անձայն և կամաց հեկեկում էր։ Աբբահայրը բացաւ իր աղօթագիրը։ Լիւքսեմբուրգի պալատի ճակատի ահագին ժամացույցը երկար ղողանջիւնով զարկեց ժամը 11-ը։ Նայեցի առանձնացած մանուկի վրայ. նա երեսը խաչակնքում էր. ինձ թւում էր թէ ամբողջ աշխարհը հեկեկում է. և դուրս գնացի այդուց դէպ Աբգարեանի տունը։

IV.

Աբգարեանն ապրում էր Լիւքսեմբուրգի այդուց հեռու Ասաս փողոցում, մեծ, սպիտակ, բարձր աների վեցերորդ յարկում, գաւթի վրայ։ Նա չընայելով իր զրական և համալսարանական յոգնեցուցիչ գրադմունքներին, ամեն օր մի քանի վայրկենով անցնում էր ինձ մօտ, որովհետև համալսարանի ճանապարհը տանս մօտովն էր և մենք այնքան մտերիմ էինք, որ ամեն օր տեսնւելու պահանջ էինք զգում։ Եթէ օր էր որ Աբգարեանը իմ կողմը չէր անցել և ես անհանգիստ էի։ Աբգարեանի սենեակը ես չեմ նկարագրի մանրամասն. նա սովորական ուսանողական սենեակներից էր, այն փոքրիկ զանազանութեամբ որ բաւական մաքուր էր. սենեակում մի ահագին գրասեղան կար, ամբողջովին թաղած զրքերի, լրագիրների ու թղթերի մէջ։ Մնկիւնի դարակների վրայ երևում էին քիմիական փորձերի մի քանի սրտակներ, բենզինի կանթեղ, ճակատը պատառւած մի գանդ։ Այդ կահկարասիքը շատ յաճախ էին տեղափոխւում մի անկիւնից միւսը, բայց միշտ կային։

Երբ ես հազիւ շնչելով հասայ վեցերորդ յարկին, բացի Աբգարեանի սենեակի դուռը և տեսայ տանտիրոջը, կարծեցի թէ նա խելագարւել է։ Աբգարեանը սենեակի մէջ անդադար ման էր գալիս մի անկիւնից միւսը, մազերը զգգզած, անլւայ,

զիշերւան շապկի վրայից հին ֆլանելը հագած և սենեակի կօշիկները առանց գուլպայի՝ ոտերին անցրած։

— Հը՛, վերջապէս եկա՛ր. որ մեռնենք էլ հօ հարցնող չի լինի։ Ասաց նա մի տեսակ զրգուած տոնով և կրկին սկսեց չափչփել սենեակը։

— Ես էլ ամեն օր քեզ էի սպասում. մեռնելու ինչ կայ որ, հիւանդ հօ չեմ — ասացի ես — քանի օր է չես գալիս, դէ ես եկայ էլի։ Իրաւ ինչ կայ, ինչո՞ւ չես երևում։

Աբգարեանը շարունակ լետ ու առաջ էր պտտում և չէր խօսում։

— Իրաւ, Աբգարեան, ինչ կայ. ես երբեք քեզ այդպէս չեմ տեսել։ Բարկացրե՞լ են քեզ, ինչ է։ Գուցէ բան ես զրում, զբաղւած ես...

— Գրում եմ, զրում եմ, այո՛, այո՛, հապա չեմ զրում. զրում եմ, զրում եմ, այ, տես, ա՛ռ, հայեր...

ձաւրած Աբգարեանի այլալուծից՝ նայեցի նրա ցոյց տւած գրասեղանի կողմը, ուր մի թերթ փոստի թուղթ էր ընկած և ճակատին դրած «Ընդհատուող հեկեկանքներ» և դրանից աւելի ոչինչ չըկար։

— Ոչինչ չեմ հասկանում, եղբայր — ասացի ես — ուա ինչ արտասուլից վերնագիր է. — «Ընդհատուող հեկեկանքներ»։ զրել ե՛ր ու այսպէս թողել։ Գիշտ չի պէս լետ ու առաջ ես զնում. մարդավարի էլ չես խօսում որ բան հասկանում...

— Իդիօս եմ դարձել, հասկանում ես, իդիօս եմ դարձել. եթէ օր է, որ ուզում եմ զրել և միայն այդ վերնագիրն եմ զրել. այն էլ չըղիտեմ ինչու, իդիօս եմ... — գոռգոռում էր Աբգարեանը։

— Դէ լաւ, լաւ, հանգստացիր. մի կարգին ասա, տեսնեմ բանն ինչումն է. ինչ ես զրում, ինչո՞ւ ես զրում։ Դու էլ սր չըկարողանաս զրել, էլ ո՞վ պէտք է զրի։

— Ա՛ռ, կարգա — ասաց Աբգարեանը, սեղանի արկղից մի ծրար հանելով և ձգելով իմ կողմը — առ ու կարգա, կարո՞ղ ես չըզրել։

Ես աշխատեցի չըշփոթւել և նամակը կարդացի իբրեւ նո-

ըութիւն: Դա Մոսկվայի մի քանի երիտասարդներից էր. շատ քաղաքավար ոճով առաջարկում էին Արգարեանին մի որևէ դրածք ուղարկել իրենց հրատարակելիք ժողովածուի համար:

— Իէ, կարգա, լաւ կարգա—հողիս հասնում էր Արգարեանը:

— Կարգացի, եղբայր, կարգացի, ինչ կայ որ, շատ սովորական բան է. ժողովածու են հրատարակում և դիմում են հայ գրողներին ու հրապարակախօսներին. դրանցից մէկն էլ դու ես. ես էլ եմ քեզ ճանաչում, նրանք էլ, որ եթէ մէկը մի բան գրի մի տարում, դու կըզրես մի ամսում: Ուրիշ ինչ կայ այստեղ, չեմ հասկանում:

— Չես հասկանում, չես հասկանում. բայց ես հասկանում եմ—աղաղակեց Արգարեանն այնպէս, որ ես չըզլիտէի ինչ անեմ:

— Առ, առ, առ, ահա, այս էլ առ. ասում էր նա և միմեանց ետևից իմ առաջ շարտում լրագիրները, ուր տպագրւած էին նրա դրածքները: Ահա, գրել եմ, գիտես էլի, գրել եմ. բայց այժմ չեմ կարողանում, չեմ կարողանում. եօթն օր է, իգիտի պէս միայն մի վերնագիր եմ գրել:

— Դէ վերնագիրը փոխիր:

— Վերնագիրը փոխիր—կրկնեց նա ծագրելով—Տճ, վերնագիրը փոխելով ինչ կրկնի, քանի որ սա դուրս է դարձել և մէջը ոչինչ չըկայ—աղաղակեց նա ճակատին խփելով—բանի որ նիւթ չըկայ, չըզլիտեմ ինչ գրեմ: Այսինքն... նիւթ... նիւթ կայ, չէ կարելի... հը... չեմ կարողանում. այնպէս չէ...

Չափազանց եմ սիրում Արգարեանին. նա իմ ամենասիրելի ընկերս է. վիրաւորել չէի ցանկանում. շփոթւել էի և հաղիւ էի դսպում ծիծաղս: Սակայն իմ ծիծաղս սովորականի պէս չաղղեց Արգարեանի վրայ: Նա լսոնաձ էր, սաստիկ յոգնած: Դադարեց շրջելուց, նստեց աթոռի վրայ և գլուխը կռթնեց ձախ ձեռքին:

Ես շփոթւել էի. նկատում էի Արգարեանի գէմքի վրայ ներքին տանջանքի արտայայտութիւններ և աշխատում էի մի հնար գտնել, հասկանալու թէ ինչու այդ սովորաբար ուրախ, զուարթ, հումորով լի, կենսաթրթիւ, միշտ ծիծաղով ու զու-

արճութեամբ աշխատող ընկերս այդպիսի մելամաղձութեան մէջ է: Վերջապէս փորձեցի կատակել:

— Չեմ հասկանում—ասացի—ինչ է պատահել քեզ. սիրահարւած ես, ինչ է:

— Աճմարիտ. միթէ այդ տեսակ տպաւորութիւն եմ գործում. ասաց դառն ժպիտով Արգարեանը:

— Աճմարիտ ասեմ քեզ—պատասխանեցի—ինձ այնպէս շփոթեցիր, որ ոչինչ չեմ հասկանում:

— Ապա չասացի—շարունակեց նա—եղբայր, միթէ չես կարողանում հասկանալ: Չեմ վիճում. գուցէ սիրահարւածն էլ ինձ պէս տանջում է: Երբ կորցնում է որևէ միտք արտայայտելու ընդունակութիւնը: Բայց ահա, տեսնում ես էլի. եօթն օր է, եօթն օր, երկու բառ եմ գրել և այն էլ իբրև վերնագիր. և երբ նստում եմ գրելու, հեկեկանքներն ինձ խեղդում են...

Այժմ ես, արգարեա, լսեցի Արգարեանի ձայնի մէջ ընդհատող հեկեկանքներ, որոնց նա լաղթում էր: Ուզում էի խօսել, բայց չըզլիտէի ասելիքս. նա ինքը խօսեց.

— Չըզլիտեմ, չըզլիտեմ. ասում էր նա բեկբեկող ձայնով—կեանքիս մէջ ինձ այսպիսի բան չէ պատահել: Ոչ մի ժամանակ այնքան չէ թուլացել ձեռքս, որքան այժմ: Պատկերները չափազանց հսկայական են, չափազանց սոսկալի... Մտքեր կան իսկապէս, բայց նրանք, յանկարծ ամենքը միասին դալիս են թափւում գլխիս, ցանկանում են խեղդել և երբ ուզում եմ դոնէ մէկին ձեռք տալ, ամենքը միասին կորչում են, աներևութանում: Աչքիս առաջ կրկին մնում են «որբեր», «որբեր». ահա այդ բառը ցցւել է ուղեղիս մէջ և շանթարգելի պէս հալածում է ամեն մի միտք, որ մօտենում է ինձ. որբեր, որբեր...

— Դէ հանիր գլխիցդ այդ բառերը և դէն ձգիր. ասացի ես, քեզ ո՞վ է ասում որ անսպասաւ որբերի մասին պիտի գրես...

— Հանիր, դէ, հանիր—ասաց Արգարեանը զրեթէ գոռալով—հանիր, ահա գլուխս, հանիր դէն ձգիր: Սուտ ես ասում. ինքդ քեզ ցանկանում ես խաբել: Հանիր, դէն ձգիր: Հապա ինչի վրայ գրել. ասա, նիւթ տուր, ասա, գրեմ...

—Մինչև այժմ ինչո՞ւ նիւթերի համար դժնէգու՞ռ չէիր ընկնում. միթէ նիւթեր չունիս:

—Ի՞նչպէս չէ. կուգես երևի, որ դրեմ *dépopulation*-ի մասին և բացատրեմ թէ ինչպէս պէտք է բազմացնել Ֆրանսիական ազգը որ չափազանց երջանկութիւնից պակասում է, կամ դրեմ մանուկների առողջապահութիւնը, կամ նրանց կրթութեան մասին...

—Ի՞նչ վատ կըլինի, ի՞նչ պակաս նիւթեր են:

—Տօ, բերանովդ որբեր ես ասում, «որբեր», այն էլ հայկական որբեր. այնտեսակ մի բան, որ պատմութեան մէջ չէ եղել...

—Լաւ, բայց...

—Գիտես ինչ կընշանակէ «հայ որբեր» — ասաց նա վեր ցատկելով տեղից: — Դա մի առանձին տերմին է, որ գոյութիւն չունի ոչ մի ազգի համար: Ես դեռ չեմ լսել որ ասեն «անգլիացի որբեր, ֆրանսիացի որբեր, յոյն որբեր»... Այդ խօսքերը գոյութիւն չունի աշխարհի գրականութեան մէջ. իսկ «հայ որբեր» խօսքերը ժամանակակից պատմութեան մէջ այնպիսի չատուկ նշանակութիւն են ստացել, ինչպէս օրինակ ասում ենք — «արեգակի ջերմութիւնը, ձիւնի սպիտակութիւնը»...

—Է, լաւ, դրանից ի՞նչ դուրս եկաւ...

—Դրանից այն դուրս եկաւ — ասաց զրդուած Արդարեանը — որ երբ ես գրեցի վերցնում եմ գրելու, ահա իմ աչքի առաջ պատկերանում է մի սոսկալի անջրդի անապատ, ուր թաւառում են այդ հարիւր հազարաւոր որբերը, որոնց համար հորիզոնի ոչ մի կողմից և ոչ մի օաղիսի, յոյսի նշույլ չըկայ: Որբեր, լաւ նայիր, որոնք աշխարհի ոչ մի որբերի նման չեն, որոնք ոչ միայն հայր և մայր չունին, այլ նոյն իսկ չըղիտեն թէ ունեցել են թէ ոչ. որոնք ոչինչ չունին սիրելու աշխարհի երեսին, որոնք մի թիւ հող չունեն, ուր հանգիստ ոտ դնեն մի վայրկեան, որոնց տաճ ամենայն մի պառաւ հացը սակարկած է նրանց անսպալման այլասեւման հետ...

—Բայց...

—Սպասիր — աղաղակեց նա — ապա քոյան, երեսուն, քա-

ռասուն տարի լետոյ երևակայիր այդ որբերի բանակը, երբ նրանք չափահաս են: Ո՞վ են նրանք: Չափահաս զգալով ինքզինքը, նա պիտի տեսնէ որ այդ հասակին է հասել շարունակ ի սէր Աստուծոյ, ողորմութեամբ, իբրև թշուառ, իբրև որբ, յանուն ոչ մարդկութեան, այլ յանուն զանազան դաւանութեանց, զանազան շահերի, միշտ իբրև որբ՝ ուրիշի ձեռքին ապաւինելով... Երբ մտածում ես որ այդպիսի սերունդը պիտի անցոր լինի կենսական դժւար մրցման ասպարիզում և թրշուառ համարելուց պիտի դադարէ ու պիտի ատելի դառնայ և ատելի դառն հալածանքի ենթարկւի, երբ մտածում ես այդ բոլորը, ուղեղդ ուզում է պալթի...

—Ապա ասում ես նիւթ չըկա՞յ գրելու, ընդհատեցի ես:

—Նիւթ, դա է նիւթ, ասաց ուժասպառ եղած Արդարեանը: — Երբեք է մարած ձայնով. — Լաւ, դէհ գրիր, գրիր ու արտայայտիր ինձ համար զգացմունքների այն նրբութիւնը, որ նշտարի պէս յօշոտում է այդ մանուկների սրտերը: Դէ գրիր ու նկարագրիր ինձ, եթէ կարող ես, նրանց տեսած երազները, ամեն զիշերւան երազները, ուր ամեն օր, նրանց խաղաղ քնի ժամանակ, նրանց աչքերի առաջ թաւալում են արեան մէջ նրանց ծնողները: Ապա, գրիր և նկարագրիր ինձ այդ վայրկեանները, երբ նա որբանոցում, զիշերւան խաղաղ ժամին, այդ սոսկալի երազի ժամին ճշում է ու ձեռքերը երկինք բարձրացնում գէպի հայրն ու մայրը և այդ վայրկեանին զարթնում զիշերահսկիչ Աբբայի կամ պատէրի ձայնից... Սոսկալի չէ իրականութիւնը: Տանջանքներով ի երազն ատելի լաւ չէր: Նա զոնէ տեսնում էր հօրն ու մօրը. իսկ այժմ, այժմ, որբ է, որբ է, որբ է...

Հեկեկեանքներն ընդհատեցին Արդարեանի ձայնը և այդ նհարդային, այրող ու մաշող վշտով լի հեկեկեանքների մէջ ես լսում էի հազարաւոր որբերի լացն ու շիւանը, որ հրդեհաւած երկրից բարձրանում է գէպ երկինք...

Միթիթարելու ոյժ չըկար իմ մէջ, որովհետև արտասուքներն այրում էին աչքերս:

Երբ դուրս եկայ Արգարեանի տնից, փողոցում մեղմ, բարակ անձն էր տեղում. սակայն երկնքի մի մասն աւելի լուսաւոր էր և արեգակի ճառագայթները թեթեւ ամպերի միջից կրկին ելք էին փնտռում: Լիւքսէմբուրգի սեւ բներով ծառերը աւելի տխրալի կերպարանք էին ստացել և ազատ թռչկոտող ճնճողուկները կուչ էին եկել թփերի տակ: Չախ կողմը, մշուշի մէջ երևում էր արդարադատութեան և օրէնսդրութեան ահագին պալատը: Թող ամպերի միջից ճառագայթները ճանապարհ բացին և անձրևի կաթիլները ծիրանագոյն ներկելով լուսաւորեցին այդ մեծ, սեւացած տան ճակատը, ուր կարգացի քանդակած մեծ մեծ տառերով. «Հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, ազատութիւն»...

Սենեակիս պատուհանը դեռ բաց էր, դիմացի տան պատուհանից վանդակը դեռ կախւած էր և թռչնակը մէջը քնած: Քայլերիս ձայնը զարթեցրեց թռչնակին. նա անմիջապէս այս ու այն կողմը նայեց, ցատկեց դէպի վանդակի մետաղեայ թելերը, գլխով դարձեց, կրկին յետ մղեց, կրկին ցատկեց, կրկին յետ մղեց, կանգ առաւ բարակ փայտի վրայ և սկսեց իր ընդհատող հեկեկանքները.....

Ս. Հախումնան



ԻՆՉ ԵՐԳԵՄ...

Ինչ երգեմ, երբ իմ երգը
Յնդում է աննպատակ.
Ջեղմունքն իմ գոռոզ սրտի՝
Կաղմում լոկ մի պղպջակ:

Ի՜նչ երգեմ, երբ իմ խօսքը
Դիպչում է լեռ-քարերին,
Եւ մորմոք, իմ ախ ու վիշտ՝
Անդալ, բիրտ սրտերին...

Ի՜նչ երգեմ, երբ ամեն տեղ
Տիրում է լիտութիւն,
Եւ վալրի քրքիջներով՝
Հեզում քո երգ, քո աւիւն:

Ի՜նչ երգեմ, երբ աղէխարշ
Հառաչով չեն վրդովում.
Հարուստի, անսիրտ Հարստի
Չոր գութը չէ շարժում...

Ի՜նչ երգեմ, երբ սիրատենչ
Պաղատանքն իմ հէգ սրտին՝
Փշրում է ու մնում
Նազելու պաղ շրթունքին...

Սրինգ



Բ Ե Կ Ո Ր Ն Ե Ր



I

ՈՐ ԻՐ Է ՀԱՅՐԻԿԸ

Անուան ստորոտում, հսկայ ժայռի տակ
կուչ եկած գիւղը խաղաղելի, խոր քուն է
մտել: Լուսինն սկսել է իր ամենօրեայ կայ-
տառ խաղերը. մերթ ընկղմում է արծաթանման քուլաների մէջ,
մերթ՝ մէկ էլ տեսնես՝ կրկին հանում է գեղանի դէմքը և ու-
րախ ժպտում:

Լուռ է, լուռ. կարծես ամեն առարկայ, շնչաւոր, անշունչ՝
մեռել է, լռել: Միայն ամառայ անոյշ զեփիւռն է, որ մեղմ
սահում է լեռան լանջերով, իջնում ստորոտում բուսած ծառե-
րի տերեւների մէջ, կարկաչուն առւի ափերի դալար խոտերի
վրայ, շոյում է նրանց, առաջացնում մի մեղմ ոստափիւն և,
միախառնելով առւակի քաղցր խոխոջիւնի հետ, կաղմում է բը-
նութեան չքնաղ համերգը:

Բայց այդ ինչ մանկական խուլ հեկեկանք է, այդ ինչ խօս-
քեր են, որ լսելի են դառն, աղիոգորմ հեծկտանքի մէջ...

— Ո՛ւր է հայրիկը...

Լուսինն էլի իր խաղն է խաղում. դարձեալ հանում է ամ-
պի ետեւից ժպտող երեսը:

Տեսնում ես այժմ ահա այն բազը, որի մօտովն անցնում
է առուն. այնտեղ չես գտնիլ ոչ մի շինութիւն. անորոշ, տձև
փլատակների կոյտեր են միայն:

Երկու կիսաքանդ պտտերի միջի խարխուլ անկիւնում՝ փախ-
աթի վրայ մարդիկ են նստած. մանուկը՝ դիմ է դանդրահեր
գլուխը մօր ծնկան վրայ, զուռնատ, դալկացած, խոր ընկած խո-
շոր աչերով դէմքը դարձրել դէպի սիրելի մայրը ու նայում,

նայում նրա թառամած, ծանր վշտերից, բիւր տանջանքներից
ակօսւած դէմքին...

Ու յանկարծ գլուխը բարձրացնում է, նիհար ու բարակ
ձեռքերին լեռնում, մի խոր, թափանցող հայեացք ձգելով մօր
աչքերի մէջ՝ հարցնում լալաղին.

— Ո՛ւր է հայրիկը:

Մայրն ուժգին ցնցւում է, ողջ մարմնով դողում, դէմքն
ալլալում է, աչքերը կատաղի կրակ են ցայտում.

— Ո՛ւր է հայրիկը, — արտասանում է խիստ վրդովմունքից
նւաղած ձայնով, — հայրիկը չըկայ. մեռած է, սպանւած. տա-
ճիկն սպանեց. ինչու՞ չըղիտեմ. ոչ ոք չըղիտէ. ոչ մի մեղք
չունէր թշւառականը. նա միայն հայ էր: Ո՛ւր է հայրիկը...
այլ ևս չըկայ. բայց մենակ չըղնաց, շատ այլ հայրիկներ գը-
նացին հետը...

Եւ այդ ասելով, նա կատաղաբար, որպէս մի դադան, ո-
րից խլում են նրա ձագուկը, մանկան սեղմում է դողացող կրծ-
քին ու խոր հառաչում:

Լուսինը թաղւում է սև ամպերի մէջ, տեսարանը ծածկ-
ւում թանձր մռայլով. և այդ մռայլի միջից լսում է որբա-
ցած մանկան դառն հեծկտանքը.

— Ո՛ւր է հայրիկը...

II

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Զ Ա Տ Ի Կ

Պարնան ջերմագին արևն իջնում է, և ուրախացած, որ
ձմրան լամառ մրցումից լետոյ լաղթելու փառքը ինքն է վաս-
տակել, ժպտում է ուրախ, մանկական ժպիտով, փալում-փալ-
փում ու մի բաժին էլ ուրախութիւնից հանում է շրջակայ ա-
ռարկաներին:

Ժպտում է, խնդում են ծիրանի հագած՝ հորիզօնին լեռնած-
երկնքի մասը, ծերուկ լեռների զուռնատ-վարդագոյն գորշ գա-
ղաթները, հիւթալից ծառերի բողբոջով պատած դալար ծայ-
րերը, նաև սրճնազարդ փոքրիկ եկեղեցու ոսկեփայլ գմբէթը:

Մեծ ցնծութիւն է տիրում ամեն տեղ:

Մեծ ցնծութիւն է և եկեղեցու դաւթում խռնած ժողովրդի մէջ. մուգած առօրեայ հոգսն ու վիշտը՝ այսօր ամենքն էլ ժպտուն դէմքերով, ուրախ սրտով՝ սպասում են հանդիսաւոր աւետման ձայնին.

—Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց:

Վաստակեալների և բռնաւորների մեծ խաբէկամի յաղթանակի տօնն է այսօր:

Բայց ով են նրանք, որ մերկ ու բոբիկ, կանգնած պատի տակ, տաքացնում են դօս-մարմինները. մարդկանց նման չեն. զերեզմաններից հանած դիակներ... Խնջու են եկել, ինչ ունենեն այստեղ. չէ՞ որ կարող են խանդարել այն մարդկանց ուրախ ժամերը:

—Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց.

Ամբոխը ցնցւում է, տեղից շարժւում և շտապ-շտապ դէպի եկեղեցու դարպասն է դիմում. տուն պիտի դառնայ, պիտի թաթախուի:

Յանկարծ... դիակների խումբը շարժւում է, ծանր մօտենում գնացողներին.

—Քաղցած ենք!..

Խուլ հառաչում է արցունքից խեղդող ակամայ մուրացկան — թափառականը:

Մէկն է միայն լուռ. մի ծերունի է. չէ աղերսում, ոչինչ չէ խնդրում: Քաշւած մի անկիւն. զլուխը խոնարհած, դէպի հեռուները, անցեալի քաղցը լիշողութիւններն է մտքով սլացել... և այդ անցեալից մի բեկոր՝ դեռ թարմ պատկերանում է նրա առջևը...

... Դիւղական փոքրիկ եկեղեցումը ժամը դուրս եկաւ. ժպտուն երեսով, բերկրալից դէմքով դիմում է ծերունին դէպի իրճիթը. ահա մտնում է, զլխարկը մօտակայ սիւնիցը կախում. «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց», աւետում է նա, բերած նշխարը տնեցոց բաժնում, ու ամենքն էլ շարւում են թաթախման սեղանի շուրջը: Ամենքն էլ ուրախ են, ամենքն էլ խնդում. ո՞րքան երկաշ են այդ օրին սպասել. «Ջատիկ, թա-

թախում», ո՞րպիտի զգացմունք, ո՞րպիտի յոյսեր են ներշնչում զրանք խեղճ հայի սրտին... Ծերունին առաւ դինով բաժակն ու սկսեց մաղթել... Ծիծաղ, ցնծութիւն դարձան լաց ու կոծ, սուղ-շիւան դարձաւ կարմիր քառիկը. գինու փոխարէն արիւն է հոսում, մարդիկ՝ մարդկանց մօով թաթախւում:

—«Դրան մի սպանէք, այ ինձ սպանէք». դառնում է ծերունին հրէշներից մէկին:

Բայց խէնջարն արդէն մխել է նրա անզրանիկ որդու մատաղ կուրծքը...

—«Ջատիկայ դառ չունիլ, ամօթ է, ծերուկ, այսպէս մեծ տօնին դառ չունենալը. այս էլ քեզ դառը, մորթած ու պատրաստ». և հրէշն արձակում է մի ահեղ քրքիշ...

... Սթափւեց. նայեց չորս կողմը. մութն եկել — կոխել էր: Ո՞րտեղ էր կանգնած և ինչու այսպէս մենակ, մեն-մենակ... Ու նրա կրծքից մի «վայ» դուրս թռաւ...

Եւ սիրուն եկեղեցու դաւթն էր միայն, որ լսեց զժբախտ, որդեկորոյս հօր խուլ հառաչանքը, դառն կսկիծը...

Լ. Նազարեան



ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ԳԻՆԱԳԻԺԸ

(Ազգագրական պատկեր)



Ա

Այսօր ոչ՝ բայց մի օր կար՝ մեր 500 տնանոց զիւղում հինգ մարդ չէիր զըտնիլ խմիչք բերան առնող:

Աշխարհին յայտնի էր, որ աշտարակցոնց զխաւոր զիւղատնտեսութիւնը զինի-արաղ ծախելն էր. հաշւի տակ չըպիտի առնենք, ի հարկէ, ծառապտուղը, որ երկրորդական, երրորդական տեղն

էր բռնում. տան կառավարութիւն, տարեկան ապրուստ՝ բոլորը զինու-արաղի վրայ էր:

Իմ հայրենակիցներս բացի իրանց մեծամեծ այգիներից ըստացւած զինուց ու խաղողի կնճեռից քաշած կարասներով օղուց՝ իշի քարւաններով Պարսկաստանից Երեւանայ հողը մտած չամչի բեռների երկու մասն էլ մեր զիւղն էին մտցնում և մի ամսից այն բոլորը օղի էին քաշում և տարածում Ալեքսանդրոպոլ, Ջալալօղլի և մինչև Թիֆլիս: Ուրիշ խօսքով ասած՝ Երեւանի, Ղարսի, այսօրւան Գանձակի և Թիֆլիսի նահանգների մեծ բաժնի բոլոր զօրանոցների գործածելիք օղին ու զինին Աշտարակից էր գնում:

Ինչ գժւարութիւն կար. իրանք խելացի ու ճարպիկ ժողովուրդ էին, ձեռքներիցը դալիս էր, հիմիկւան պէս արցիզ չըկար, որ եղած շահը մինչև արմատը կարէր. երկիրն էլ էժանութիւն, լիութիւն, առատութիւն էր, քիչ օղտով էլ զոհ էին մնում:

Տարին տասներկու ամիս՝ մեր զիւղի տներից, զիւղամիջի պարտէզներից և այգիներից ծուխն անպակաս էր լինում. որ կողմովն անց էիր կենում, օղու հոտ էր բուրում. խաշւած, նիւթը հանած չամիչը փողոցներումը սարի նման զիւղւած էր, առւից ջուր վերցրած ժամանակ՝ չէր կարող չըպատահել, որ կրժերի մէջ չամիչ չըլցւէր. մեր հաւերի ու ընտանի անասունների կերը առաւելապէս օղուց հանած չամիչ էր. լինչպէս էլ զիրացնում էր: Ուրեմն, եթէ ասեմ, որ զինին ու արաղն Աշտարակում ջրի պէս էին գործ դրւում, հաւատացէք: Բայց, խնդրեմ, այդպիսի հաստատուն հաւատ էլ ընծայէ՞ք զրոյցիս սկզբումն ասածիս՝ թէ ողջ զիւղում հինգ մարդ չըկային խմիչք գործ անող: Երգումով կարող եմ ասածներս հաստատել, որ մեր զիւղի մեծ ու փոքրից, էգ ու որձից ամենամեծագոյն մասը զինու համը Զատիկի ու Ջրօրհնէքի ճրագալուցի երեկոներն էին սուրբ հաղորդութեան շնորհիւ տեսնում, իսկ արաղի համը միայն հոտիցն էին դուշակում: Բայց և տնայէս, ամեն մի աշտարակցու երեխայ իսկոյն քեզ կասէր, թէ այս զինին լուսն է, միւսը հասարակ է, այս արաղը թունդ է, միւսը թույլ է:

Խմիչքների այդ յատկութիւնը որոշելու համար՝ աշտարակցիք հիմիկւան պէս իրանց գործածական նոր բարբառով գրադուս կոչւած սպիրտոմետրին՝ կարիք չունէին. բաւական էր միայն, որ աշտարակցին զինին քթին մօտեցնէր, իսկ օղին բոժակի մէջ անէր ու բաժակը երկու ձեռքի ավերի մէջ սեղմած թափ տար, և ահա, նա քեզ հաստատապէս կըրորէր, թէ այս զինին լաւ է, թէ վատ, այս փրփրակալած օղին թունդ է, միւսը թույլ: Հետեւաբար, իր ապրանքի զինը նա որոշակի նըշանակում էր և ըստ այնմ վաճառքի հանում:

Այսօր էլ աշտարակցին խմիչքի առւտուրը ձեռքից չի թողել, բայց ոչ առաջւան պէս. այժմ այդ առուտուրն ընդհանուրից անցել է մասնաւորներին: Այսօր աշտարակցին խելքի է եկել, նրա համար առաջին արդիւնահանութիւնը դարձել է երկրագործութիւնը. նախնեաց Աշտարակ զիւղին սեպհական ահա-զին տարածութեամբ անջրդի գեախնը, որ մի օր անասուններ ի արօտատեղի էր և այլ ոչինչ, այսօր այն հողն աշտարակցոնց

կենսունակութեան անսպառելի աղբիւրն է. այսօր աշտարակ-
ցին աջ ձեռքով դռնանի մասն է բռնում, ձախով զինու-ա-
րադի բռն է բարձում. իսկ ուր չըզիտէ, որ աջը ձախից յա-
ջողակ է:

Աշտարակցու նոր կենցաղը մենք հարեանցի վիշեցինք. մեր
ատելիքը հին օրւան մասլանաթներն են: Մենք ասացինք, որ
այնքան խմիչքի մէջ հինգ արբեցող չըկար Աշտարակ զիւղում.
իսկ հինգ թիւն եւ առանց հաշիւ չեմ գործ գրել, որովհետեւ
մանկուց չորս արբեցող մարդի անուն միայն գիտէի, ողջ զիւ-
ղի մէջ՝ ամեն օր՝ աչքիս առաջին՝ այն չորս հոգին էին պատէ-
պատ կայելով քարշ գալիս, իսկ նրանք չորսն էլ վաղուց իրանց
կեանք ու տրեւ մեզ են բաշխել, ուրեմն, թող տանք սեւ հո-
ղի տակին հանգիստ պառկին:

Հինգերորդ գինեմուր (մեր լեզուով ասենք՝ զինադիփը) ժա-
մանակին յայտնի վաճառական Աղամն էր, որ վերջն առաջ
եկաւ և իր նախորդներին մոռացնել տւեց ու գլուխ անցկացաւ
ներկայիս զինադիփների երկար շարքին:

Մեր զիւղումը վաճառական համարում է նա, ով իր սե-
նեակներէն մէկի փողոցի կողմի պատը ծակել է, վրան դուռ է
կախել, մի քանի թօղի (կտոր) չիթ և ուրիշ հասարակ կտաւիք
է գրել, զիւղում տնային գործածութեան պիտանի քիչ ու շատ
աժանագին նպարեղէն է շարել և ինքը մէջտեղը կանգնած՝
ապառիկ վճարքով առւտուր է անում. ուրիշ խօսքով ասենք՝
մանրավաճառ է:

Ահա զիւղում գտնւած չորս հինգ խանութպաններից մէկն
էլ վերելը վիշած Աղամն էր:

Ամենքիս յայտնի է, զիւղական այդ մանրավաճառները այն
տղրուկներն են, որոնք զիրանում են իրանց համշիրակների նիւ-
թական արիւնով, բայց մեր Աղամի համար նոյն մտքով կա-
պած տանելը մեր հոգու վրայ բեռներով մեղք բարձել է նշա-
նակում:

Եթէ կար երիտասարդների մէջ մէկը, որ բոլոր աշտա-
րակցոնց սիրած ու հաւանածն էր, դա Աղամն ինքն էր: Աղա-
մը ոչ միայն խմիչք բերանը չէր առնում, որ ի հարկէ, իր ժա-

մանակին մեծ բան չէր, այլև նրա բերանից ընկեր հարեա-
նի, իրաւորի ու օտարի, մեծի ու փոքրի, աղքատի ու հարս-
տի դէմ մի թթու խօսք չէր դուրս եկած, աւելորդ շողակրա-
տանքներ, գրելի և անգրելի հայհոյանքներ, որ տարաբախտա-
բար յատկացրած է իմ սիրելի հայրենիքին՝ Աղամի բերնից
լսւած չըկար:

Այս մի բանն էլ ճշմարտութիւն է, որ «գալլի անունն է
կոտրւած, աղէտներ կան, որոնք ոչխարը ողջ-ողջ են կուլ տա-
լիս», զիւղեր ու քաղաքներ կան, որտեղ աշտարակցիք պիտի
դնան հայհոյանքի աշակերտելու:

Այսպէս, թէ այնպէս, մեր հայհոյասէր զիւղացիների մէջ
Աղամը մի նկատելի բացառութիւն էր:

Միակ խօսքը, որ սրտի վիրաւորւած ժամանակ գործ էր
դնում Աղամը, այս էր. — Տունդ իւղ ու բրինձ լցի:

Ահա այն խօսքերն, ընդհակառակն, որ ընդհանրապէս
Աղամի լեզուի տակին էին պտոյտներ անում. — ջան, հաջան,
ի՛նչ ես հրամանք անում, ջանս ջանիդ մատնող տամ և այլն
և այլն:

Մի վատ պակասութիւն ունին առ հասարակ մանրավա-
ճառները. իրանց փթած ապրանքը նրանք աշխատում են հա-
զար սուտ ու մուտ երդումներով լաւի տեղ նաղղել, այն էլ՝
կրկնակի ու եռակի գներով:

Գիտեմ՝ պիտի ասէք՝ այդ ցաւով այսօր մանրավաճառնե-
րն էլ, խոշորավաճառներն էլ բոլորեքեան վարակւած են:

Համաձայն եմ, բայց Աղամն այդ բոլորի հակապակելն
էր: Նա իր յաճախորդներին պարզապէս յայտնում էր ապրա-
քի յատկութիւնը, իսկ զինք շատ չափաւոր էր նշանակում, ի
հարկէ, նախապէս գնողից պայմանը հարցնելով: Եթէ վճարքը
կանխիկ էր, օղուաւ տոկոսը պակաս էր որոշում, եթէ ապա-
ռիկ՝ աւելի:

Ապառիկ վճարքն էլ ուրիշների նման հսւմ նիւթով, կամ
տեղական բերքերով չէր լինելու, այլ զուտ դրամով:

— Մարդ ենք, ասում էր Աղամը, աչքածակ արարած ենք.
վաղը, միւս օրը սատանէն սրտում կըքնակալի, կըղամ երկու

Աղամի պէս միայնակ առևտրականի և այգետիրոջ համար. այգումն՝ այգին էր խնամքով մշակուած, խանութում՝ առևտուրն էր յաջող ընթանում. ինչ կարծիք, ուրեմն, որ զիւղում գտնւած բոլոր խանութներից Աղամի խանութի վարկը բարձր էր և եկամուտն աւելի: Աղամն ինքը, ինչպէս զիտենք, ճշմարտախօս էր, քաղցրաբարոյ էր, զէպի չքաւորները բարի և զիջանող էր և առ հասարակ մարդասէր, աղքատասէր, քահանայասէր, ժամասէր, աղօթասէր, ուսումնասէր և ընտանեակ մարդ էր. իր պէս էլ նա կրթել էր իր օգնականին. իսկ այգքիչ պարծանքս չէր աշտարակեցիների համար:

Խօսքերս չափազանցութիւն չըհամարւելու առթիւ, մի ձանձրանաք, եթէ թւեմ Աղամի առօրեայ ուրիշութիւնների համառօտութիւնը:

Առաւօտը — լուսադէմին՝ երբ Աղամն երրորդի հետ (զանգահարութիւն) դարձնում էր, նրա առաջին գործն էր լինում հազնւել, երեսն առւի ջրիցքումը լւանալ ու մտքումը դիտեցած աղօթքը մըմնջալով քայլերն ուղղել ժամ. տաւարին խնամելու նա կարիք չունէր. մի հորթը տակին կով էր պապում երեխէքանց կտուցը կաթնոտ անելու համար, այն էլ դեռ իր դարձնելուց առաջ՝ տակը մաքրած կերն առաջին էր. մի տեղ որ զգաստ ջահէլ լինի, տան զլուխն ընչու պիտի երկրորդական գործեր կատարի. տան մեծը ժամ կերթայ, տան պըստիկը տան կառավարութեանը կընայի:

Եւ երբէք ժամից յետ չէր մնում Աղամը, ժամն օրհնելուց առաջ՝ եկեղեցումը ներկայ էր, ժամը դուրս գալուց յետոյ՝ մինչև «ողորմի Աստուածը» տուն չըբերէր, իրաւունք չըկար խանութի դուռ բաց անելու, թէկուզ յաճախորդներն իրար զլուխ պատռելիս լինէին: Իսկ առաջին գործը, որ պիտի սկսէին խանութում՝ այգ լինում էր նոյն օրւան աղքատներին բաժանելու սրոշեալ տուրքը:

Ամենաքիչը շաբաթական երեք ուտիս օր՝ Աղամի տանը տէրտէրը, երեցիտիս և զիւղական վարժապետը պիտի ճաշէին:

Ճաշել խօսքն եթէ բառացի նշանակութեամբ գործ զընենք, մէղանչած կըլինինք. եթէ, ինչպէս տուում է, ճաշըն-

դունենք կէս օր, ճաշել, ուրեմն, նշանակում է կէսօրւան կերակուր ուտելը: «Ճաշել» խօսքն այստեղ դուք պարզ ընդունեցէք ուտել, ըստ որում եթէ հնար լինէր, մեր երկրի վերաբերութեամբ՝ ես «ճաշել» բառի փոխարէն «առաւօտել» խօսքը բառարանի մէջ կըխցկէի: Քալով «նախաճաշիկ» նորաստեղծ կարկատած խօսքին, որ գործ է ածւում առաւօտները ճաշից առաջ ստամոքսին փոքր ինչ կեր տալու համար, այգ բառը միանգամայն անհամապատասխան է մեր երկրում ընդունւած սովորութեանը՝ մանաւանդ մեր պատմւածքի ժամանակաշրջանում:

Նախաճաշիկս ո՞րն է, փառաւորապէս ճաշ էր կերածներն, ինչ ճաշին էր վայել:

Պիւղացիք ուտում էին սովորաբար, շատ տեղ հիմա էլ ուտում են օրական հինգ անգամ, երկուսը փառաւորապէս տըռզելով, տիզելով, երեքը թեթեւ կերպով: Կուշտ տուգւիլը լինում է առաւօտ և երեկոյ՝ ժամից յետոյ. այգ երկու որոշեալ ժամերին՝ ամեն մարդի տան, կարողութեան համեմատ՝ կաթսայ է կրակին դրւում, տաք կերակուր է պատրաստուում. միւս երեք միջանկեալ մասնաւոր ուտելու միջոցները մօտաւորապէս կարելի է ընդունել ցերեկւան տասն, տասներկու և չորս ժամերը, իսկ այգ բոլորն իրանց յատուկ կոչումներն են ունեցել ժողովրդի մէջ, և ցաւ է, որ կորցրել ենք մեր հայրենի սովորութիւններից ու խօսքերից շատերի հետ: Ես միայն յիշում եմ *սգրաթ* (հաւանական է *սիռատ*) բառը, բայց հաստատ չեմ չարող ասել, թէ ուտելու ո՞ր ժամանակամիջոցի համար է գործ ածւել:

Բ

Յիսնական թւականների արեւելեան պատերազմը փողի անձրև գառաւ մեր աշխարհի՝ գլխաւորապէս Աշտարակի համար: Աշտարակցիք ոչ միայն իրանց այգիների բերքը, ոչ միայն իրանց քաշած օղիներն ու զինանիքը, այլ և ամբողջ Արարատեան դաշտի վրայ գտնւած այգիների խաղողի մղածքը կըկնակի գին տալով՝ կըեցին պատերազմական դաշտը և հնգապատիկ ու տասնապատիկ գներ ստացան:

Փոխակերպին աջնուհետև աշտարակցի խմիչքածախ երիտա-
տարդների կարկատած տրեխները վարսած փայլուն կօշիկների,
նրանց ոչխարենի բրդոտած փափախները՝ ֆուրածկայի, նը-
րանց կապոյա կտաւի դօտիները՝ արծաթապատ քամարի, նրանց
Պարսկաստանից եկած էփանաղին խամ կտաւից կարած ար-
խալուղները սև աթլասեայ ոսկեթել ժապաւէնով բոլորած ար-
խալուղների, նրանց կապոյտ դատաքի թւաւոր կապանները՝
ոսկեթելով բանւած չերքեզկանների:

Ղատերի մէջ, մի դարմանաք, եթէ ասեմ, որ այդ յորձան-
քին ենթակեց նաև մեր Աղամը:

Եւ դրա պաաճառը Աղամի կողակից Աննան էր, որ իր նա-
խամալը Եւային դալթակղեցնող ոտտանի նման՝ մտաւ մարդի
կողքը ու սկսեց խախտացնել. ոչ զիշերն էր քուն տալիս պատ-
ւական երիտասարդին, ոչ ցերեկն էր հանգիստ տալիս, կերած
հացն էր հարամ անում, խմած ջուրն էր քթերիցը բերում:

Ի՞նչ կար, ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ էր ուզում: Իրան Ան-
նային եթէ հարցնենք, շատ չնչին պատճառ: Ուզում էր, իբր
թէ, իմանալ թէ ընչի՞ Մարկոս-Կիրակոսները, որ մինչև օրս
զինի-տրաղ են ծախել, տարիներով առևտուրի գնացել, եկել
են, իրանց այդուց ստացւած զինին էլ նրանք են գնել, բայց
մինչև այս վերջին տարին երբէք այնպէս չեն դարդարել, հազ-
ւել, կապել. մինչև օրս իր մարդն է եղել զիւղի մաքուր հազն-
ւողներից մէկը, էն էլ պապենական սովորական հագուստը, բայց
հիմի «իւր գլխի տէրն» առաջւանն է մնացել, իսկ ուրիշները
ճրագի պէս պապում են, աղաներ են դառել զիւղումը ձգւած
մանգալիս: Մինչև օրս էդ արաղ ծախողներն իբանց մեծերի ու
զիւղի առաջաւորների ներկայութեամբ չէին համարձակուում ձէն
հանել, կին տեսած ժամանակ ամօթուց երեսները շրջում անց
էին կենում, իսկ հիմա գիւղամիջի կանգնում են, հասարակա-
կան զործերի մէջ խառնուում են, մեծերին մարդատնդ չեն դը-
նում ու սրա-նրա հարս ու աղջիկների վրայ քիթ են բարձրա-
ցնում, ծաղրում:

— Հօ քեզ չեն նեղացուել, թափահարւած դոյնը տեց Աղամը:

— Հողս իրանց գլխին, միամանցրեց Աննան, որ թաղա-

ւորի պէս մարդիս տնեցու վրայ համարձակեն խէթ մտիկ տալ.
պիտի ասած, որ ուրիշների վրայ էլ սառն աչք չեն քցել,
բայց որ վաղուցւան տղէքը չեն:

— ՏաՀէլներ են, թող հազւին ու դարձանան, մեր ի՞նչ
ցան է, մեր քսակին հօ չեն վնաս տալիս, ընչի՞ ես դատարկ
բանի համար սիրտդ պղտորում, ընչի՞ է ուէտք:

— Հէնց էնպէս ուզում եմ իմանալ, ամեն անգամի կարծ
պատասխանում էր Աննան:

— Կին-արմատը շատ բանի ետևից ընկնող (հետաքրքիր)
չըպիտի լինի, հողի ջան. եթէ սիրտդ ուզում է, որ ես էլ նը-
րանց պէս հազնւիմ, աչքիս վրայ, տղէքանցը փող կրտամ ինձ
համար մի ձեռք քո հաւանած շոր կրբերեն. գիտելով՝ որ կնոջ
մէջ ոչ թէ պարզ հետաքրքրութիւնը, այլ նախամալը Եւայի
ժտուանգութիւն մնացած կանացի նախանձն է բորբոքել, փո-
ւնց Աննային իրտն բերանով խոստովանացնել:

Աղամը հասաւ իր նպատակին.

— Ի՞նչ ես ասում, ա՛յ մարդ, ճշաց ձեռքերը թափ տա-
լով Աննան, հասաւ դու աչքեր չունիս, քո մէջ թասիւր (ինք-
նասիրութիւն) չըկա՛յ, դու չես տեսնում, թէ քո երեկաւ դը-
ռանը քաշ եկողների, կտոր հացի կարօտների կնանիքն ի՞նչ-
պէս են զարդարում: Անցկոտցած կիրակին հացթուխենց ձու-
շանի հարս մկնաչք Մաթանը մի դումաշ (կերպասեայ) մին-
թանայ էր հագել ու Մողնի ուխտ եկել, որ շաֆաղը (փայլ)
մաիկ տուղի երեսին հուրհրատում էր. հոգս իր ֆսֆսան գըլ-
խին, հէնց իմանա՛ գիւղիս առաջին մարդի կնիկը լինէր: Ես
էլ լիմարացայ, իսկքս կորցրի, մօտեցայ շնորհաւորեցի ու հար-
ցրի, թէ ո՞րտեղից է:

— Ո՞րտեղից պիտի լինի, աչքերը վրէս թառ տեց անա-
մօթը, ողջ կենա՛յ գլխիս տէրը, հող է բռնում, ոսկի է դառ-
նում, ուրիշների մարդկանց պէս հօ ծունկը ծալած անշնորհ-
քութիւնով օրական մի քանի սև փողի յուսով չի նստում. շաբ-
թի էս գլխին Գիւմրի է գնում, շաբթի էն գլխին՝ տղած ջի-
ւերոով ոսկի է տուն բերում, ինքն էլ է հագնւում, իր ընտա-
նիքին էլ է խասերի մէջ կոլոլում:

եկող երիտասարդներն են չափը կորցնում: Իսկ այդ ժամանակը, աւելացընց նա, ես ձեռներս լւանում եմ, եթէ դու երկու ձեռքով զլուխդ ծեծես և վայ տաս, որ ինձպէս ընկերից զրկւել ես:

— Ոնց որ ոսկին կրակի մէջ չի էրել ու փչառալ, իմ զըլխի տէրն էլ պատմածդ փորձանքներից ազատ դուրս կըզայ. լալով փաթաթւեց Ազամի վիզը Աննան և Համբոյրներ տալով մարդու աչք ու եւեսին, փափուկ թշերը փոխադարձաբար մօտեցրեց նրա շրթունքին ու խնդրեց, աղաչեց, որ Ազամն իր ցանկութիւնը կատարի:

Էդպիսի թունդ խարոյկի մէջ ամուր պողովատիկը կապարի նման կըհալէր, ջուր կըկտրւէր, թող թէ մէջը մարդկային սիրտ ու արիւն ունեցող երիտասարդ Ազամը:

— Ազամ պապին դրախտից քցող Եւան ես, Աննա ջան, բացականչեց և աւելի պինդ սեղմեց Եւայի դստերն իր կրծքին:

Միւս առաւօտ՝ ոչ ոք էր ականջին չէր հաւատում, երբ լսում էր, թէ Ազամը վարձու ձիանք է պտուտում Հացթուխենց Սիմոնին ծախած իր զինին Ալէքսանդրապօլ տանելու համար, իսկ երրորդ օրը բոլորի բերանը բաց մնաց ու աչքերը մի թզաչափ լետ ճութուեցին, երբ տեսան Սողոմ թառ կոչւած սարալանջի վրայով տկերը բեռնած բարձրանում էին 15-ի չափ ձիանք դէպի Ալէքսանդրապօլ, իսկ այդ կարաւանի քամակից ձին հեծած հետևում էր Ազամը:

Գ

Աշտարակից Ալէքսանդրապօլ բեռնաւորը ճանապարհին մի կամ երկու զիշեր է անցկացնում: Ազամի թերթեւունքն այդ ամբողջ տարածութեան վրայ չի հանգստացնել. նրա ուշադրութիւնը ոչ հսկայական Արաղածը, ոչ Փամբակի լեռնաշղթան, ոչ Աբարանու լայնածաւալ դաշտն են գրաւել. նրա միտքը ոչ առաջին գնացող զինու բեռներն են իրանց քաշել և ոչ իր ասլանքից ստանալիք առատ վճարքի վրայ է կեդրոնացել: Ազամի խելապատակում միայն Հացթուխենց Սիմոնն էր ոտքով-զըլխով մեխի պէս ցցւել ու մնացել:

Ի՞նչ պատասխան պիտի տայ Սիմոնին. նրա աչքին ինչպէս պիտի երևայ, նրա առաջին ընչով պիտի արդարանայ. մարդը սպասում է մի քանի օրից իր առած զիններեց իրան մնալիք աւելորդ ոսկիներին ու, ահա այսօր պէտք է հիասթափւի, երբ որ յոյսը քամուն տրւած տեսնի:

Այլ քեզ ցածութիւն կեանքի մէջ մինչև օրս աղնիւ անուն վայելած Ազամի համար:

— Ըհը', լաւ միտքս ընկաւ՝ ձիու վրայ նստած տեղից ցատկեց ու քիչ էր մնում վայր ընկնէր Ազամը, երբ որ քաղաքը ոտք էին դնում. ողջ ճանապարհն ընչի էի մոլորւել, քունս ընչի էի կտրել, ինձ ընչի էի սպանում. նրա համար է ասած՝ հայի վերջին խելքն իմը լինի. բեռները ցած կըբերեմ ու ձեռաց կըվազեմ Սիմոնի մօտ, կասեմ Գիւմրին տեսնելու եմ եկել և իրան մէկ էլ նեղութիւն չըտալու համար նրա ապրանքը բարձել եմ, հետս բերել. թող ծախի, իմ փողերը տայ, մնացած օգուտը մօր կաթի պէս իրան հալալ:

Ազամը չըկարաց իր նոր զիւտովը մխիթարւել. քաղաք ոտ կոխեց թէ չէ, իր չորս կողմը բռնեցին ու ամեն կողմից թւն ու փէշերքը քաշքշում են. կարծես հոտով էին իմացել Ալէքսանդրապօլի գինեվաճառները. իրար հակառակ այնպիսի զին են առաջարկում, որ Ազամը շարում է. կեանքի մէջ չըլսած արժէք:

Սկզբումը նա կարծեց, թէ եկողները դատարկաշրջիկ, վայրահաչ մարդիկ են, որոնք իր պէս մի անփորձ զիւղացու ծաղրատեղ են շինել, ուղեցաւ աղատւիլ, կամեցաւ հաւատացնել նրանց, թէ բեռները իրանը չեն, ինքը միայն դատարկ ճանապարհորդ է, բայց գինեվաճառները լսել անգամ չըկտմեցան. ձիատէր վարձկանները միաբերան մատնացուց էին արել իրան՝ ինչպէս ապրանքատէր:

— Հա, հա, սուտ չէք ասում, աղա եղբայրներ, զինին իմն է, բայց արդէն ծախւած վերջացրած, փողն էլ մսխւած է. զինները Հացթուխենց Սիմոնինն է, որին պիտի տանեմ և յանձնեմ. պատասխանում էր Ազամն իրան ճանճրացնողներին:

— Սիմոնը հիմի քաղաքումս չէ, ասացին նրան ալէք-

սանդրապոլցիք. գնացել է Ղարսայ մօտը՝ դօրքի մէջ. մի քանի օր կուշանայ:

— Էդ գինիները նա ինձ է խոստացել, բեր մեր խանութումն իջեցրու, մինչև գալը. ինքդ էլ մեզ մօտ կաց ու պատիւ անս. թէ կուգես վարձկաններին հասնելու փողը կը վճարեմ, թող վերադառնան, առաջարկում է մինը:

— Սուտ է ասում, ինձ է խոստացել, ընդհատում է ընկերին երկրորդը. դու բեր մեզ մօտ իջեցրու, մինչև Սիմոնի վերադառնալը քեզ օրական մի մանէթ ընծայ կը տամ:

— Բերնին աշէ, խամ մարդ է գտել. լետ հրեց խօսողին երրորդը. Սիմոնի մուշտարին ես եմ, թէ դու, նա էդ գինիները ինձ ծախել, փողն էլ սաացել է. անծանօթ ախպարս թող մեզ մօտ իջեցնէ. ահա էս տալը մանէթանոցն իր ցան առնի. և մարդը թղթաղբամը բռնութեամբ ուզում էր ճիտել Աղամի բուռը:

— Փարպոլ կը վախացնես. ահա էս երկու հատ տասնոց մեր նոր ախպօրը ոտնամուտ կը տամ. դուք չըղիտէք, որ Սիմոնըն ինձ է խոստացել, պնդում էր մի երրորդը:

— Ի՛նձ է խոստացել... ինձ է խոստացել... ինձ է խոստացել... Խղճուկ են բարձրացրել աասնի չափ ալէքսանդրապոլցի գինեվաճառներ և միմեանց հակառակ Աղամի նւէրն աւելացնում են:

— Հեռացէք, քաշեցէք, այ մարդիկ. ճարահատեալ ձայն հանեց Աղամը, ես հանաք էի անում, գինանիքն իմն են ու չեմ ծախում. անածակեր, դեռ համբերեցէք, տեղ հասցնեմ, միմին թաս համը տեսէք, կարելի է սոխաջուր է, կարելի է քացիած թթւած դուրս թափելու բան է:

— Պարզ ջուր էլ լինի Աշտարակից բերած՝ մեզ ընդունելի է. խօքը մին արած պնդեցին գինեվաճառները. արի, եղբայր, սատանի դուխը տրօրի, էս փողոցի մէջ ապրանքդ ինչ գնով կամքդ կը աւայ, մեզ ծախիր, փողդ նաղդ ստացիր. մենք քեզ հաւատում ենք, չափել չի հարկաւոր, թող ամեն մէկս մի բեռը տանենք, մեր գինեաւանը դատարկենք:

Չփոթւել, մոլորւել էր Աղամը, գին չըղիտէր, որ գին ասէր.

գոնէ մի աշտարակցի գինեծախ պատահէր, որ նրանից հարցնէր օրւան գնահատութեան չափը:

Աղամի բախտից՝ մէկի փոխանակ երկու համագիւղացիք իրանց ապրանքը վաճառել, վերադառնում էին և Աղամի ուղած տեղեկութիւնը ճշտութեամբ տւին. յայտնեցին նոյնպէս, թէ, արդարև, Հացթուխնց Սիմոնը Գիւմրում չէ և մի շաքաթի չափ կուշանայ Ղարսի մօտերքը:

Մտածեց, մտածեց Աղամն և գիւղացիների հեռանալուց չետոյ՝ ստաց ալէքսանդրապոլցի գինեվաճառներին.

— Համաձայն եմ, ամենքիդ մի բեռը կը հասնի՝ ապրէք, բայց մեր տղէքանց ասած գնովը ես չեմ կարող տայ, իմ միսս սըրսըրում է երբ...

— Գու միայն բեռների չափն ու գինու արժանաւորութիւնը մեզ անկեղծօրէն յայտնիր, գնի մասին՝ չափին մի մանէթ էլ աւելի ա՛ն:

— Գինիս շատ դիւաւորն է, չափն էլ հաւասարապէս բեռը մի կարաս է (ներկայիս 16 վեգրօ), բայց ես գնի մասին ուրիշ բան եմ ասում...

— Ահա, դարձեալ երկու մանէթ աւելի. ամեն կողմից փողերը մօտեցնում են գնողները:

— Սխար, հէրօրհնածներ, խօսքս լսեցէք, ասածս հասկացէք, ձեր տուած գինն ինձ համար...

— Հերիք է, հերիք է, թէ կուգես պօլիմպերիալով փողդ ստացիր, ոսկու արժէքը էս լոպէիս եօթ մանէթ է, բայց քեզ վեց ու կիսով կը հաշւենք. ձէնկոխ արին ամեն կողմից գինեվաճառները և ոսկիքը բուռը լցրին ու առանց Աղամից իրաւունք առնելու՝ վարձկանների ձիանց սանձերը բռնեցին և ցրուեցին ասելով.

— Մինչև վերադառնալդ դու մեր աղիդ հիւրն ես, շատ կը նեղանանք, եթէ դու առանց մեզ մի կտոր հաց բերանդ ես դրել:

— Սխար, եղբայրներ, դուք ինձ չը հասկացաք, սո հօ չեմ ասում, թէ գինը քիչ...

— Գնի մասին էլ ձայն մի հանիլ, լսել չենք ուզում, ար-

ւել, փողն էլ ստացել ես, ասա տարէք, խէր (օգուտ) տեսէք-
ականջները փակեցին զիւմրեցիք:

— Էս մարդիկը խելքները հացի հետ են կերել. ուտելը վեր-
քաշելով հեռուից հետևում էր գնացողներին Աղամբ. չըթողին,
թէ ասեմ՝ ձեր տուած կէս գնովն էլ բաւական եմ, ծիրանի ջրի
պէս՝ ոսկին ջեբերս լցրին. ինձ ի՛նչ, աչքը լոյս հացթուխնց
Սիմոնի, ինձ հասնելիքը կըվերցնեմ, մնացածն իրանն է. թէ
խղճմտանքը չի տանջիլ, թող գնայ մարսի:

Դ

Գինեվաճառներն իրանց խօսքին հաստատ էին, Աղամբին
իրար ձեռից խլում են, հրաւէրք հրաւէրքի վրայ են տալիս, խա-
նութից խանութ են քարշ տալիս: Պատերազմի սկսելու օրից Աշ-
տարակից էսպէս անարատ զինի Նլէքսանդրապօլ չէր մտել, բե-
րածների կէսը ջուր էր լինում. այսօր ձեռքներն է ընկել մի ար-
դար մարդ, որ իրանց խանութի կոտրուած անունը բարձրացրել է,
զինւորական մեծամեծների առաջ իրանց երեսը պարզ էր արել.
մարդիկը փող չեն խնայում, մէկին հինգ են ապիս և անխառն և
անարատ խմիչք են սլահանջում: Գինեվաճառները շատ ուրախ
կըլինէին յաճախողներին դոհացնել, բայց զրտեղից, ինձ տուր՝ քեզ
տամ. կար ու չէին ապիս. աշխարհքը փչացել է, զիւղացիք էլ
սատանացել են, խարդախութիւնն իրանցից — քաղաքացի զինե-
վաճառներից դաս են առել ու իրանց վրայ ծախում: Հիմի մի
մաքուր մարդ է ընկել ձեռքները, հողիները չեն խնայում. «Ա-
ղամ ախպարն» ամենքի սեղանի զլխին բազմացրած անուշա-
հոտ ծաղկի փունջն է:

Բայց «Աղամ ախպարը» զարմանալի մարդ է եղած, զինի
բոլորովին բերանը չի առնում, իսկ վնայ էն ուտելուն էլ, որ նա
է ուտում. երբէք չի նմանում իր համշիրակ զինեծախներին,
որոնք միշտ իր հետ անպակաս սեղանակից էին լինում. միշտ
լուռ էր, միշտ տխուր էր, միշտ աչքը դուրսն էր:

Երեւի սրտումը մի ցաւ ունէր, թէ չէ իր զիւղացիների
ասութեամբ՝ Աղամը զինի գործ չէր անում, բայց քաղցր և ու-
րախ ընկերութիւններից փախչող չէր:

Լաւ էին նկատել սեղանակիցները, Աղամի սրտի ցաւը
սաստկանում էր, նա միանգամայն դուռնաւում, պատի ծեփ էր
դառնում, երբ զիւղածով հացթուխնց Սիմոնի անունը լիշում էր:
Բայց հացթուխնց Սիմոնն ուշանում էր, իսկ Աղամը նրան էր ըս-
պասում. նա մտքումը դրել էր Սիմոնի գալուն պէս՝ ստացած ոսկի-
ները նրա առաջին համարել, մէջ տեղից իրան հասնելիքը վեր-
ցնել, մնացածը տէրը տալ:

Հեշտ է ասելը, բաց աչքով զրպանի փողն օտարին տալ,
փող է, հողի հօ չէ. հողին քո ձեռին չէ, որ սնդուկի մէջ պինդ
փակես ու բանալին ծոցդ դնես. հողին Աստծու տուած աւանդն
է, մի օր էլ յեա կառնի, կրտանի, իսկ փողի իրաւունքը քո
ձեռին է. բայց անտէրը հողուց, մարմնից, որդուց, ընտանուց
քաղցր ու առաւել է. ձեռքդ է ընկել, մնաց ձեռից հտնես: Այս-
երկու իրար հակառակ մտածմունքներն Աղամի հանդիստը խը-
լել էին, զիշեր ու ցերեկ նրան մտատանջում էին, չըզիտէր՝
ինչպէս անէր, որ «ոչ շամփուրն էրէր, ոչ խորովածը», թէ իր
զրպանին չըմնասէր, թէ Սիմոնի սիրտը շահէր. մին վճռում էր՝
փէշին թափ տալ, վերկենալ, գնալ իր գործին, մէկ էլ վախում էր.
թէ վաղը միւս օրը Աշտարակի մէջ իր անունը կոտրուած կժի-
բոնձի (փշրուէք) պէս պատին կըղիպչի, փշուրփշուր կըլինի:

Այդ էր պատճառը, որ երկու շաբաթ շարունակ վճռում
էր միւս առաւօտը ճանապարհ ընկել և ոտը դարձեալ կախ էր
թողում ու շարունակ զինեվաճառներից հիւրասիրում:

Եւ, ահա, հիւրասիրութեան սեղանի ծալքին իր կենաց բա-
ժակի ժամանակ, նրան թւաց, թէ բոլոր բաժակների միջի հե-
ղուկը թոյն դառաւ և իր կոկորդովը ներս ածեց, երբ յան-
կարճ դուռը բացեց և սենեակի մէջ տեղը ցցեց — իմացէք ու՛
— հացթուխնց Սիմոնը, և առանց բարև Աստծու բարևի՝ աչ-
քերը աթթեց Աղամի պիպիկների (բբերի) մէջ:

— Օ՛ օ՛ օ՛ օ... ամեն ճամպից ո՞ղջ առողջ... համեցէք...
ձայն-ձայնի տւին ալէքսանդրոպօլցի երիտասարդները, իսկ ներ-
կայ եղած աշտարակիք, որոնց յայտնի էր Աղամի սրարքը,
իրար նայեցին ու երեսներին դառն ու արհամարական ժպիտ
արտայայտեցին:

— Նստի, ջանձ, Սիմոն ախպար, ինչ աչքդ տնկեր՝ Ադամ ախպոր երեսը կ'աշես. քո զեղացին, քո հարեանդ է, չեմ ձանձեր, ինչ է, կարմնա՛ս որ զինի ծախող է դարձեր. մեր քաղաքն էսօր փողի ամբար է, ամենքը կրկրեն կըտանին, թող մի բուռն էլ սա քաշի, կընախանձիս, կըվախիս, որ քեզ չի մնար:

— Դա, զլուխը թափահարեց Սիմոնը և լետ շրջեց. նա ուղեցաւ դուրս գնալ:

— Առաջ քեզի կըսպտենձ, լետոյ ինձի. տեղիցը վեր թռաւ դռան առաջը կտրեց տան տէրը, եթէ դուռն կուզես իմ հացը ոտնատակ տալ, իմ սեղանէ վրայ չընստել, իմ հացի ափը չըկտրել: Եւ նա պատենից դուրս քաշեց երկսայրի դաշոյնը:

— Ամէդ (դաշոյն) տեղը դիր, առաջ եկաւ մի աշտարակցի, երկու խօսք եմ ուզում ասել:

Լռութիւնը տիրեց:

Աշտարակցին մի առ մի պատմեց Ադամի խոստմնադանցութիւնը և աւելացրեց.

— Հիմի ես ձեր խղճմտանքին եմ թողնում էս էրկուսի դատաստանը:

Վճիռ կտրելու ժամանակ չեղաւ. Ադամը, որ մինչև այդ րոպէն արևի տակին սևացած, անշարժ արձան էր դարձել, շարժեց. նա ձեռքը ծոցը տարաւ, ոսկով լիքը քսակը հանեց ու անխօս սեղանի վրայ շարտեց:

— Ի՞նչ կուզես ասել, հարցրին սա ու նա:

Ադամը ձայն չըհանեց. նա ցուցամատը նախ քսակին և ապա, Սիմոնին մեկնեց: Հասկացեց. ուզում էր ասել, թէ Սիմոնի կամքն է՝ վերցնել քսակն իրան, կամ լետ տալ:

— Է՛, ըտէ տեսձք ջօմարդ տղամարդը. հիմի ամչեք, աշտարակցիք, զոչեցին ալէքոսանդրապօլցիք. Ադամ ախպարը իր քսակի իրաւունքը Սիմոնին է տալիս. ինչքան կուղէ, թող վերցնի ու մեր քէֆը չըքանդէ. էնպէս չէ, Ադամ ախպար, հարցաւին նրան:

Ադամը դարձեալ չըխօսեց. նա միայն զլուխը դրականապէս շարժեց:

— Տիրոջը հալալ. մեր Ադամը մինչև օրս մեր զիւղի ա-

մենից իստակ ու խօսքի տէր մարդն է եղել. ես չեմ քրքրում, թէ ընչի համար էս անդամ դրա խիարը ծուռը բուսաւ. դրա տղամարդութիւնից՝ իմ սիրտս նստեց. ես էլ նստում եմ ձեր սեղանի վրայ. ասաց Սիմոնն այս խօսքերն ու մօտեցաւ սեղանին:

Ընդհանուրի վճռով՝ Ադամն ու Սիմոնը զրկախառնեցին, իսկ իբրեւ տուգանք՝ առաջինին ստիպեցին կեանքի մէջ չարած բանն անել. չորս մեծ գաւաթ զինով լիքը ափսէի վրայ դրած՝ սեղանի կառավարիչը մօտեցրեց Ադամին և ստիպեց մինչև տակը քամել Սիմոնի կենացը: Երկար խնդիրքներից ու չեմ ուզումից լետոյ՝ Ադամը աչքերը հուպ աւեց, մի շնչի իրար ետևից փորն ածեց:

Առաջինն էր դժւար, Ադամի վզին դրին բոլորի կենաց բաժակները, որ ջրով էր խմել, նորից լիքը գաւաթով իրար ետևից դատարկել և վերադիրը՝ միւս օրն իր հաշուով պանդուկում այն բոլորին հիւրասիրել:

— Տասն էսքան մարդ էլ կանչեցէք. տեղիցը շուտ-շուտ վեր-վեր թռչելով՝ կրկնում էր և շաղփաղփում էր մեր քաղցրախօս Ադամը և փաթաթում սրա-նրա վզովը...

Ե

Երկու շաբաթ Ադամն Ալէքսանդրապօլցի ջրի պէս գնում էր դէպի Աշտարակ և աւազի պէս մնում: Գնալու վճիռը նա անում էր փոքր ինչ սթափւած րոպէին. հէնց էն է ուզում էր շտապել ձի վարձելու, մէկ էլ տուն էին լցւում իր նոր բարեկամներն ու ամեն ինչ մոռացնում:

Այդ երկու շաբաթում Ադամի ընկեր աշաարակցիք երկու անգամ զիւղն էին վերադարձել և խմիչք էին ծախելու բերել:

Ալէքսանդրապօլի հրաւերքներն ու կոնձած խմիչքները աշտարակցի զինեծախնների ոտքը չէին կապել. խմիչքը նրանց վրայ էլ էնքան չէր կարողանում ազդել. մարդս ամեն բանին վարժուում է և նրանք արդէն վարժւել էին. քէֆի ժամանակ նրանք քէֆ էին քաշում, խմելուս խմում էին և չէին մերժում, բայց ոչ հարբում էին, ոչ զլուխները կորցնում. գնում էին

Ալէքսանդրապօլ, քէֆ անելով խմիչք ծախում, զալիս էին Աշտարակ քէֆ անելով խմիչք առնում:

Միայն թուլամորթ Ադամն էր, որ զեղիութեան ցիւի մէջ շաղախեց ու էլ չըկարողացաւ ազատուիլ:

Երկու շաբաթից յետոյ Ադամի օղնաւրան Քէորդն եկաւ և իր տիրոջը Ալէքսանդրապօլի զինեմանառնելի ձեռքից, համամարեաւ, բռնութեամբ խլեց ու տարաւ:

Ի պատիւ Ադամի նոր ծանօթների՝ պիտի ասենք, որ նրա քսակը շատ չըտուժեց: Ալէքսանդրապօլի զինեմանառնելը հանում պահում էին Ադամի քսակը, երբ նա սեղան էր նստում, և իրան էին լանձնում, երբ միայն էր մնում. եթէ ալդպէս չանէին՝ հատ փող չէր ունենալ զիւղը դնալու ժամանակ. բոլոր ունեցածը Ադամը բաժանած կըլինէր իր մշտական սեղանակից անփետուր աղաւնիկներին:

Տարաւ Քէորդն Ադամին Աշտարակ, բայց ինչ օգուտ. ոչ Աննայի զգւանքներն և արտասուքը, ոչ զիւղի առաջաւորների յորդորանքներն ու լանդիմանութիւնները ոչ ունեցան ներառած զիակին վերակենդանութիւն տալու: Ադամն իբրան մատնել էր խմիչքի և շուալութեան:

Բոլոր ժամանակը հարբած ընկած էր լինում:

Նրա ուշքը գլխին էր գալիս միայն այն ժամանակը, երբ Ալէքսանդրապօլից խմիչքավաճառները վերադառնում էին զիւղը և մի քանի օր իր հետ միասին անձնատուր էին լինում զեղիութեան: Մնացած ժամանակ Ադամը դարձեալ հարբում էր:

Այդ օրւանից է, ահա, որ Աշտարակը սարսափելով ընտելացաւ իր նախնական մաքուր կեանքի փչանալուն: Ալէքսանդրապօլից մեր զիւղը լցւած պեղին ոսկիքը ներս բերին իրանց հետ շուալութեան, պատարկապորտութեան և զինեմութեան վարակիչ ժանտախտը:

Մեր տղաւքն էլ չէին քաշում ու ամաչում իրանց մեծերից. էն պատւական երիտասարդները, որոնց պակասութիւնը միայն պապերից ժառանգութիւն մնացած անմեղ կատակներն ու փոշետեսակ հայհոյաբանութիւններն էին, այն էլ ոչ թէ իրանցից մեծերի ներկայութեամբ, այլ իրանց երիտասարդական

շրջանում, ընկեր ընկերի հետ — այսօր նրանք հինը մոռացել էին և չըհասկացած լեզուով նոր-նոր հայհոյանքներ ու շուալութիւններ փողոցներում շուալել չէին քաշում:

Յիսնական թւերի, կցեցէք զրա հետ և եօթանասնական թւերի արեւելեան պատերազմները, մեր զիւղի և ամբողջ երկրի մաքրակենցաղութեան հիմքը խախտեց: Իլ չըկալ առաջւան մտերմութիւնը, մեծերի յարգանքը, ջահէլների զգւանքն ու սէրը. բոլորը, բոլորն Ալէքսանդրապօլից տուն մտած ոսկիներին դոհ դնացին:

Բայց, ախար, էն ոսկիներն էլ չըմնացին. հետզհետէ շուալութիւնը բոլորը մի բովի մէջ հալեց և իր ծակ ու անյագ կողորովը ներս ածեց. հաւասարապէս աղքատացան ու սնանկացան, տնտեսական ընդհանուր անկումը թագաւորեց ամեն տեղ. պարտքը շատացաւ, մի երկու բախտի կուրութիւնից օգտուող տղորուկների մանկթները ձագեր հանեցին, տոկոս տոկոսի վրայ բարդեց, ունեցած կարողութիւնները ձեռքներից դնաց և միայն անկարգ կեանքն ու արբեցութիւնը մնացին մէջտեղը աչքի ընկնող:

Այսօր իմ հայրենի զիւղումն էլ զինեմոյները մատնահաշիւ չեն տրուում. այսօր զինազիժ ու անխելք համարում է նա, ով որ խմիչքից փախչում է, և, եթէ խոստովանք կըպահէք, մեր զիւղի յարգւոր մայր ու քոյրերի մէջ էլ, ասում են, խրմիչք գործածել ամօթ չի համարում:

Անբախտը միայն մեր Ադամն եղաւ, որ չըկարողացաւ ժամանակին իրան պահել: Նա խմիչքից էնպէս տարւեց, որ Աշտարակի հանդուցեալ չորս զինազիժների թուում իբրեւ հինգերորդ աւելացաւ:

Իբրեւ յաւելւած ասենք, որ Աստուած խղճաց Ադամի դաւակներին. երկու տարի չանցած՝ հողէառ Գաբրիէլ քեռին նրա կատիկին չոքեց ու չըթողեց, որ նրա երեխէքանց հացը շուն ու զալի կերակուր լինի:

Քէորդը չուրացաւ իր բարերարի երախտիքը. աչքի լուսի պէս էր նայում Ադամի տուն ու տեղին, կալք ու կալանքին:

Ողջ գիւղն ուրախացաւ, երբ Աղամի մահւան տարեցքից մի շաբաթ յետոյ՝ մի համեստ հարսանիք տեսան:

Նորասպակները Գէորգն ու Աննան էին:

Քիչ կըսպառակէի, որ մեր երիտասարդներն ամուսնանան իրանցից հասակաւոր աղջկանց հետ, ևս առաւել՝ ամուրի տըղայքն ալրի կանանց հետ. սոյդ քայլն անողները միշտ դատաւարտուում են, բայց Գէորգին ամենքը ջառագովեցին:

Պերճ Պոռնանց



ԱՆՅԱԾ ԳՆԱՅԱԾ ՕՐԵՐԻՑ

(Գերմանական հայ ուսանողների կեանքից).

I

ՆՈՐՀՆԾԱՅ-ՈՒՍԸՆՈՂ



Լթսունական թւականների սկզբներումն էր: Նախորդ տասնամեակում, Կովկասեան հայերի կրթական դեռաբողբոջ կեանքի հիանալի ոգևորութեան շրջանում աշակերտած պատանիներն արդէն երիտասարդ էին դարձել. որւէ նիւթական միջոց ունեցողները բարձրագոյն կրթութեան էին դիմում: Փափագը մեծ էր, ձգտումը բուռն: Հայկական ուսումնարանների շրջանաւարտներից քչերին էր յաջողում արժանանալ պետական հաստատութեանց բարձրագոյն ուսմանը: Այնպէս որ արտասահմանեան համալսարաններին ու մասամբ էլ տղ մասնագիտական հաստատութեանցն էր մնում նրանց ծարաւն յագեցնել: Նախկին տասնամեակում մի սերունդ աւարտել, արդէն վերադարձել էր, հիմա աննշան ընդմիջումից յետոյ հեռւեալն էր սկսում համարեա միաժամանակ Գերմանիայի մի քանի քաղաքներում խմբակներով երևան գալով: Այս նորեկ ուսանողների նախապարաստութիւնը շատ տարբեր էր, շատ անհաւասար զիտական պաշտրով արտասահման էին եկել հայկական ու ռուսական միջնակարգ ուսումնարանների

շրջանաւարտներ, բարձր ու միջին դասարանների թերաւարտներ: Բայց ընդհանուր նպատակը՝ մի օր հայրենիքի քաղաքակրթութեան ծառայելու սիրելի դիտաւորութիւնը, նրանց միացրել էր, մի հողի, մի սիրտ դարձրել: Ի՞նչպիսի դուրդուրանքով նրանք աեսակցում, խօսում էին իրանց փալիալաճ նպատակին հասնելու միջոցների վրայ: Երանի էր նրանց: Ապագան յուսալի ու հմայիչ էր երևում:

Այդ ժամանակները Լայպցիգն էր համարում Կովկասեան հայ ուսանողների կենդրոնը: Նորեկները հարկադրաւ ինքն զոնէ առաջին մի երկու կիսամեակը ալտեղ ուսանել: Հրաչեան էլ իր ընկեր Ոսկանի հետ նոր էր եկել և այդ օրը համալսարան պիտի երթային ընդունելութեան (իմամտրիկուլացիայի) հանդիսին ներկայանալու: Երեկոյ էր: Համալսարանի խորհրդարանի ջահը վառել էին: Կանաչ երկար սեղանի շուրջը հետզհետէ կանգնած շարում էին նորեկ և այլ համալսարաններից փոխադրուող ուսանողները: Այստեղ էր, որ տեղի պիտի ունենար «գինորադրութիւնը»․ մի նոր սերունդ Լայպցիգի համալսարանական համայնքին գինակից-անդամ պիտի ընդունէր: Ժամը հասել էր: Միայն ուշացողներն էին որ հեւալով ներս էին շտապում: Նորեկներից մանաւանդ նորընծաներն անհամբերութեամբ սպասում էին ըէկտորին, սպասում էին այն ըզձալի վայրկեանին, երբ իրանք էլ պիտի ձեռք տան համալսարանի պատկառելի ներկայացուցիչներին: Զշուկն աւելի ու աւելի բարձրանում էր. զալիս է, զալիս: Եւ ահա միջնադուռը բացում է ու ներս է մտնում մի դարթադէմ ալեգարդ գիտնական: Լայնաթիկունք ծերունի էր նա, այս շրջանի համալսարանի նորընտիր տնօրէն Ռոբերշը, գլուխն արծաթափայլ ճոխ դանդուրներով, աչքերը կրկնակի ակնոցներով, որոնց աակից նա իր բերկրալից հայեացքն այս ու այն կողմն էր շրջում գիտութեան նորակոյզ գինորների վրայ թափանցիկ ակնարկ զցելու համար: Ուրախ էր պատկառելի ուսուցչապետը և շատ պատճառներ ունէր: Նա արդէն ութսուն ու հինգ դարուն էր տեսել, վաթսուն տարի դասախօսելով հազարաւոր երիտառարդների էր ողևորել, նրանց մարդկային էութեանը աստուածային ոգի

ներշնչել և այսօր ուլ գիտէ քանիերորդ անգամն էր, որ դարձեալ իրան էր վիճակել տնօրինութեան պատւաբեր պաշտօնը, նոր սերունդ ընդունելու փալաղելի դործը: Նա աստուածաբանական, մաթեմատիքական ու փիլիսոփայական դիտութիւնները մէջ գլուխ էր բարձրացրել և շատ վեր բարձրացել թէ իբրեւ ուսուցիչ և թէ իբրեւ հեղինակ: Եւ այսպէս խօսեց այսօր.

Ի՞մ պարոններ,

Այսօր ես մի անգամ էլ բախտ եմ ունենում ձեր բարի գալուստը ողջունելու, նորանոր յոյսերով տոգորւած մի նոր սերունդի էլ առջև մեր սիրելի համալսարանի դուռը բանալու: Գուք որ կողմից ու որ երկրից էլ եկած լինէիք, հաւասարապէս սիրելի էք մեզ: Այժմ Մատուրին *): Աստա՛հ եմ, որ ձեզանից իւրաքանչիւրն իր կրօնքում ազնիւ ու եռանդուն սիրտ կրկնէ՝ պետք է ուսանի ու ապրի մեր համալսարանական հասարակութեան մէջ, մեր բալոյական ու գիտական իղէալները պաշտելով: Երժանաւոր ուսանողը համալսարանի անունը բարձր կը պահի, որպէս զի չըզրկւի նրա պատւաւոր քաղաքացու կոչումից, նրա մէջ ծովացած գիտութեանց մասնակից լինելու անփոխարինելի իրաւունքից: Մեր դրօշակի խորհրդանիշն է իղէալը. ու կորով չունի նրա տակ կանգնելու, ուսանողական ու իրական կեանքում հաւատարիմ մնալու, լսւ է չըմօտենայ նրան: Ուլ անարժան է այս աստուածային հուրին, նրա սիրտը փոխանակ ջերմանալու՝ կայրւի, մոխիր կը դառնայ: Այդպիսին անմիտ թիթեռնիկի նման կրակի բոցից թւաղուրկ՝ սողոն կը դառնայ մարդկային ազգի մէջ: Հեռո՛ւ. այդպիսիներն այս սուրբ տաճարի շէմքից, թող ազատ մնան հասարակութիւնները «բարձրագոյն» սողուններից, մատերիալի ստորաքարշ երկրպագուներից: Այժմ մօտեցէք սեղանիս և ինձ ձեռք տալով ուխտեցէք ձեր սրտում ընդմիշտ հաւատարիմ մնալ այս սուրբ երգմտնը:

Երբ պատկառելի ըէկտորը վերջացրեց իր ազգու կոչք, մի հմայիչ ժպիտ երևաց նրա խորշոմած երեսի վրայ, նրա աչքերը հրահրւեցին: Ծերունազարդ գիտնականը տեսնում էր այդ

*) Յարգույապատիւ մօրը՝ համալսարանին:

վայրկենին բոլոր ուսանողներին ելեկտրականացած, մի սիրտ, մի հոգի դառած՝ իր զիւթական խօսքի տպաւորութեան տակ։ Որի մատրիկլը *) որ ձեռքն էր առնում ու անունը կարդում, այն ուսանողն էր մօտենում տնօրէնին, որ աջ ձեռքը մեկնում էր շնորհաւորելու, իսկ ձախով թերթն էր յանձնում։

Մեր Ոսկանը որ դեռ գերմաներէն չըզիտէր, այն հոգեդմալ խօսքերի իմաստն անհամբերութեամբ իր հայրենակցից հարցրեց, որ յափշտակած նայում էր այս տեսարանի շարունակութեանը։ Հրաչեան սթափւեց և աւելի բանաստեղծելով՝ քան իսկութիւնը, թարգմանել կարողանալով մի կերպ իր ընկերի փափազը կատարեց։ Քիչ յետոյ կարգացեց մի երկար անուն։ Հետաքրքիր ունկնդիրները տեսան թխորակ հրաչեալին, երկար մագերով, կրակոտ սև սև աչքերով, բայց չիմացան թէ նա ինչ ազգից է։ Երբ հայ ուսանողը ձեռք տւեց լէկտորին, մի աննկարագրելի ցնցում զգաց իր մէջ։ Ելեկտրական հոսանքը նրան էլ առաւ տարաւ, մի անմոռանալի հետք թողնելով նրա սրտում, որ նախ բերկրանքի ու վերջն էլ տանջանքի դառնաղբիւր պիտի դառնար նրա համար։ Մի քիչ էլ սպասեցին, վկայագրերի բաշխումը վերջացաւ և ծերունազարդ անօրէնը, Ալմա Մատէրի, այն գորովագութ ծնողի, մարմնացեալ ոգին՝ գլուխ տւեց նորակոյցերին և ուրախ սրտով հեռացաւ։

Ըզձալի իմամարիկուլացիան վերջացել էր. ուսանողները ուրախ դարձ զուրս եկան ու խառնեցին զուրսն սպասող խմբի մէջ։ Ուսանողական կեանքի շնորհաւոր, ասում էին հնէրը նորերին, բայց և իմացիր, որ այս օրւանից ճորտ ես և անպայման հնազանդութեան ենթակալ մեզ մեծերիս, երբ դառնջրի սեղանի շուրջն ենք նստած։ Գերմանիայում որքան որ ծանր է աշակերտական կեանքը միջնակարգ ուսումնարաններում, նայնքան էլ ազատ է նա համալսարանում։ Քէֆն ու խրախճանքն ուսանողական կեանքում մի ամբողջ օրէնսդրութիւն ունի, զարեջրային կարգ ու կանոններ՝ «Բիրկոմանդօ», որ աշակերտական կեանքում միայն դադարադրի է տեղ-տեղ

*) Ընդունելութեան վկայագիրը։

գործադրում, երբ հնարաւորութիւն է լինում ուսանողների հետևողութեամբ քէֆեր սարքելու։

Արարատեան երկու աղւէսներն արդեօք ինչ էին մտածում։ Հազիւ էին նրանք միմեանց շնորհաւորել, մին էլ տեսնես՝ մի ուժեղ թաթ բռնեց նրանց երկու թևը և խռպոտ ձայնով կոչեց. «Կեցցէ՛ն Արարատեան նորընծայ սևահեր աղւէսները»։ Սիրելի Մար Ղիմոնն էր նա, հայ ուսանողների «պապան»։ — Հիմա օն անդր, — համայնեց նա, — դէպի «Հայաստանի անկիւնը». տղերքն սպասում են։

Երկու աղւէս ու մի ֆուքսմայնօր *) շտապում էին դէպի «Arche Noas» **): Այսպէս էր անւանւում այն դարեջրատունը, ուր դրնում էր «Հայաստանի անկիւնը», հայ ուսանողական ընկերութեան ժողովարանը Քեօնիզսպլացի մօտերը։ Այս բնատորանի տէրը շատ անգամ էր փորձեր արել դանդան յայտարարութիւններով ու հնարներով յաճախորդներ գրաւելու, բայց խեղճին չէր յաջողւում ու չէր։ Աերջապէս բանը մնացել էր դարեջրատանը մի արտաքոյ կարգի ինքնագիւտ կամ, ինչպէս ինքն էր ասում, «օրիդինէլ» անուն գտնելուն։ Ու մի բախտաւոր օր մանկութիւնից ուսած ջրհեղեղի պատմութիւնը յանկարծ մեր հէռ-Մայերի միտքն ընկաւ։ Հնարագէտը խորհուրդ հարցրեց տիկին Մայերից։ — Դու, Մինա, Նոյեան տապան եմ գրել տալու մեր ցուցանակի վրայ, ինչ կասես։

— Փամոօ, հիանալի է, պապա, — հաւանութիւն տւեց նա իր ամուսնուն։

Ու մի գեղեցիկ օր, երբ ցուցանակի ներկը դեռ հազիւ էր չորացել, նրանց դռնովը մի քանի սևուկ ուսանողներ անցան և այդ խորհրդաւոր ցուցանակը տեսնելով խելագարների պէս ներս ընկան։ Պարոն Մայերն այս ծարաւի թխորակներին անտեսելով, տիկին Մայերի կողքին մեղմով բոթեց.

— Դու, Մինա, Մինա, ահա և քեզ առաջին ձկները։ Դո՛ւն ասել կուզի, որ չափ չըկար նրանց ուրախութեանը, երբ տեղեկացան, որ այն խումբն իսկ և իսկ Նոյեան տապանի

*) Աղւէսապետ։

**) Նոյեան տապան։

նախնական սերունդից էր: Արդեօք ձկներին, թէ ձկնորսի ուրախութիւնն էր այդ վայրկենին աւելի մեծ. դժուար է ասել: Այդ ցնծալի օրը Հայ ուսանողները շատ խմեցին թէ քիչ, այդ Աստուած դիմէ. միայն այսքան Հաստատ է, որ Մար Զիմոնը, որ այդ կիսամեակին դեռ աղէտ էր, նորեկ էր, ծովային ծանր հիւանդութիւն սաացաւ. և երբ նա ոտքի ելնելով այս ու այն կողմն ընկնել սկսեց, Հմուտ նաւապետ Մայերը նրա թեւն ընկնելով դէպի մի նեղլիկ նրբանցք առաջնորդեց ու պատից կախ տաւ մի կիսագնդաձև երկաթեայ անօթի մօտացրեց: Նաւապետը նրա վրայ խոշոր ու կարմիր առեւերով արձանագրել էր տեւ für Seekranken *), որպէս զի անմիջապէս զլիսպտոյտ ունեցողներին աչքովն ընկնի: Ահա և փոթորկահարներին նաւամատոյցը, — ասաց բարի առաջնորդը, — մօտեցէք, իմ սիրելի պարսն, և փրկւած էք: Եւ ճիշտ վայրկենին էր որ նրանք կայարան Հասան, ուր մեր լաղթանդամ Մարը ծովային հիւանդութիւնից, որ է նրա ստամոքսը չարչրկող դարեջրային չարածձի բացիւններից աղատելով՝ կրէին Հայաստանի անկիւնը վերադարձաւ: Միւսներն այդ ժամուն այնքան էին ոգևորւել, որ չէին նկատել մեր աղէտի բացակայութիւնը:

— Այդ սրտեղից, սրտեղից ես դու լոյս ընկնում, — վրայ տւին ընկերները, — այ դու խորամանկ աղէտ. էլի ինչ հոտ էիր առել, օրիորդ Զինայի հետ էիր սիլի-բիլի անում Հա:

— Այո՛, շատ պատւական հոտ առայ: Ձեզ էլ խորհուրդ կըրայի ծովային հիւանդանոցն երթալ, որ խելքներդ զլուխներդ դայ:

Տղերքը այս նորահնար հիմնարկութիւնը տեսնելով՝ հիացմունքից գոչեցին. «Կեցցէ XIX դարի Նոյեան աապանը, որ մինչև անդամ բուժարան էլ ունի»:

Ահա այս «պատմական» դարեջրատունն էր, դէպի ուր հրպարտ հպարտ զիմում էին այս օրւայ աղէտները Մար Զիմոնի առաջնորդութեամբ, որ ով գիտէ ինչպիսի նախադիժ էր կողմում այս անփորձների զլիլին խաղեր խաղալու: Նրանք ընդհանուր հիւրասենեակում հայրենակիցներին չըզանելով՝ դէպի

*) Ծովային հիւանդութիւն ունեցողների համար:

«Անկիւնը» դիմեցին: Նրբանցքում մի փոքրիկ դուռ կար, որ Մար Զիմոնը բանալով նորընծաներին ներս հրաւիրեց: Մի նեղլիկ ու պարզ սենեակ էր այն, այնքան նեղ, որ սեղանի կողքովը դուրս դալու համար միւսները պէտք է տեղներից վեր ելնէին ու աթոռները առաջ հրէին: Բայց ինչո՞ւ այսքան փոքր էր «Հայաստանի անկիւնը»: Սկզբները տապանապետ պարոն Մայերը մի լայնարձակ սենեակ էր տւել Հայ ուսանողներին կամ, ինչպէս ինքն էր ասում, Նոյեան ձկներին, բայց տեսնելով որ սրանք միայն առաջին օրը դեմանացի ուսանողների պէս կոնծաբանութիւն արին, զոջաց: Մի երկու շաբաթ յետոյ տիկին Մայերի, իր անգուգական Մինայի հետ խորհուրդ արաւ ու երկու ամուսինները վճռեցին մեծ սենեակի լուսաւորութեան և ալ ծախքերը սրտածառ բռնելով՝ Նոյեան թոռներին նրանց դարեջրական կարողութեանը կամ ցէնզին համապատասխան «անկիւնը» փոխադրւելու սուաջարկն անել: Թէև մեր տղերքը մի քիչ վիրաւորւեցին, (ախր չէ՞ որ պատուոյ խնդիր էր), բայց ինչ արած, հայրենի Նոյեան տապանից հեռանալն էլ աւելի ծանր էր:

Այսօր երբ մեր երեք ուսանողները ոտքները ներս դրին, բոլոր նստածները հարկադրւեցին ոտքի կանգնել՝ նրանց վերի զլուխը տեղ տալու համար: Այս ընդունելութիւնը նորընծաների փառասիրութիւնը շատ շույց:

— Օ՛հ, բարով եկաք, այ հաղար բարի, դուք մեր զլխի վրայ տեղ ունէք, — վրայ էին ապիտ ամեն կողմից: Համեցէք, համեցէք, պատւելի աղէտներ: Այսպէս ամեն մէկը Նոյեան տապանի հաւատարիմ զաւակներից հրաւիրում էր նորեկներին: Ինչպէս երևում էր, հներն ի պատիւ նոր զինակիցների՝ կոնծաբանութիւնն աւելի թունդ էին սկսել: Աղէտապետ Մար Զիմոնը վերի զլուխը բաղմեցրեց Հրաչեային ու Ռսկանին աջ ու ձախ կողմերն առնելով՝ առաջին օրը նրանց ուսմունքը հայրախնամ հոգածութեամբ աւանդելու գիտաւորութեամբ: Հա, չէ՞ որ մանկավարժ էր մեր «պապան», հասակաւոր վարժապետներից. իր աուն ու տեղը ծախած եկել էր կատարելագործւե-

լու: Երբ ամենը նստոտեցին, նորեկներն սկսեցին իրանց տպա-
ւորութիւնները հաղորդել ընկերներին:

— Այսօր միտքս ընկաւ, — ասում էր հրաչեան — աշակեր-
տական կեանքիս առաջին օրը, երբ մայրս ձեռքիցս բռնած
ինձ մեր դրացի կուս-մարիկի մօտ էր տանում «տախտակ»
կարգալէն սկսել տալու: Ո՛րքան տարբերութիւն մարդուս կեան-
քի զանազան աստիճաններում: Ի՛նչ էի մտածում ես ու զգում
աչն ժամուն, երբ նրա ձեռքն էի համբուրում և ինչ այսօր,
երբ ձեռք էի տալիս ըէկտորին: Յայց դեռ որքան փոփոխու-
թիւնների պէտք է ենթարկւի մեր կեանքը համալսարանում
և ապա՝ իրականութեան մէջ: Մի ամփոփ կրկնութիւն մարդ-
կային քաղաքակրթութեան ամբողջ պատմութեան:

— Կեցցէ՛ աղւէսը, — նկատեց Վարդապետեանը, — շատ լաւ
է սկսում մարդն իր ընծայարեքութիւնը:

— Այդ մտապատկերների զուգորդութեան օրէնքովն է, —
բացատրեց մանկավարժ-նախագահը:

— Աւելի ճիշտ է ասել, — դիտեց Վարդապետեանը, նման
ու հակառակ մտապատկերների համադրութեան օրէնքով:

— Herein *), աղւէս, կէս բաժակ, — հրամայեց բարկա-
ցած Մար-Ղիմոնը: Դատողութիւն չըտալ, երբ առաջնդ բա-
ժակներ ես տեսնում և հետդ խօսողը ֆուքսմայնօրդ է: Դեռ
նախադահութիւնս էլ մի կողմ թողնենք:

Հնդգլիմախօրը սուս ու փուս բաժակը վերցրեց ու պատւիրած
չափով խմեց, մինչդեռ հրաչեան սկսեց իր զարմանքն յայտնել:

— Մ'յո ինչ է, պարոններ, միթէ ամեն մարդ ազատ չէ
իր կարծիքն յայտնել:

— Herein, նորակոչ աղւէս, ամբողջ բաժակ, — գոչեց աղ-
ւէսապետի ահաւոր ձայնը:

Հրաչեան աջ ու ձախ նայեց և տեսնելով որ բոլորն այ-
քով-յօնքով են անում, չընդդիմացաւ: Այս չափն էլ բաւա-
կան էր նրան բաքոսեան աշխարհը մտցնելու համար:

— Դարեջո՛ւր, — գոչեց նա պարոն Մայրերին:

*) Կոնժիր:

ճակառապետը ներս մտաւ ու ողւորւած նորեկին տեսնե-
լով՝ ասեց.

— Ամեն ամեն ասեմ ձեզ, — իմ պարոններ, — այս աղւէսն
է ու կայ, որ ձեր բոլորիդ մեղքերը պիտի քաւէ ու իմ տու-
նը շինէ:

— Կեցցէ՛, բրաւօ, մեր պ. նաւապետը, — բղաւում էին ա-
մեն կողմից, — զարեջուր, զարեջուր, ծարաւ կոտորեցինք:

Պարոն Մայրը հինգ վեց բաժակ չխնկացնելով կանթե-
րից մի բռան մէջ առաւ և քրքչալով դուրս շտապեց ինքն
իրան ասելով. «Այս հոյեան սերունդը, ինչպէս երևում է,
պարբերաբար է գժուում»: Միքօն կախցուկ հասկացրեց հրա-
չեային, որ մինչև բաժակների սեղանի վրայ դրւելն աղւէս-
ներն ազատ են ամեն բան ասելու աղւէսապետներին: Հրաչեան
խսկոյն վերսկսեց վիճաբանութիւնը, հաղիւ էր խեղճը տաքա-
ցել, մին էլ տեսնես եռանդալից տապանապետը փրփրալից
բաժակները շարել սկսեց: Նախագահին էլ հէնց այդ էր պէտք:
Նա ձեռքն իսկոյն բաժակի վրայ դրեց ու ասեց.

— Հէ՛ր, herein!

Հրաչեան «աղւէսային» համբերութեամբ դիմելով կոնժեց
ու տեղը նստեց այս նոր դասն էլ առնելով:

— Պարոնայք, նիւթ (զարեջուր) պատրաստեցէ՛ք, — հրա-
մայեց նախագահը:

Լայպցիգի հայ ուսանողական կամ, ինչպէս կոչւում է հայ
ձեմարանական ընկերութիւնը, գերմանական հողի վրայ կեանք
առնելով սկզբներում միայն մասամբ ընդունել էր տեղական
ուսանողական ընկերութիւնների կազմակերպութիւնը: Ժողովի
դեղմունքների առաջին մասը գերմանականին պէս լուրջ էր՝
դիտական, իսկ երկրորդը՝ զարճական: Այսօր պատահական
նիստ լինելով տղերքն իրանց ոյժերը չափում էին կոնծաբա-
նութեան մէջ: Նրանք ղեկավարւում էին մի տակաւին ան-
մշակ օրէնսդրութեամբ, որ կովկասեանի ու գերմանականի
խառնուրդն էր ներկայացնում:

— Պարոնայք, — դիմեց նախագահը ժողովականներին, —
այսօր երկու հայրենակից էլ մեզ աւելացան, երկու սիրտ էլ

նոյն զգացումներով տողորած, որ մեզ առաջնորդել են այս հեռաւոր երկիրը, զիտութիւնների նոր հայրենիքը: Այս նորեկներին առաջին անգամ տեսնելիս՝ մտքովս շարէ շար անցան մեր ազգային կեանքի պատմական զլխաւոր մոմենտները և երևակայութեանս ներկայացաւ անսահման ծովն իր յարափոփոխ երերուն տեսարաններով: Ահա նա հանգիստ է, հայելունման փայլում է և մի ժամ առաջ անցած մակոյկի հետքը մինչև անգամ պարզ երևում է ահադին տարածութեան վրայ: Անդորր շրջաններ ունեցել է նաև մեր պատմական կեանքը, բայց աւանդ, շատ կարճատև: Դատ վաղանցուկ են եղել այն շրջանները, երբ որևէ քաղաքակրթական շարժում երևան գալով առ ժամանակ միջոց էր տալիս խեղճ ժողովրդին վայելել նրա պառլաները, որին շատ շուտով կրկին պաշարում էր մորմոքանքը ի տես չարագուշակ նշանների, վերահաս վտանգների: Տարաբախտաբար շուտ շուտ վրայ են հասել փոթորիկները և այնպիսի ահաւոր ալեկոծումներով, որ քաղաքակրթական ուժգին հոսանքներն անգամ աննշան հետքեր են թողել այդ ժողովրդի իրական կեանքում: Գոլորշիացել, լօղս են ցնդել իդէալները և ապա երկար ժամանակ հարկաւոր է եղել, մինչև որ այդ առ երևութս անհետացած տարրերը նորից կրխտանային, մայր երկրի վրայ կըթափւէին թարմ սնունդ մատակարելով: Այդ կենսաբեր կաթիլները անդ հասնելուց առաջ շատ անգամ էլ խառնում էին օտարոտի տարրերի հետ, որ նրա բաղադրութիւնը նորանոր փոփոխութիւնների էր ենթարկում: Բայց և այնպէս, ժողովրդի քաղաքակրթական ոյժը, նրա ոգին մնում էր՝ թէև երկարատև նիրհման մէջ՝ իբրև աներևութ էներգիա: Այդ ոյժն ես կրկամենայի նմանեցնել բիւրեղացման բնական ոյժին. ինչ պայմանների մէջ էլ որ լինէր բիւրեղը, նրա հիւլէները միշտ պահպանում են որոշ ձևով շարադասւելու ձգտումը: Այդ պրոցէսի ժամանակ այլ հանքեր միջամտելով խանգարում են միապաղաղ կազմակերպութիւնը, ձրգտելով իրանց համար տեղ բռնել այդ տարածութեան մէջ, մրցում, կռուում են և իւրաքանչիւրը կերպաւորւում է իր բնատուր ոյժի ու համակարգութեան համապատասխան, շատե-

լը թէև թերի, բայց ընդհանրապէս այնքան պարզ, որ մասնագէտը միշտ հնարաւորութիւն է ունենում նրանց սխտէմը որոշելու:

— Եւ ահա ներկայումս նորից մեր կեանքի այն շրջաններից մէկը, երբ քաղաքակրթական տարրերը համախմբւելով, բիւրեղանալ են սկսում: Չգտնե՞ք հասնել անհատական ինքնուրոյնութեան, զիմենք ազատ ճանապարհով միևնոյն նպատակներին, բայց չըմուռնանք որ, իւրաքանչիւրի կեանքն այն ժամանակ խորհուրդ կունենայ, երբ որոշ քաղաքակրթութեան բիւրեղացմանը ծառայէ. պարոններ, խմենք մեր նորեկ հայրենակիցների կենացը, ցանկանք որ նրանք անհատական կատարելութեան զիմելով չըմուռնան, անտես չառնեն ընդհանրականը:

Յրբ ընկերութիւնը խմեց երկու նոր ընկերների կենացը, Հրաչեան ոտքի ելաւ և այսպէս խօսեց.

— Սիրելի հայրենակիցներ, ձեր սիրալիր ընդունելութիւնից չափազանց զգացւած եմ: Երանի՜ թէ կարողանայի ես էլ արդարացնել հասարակութեան յոյսերը և հազար երանի, եթէ մեզ հնարաւոր լինէր մի աստիճան վեր բտրձրացնել մեր հայրենիքի քնաթաթախ կեանքը, բարւոքել նրա ողորմուկ վիճակը: Ոհ, երբ մարդ եւրոպական կեանքն է տեսնում, երբ նա վայելում է դէթ առ ժամանակ նրա բարիքները, միայն այն ժամանակ մեզ պէսի առջև պատկերանում է խեղճ հայրենիքն իր բոլոր մռայլ գոյներով, ուր այնքան աննշմարելի են լուսոյ նշույլները: Բայց և այնպէս՝ մարդս մի թշուառ ժողովրդի զաւակ լինելով հանգերձ՝ խրախուսւում է, որ մարդկութիւնը հնարաւորութիւն ունի, կարող է, եթէ պայմանները նպատաւոր են, կատարելագործւել, զիմել դէպի հասարակական ըղձալի կեանքի բարձրակէտը: Խմենք նրանց կենացը, որոնց զրօշակի վրայ սէր է զրւած և որոնք քաղաքակրթական ամեն մի յաղթանակ խոնարհեցնում են այս վեհագոյն զգացմունքի առջև:

Այդ երեկոյեան Նոյեան թոռներն արդեօք շատ խմեցին թէ քիչ, Աստուած գիտէ, մին էլ Նոյեան տապանի պա-

քոն նաւապետ Մայերը, եթէ նա հաշիւը դեռ պահել է: Բայց այսքանը հաստատ է, որ կէս զիշերը դեռ չանցած մեր թաւամաղ նորընծայ — աղւէսներից մէկը, Հրաչեան, Տըր-դատ քաջի թւն ընկած՝ գէպի վերոյիշեալ փրկարար կայարանն էր դիմում՝ աւելորդ բեռը թափելու համար: Ոսկանը չըկարողացաւ օգտուել այս բարեգործական հիմնարկութիւնից, ուստի աղւէսապետները որոշեցին այս օրւայ դասը բաւական համարելով նրանց տուն տանել: Հրաչեայի և Ոսկանի հետ երկ-երկու աղւէսապետներ թւանցուկ առած անցնում էին «Փոքր Պարիզի» (Լայպցիգի) փողոցներից, ուր մերթ քնդ մերթ լրսւում էր մեր կոնծաբանների խուլ ձայները և անորոշ հառաչանքները: Այդ քաղաքի խիստ զիշերապահ ոստիկանները մօտենալով այս խմբակին և այդ ուսանողների օտար լեզուն լսելով ասում էին. «Միայն թէ հանգիստ, իմ պարոններ, միայն թէ հանգիստ»: Երբ Ոսկանի բնակարանը հասան, բոլորը զղրղոցով վեր բարձրացան: Քնած տանտիկինը վեր թռաւ, ալլալւեց մի վայրկեան և Ոսկանի հառաչանքները լսելով «աղւէսի առաջին օրն է», ասեց իր քնաթաթախ դստերը և միւս կողքին դառաւ: Տղերքն իրանց ընկերի շորերը հանեցին, անկողին դրին, լամպան մարեցին և հէնց այն է որ պատրաստւում էին վայր իջնել, շրճիկ լսեց սենեակից: Արբած աղւէսը մահճակալից վայր էր ընկել: Ընկերները ետ դարձան, նրան կրկին անկողին դրին, ծածկեցին ու դարձեալ դուրս եկան դռան մօտ սպասելու: Գործողութիւնը կրկնւեց: Նրանք տեսնելով որ ուրիշ հնար չըկայ, վերջին ու ամենաազդու միջոցը գործ դրին: Աղւէսի ոտները մահճակալին կապեցին, քաջ Տըրդատին էլ պահապան դրին ու հեռացան: Խեղճ աղւէսը մի քանի լուսահատական ցնցումներ արաւ ու նրա խոնջացած մարմինը վերջապէս Բաքոսի իշխանութեան տակից դուրս գալով Մորֆէոսի զիրկն ընկաւ:

Հ Ի Ի Ա Ն Դ Ա Ն Ո Յ Ո Ւ Մ

Հրաչեան իւր զոքտորական քննութեան վերաբերեալ նիւթերը վերջին անգամ գրադարանում պրպլտել՝ իր բնակարանն էր տանում: Չմեռ էր: Չիւնապատ Ենան իր շրջակայ անտառապատ սարերով կարմրատակել էր վաղանցուկ արևի վերջին ճառագայթների տակ: Ոսկեզահիկ արևը մօր ծոցիկն էր գնում: Ծիտերից շատերը դեռ չէին վերադարձել բները: Նրանք շրջալսէն թափանցիկ երկնքի տակ, Ֆիւրստէնգրաբի, միջնաքաղաքի շրջանաձև բուլւարի, ծառերի վրայ ուռած փքած քովէ քով թառոտել էին, որ չըմբոսեն: Նրանցից աւելի փոքր ձառուները վզները ծռած՝ այս կամ այն աչքով մերթ քնդ մերթ երկնքին էին նայում, կարծես զուշակել ուզելով, թէ արդեօք երբ պետք է վերադառնայ ըզձալի դարունը իր անուշ ու տաքուկ օրերով, որ իրանք վերջ տան մեկամաղձիկ ճլլուցին ու վերսկսեն առաւօտեան ու երեկոյեան բերկրալի համերգները: Մթնշուղը կոխում էր: Ուսանողներն ու օրիորդները չըմուշկները չխխկացնելով շտապում էին գէպի Զաալ գետը, որի սառած երեսի վրայ այս զիշեր «խտալական երեկոյթ» էր ստեղծու էին զոյնզոյն լապտերների լոյսի տակ և երաժշտութեամբ:

Բայց Հրաչեային ի՞նչ. նրա գլխի մէջ այս ժամին միայն շարադրութիւնն էր. նա երազանքի մէջ էր, անընդուն էր: Ուստի ողոր մոռացել էր իր Մաթիլդային անդամ: Ուշք ու միտքը կենդրոնացրած՝ արագ քայլերով մտաւ տուն՝ խորասուզած իր մտքերի մէջ:

Ըզձալի շինւածքի համար հում նիւթերը պատրաստ էին արդէն: Այդ տարրերը, որ այնքան ժամանակ շփել էին ու տատանւել, հիմա ձգտում էին վերջապէս միանալ ու վերակենդանանալով լոյս տշխարհ դուրս գալ: Նրանց ինքնաբերական հոսանքը քանի գնում՝ այնքան աւելի զգալի էր դառնում ուսանողին, որ այսօր ամբողջ օրը մի տեսակ խորհրդաւոր տրտ-

մտադրութեան մէջ էր: Տուն վերադառնալով՝ ձեռները զրպան-
ներում դրած՝ ետ ու առաջ էր անում նեղլիկ սենեակում, մերթ-
ալս, մերթ աչն պատուհանի առջև մտադրադ կանգ առնելով:
Մտորմունքը նրան առել էր. ակնասլիշ նայում էր ու նայում
նա միևնույն կէտին ու ինքնիրան առում. սկսել թէ ոչ: Սկսել,
սկսել, փրփրում էին մի կողմից. սպասել, սպասել, խորհուրդ
էր տալիս նրան ուսումնասիրութեան անյադ ծարաւը միւս կող-
մից: Երկտասարդի ներքին աշխարհը երկունքի մէջ էր: Գո-
լովադութ ծնողի նման իր մտքի ու զգացմունքների առջի-
նեկ պտուղը իր մէջ այնքան երկար ժամանակ էր կրել, որ
զոլում էր թէ արդէն ժամը հասել է: Բայց այդ էակն ար-
դեօք այնչափ հասունացած է արդէն, որ կարողանայ լոյս աշ-
խարհ դուրս դալ, կենսունակ լինել. պիտի արդարացնի նա իր
գալուստը, տարակուսանքով ու սրտատրոփ մըտմտում էր Հրա-
չեան: Չըլինի՞ թէ այդ երկը մի վաղահաս արտադրութիւն, մի
վիժմունք դառնայ:

Այս մտաւանջութեան բաւելին մի անգամ էլ կանգ առաւ
լուսամուտի մօտ և նրա աչքովն ընկան փողոց աւելոյ երկու
կարճլիկ ծերունիները, որոնք զլուխները կախած, երեւալով,
իրանց բանին էին: Այս երկու անհատներին Հրաչեան շատ
անգամ էր տեսել այդ տեղում ծառուղիների աւելորդ կանաչ-
ներն ու խոտերը քաղհանելիս ու փետտելիս. բայց այս ժա-
մուն նրանք առանձնապէս զրաւեցին նրա ուշադրութիւնը:
Ծերունիներից մէկը կանգ առաւ մի ձեռքով ցախաւելին լին-
լով, միւսով լայնեզր զլիսրկը ճակատից վեր քշեց ու յօնքերը
պլստտելով գիմեց ընկերոջը.

— Ի՛նչ, Հայնցլ, չե՞ս լսում, շնասիրը *) մի դէսը տուր է:

— Հա՛, լինչպէս չէ, դէ՛շ, էլի ծարաւեցիր:

— Չէ, լինչ ծարաւ, պատասխանեց Հանսը, — արիւնս սնո-
չում է, սառչում. հօ գիտես, ծերուկներս որ կոճում ենք,
տաքանալու համար է:

— Լա՛ւ, թէ որ այդպէս է, դեռ սպասիր, իմ բաժինս ա-

*) Օղի տեսակ:

ռաջ կոնծեմ. եթէ ոչ՝ ինձ հօ բան չես թողնիլ: Աչքածակն
ես ո՛ր:

Այս ասելով վերջինս, կիսաշիշը ծոցի խորքերից դուր-
դուրանքով քաշաքաշ դուրս հանեց, աչքերը պղտացնելով այս
ու այն կողմ դադտադողի նայեց, երեսը պատին դարձրեց ու
կուշտ կուշտ ծծել սկսեց: Խեղճ Հանսի թուքը վազում էր ի
տես այդ հմայիչ երևույթի. ձեռքները լուսահատութիւնից թու-
լացան, ցախաւելը վալը ձգեց ու կաղի կաղ լնլլընդալով վրայ
հասաւ: Ընկերոջ ձեռքից շիշը խլելն ու մինչև տակը ծծելը
մէկ եղաւ:

— Օխա՛շ, դուրացայ, — իր հրճանքն արտայայտեց Հանսը,
միւս ձեռքը փոքրին դնելով և ապա ինքնիրան շտապով փող-
վեց, շիշը ծոցը խոթեց, որ անցորդներից տեսնող չըլինի: Այս
անգամ էլ շիշը լցնել տալու հերթը իրանն էր: Ապա երկու
հաւատարիմ ընկերները նոր ոյժ առած՝ դռնունակ սրտով
իրանց դորձը շարունակեցին:

— Տեսնո՞ւմ ես, ասում էր մի ներքին ձայն մեր տատա-
մսոտ ուսանողին. տեսնո՞ւմ ես, թէ ինչպէս մարդկութեան այս
ամենաթուլ տարրերի ոյժն էլ քաղաքակիրթ աշխարհում դու-
ջի կորչում: Այս մարդկիւր թէ՛ն կրիայի պէս են շարժւում, ա-
ւելի հանգստանում են՝ քան զործում և կարծես թէ ոչինչ
բան առաջ չեն տանում, բայց և այնպէս հասարակութիւնը
այդ էլ չի արհամարհում: Պետութիւնը իր մեծ անխը դարձ-
անելու համար այսպիսի չնչին ոյժերից էլ է օգուտ քաղում:
Մինչդեռ, եթէ այդպիսիները մուրացկանութեան գիմէին, ո՛ր-
քան ծանր բեռ պիտի դառնային հասարակութեանը և ո՛րքան
ծանր օրեր պիտի տեսնէին այդ խեղճուկները:

— Ո՛չ, ո՛չ, ես պէտք է զրիչ ձեռք առնեմ. խրախուսելով
ասեց Հրաչեան համարեա լսելի ձայնով: Հեռո՛ւ տարակուսանք,
հեռու լուսահատութիւն: Ո՛չ մի բան բնութեան մէջ չի ար-
համարւում, ո՛չ մի բան անհետեւանք չի մնում:

Այս խօսքերի վրայ նրա միտքը դարձաւ դէպի նրան
զբաղեցնող խնդրի բուն իմաստը՝ մի հին ազգի կեանքի յարա-
տեւութեան խնդիրը: Ի՞նչպէս լուծես այս ծանրակշիւ խնդիրը,

մտածում էր նա, երբ շրջապատ ազդեցիկ տարրերը յարատև փոփոխութեան ենթակալ են և շնորհիւ ժամանակակից ու ապագայ հաղորդակցութեան աներևակայելի միջոցներին՝ մեծ ու աւելի լուսաւոր ազդերի կուտուրական ազդեցութիւնը կարող է աներազելի չափերի հասնել: «Բայց, ոչ յարեց նա, ամեն բան սահման ունի և փոքր ազդերն էլ, եթէ չեն ուղում կամաւ մեռնել, կարող պիտի լինեն ժառանգական ու նոյն իսկ ստացական քաղաքակրթիչ նորանոր ոյժերի շնորհիւ նորանոր միջոցներ հնարել իրանց զոյւթիւնը պաշտպանելու համար»: Զգացմունքները կրկին գրոհ տուին. նրա կուրծքը դետի նման վարարեց, սիրտն այնպէս ուժգին բաբախիլ սկսեց, որ կարծես լսելի լինէր տրոփիւնը: Վճռական վայրկեանն էր: Փայփայլած սիրասուն իդէան լոյս աշխարհ էր դիմում: Երիտասարդի ձեռքն անկարող եղաւ ալլելս ընդդիմանալու. պէտք է գրիչ վեր առնէր՝ այդ տենգային դրութեանը վերջ տալու համար:

Առաջագրած աշխատասիրութեան ծրագիրն էլ արդէն պարատ էր: Զատ ճիգ էր թափել՝ նիւթերը կարգի բերելու՝ իր հիմնական իդէային ծառայեցնելու համար: Պատմական ու բնասպատմական նորագոյն հետազոտութեանց արդիւնքները՝ պատմական ժամանակակից տեսութիւնները՝ Գարւին—Հէքելեան թէօրիայի հիմնական գաղափարների հետ կշռատուրեան մէջ էր գնում, էանդրափիային էր օգնութեան դիմում, զուգակշռում էր ժողովուրդների կեանքի կերպարանափոխող, առաջնորդող նման ու հակադիր ոյժերը՝ իր հիմնական իդէային ծառայեցնելու և եզրակացութիւններ հանելու համար: Երբ այդ աշխատութեանց ժամանակ նրա պառաւիկ տանտիկինը ներս գալով աեսնում էր իր սիրելի շտուդէնտի *) առջև այն բազմաթիւ թերթիկները, ակնածութեամբ մատի ծայրերի վրայ էր փոխում իր առանց այն էլ դանդաղ ու երերուն քայլերը՝ յափշտակած Հրաչեային չըսթափեցնելու համար: Զատ անգամ էր պատահում, որ ուսանողը աչքերը սեւեռած, մաադիր, անթարթ նայում էր ու նայում և հարկադրում խեղճ պառաւիկին՝ ասածը նորից ու նորից կրկնելու: Միշտ միևնույն

*) Ուսանող:

լուրջ, միշտ միևնույն հանդարտ տրամադրութեան մէջ էր նա: Միայն այն օրը, երբ մեր Հրաչեան վերջապէս բախտ ունեցաւ նազելի Մաթիլդայի հետ ծանօթանալու, նա տանտիկնոջ հետաքրքիր աչքերին բոլորովին կերպարանափոխւած երևաց: Ուսանողն այդ երեկոյ մի երգ մըմնջալով մտաւ սենեակ: Տիկին Սպիցը խրախուսեց և վառարանին նայելու պատրուակով՝ մըտաւ ներս, այդ իր կարծիքով, անհասկանալի մարդուց վերջապէս մի քիչ բան հասկանալու դիտաւորութեամբ:

— Բարի երեկոյ, պ. Ռափայէլեան, — ասաց նա, — շատ վաղուց է որ ես ժպիտ չէի տեսել ձեր երեսին. կարծես աշխարհի ցաւը ձեզ են տուել. բայց այսօր, ո՛հ, այսօր, ի հաբկէ, այլ բան է. դուք զիտէք, թէ ես ո՞րչափ ուրախացայ:

— Իրաւունք ունիք, տիկին Սպից. այն վաղ էր, որ ժպիտն երեսիցս պակաս չէր, իսկ այժմ երբ ես տանն եմ լինում, ապագայի խոհերով դրադւած, այլ կերպ էլ չի լինիլ: Այնուամենայնիւ զարճութիւններից ես այնքան էլ փախչողը չեմ:

— Այո՛, այո՛, մանաւանդ վերջին շամանակներս: Ես հրրճւանքով պատմում եմ դրացիներին, որ մեր «շաուղէնտը» փոխւել է, որ նա իր ընկերութեան մէջ այս ծննդեան երեկոյթին մինչև անգամ «ծեր պապիկի» դերն է կատարել: Չէ՞ որ այն դիմակը, դուքսը նորերս ձեր մահճակալի վրայ թափած տեսայ:

— Ահիշտ է, տիկին Սպից, — յարեց Հրաչեան ժպտալով ու մեքենաբար բացեց ձեռքի դիրքը:

— Օ՛հ, ուրեմն հեռանամ. դիտեց պառաւիկը — եթէ ոչ պ. Ռափայէլեանն ինձ շատախօս կըհամարի: Ասելն ու դուռը բանալն ու անհետանալը մէկ եղաւ:

Բայց այսօր մեր ուսանողը հեռաքննին տանտիկնոջն ուղակի տարօրինակ էր երևում: Երդեօք հիւանդ է նա. մտածում էր գորովալից պառաւիկը. ինչո՞ւ է խեղճն այդպէս գոյն տալիս, գոյն առնում: Թերեւս տխուր լուր է ստացել հայրենիքից: Չէ՛, չէ՛, լաւ է հեռանամ, դուցէ անտեղի հարցապընդումներով նրան տհաճութիւն պատճառեմ. վճռեց նա ու մի

վշտահար ակնարկ ձգելով իր սիրելու վրայ՝ սուս ու փուս դուրս ելաւ:

Հրաչեան արդէն զրել էր իր զրւածքի ճակատին՝ «Հայ-ութիւնը իբրեւ քաղաքակրթական կենսունակ տարր մարդկային ազգի մէջ» և երկու թերթ էլ լցրել էր: Նա հետզհետէ աւելի ու աւելի թափանցում էր թէմայի ճիւղաւորութեանց խորքերի մէջ: Ուսանողին այնպէս էր թւում, թէ ինքը մի մութ անտառ է մտել, մերթ համարձակ, մերթ խարխափելով է քայլերը փոխում. բայց մտայնորդ գնում էր ու գնում՝ առանց յետ նայելու: Վախենում էր արդեօք յետ նայելու, իրան ներկայացած սիրելի պատկերը վերաստուգելու:

Բայց յանկարծ մտքերի թելն ընդհատւեց: Ֆիւրստէնդրաբով դոյզ դոյզ շարւած անցնում էր Բուրշընշաֆա Տետոնիա ընկերութիւնը: Ուսանողները քայլերդով վերադառնում էին շրջակայ «գարեջրաղիւղերի» մէկից, Յիզընհայնից, ուր ժամերով կոնծելուց յետոյ՝ հիմա իրանց ժողովարանն էին վերադառնում՝ նոյն գործը շարունակելու համար: «Վայ այն ուսանողին, — երգում էին նրանք, որ չըզիտէ թէ ինչ է կեանքի նպատակը և այս րոպէիս տանը խծկւած, ուռած գլխով զիտութեանը ծառայութիւն մատուցանել է ուզում: Ու աստ՝

Տի-րա-տա չինտրա, տի-րա-տա չինտրա,

Տի-րա-տա չինտրա, տի-րա-տա չինտրա...

Անիմատ րեֆրէնն կրկնելով անցան հեռացան:

Այս անհոգ մարդկանց արագ քայլերդը քանի գնաց նւագեց ու անխելի դառաւ: Հրաչեան վերկացաւ և նրա աչքովն ընկան հանդիպակաց տան անկիւնում խփւած թիթեղի վրայի Stud. nihil խօսքերը: Նախկին ուսանողի անւան ու ազգանւան ասի արձանագրւած այս բառերը փախիլում էին լապտերի լոյսից: Ենայի շատ տների պատերի վրայ այսպէս լիշատակւած էին Գէօթէի, Զիլլէրի, Օկնի և ուրիշ հռչակաւոր անուններ, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ այդ մարդիկը, իբրեւ ուսանող կամ ուսուցչապետ՝ շատ տարիներ առաջ բնակելիս են եղել այդ տներում: Բայց հանդիպակաց աախտակի արձանագրութիւնն այս րոպէիս շատ զբաւեց հայ ուստնողի ուշադրու-

թիւնը: Ահա այս մարդու անունն էլ նրանով է յաւերժացել, մտածում էր Հրաչեան, որ քառասուն տարի շարունակ ուսանողութիւն է արել և ոչինչ է ուսել: Այս լիշատակարանի մէջ արդեօք՝ ինչ խորհուրդ կայ: Յրանի՛ քեզ, որ համբերութիւն ես ունեցել համարեա կէս դար ուսանողական միամիտ կեանք վարելու, միայն իդէալների ջինջ աշխարհում դեղերելով, թիթեռնիկի պէս գիտութեան միայն անոյշ ծաղիկների հիւթերն համտես անելով՝ առանց իրական կեանք մտնելու տենչով տողորելու, առանց դործելու, մաքառելու անձկալի սպասման մէջ լինելու: Միթէ քոնը չէր խելքը. միթէ դուր չէ մեր սոսկական մաքառումը, այդ իդէալները իրագործելու գիտաւորութիւնը: Բայց ոչ. հեռու վարանում. եթէ ներկայումս մենք մեր նպատակներին չըհասնենք էլ կամ մասամբ հասնենք, միթէ ներկայ սերունդի ցանած սերմերը ապագայի համար էլ կորած պէտք է համարւին: Մեր կեանքը կարող է աւելի ալլասեռւել, անշարժութեան մոտնւել, բայց կըմնայ զրականութիւնը, նրա ոյժերի ազնւագոյն պտուղը՝ նպաստաւոր ուղամաններում, նորից բողբոջելու բնատուր ձգտումներով:

Ու Հրաչեան նորից զրիչ վեր առաւ: Ժամերն անցնում էին ժամերի ետեւից. եղաւ կէս գիշեր, բայց նա դեռ շարունակում էր ու շարունակում: Արդէն շատ ուշ էր: Խստաշունչ հոգմը մոնչում էր դուրսը: Վառարանը վաղուց հանգել էր: Հրաչեայի դողը բռնեց, բայց նա կարծես ոչինչ չէր զգում. զեղուն մտքերի հոսանքը ուստնողին անընդհատ յառաջ էր մղում. նա և՛ դրում էր և՛ դողում: Վերջապէս երբ բոլորովին ուժասպառւեց, ելաւ ու սրթսրթալով մտաւ անկողին: Ուղեղի սաստիկ լարումից, մարմնի պաղելուց, Հրաչեային այդ գիշեր քունը երկար ժամանակ մօտ չ'եկաւ: Միայն լուսադէմին էր, որ նրա նւաղած մարմինը մի քիչ հանգիստ առաւ:

Առաւօտեան սովորականից ուշ գլուխը բարձրացրեց և զգաց որ ծանրացել է, ցաւում է. բայց տեսնելով որ արդէն ուշ է, աշակերտական կեանքից մնացած բարակ վերարկուն հագնելով՝ շտապեց համարաբան: Դուրսը ոտից զլուխ սարսուռ զգաց, բայց կարեւորութիւն չտես: Դասախօսութեան հէնց

սկզբում ամբողջ մարմնով ցնցւեց, ապա երբ ժամը լրացաւ, սաստիկ ուժասպառութիւն զգաց: Աթոռ ոտները կարծես ալլաւ չէին ուղում հնազանդել: Առանձին ճիգ թափեց, մի կերպ տուն հասաւ ու անկողնի վրայ փուլեց: Ճաշի ժամանակն անցնում էր, բայց նրա սենեակում խորին լուռութիւն էր տիրում: Այս ինչ է, մտահոգութեամբ հարցրեց ինքն իրան տանտիկինը. այսօր իմ հրաչն երեւի այնքան է խորասուզել, որ քաղցն էլ է մոռացել: Տիկին Օսկիցի համբերութիւնը վերջապէս հատաւ. նա դուռը կամացուկ բացեց ու ներս մտաւ: Եւ ինչ. իր սիրելին առանց հանելու պառկած վերմակի վրայ, իսկ երեսը մեռելային տփուռութիւն առած:

— Պարոն Ռափայէլեան, — ձայնեց նա լուշիկ, պարոն Ռափայէլեան:

— Մի քիչ տկար եմ, — սթափւեց հիւանդը և նւաղած ձայնով ասաց:

— Բայց դուք ինձ շատ անհանգիստ էք երևում, երթամ բժիշկ բերեմ:

— Ո՛չ, ո՛չ, շնորհակալ եմ, կանցնի:

Հոգածու տանտիկինը՝ տարակուսանքով դուրս ելաւ: Հրաչեան շատ զգացւեց: Առաջին անգամն էր որ երիտասարդական հասակում հիւանդացել էր: Մանկական հասակում սիրելի մայրիկն էր, որ տխուր դէմքով սնարին մօտեցաւ և իր թաթիկներն ափերի մէջ առնելով զուրգուրաց. հիմա օտար երկրում այս պառաւիկն էր, որ մօր դերն էր ստանձնել: Հազար ու մի ենթադրութիւններ, մի թին նախազգացումներ սլացան նրա ուժասպառ ուղեղի միջով: Նա ահ ու դողով մտածում էր, որ կարող էր մեռնել՝ առանց մի անգամ էլ սիրելի հայրենիքը, ծնողներին ու Մաթիլդային տեսնելու: Ո՛հ, միթէ այսպէս շուտ կարող է մարդ անհետանալ, իր բոլոր-բոլոր կապերը խզել աշխարհի հետ: Որքան որ անհասանելի էր երևում նրան այդ անէացման զաղափարը, նոյնքան էլ աւելի սարսափելի էր նա: Չաա չանցած՝ ահա նրա սենեակը մտան Սմբատեանն ու բուլղարացի Պետրովը՝ ճաշարանում բաւականին ըսպասելուց յետոյ: Հայ ընկերն ուրախ զւարթ գտնեց.

— Օ՛հ, տեսա՞ր դու, ահա թէ ինչ է նշանակում ֆիլիսոփայութիւն, ահա թէ ինչ է զիշերը՝ ցերեկ շինելը: Ի՞նչ շահ: Զօրով ուղում ես իմաստութեան ծայրը հասնիլ, հա՛:

— Վեր կաց է, հրաչ, ախր ինչ ժամանակ է քնելու, ընդմիջեց Պետրովը, — տղերքն սպասում են. չէ՞ որ Լիխտնհայն պիտի երթալինք զբօսնելու և մի քիչ էլ կոկորդներօ թրջելու:

— Տղերք, լաւ չեմ զգում ինձ. ասեց Հրաչեան կարմրաւորած աչքերը բանալով:

Ընկերների տրամադրութիւնն իսկոյն փոխւեց: Բժիշկ Պետրովը հիւանդի զարկերակը անտղեց: Սմբատեանը ձեռքը նրա ճակատին դրեց. տեսան, որ շատ կասկածելի է հիւանդի դրութիւնը: Բայց որովհետեւ նա պառկած տեղը առանձին բան չէր զգում, ընկերների առաջարկութիւնն էլ բժիշկ բերելու մասին՝ մերժեց: Իսկ հետեւեալ առաւօտ, երբ նա անկողնից ելնելով հագնել էր ուղում, յանկարծ աչքերը մթագնեցին ու հիւանդը թափով ընկաւ մահճակալի վրայ: Տանտիկինը մահճակալի շուրջը լսեց. լսելուն պէս նեղս վազեց և երբ իր «շտուդէնտին» այդ դրութեան մէջ տեսաւ, մայրական քնքշանքով մօտեցաւ նրան, ծածկեց ու իսկոյն բժշկի վազեց: Համալսարանի բժշկանոցի ընթերականերից մէկը վրայ հասաւ, հիւանդին քննեց ու ասպարեց անմիջապէս հիւանդանոց փոխադրել: Հիւանդի աչքերը մի րոպէ բացւեցին, նա իր հայրենակցի հասցէն զրեց ու նորից բարձի վրայ ընկաւ: Ընկերն այս բօթն առնելուն պէս դէպի մեծ հիւրանոցը վազեց, հանրակառքը (ուրիշ կառքեր չըկալին Ենայում) լծել տւեց ու շտապով տեղ հասաւ: Քառորդ ժամ յետոյ Հրաչեան արդէն պառկած էր հիւանդանոցում: Ու՛սացապետն իր ընթերակալ ուսանողների խմբակով երեկոյեան մտաւ նաև այս ննջարանը ու տեսնելով որ վտանգաւոր ժանտատեհ (աիֆ) է սկսւում, կարգադրեց անմիջապէս առանձնացնել:

Երեկոյեան մօտ էր: Մթնշաղը հետզհետէ կոխում էր. Հրաչեայի տոչորումը սասականում էր, նրա երեւակայութիւնն արդէն վառւել էր, երբ ականջին հասաւ այդ օրը հիւանդանոցում վախճանածի լուղար՝ լաւորութեան մահազոյժ զանգակի

Հիւանդը ցնցւեց, հեծկլտաց, կողկողազին արցունք թափեց: Նա լռիկ մնջիկ արտասուում էր իր փափալած ապաղան, իր խեղճ ծնողներին ու սրտի սիրած Մաթիլդային: Աղա Հրաչեայի ջղերը թուլացան, մի քիչ թեթևութիւն զգաց ու շտապով արտասուքը սրբեց, երբ նրբանցքում ոտնաձայն լսեց: Նախ ապաստաւորն եկաւ, լապտերը վառեց, ապա գթութեան քոյրը, որին հիւանդի հրատապ կերպարանքը մատնեց, որ նա մտատանջութեան ծանր ժամեր է անցկացրել: Նա կարդաց Հր-

—Ա՛խ, է սէր Առտուծոյ, հա՛յ մարդիկ, կենդանի-կենդանի հողին մի՛ տաք իմ ջահէկ-ջիւան կեանքս, մի խաւարեցնէք

իմ արևս... ես շնչում եմ դեռ, մեղք եմ, ապրել եմ ուզում, ձեր ցաւերին դարման անել եմ ուզում:

Բայց չեն լսում ու չեն: Սարսափահար ղեղձուկներն էլ կորցրել են իրանց գլուխը: Ահա և չւանների սարսափելի, խր-շրտուքը... պատէ պատ դարներով վայր են իջեցնում... Հոգին են տալիս... Հիւանդը լսում է արդէն, թէ ինչպէս հոգր վայր է թափւում, թէ ինչպէս հոգի խոշոր-խոշոր կոշկոռները ընկնում են իր երեսին, կրծքին, արիւնլալ անում...

— Յ՛հ, դու թ ունեցէք... — մի անգամ էլ ուժգնապէս զոչեց հիւանդը... ոգի, ուժ տուր ինձ, ձայնեց նա և մահճակալից վեր ցաակեց աշնալիսի սաստիկ ցնցումով, որ եթէ սպասաւորը հէնց նոյն վայրկեանին նրան բռնած չըլինէր, վայր պիտի տա-պալէր:

— Այ, ալ, ալ, ինեղձ երիտասարդ, — հառաչեց զթուլթեան քոյրը և արտասաւից աչքերը թաշկինակով ծածկեց: Նա ող-բում էր սիրելի յոյսերով տողորւած ուսանողի կեանքը: Ուսուց-չապետը ներս մտաւ, գլուխը թափ տւեց ու կարգադրեց զովա-րար միջոցները սառսկացնել ու անընդհատ շարունակել:

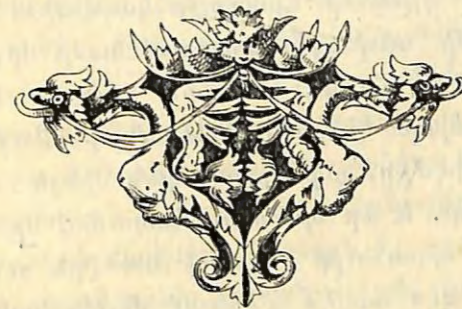
Մի քանի օր լետոյ, երբ Հրաչեայի ընկերները մի անգամ էլ հիւանդանոց եկան հիւանդի վիճակի մասին տեղեկութիւն ստանալու, զթուլթեան քոյրը սանդուղքի վրայ նրանց գէմն ելնելով ուրախ-ուրախ հաղորդեց, որ վտանգն անցած կարելի է համարել: Բայց Հրաչեան տեսնելով որ իր ընկերներին ներս չեն թողնում, հասկացել էր որ իր հիւանդութիւնը վարակիչ, վտանգաւոր բան է: Նոյն երեկոյ հիւանդին դարձեալ սաշա-րեցին միջին զգացմունքները. տոչորանքն առաւ նրա հպարտ սիրտը: Հրաչեան չքնաղ զթուլթեան քրոջը յուշիկ ինդրեց մօտենալ իր սնարին և սրտակտուր ձայնով իր խոստովանանքն ալսալէս սկսեց.

— Ա՛խ, սիրելի քոյրիկ, ես մեռնելու եմ: Դուք որ տղ-քան գորովով խնամք էիք տաւում թշւառիս կեանքի վերջին օրերում, պաղատում եմ կատարեցէք նաև իմ վերջին սիրելի

կողմը: Հայրենակիցներին ասացէք, որ ղիտեմ, նրանք միւս ըն-կերներին հետ թույլ չեն տալ որ ինձ օտար երկրում անտէր, անտիրականի պէս թաղեն, բայց չըմուռնան բանալ յուշա-տետրս, հանել կապուտակ «Ինձ մի մոռանար» ծաղիկը և դը-նել սրտիս վրայ: Գերեզմանիս վրայ՝ մի սև խաչ՝ «Հալ ուսա-նող Հրաչեան» արձանագրութեամբ: Ահա և վերջացաւ իմ կը-տակը: Այ՛ն... բայց ո՛չ, ո՛չ. դեռ որքան բան կայ... յուշա-տետրս, դրածքիս ապագան, որի վրայ աշնքան դուրդուրացել էմ... թող իմ հայրենակիցներն իմ պակասն էլ լցուցանեն, թող...

Հիւանդը ուժասպառւեց, նորից թմրութիւն եկաւ վրան, երազների մէջ տար ու բեր եղաւ: Բայց միւս առաւօտ նա ա-ւելի կազդուրւած էր: Վտանգն անցաւ բոլորովին: Նրա գերեզ-մանը Գերմանիայում չէր որ պիտի փորւէր:

Յ. Տէր Միրաքեան



Ա Ր Ի Ե Ս Տ Ի Է Ջ Ե Ր

ԼԻՈՆԱՐԴՑ ԴԱ ՎԻՆՉԻՒ «Ս. ՅՈՂԱՆՆԵՒՍԸ» 1)



Եփ-սե խորքի մը մէջէն, զեղնորակ իրան մը զուրս կ'ելլէ, խաւարէն ծնող երեւոյթի մը պէս: Վրդովիչ էակ մըն է, անորոշ սեռով, այն որձևէդի տարտամ զէմքերէն զոր Վինչիի մէջ կը դտնենք առաջին անգամ և որոնք մեր դարավերջին նոր-միտարքական նկարիչներուն, Պրըն-Ճոնսին կամ Դիւսթալ Մուռլին, զլիսաւոր հրապուրը կազմեցին: Միտը, մզտացած ոսկեգօծումի անվալ խարտիշութեամբ մը, հին մեղրամոմի դոյն մըն է առած, մահաւան դոյն մը զրեթէ՝ որուն տակ սակայն ներոյթ կենսականութեան մը ամուր լեցունութիւնը կը զգացուի: Դէմքը, զոր կը պաշարեն մինչև ուսերն ինկած մութ-շէկ մագեր, և որ պաշտելի հակումով մը դէպի աջ ուսը կը ծռի, այն նրբանուրը շնորհով ձևածիրն ունի, որ «Պուրմիթիֆներուն» մէջ արդէն կ'երևայ՝ մասնկունակ ու զեռ միտմիտ, և զոր Վինչի աստուածային կատարելութեան մը հասցուց: Վերէն եկած լոյս մը ճակատը կը ճերմկցնէ, ստերի մէջ կը ձգէ աչքերը, մեղմօրէն ուռած այտերուն վրայ քաղցր ցուք մը կը դնէ, քթին ձիգ ու բարակ զիծը կը շեշտէ, բերնին երկու անկիւնները փոսիկներ կը փորէ և, հետզհետէ նւաղկոտ, դունչիւ վրայ թեթեւ նշույլ մը սահեցնելով կը մարի: Չախ ձեռքը որ կուրծքին վրայ վեր բըռնէ կէս մէջքէն վար ինկած ստեղծվե-

1) Փարիզ, Լուվրի Մուսէօնին մէջ:

րարկուն, խաչ մը կը կրէ որ մինչև գլխէն վեր կը բարձրանայ մութին մէջ. և աջ ձեռքը, վեհաշուք վերամբարձումով մը, դէպի երկինք կը ցցուի, ցուցամատը՝ ուղղաձիգ՝ անտես բարձունք մը մատնանիշ ընելով:

Եւ ասիկա կենդանադիր մը չէ, հակառակ պատմական անունին որով հեղինակն այդ դէմքը նշանակեր է: Բացի ստեղծու խաչէն, ոչինչ՝ այս տարօրինակ նկարին մէջ՝ Աւետարանին ս. Յովհաննէսը կը լիշեցնէ:

—Ասի Էակն է որ ամեն բան խուղարկեր է, որ ամբողջ ցաւը և ամբողջ աղտն ալ տեսեր ու քննէր է մեր կեանքին ու մեր հոգիին մէջ, և որ, զիտցողին մեկամաղձիկ ժպիտովը,

մատը դէպի վեր, դէպի Մութը, դէպի Անճանթը կ'երկնցնէ, մինչդեռ իր միւս ձեռքը երկիւղածօրէն իր ուսն ի վեր կը բարձրացնէ խաչը, նւիրական նշանը միակ ճշմարիտ ու միակ ազնիւ բանին, Տառապանքին: Իր տէքերը, որոնց նալածքը, երազուն շլութեան մը մէջ պաղած, անհունի մէջ աարտոյնած անբացատրելի տրտմութիւնով մը ծանրաբեռն կը թւի, զիրենք սքօղող ստերին մէջէն՝ խորհուրդներու սրբավայրի մը լուսամուտներն են կարծես՝ իրական կեանքին գուհիկ խեղճութեանը վրայ ահամայ, զգաւնքով բացւած: Աւ շրթները, իրենց դերմարդկային անուշութեամբ կ'որացած աղեղին մէջ, այն մոգտկան ծալքն ունին զոր Վինչի իր հոգիէն ստեղծեց, և որ անսահման զթութեան մը ժպիտն է՝ թաղծագին հեղնութիւնով մը սրւած:

Ասի նոյն ինքն մարդկային միտքն է, որ երկնավէժ հրեշտակի այս կրկնապէս ազնիւ դէմքն առած, համայնապարփակ աղջամուղջէն կ'անջատուի, և իր դարաւոր խուղարկութեանց ու խօկմանցը մէջ՝ իրերուն ունայնութիւնն հասկացած, ինք իր վրայ և ամեն բանի վրայ կարեկցող ու դառնացած համակերօլութեամբ մը՝ միամիտ ու ցաւադին ամբոխներուն ցոյց կուտայ իր մատովը անմատչելի կատարը ուրկից Երջանկութիւնը երբէք չիջաւ, բայց ուր Յոյսը միշտ պիտի պլլալայ:

Արշակ Զօպանեան

Ե Ր Ա Ձ

(Եւէր Թմբատ Շահադիզի 35-ամեայ յոյեկամին)

Սարսափելի երազ տեսայ այս գիշեր...

Ամա Իմանուէլ



Եւ դու դեռ հաւատում ես, դեռ չես կտրել քո յօյր: Բայց ի՞նչ. դու միշտ պատկանել ես այն իդէալիստների շարքին, որոնց սկիւ, խաբուսիկ ցնորքներն ու երազները չեն կարողացել փշրել նոյն իսկ իրականութիւնը, մերկ, սոսկ իրականութիւնը... Զարմանում եմ. միթէ կեանքը քեզ քիչ ապացոյցներ, քիչ փաստեր երեւան հանց. փաստեր, որոնք խօսում են ընդդէմ քո կարծիքների և համոզմունքների...

Այդպէս էր ասում իմ ամենամօտ ընկեր ու բարեկամ բրժիշկ Ասլանեանցը, որ յուզւած, կրքոտ ձայնով և վառելով ծրխաքարը, սկսել էր ծալրէ ի ծալր չափել սենեակս:

Երեկոյ էր. մութն արդէն սկսել էր քողաւորել սենեակիս հեռաւոր անկիւնները և պատուհանի մօտ տղօտ լոյսը դեռ շարունակում էր կուել խաւարի հետ:

Ընդհատւած խօսակցութիւնը կրկին շարունակեց:

— Ենթադրենք, Սրշակ, որ ես իդէալիստ եմ. դա դեռ մահացու մեղք չէ. ի՞նչ արած. ամենքը խօ քեզ պէս յուստես լինելու չեն. ի՞նչի կընմանէր մեր՝ առանց այն էլ անշուք կեանքը, եթէ մարդս չունենար ատտուածային այն անդին պարզւել, որ կոչւում է յօյս. յօյսն է, որ սփոփում է մեր ցաւերը, տառապանքները. յօյսն է, որ կեանքի պատերազմում ճնշւած, անդօրացած մեր անդամներին տալիս է ոյժ, եռանդ. եռանդ ապրելու և կրկին ու կրկին տանելու կեանքի խաչը... Եւ դու

կամենում ես, որ ես այլ ևս չըլուսամ. բայց նա արմատացել է իմ մէջ. նա դարձել է համոզմունք...

— Համոզմունք. ծիծաղեց Ասլանեանցը, կանգ առնելով առաջ. համոզմունք. միթէ մարդկային համոզմունքները և կարծիքները դատապարտւած են յաւիտենական անշարժութեան: Միթէ դրանք անփոփոխ են. ի՞նչ տարօրինակ բան կըլինէր, եթէ ես ու դու այժմ, քարոզէինք այն, ինչ որ քարոզում էինք 10—15 տարի սրանից առաջ, երբ դեռ ուստնող էինք և ապրում էինք. լիշու՞մ ես, մեր աննման Լուիզա Կարլովնայի փոքրիկ տնակում. չէ, Գրիգոր, կեանքը, այդ միշտ փոփոխող կեանքը փոխում է և մարդու հայեացելէտերը, և՛ կարծիքները և՛ համոզմունքները. ինչ որ 10 տարի առաջ սև էր մեզ համար և տարօրինակ, այժմ նա սպիտակ է և բնական. օրինակ քեզ նոյն իսկ մեր հողագնդի օրգանական կեանքը, որի կազմակերպութիւնը ըսպէ առ ըսպէ ենթարկւում է պէս-պէս և անվերջ փոփոխութիւնների. հաւատա՞ ինձ, ես չեմ սխալւում:

— Ընդհակառակը, չարաչար սխալւում ես. դու համոզմունքների ձևակերպութիւնը ընդունում ես իբրև օրգանական փոփոխութիւն. մի ինչ որ ճշմարտութիւն, ակսիօմա, կարծիք կամ համոզմունք, եթէ միայն աճում է և զարգանում կանոնաւորապէս, երբէք կարող չէ փոխել, ձևակերպւել. սևը երբէք կարող չէ փոխւել, ձևակերպւել. սևը երբէք չէ դառնում սպիտակ. համոզմունքը, որ փորձերի, մի ահագին շարք փորձերի և դիտողութեան զուժարն է, ձուլւելով կեանքի ամեն տեսակ փորձերում, շփւելով նրա հաղար և մի հանդամանքտեսակ փորձերում, շփւելով նրա հաղար և մի հանդամանքտեսակ փորձերում, աւելի լիակատար և մօտ զուտ ճշմարտութեան. յետագայ համոզմունքը նոր երևոյթ չէ ինքն ըստ ինքեան, այլ միայն նախընթացի ձևափոխութիւնը: Հիմքը և բաղադրութիւնը մնում են առ միշտ միևնոյնը...

Սրշակը կանգնած էր առաջիւս և լսում էր ինձ. միայն նրա սուր, միշտ շարժուն աչքերը հաղիւհաղ նկատելի կերպով ժպտում էին. լայն մօսալի շրթունքների ծալքը այնպիսի արտայայտութիւն էր տալիս նրա ամբողջ երեսին, կարծես մի

ինչ որ ներողամիտ համբերութեամբ լսում լինէր ինձ, չըկամենալով կտրել խօսքս և դրանով վիշաւորել:

Այդ ժպիտը զայրացրեց ինձ. լուեցի և սկսեցի գիտել պատից կախ արած նկարը, ուր ծովը շատ էր նմանում երկնակամարի, իսկ վերջինը իր ամպերով՝ ալեկոծւող ծովի:

— Լաւ... Թող այդպէս լինի. ընդմիջեց լուսթիւնը Աւլանեանցը, — այնուամենայնիւ մենք հեռացանք մեր բուն խրնդ-րից... Մեր խօսքը մեր ազդի մասին էր. իմ կարծիքով նա վաղուց վերջացրել է իր դերը աշխարհիս երեսին. մի երկու, երեք դար՝ և նա պարտաւորւած կը հեռանայ աշխարհային բեմից... մտաբերում ես... feci, quod potui, facierunt meliora potentes... ահա և հայերի այժմեան նշանաբանը... խօսմեան լուսնները, հռովմէացիք, եղիպտացիք, մի շարք ազդութիւններ, որոնց քաղաքակրթութիւնը, կուլտուրան աւելի բարձր էր, քան մեր խղճուկ, երկար դարերի ընթացքում չարաչար տառապող հայերին...

Աւլանեանցը տխուր ժպտաց.

— Ուրեմն դու դատաւարտում ես հայերին մահաւան:

— Այո:

Ոչինչ չըպատասխանեցի: Սենեակում տիրեց այն անախորժ, տխուր լուսթիւնը, որ միշտ ձանձրացնում, նեղացնում է խօսակիցներին:

Արշակը մօտեցաւ դրասեղանիս, վերցրեց այնտեղից հաղարանդամ արդէն անսած մի գիրք, մեքենայաբար թերթեց և նայելով պատի ժամացույցին՝ առաց.

— Իսկ ժամանակը ուշ է արդէն... ցտեսութիւն, Գրիգոր:

— Ո՞ւր ես շտապում... մնա... իօսենք մի քիչ:

— Ի դուր է. դա կըլինի բոլորովին անհետեւանք. դու կըսնդես քոնը, ես — իմը. առաջի անգամը խօսէ՞. իսկ ես այսօր մի քիչ վատ եմ զգում ինձ... զնամ հանգստանամ. բարի գիշեր, Գրիգոր:

— Բարի գիշեր, Արշակ:

Մնացի մենակ:

Ամեն ինչ լուռ էր շուրջս. միայն ժամացույցի անվերջ և

միակերպ «թիք-թաքն» էր, որ խանդարում էր այդ ձանձրալի լուսթիւնը: Այդ «թիք-թաքն» ազդում էր ինձ վրայ, լարում էր ջղերս, արձձի ծանրութեամբ իջնում էր գլխիս, որոտում էր ականջներումս և արձագանք էր տալիս շուտ-շուտ բաբախող սրտումս. այդ լուսթեան ներգործութեան տակ անգոր, լենեցի բազկաթուռիս, կուացրի գլուխս կրծքիս և ընկայ մտածութիւնների մէջ: Խառն ու շփոթ մտքեր պաշարեցին ինձ, և սկսեցի երազել: Լապտերի աղօտ լույսը մեծ շրջանակով ընկնում էր դրասեղանիս վրայ, երերուն ստերներով խաղում էր սալիտակին տուող առաստաղում և չըհասնելով սենեակիս հեռաւոր անկիւններին՝ թողնում էր այնտեղ ամեն ինչ կիսամութ խաւարում:

— Չէ... չէ... հաղարանդամ չէ... Արշակը սխալում է, անցաւ ուղեղովս. մենք ունենք իրաւունք ապրելու... դեռ հայը չէ կատարել այն ամենը, ինչ որ սահմանւած է նրան կառարելու. մեր ճրագը դեռ չէ մարել և ես հաւատում եմ, որ մի օր նրա լույսը կըլինի կըլաուի և կըլուսաւորէ մեզ... այո, ես հաւատում եմ, ես համոզւած եմ...

Բարձրացրի գլուխս, նայեցի շուրջս և կրկին այդ մաշող, տանջող լուսթիւնը պաշարեց ինձ իր պինդ ժանիքներով. ամբողջ կաղմաւածքիս մէջ զգացի թուլութիւն. ոչ ոյժ, ոչ եռանդ կար այդ բոպէին իմ մէջ. կարծես անձնատուր էի եղել անհուն ծովի հոսանքին և նրա ալիքները տանում էին, քշում էին ինձ հալածակ կամքիս՝ հեռու, հեռու: Դարձրի հայեացքս էին ինձ հալածակ կամքիս՝ հեռու, հեռու: Դարձրի հայեացքս պատից կախ արած գորգին և անշարժ, ապուշի նման, նախում էի նրա գոյնզգոյն նկարներին. միտքս և ուղեղս դադարել էին գործելուց. դարձել էի անզգայ. ոչինչ չէր հետաքրքրում ինձ, ոչինչ չէր զմայլեցնում. հոգիս թմրել և քնել էր: Այդ անշարժութիւնը, այդ տնդորրութիւնը սիրելի էր ինձ, վախենում էի փոխել գիրքս բազկաթուռում, վախենում էի շարժել և այդպիսով վերջ տալ dolce far niente-ին:

Աչքերիս կողերը սկսեցին ծանրանալ. կիսաքուն թմրութիւնը պաշարեց ինձ:

— Արշակը լուռեցաւ է... անցաւ ուղեղիս հեռաւոր ան-

կիւնում. նա չունի իդէալներ, դադարներ... ոչ... նա սը-
խալում է... Եւ զլուստ աւելի ևս կռացաւ կրծքիս վրայ:

Հազիւ հազ նկատում էի իմ առաջ, սեղանի վրայ դար-
սած առարկաները, լաստերը, լուսանկարները, դրքերը, պա-
տից կախ արած պատկերը — այդ ամենը պատած էր թանձր
մշուշով: Թափեցի վերջին ճիգս, լայն բաց արի աչքերս, մեքե-
նայաբար նայեցի շուրջս և կրկին ընկալ կիսաքուն թմրու-
թեան մէջ:

Սկսեցի մոռանալ ինձ...

Մեծ, լայն, անծայր, անվերջ անապատ:

Դեղնագոյն աւազը առատորէն փռւել է անհուն տարա-
ծութեան վրայ. դեղին է հողը, դեղին են մերկ ժայռերը, դե-
ղին է ողորմելի արօտը, որ տեղ-տեղ երևում է աւազի միջից.
դեղին է վերջապէս նոյն իսկ երկնակամարը, ուր լողում է ա-
նապատի կիղիչ արեւը. նրա ջերմ, այրող ճառագայթներից տա-
քացած օդը անշարժ է. երբեմն միայն սկսում է խաղալ երե-
րուն սաւերներով և կրկին ընկնում է անշարժութեան մէջ.
քամու թույլ, սնդոր ալիքը, որ ահա փչում է մի բույս, կոր-
չում է, անհետանում լայնատարած, մեռած անապատում. ոչ
մի նշույլ կեանքի և շարժողութեան: Փոքրիկ, ալիքաւոր բը-
լրակներ, անհուն անապատ, աւազ, կրկին բլրակներ, կրկին
աւազ և անվերջ, անծայր անապատ, չըկալ մի ձայն, չըկալ
ծպտուն. ամեն ինչ քնել է խոր, յաւիտենական քնով աշխար-
հիս այս մեծ, ահաւոր գերեզմանատան մէջ. և ես կամաց-կա-
մաց առաջ եմ գնում այդ անապատով: Աւազի հատերը սպի-
տակին են տալիս արևի ճառագայթների տակ, պսպլում են,
փայլում են և ծախտում աչքերս. մեքենայաբար փակում եմ
նրան, ընթանում առաջ և կրկին բանում. իսկ առաջիս ըն-
կած է նոյն անսպառ աւազի ալիքաւոր ծովը:

— Ե՞րբ է դրա վերջը, անցնում է մտքովս. շնչառութիւ-
նը ծանրանում է. զլուստ սաստիկ սկսում է ցաւել. արիւնս
խփում է երեսիս.

— Մի փոքր քամի, մի փոքր զով... շնչում եմ ես չորա-
ցած շրթունքներովս:

Եւ նայում եմ դեղնագոյն, կարծես խանձած երկնակա-
մարին, արևը թեքել է արևմուտքին. նրա վերջին, հրաժա-
րական ճառագայթները սկսել են ներկել անապատը և հորի-
զօնը՝ կարմրագոյն երկներանգ գոյներով. կարմրում է աւազը,
կարմրում են բլրակները, հեռում երևող ինչ որ անորոշ զը-
ծագրութիւնները, և արիւնոտ սաւանը կարծես սփռւում է
անապատի վրայ:

Օդը սկսում է քիչ զովանալ. կամաց-կամաց ցերեկայ լոյ-
սը տեղի է տալիս գիշերւայ խաւարին. երկինքը մթնում է,
ապա ամեն ինչ անհետանում է թանձր մթութեան մէջ:

Անապատը կրկին լուռ է: Եւ շարունակում եմ ուղիս:

Ու յանկարծ, հեռից ականջիս հասնում են խուլ, անորոշ
ձայներ. դռքա աղաղակներ չեն, ոչ, այդ ձայներն աւելի նման
են հառաչանքի, սրտատուփի հեծկտանքի:

Հտապում եմ և մի քանի բույսից մօտենում եմ մի ժայ-
ռի, որի զազաթին երևում են աւերակների խարխուլ, փշուր
մնացորդներ. ժայռի ստորոտին խռնւել է մի ամբոխ: Աստուած
իմ, ինչ ողորմելի ամբոխ է դա. համարեա կիսամերկ, հնամաշ
ցնցոտիներ հաղներին, դժգոյն, դալկացած երեսներ... ընկած են
գետին և աղիողորմ հառաչում. շատերը շղթայած են և եր-
կաթը մաշելով նրանց մարմինը, հասել է ոսկրներին. արիւ-
նաթաթախ վէրքերից հոսում է թարախը. դարեւս վիշտը,
հալածանքը, նեղութիւնն ու չարչարանքը քշել, տարել են
նրանց երեսից ծիծաղը, ժպիտը:

Նոյն իսկ դժոխքը կարող չէր լինել աւելի ահաւոր, ա-
ւելի սարսափելի, քան այս խեղճ ամբոխը. թշուառների հա-
ռաչանքները լցրել էին օդը. կաթնագոյն լուսնեակի լոյսը ա-
ւելի ևս ալլանդակում էր այս ահռելի տեսարանը: Ծերունի,
երեխայ, կին, երիտասարդ — այդ ամենը խռնւած էր բլրակի
ստորոտին և կատաղութեամբ փորելով աւազոտ հողը, կպցնում
էր իր ծարաւի չորացած շրթունքները խոնաւ գետինին: Սար-
սափած կտնդ եմ ունում:

— ԶՆՐ... ԶՆՐ... մի կաթիլ ջուր... մեռնում ենք ծառաւից. լսում են աղիողորմ մրմունջներ...

— ԶՆՐ... ԶՆՐ...

Հեռւում, լուսնեակի պսպղուն ճառագայթների տակ ցուում է անապատի դարդ — օտղիւր. նրա մակերևոյթը անդրադարձնում է իր մէջ ասողալից մութ կապուտակ երկինքը, լուսնեակը փայլում է շարժուղ, երեքուն Հիւլէներով. ամբոխը կարկառում է դէպի նա իր մերկ, թարախոտ ձեռքերը.

— ԶՆՐ... ԶՆՐ...

Սարսափիս կամաց-կամաց հետևում է կարեկցութիւն:

— Աստուած իմ, միթէ սրանք էլ ինձ նման մարդի՛կ են... ոչ... ոչ. կրկնում եմ ես ինքս ինձ և մօտենում անծանօթ թշուառներին: Նրանց աղերսալի հայեացքը ընկնում է վրաս և խորը թափանցում սիրտս:

— ԶՆՐ... ԶՆՐ... թոթովում է մի փոքրիկ, կիսամերկ երեխայ և իր նիհար, վատուժ ձեռքերով, փաթաթում է ծընկներին:

— Ո՞վ էք դուք... ինչու էք ընկել այս անապատը. հարցնում եմ իմ մօտ ընկած ծերունուն: Լսելով իմ ձայնը, վեր է կենում դետնից, լայն բաց է անում իր կարմրած, թարախոտ կոպերը, մոլորած աչքերով վախեցած, նայում է վերաս և կըրկին թեքում է ալեղարդ զլուխը կրծքին:

Այգալէս նայել, ինչպէս նայեց ինձ ծերունին, դիտեն միայն սարուկները:

— Մի վախենաք... վատութիւն ձեզ չեմ ցանկանում. Կ'օգնեմ ձեզ, ասացի ես:

— Օղնե՛լ մեզ... ոչ... ոչ... մոմաաց ծերունին և բարձրանալով դետնից՝ նստեց մի մեծ լերկ քարի վրայ: Լուսնեակն արդէն հեռացել էր հորիզոնից և լողում էր երկնակամարի պարզ, կապուտակ եթերքում:

— Ո՞վ էք դուք. կրկնեցի հարցս ես:

— Մենք... մենք... մեզ կանչում են «րախա». տէ՛ր, մենք խեղճ ենք, թշուառ... Աստուած դարձրել է մեզնից իր երեսը...

— Ո՞ւր էք ապրում դուք:

— Ահա, այստեղ: Եւ նա իր ոսկրոտ ձեռով ցոյց տւեց աւերակների քարուքանդ փլատակները:

— Ի՞նչու էք թշուառ ապա. հարցրի ես:

— Ի՞նչու... Եւ ծերունին տխուր նայեց երեսիս ու ապա բարձրացնելով աչքերը դէպի երկինք՝ ասաց դողդոջուն, սրտաճմլիկ ձայնով.

— Աստուած բարկացել է մեզ վրայ. մեր տանջանքները սարսափելի են, տէ՛ր, մեր դժոխքը այստեղ է, այս անապատում... մենք մեռնում ենք քաղցից, ծառաւից. անապատում շատ քիչ ջուր կայ:

— Ի՞նչպէս... իսկ այնտեղ... և ես ցոյց տւի հեռւի դետը:

— Ոչ, տէ՛ր, դա ջուր չէ, դա անապատի խարուսիկ երևոյթն է, որ աւելացնում է մեր տանջանքները... և ծանր սխալաշեց.

— Եւ վաղուց է, որ դուք այսպիսի դրութեան մէջ էք:

— Ամբողջ դարեր... Կար ժամանակ, երբ մենք էլ ապրում էինք աշխարհիս երեսին այնպէս, ինչպէս ապրում են ուրիշները: Այդ ժամանակն անցաւ, դնաց. կորուսինք մենք մեր մայրենի հողը. եկաւ ուրիշը, տիրեց այդ հողին և մենք դարձանք նրա հպատակը. մենք հաւատարիմ էինք մեր նոր տիրոջը, մենք խաղաղասէր էինք, մենք մխիթարում էինք նրանով, որ մեր տէրը թողնում է մեզ մեր հողերից մի մասը, մեր սուրբ եկեղեցին, մեր հաւատը: Անցան կրկին դարեր և ամեն ինչ փոխեցաւ. մեզ սկսեցին հալածել. մեզնից խլում էին մեր քրտնքով վաստակածը. մեզնից խլում էին մեր կանաչքը, մեր որդիքը, մեր աղջիկները...

Ծերունին մի րոպէ լռեց. անցեալի լիշողութիւնները երեսի վրդովեցին նրա հողին. նա ծածկեց իր երեսը ձեռներով ու սկսեց լուռ լալ. նրա երկար սաւերը երերում էր աւաղի վրայ:

— Յետոյ, շարունակեց նա մի քանի րոպէից — մեր վիճակը դարձաւ աւելի ևս վատթար. սկսեցին քանդել, սրբապղծել մեր եկեղեցիները. արիւնը լայն հոսանքով հոսաց մեր երկրում և եկեղեցիները. արիւնը լայն հոսանքով հոսաց մեր խեղճ վիճառողեց մեր մայրենի հողը. ոչ ոք չընկատեց մեր խեղճ վիճակը, ոչ ոք չ'օգնեց մեզ. ո՞ւմ ինչ փութ, որ աշխարհիս մի ան-

կիւնում, ուր բնութիւնը զրախտի է նմանում, ուր ամեն ինչ կարծես ստեղծւած է անդորր և բարեբախտ կեանք վարելու համար, մի ինչ որ ազգ տառապում է դարևոր լծի տակ, տընքում է, օրէց օր մաշւում, հալւում... Հրդեհեցին մեր զիւղերը, կողոպտեցին մեզ և վերջ ի վերջոյ սկսեցին մորթել. դարերով լուռ էինք մենք, դարերով մունջ էինք մենք. միայն աղօթքներէս մէջ խնդրում էինք Աստուծոց փրկութիւն. իսկ մեր Աստուածը դարձրել էր իր երեսը մեզնից, թողել էր մեզ... Կրկնապատկեցին մեր չարչարանքները, տառապանքները և մեր դարևոր համբերութիւնը հատաւ. մենք ոյժի և բռնութեան զէմ բանեցրինք ոյժ և բռնութիւն. մեզ խռովարար անւանեցին, քշեցին հայրենի հողից և ուղարկեցին այս անապատը. սա մեր գերեզմանն է. մեզ քշել են այստեղ մեռնելու և մենք մեռնում ենք քաղցից, ծարաւից... տէր, շատ քչերը մեզնից դեռ կենդանի են. կանցնեն աասնեակ տարիներ և ոչ մի «րայեա» չէ մնալու աշխարհիս երեսին: Մեր ճրագը կըմարի առ միշտ...

Ու լռեց: Լուռ էի և ես:

Լուսնեակը քողաւորեցաւ մուգ արձաշին ամպերով և ամբողջ անապատը իր բլրակներով, աւաղով, ժայռերով տառապող տմբոխով՝ կորաւ խաւարի մթութեան մէջ...

Ու զարթնեցի: Սառը քրտինքը թրջել էր ճակատս, մարմինս. սարսափած նայեցի շուրջս. վախում էի կրկին տեսնել այդ ահռելի, անվերջ, անծայր անապատը, այդ թշուառներին, լսել նրանց սրտաճմլիկ մըմունջները:

Բայց ոչ, սենեակումս էի. ահա լաղաբերս, դրասեղանս, ահա ժամացույցը իր անվերջ թիւք-թաքով, ահա թղթերս, գրքերս:

— Սարսափելի երազ, շշնջացի ես... Այդ ծերունին, նրա խօսքերը... Ինչպիսի աղիողորմ ձայնով նա արտասանեց իր վերջին խօսքերը:

— Մեր ճրագը կըմարի առ միշտ...

Եւ այդ իսկ ըսպէին, չըզիտեմ ինչու, մտաբերեցի մեր խօսակցութիւնը Ասլանեանցի հետ, նրա ախուր մարգարէութիւնը:

— Ցնորք է, երանգ, աշխատեցի ինքս ինձ հանգստացնել ու մարեցի լապտերս:

Ամբողջ գիշեր մնացի անքուն:

Ծերունու պատկերը չէր հեռանում ինձնից և ականջումս դեռ երկնար-երկնար հնչում էին նրա վերջին խօսքերը:

— Մեր ճրագը կըմարի առ միշտ...

Միայն լուսաբացին քնեցի՝ անհանգիստ, տենդային քնով...

Գ. Չուրար



ՓՕՌՍՈՒԽԻՆ ԱՒԱԳԸ *)

Դրաւասու, հոգաբարձու, բամբասարանի անդամ եւ
մանապարհորդ.



(Նոր-նախիջեւանի բարբառով)

Էտե՞, ասի Փօռսուի Աւագին, վերջը—վերջը
արժանի էդանր իտա զակուանից ասած տեղերը
տեսնելու—Հա՛. Հա՛ մարըտ լամ, Փօռսուի Աւագ,
զակուանիցալ կընացիր—Հա՛.

—Հա-պա չի-կը-նա-ցի, կաշին ալ առի,
ստաց Աւագը, պըզովի աչքերը ճըզմըզէլէն ու պըզովի ֆասօնով
խնդալէն, անպէս օր պերնէն շողինքները կաթեցան ու ճուռոտ
ճպոտտ աչքերը սխմըվեցան ու թամամ պատուած սամսալի
լմանեցան:

—Հա՛ մարըդ լամ, Փօռսուիսով... Էտե՞, իդա զակուանից
ասածդ ինչ ֆող է. մէջի կեցող մարդիքը ինչ չէշիդ ին, մե-
րոնց կըլմանին, չէ՞նէ ուրիշ մէկ սօյ պան ին... Հա՛, մոռացայ
հարցնելու, քանի՞ ամիս կեցար Հոն:

—Զակրանից կեցայ, ճանրս, ամենը-ամեն էրկու ամիս.
մէկ ամիսը անցուցի Վէնա, մնացած մէկ ամիսն ալ քալեցի
Փառիժ, Սթուադպուռք, Ուլում ու շաա ագոլէս տեղեր: (Քիչ
մը սուս կենալէն Էտե) Հա՞նէ՛ ես ծեր խելքը ինչ ասիմ. դա-
կուանից կասիք նը խո՞րդ մէկ թէօյֆէ պան կիտիք. իտա
ալալը, ինչ որ տեսանը, պօհըմ քլենուս, մեր Ռասսուօլին չա-
ժէ: Ինա Սթուադպուռք կասինը, կիտիք քի խո՞րդ մէկ չի-
կանըվելիք քաղաք է. մեր մեծ Սալան տեսիլ իս—Ֆսեռալ-

*) Սոյն գրածքը մենք ստացել ենք պ. Եր. Զահաղիզից, որ իրա-
ւունք է ստացել տպագրութեան լանձնելու՝ նորա սեպհականատէր Տէր-
Սկրտիչ Գան ձապետեանից:

նօ իտիպէս մէկ պան է, սօխախները նեղ, տուները սըխմը-
ված, հայ-հայ մէկ մէկու վրայ կելլին, նեղվածք. մէջը էնկ
վաժնը պանը նարա ուռնան է, նարա եալ ֆէնտը չի տեսած
մնացինք. փռէտսթավլենիա է, ինչ հօրս ցաւն է, չորս սա-
հաթին պիտ պաշլայէր, մենք ալ ժամանակ չունէինք կենա-
լու, ամպէս ալ չիտեսած մնացինք: Ուռնա կասին նը մէքամ
մեծկէկ սահաթ է. ասածներէն կայ-նը, մէջը չէշիտ-մէշիտ
փռէտսթավլենիաներ կըլայ. ատէն-ատէն մեր սօխախները չին
քալցնուլ ինա հալլիով առկանը, մէջը փատէ խըմաճիկներ կը-
լաղան նը-իդա սօյ մէկ պան է շտէ. չըտեսածիս հէջալ փոշ-
ման չիմ. փորս քշտացնելու խօմ չէր: Մէջի (կօյեա Սթուադ-
պուռկի) մարդիքն ալ վատուժ, ճագած, փորերը քաղցած....
փամիլը, կերածները ինչ է որ...

—Ի՞նչ է իտա ասածդ, Աֆանասի: Իաքուլիչ, նէուժիլի
բոլոր աշխարքի կոված զակուանիցը հէջ մէկ աղէկ պան չունի-
չէ՞նէ տուն քալած ու տեսած չիս:

—Վո՞վ քեզի ասաց. ալալ տեղ քալեցի, ալալ պան տե-
սայ, չի քալած տեղս, չիմացած պանս չի մնայ. ամմա ինչ
ալ առնուս ալալը մեր տեղը կայ. Հոն հէջ ամպէս պան չի
կայ, որ հա՛ Նախիջուվան, ես Ռասսուօլ չի լար: Զակուանից
կայ—Ռասսուօլալ խօմ կայ ատ պանը, ասօր-վաղը Աս-
քօնքա կայ—Ռասսուօլալ խօմ կայ ատ պանը, ասօր-վաղը Աս-
տուծով Նախիջուվան ալ կըլայ. Հոն պուլվառթ կայ,—մենք
ալ ունինք խօմ, մէկ չիկտնըվելիք պան չէ. Հոն կտգովը ֆէ-
նէռներ կան,—Ռասսուօլ ալ կայ խօմ, Հոն հալաւը ու հա-
լաւցուն աժան է,—Ռասսուօլ ալ խօմ հաղիր հալաւ կըծախին
ու հէջ ալ զակուանիցէն թանկ չէ. Ռասսուօլին Նօլըլ-պաղարը
կընացիլ իս, ճուհատներուն մանտու-մանտու խանութները
մտիլ իս. աղէկ պարին Հոն ալ թանկ է, ամա Հոն ալ աժան
չէ: Ետե, ինչ մնաց զակրանից մէկ արմնալու պան... Զաթօ,
Հոսի էղտծները Հոն ցորեկը ֆէնիւռով չիս կուտնուլ: Հոն վո՞վ
քեզի կուտայ մեր եղոտ, թաղէ, կաթի պէս մատղաշ օջիսարի
միսը. վո՞վ կուտայ քեզի մեր պաղարի փուխի պէս կակոդ, տաք,
աժան հացը. վո՞վ տեսին պիտի կուտնուս մեր ասէթուտն, որ
խաշած, պուլները էլլելէն, պալտպան պիլուտով կը պերին,

«Թօլին վրրան կը դնին, տուն ալ, հոս նայէ, կըկտուիս վրայ-
էն մեծկէկ կուտոր, վրան աղէկ մը լիմոնը կըքամիս, չինիիտ
քէնարը կառչից ու աղ կըտընիս, կառնուս պալապան տիլիմ
հաղը, մէկդի կը քաշվիս, կըպաշլայիս քեզի համար ուտելու.
ասաց Փօռսուխին Աւաղը, պերանէն ճուրերը վաղելէն. փամի-
լը, ինչ է քու ասածըդ. զակուանիցը շնա հեռու չէ Ռասսէ-
լին էտեէն հասնելու: Հաշվէ երկու ամիս կեցայ զակուանիցա,
ամա օր չէղաւ որ փորըս կուշտ հաց, եա միս, եա ատ սօյ մէկ
սլան տեսնէր:

—Աֆանասիյ Եաքուլիչ, ասի, ասինք որ հացի ու միսի
դիաց մեր տեղը զակուանիցէն աղէկ է. նէուժեկի իտա աշխար-
քի կոված տեղը հէջ մէկ աղէկ պան չունի: Երոր աղպէս է-
նը՝ հապա ինչո՞ւ Ռասէլէն մարդիք ամեն տարի հազարներով
հոն կըվազին. հեպէտ մէկ պան կայ որ՝ ամենքը տեսնել կու-
զին իտա զակուանիցա ասած տեղդ:

—Կայ, ինչու չէ, ալայ պանն ալ կայ. թէք որ ստակ
ալեամիշ մի անիլ. թեաթու ալ կայ, մասքէռատ ալ կայ, ես
ինչ կիտնամ, պանք ալ կայ, պուլվառթ ալ կայ, պահչաներ
ալ կայ, ալայ պանը կայ... Է էտեւ, հոս եա Ռասսուօլ չի կայ,
ինչ. сдѣлай одолженіе:

—Հոնի թեաթուը կընացիր, տեսնի, ինչպէս է...

—Ես ատ սօյ պաներ շատ հաղ չիմ անիլ սմա՝ մէկը-էր-
կու կընացի. կընացածիս ալ պատճառը քեզի ասիմ: Արիա-
տաշս մէկ օր կասէքի ինծի՝ «Հաճէ Աւաղ, կասէ, կուզիս
ասօր թեաթիւր էրթանք, կասէ, նայինք, կասէ, հոսի թիա-
թիւը ինչ սօյ պան է, կասէ:— 2է, չուդիմ, կասիմ, ես քիչմը
կըկենամ, անկէ եաքը քուն կըլամ, կասիմ. գէրէ յորձուկը
կուշտ առէքին կերել էի (եաքը ես քեզի տեղով կըպատմիմ՝
ինչ սօյ պան է ատ առէքի ասած կերակուրը) քունս ալ պէ-
թէր կըտանէր: Արիատաշս էլլաւ ու «պօշ պան է քուն յալը,
ասաց, հայդէ էրթանք թեաթիւր, անկից ալ կասթիննիցա կեր-
թանք, աղէկ ուժին կուտեցնում քեզի», ասաց: Ուժինի անուն
որ լսեցի, համան քունս փախաւ աչքէս: Կընացինք: Ինչ մեղ-
քըս պայիմ, թիաթիւր որ մտանք ու տեղերս նըստանք-նը՝ ես

խաղացողներուն վրան ալ չի նայեցայ, սէյր անողներուն վրան
ալ. իմ խելքս միտքս արխտտաշիս խոստացած ուժինին հետն
էր. սուս նստիլ իմ ու ինքս ինծի միտք կանիմ՝ աճափ ինչ
պիտի ուտինք, աճափ միտեղէնը պօլ կլայ, փորերս կըքշտաց-
նէ, չէնէ, ափեի-ցփեի, ճիրի-միրի պանիր պիտի պերին տի-
մացներս տնին: Ասված հաւատա՝ սուտ չէ ասածս, մեր տեղի
խա խատար պըզդի տղան (վուճը կետինէն կէս կազ վեր կը
մօտեցունէ) նացա պալապան մարդոցմէն շատ կուտէ: Փամի-
լը՝ պուաթից թըրի մօյ, նոցա կերածին խատար մեր տեղի քա-
նառէլիքան որ ուտէ, ախաչը, էրկու օր չի քշլի, կիչնի կը-
սատկի: Տիմացս էրիմարդ կինիմարդ (խօսքս խաղացողներուն
վրան է) իրենց մէջ կալածի կանին, կըկանչվորին, տաղեր
կասին, կըխաղան, մէկալ սէմթէն սէյր անողները չտփ կը-
զարնին նացայ—իմ ումուսուիս ալ չէ, վրաները նայել պիլէ
չուզիմ. ես միտքովս մեր տեղի կերակուրներուն հետն իմ: Մէ-
մը միտքս կուզայ պալապան սուփնիքով խտըլիս-պէրէքը, որ
տաք-տաք նես կըպերին՝ վրայէն սօխաւածին ու ցեթուինին
հոտերը զալէն. խօճատէնէկ կուլուս խորունկ չինիիտ մէջը ու
կըպաշլայիս չի ծամած լօք-լօք կուլ տալու. մէկ չինին խալ-
սեցարնը, համան շերեփով էրկուսուժը կուլուս, կըքաշիս արջւդ:
Ետքէն միտքս կուզայ մեր հէրիսան—վրան սօխաւածը ու մաւ-
տուած շաքարը պօլ, տնկից ալ էրկու տապուա օպալամա կը-
տնիս չինիիտ մէջը, կուտիս ու չիս քշտանալ: Հապա մեր չըռ-
չըռ սաճսան, հապա պօլ եղով պուլղուր փիլաֆը. հապա ծու-
կով թելըաց կուպաթին. հապա խաշած կօռէլը կառչիցով—
ան ինչ կասիս—ան. ատ կերակուրները չէքի զակուանիցի
մարդը, նարա թաղաւորը պիլէ տեսած չէ: Ետեւ. ատ քաղ-
ցածները մերինին հետը կուլ պիտի պանան. վայ նացա կուլ-
խուն. մերը նացա հում-հում կուտէ, Աս-վա-ծու-կա կուտէ:

Աս որ ասաց միտքս պան ինկաւ: «Հա, ասի, սոսա, փա-
ժալըսայ, տեսնի զակուանիցի վօյքան, ինչպէս ին»:

—Հապա չի տեսնի, ալայն ալ տեսայ, ասաց Աւաղը. աֆս-
թուիացին—ան պօշ, ալայը քաղցած, փորերը նես պաթած,
վատուժ-մատուժ պաներ ին, թամամ չորցած չէլէկ-ծուկ,

Ֆրանցուզիներ, մըջ էհ. ան ալ մէկ շիքեար պան չէ. փռու- սինը, խորդ է, անկիցներէն մէտօմը ֆօռմով է ամա՛ մերը, տուն ինչ կասիս, թամամ առիօլ է նացա տիմացը: Մերը արիշ-հաց կուտէ, մերը քաշա կուտէ, վրայէն ալ քուվաս կըխմէ. տուն արիշ-հացին հետ շախա մի աքիլ. ան արիշ-հացը ու քաշան մարդուս ասլանի ութ կուտան: Զակուանիցի սալտաթին կերա- ծը ինչ է որ—թուխտի պէս պարակ մէկ դիլիմ հաց, մէկ ալուճ մալ մաղտանոս—էղաւ կընաց. աղէն աղէն ալ ուռէլի քալպաս կուտան. էտե՞, ատով մարդու փօր կըքուշտանայ: Մարգս, Ասվաճ կըսիրիս-ներ, պօլ չուտէ, վրայէն ալ աղէկ չի խմէ, ուժը ուտեխէն թօղայ վրան: Ես քեզի կասիմ ու, իտա զակուանիցի մարդիքը, մեղքիդ տէրը ըլամ որ, մէկ օր մեզի պէս կուշտ-փոր կերած ըլան: Նոցա ուժը վո՛վ տուվիլ է. մեր մէկատիկ սալտաթը նացա տոտսին տիմաց է:

—Իսա ինչ է ասածներըտ, ասի, մարդ կը խեցնուս ինչ կանիս. հապա արարած-աշխարք զակուանիցը կըկովէ, հէմ նա- ցա մարդոցը ուսումը, հէմ նացա աղէկ-աղէկ տեղերը, հէմ նացա զէնկինութիւնը, ամա՛ քու ասածներուտ նալիսնը՝ ալայ զակուանիցի մարդիքը մեր պօսըլ քամանտի պէս մարդիք ին...

—Հապա ինչ ին, որ պօսըլ քամանտ չին-ներ. Ասվաճըտ կըսիրիս մէկ մարդ, որ փիթուն օրը քաղցած լանը տուն ատ մարդումէն ինչ կըպահտնճիս: Հա, սուտ չէ, խորդ է, նացա ֆապուլքները, նացա մաշինները կոված ին, նացա հնճարած մօտը ամենք ալ կուսղունին. ամա ատ ֆապուլքները, ատ մա- շինները, ատ մօտնի հալաւները կուտվին—ինչ. նաքա մար- դուս փօրը կըքշտացնուն—ինչ: Ա՛նով նացա տուվիլ է մեր Աս- ծու օրթնած տաք-տաք եղոտ մատաղի միսը, ատոր համը նա- քա կիտին: Նաքա էրեսը տեսիլ ին հիչ մեր թագէ ասէթ- ռային, իլլայի որ վրան աղէկ սօյէն լիմոնը քտմած, հետն ալ կառչից ըլայ: Ա՛նով նոցա տուվիլ է մեր ծմերուկը, որ տանա- կին ծարը կպաւ-իսէ՛ թանու կանէ, ինքը իրեն փաթլամիշ կըլայ: Նաքա իրենց կեանքին մէջ տեսիլ ին մեր չորս մա- տիս հաստութիւնը խայմախը..... Թուքնում նացա մաշիննե- րուն վրան, երբոր սաղ օր փորս քաղցած պիտի մնայ-ներ: Զէ,

ես ինչ ասիլ իմ-նը՝ կէնէ ան կասիմ—Ռասսէլին պէս ֆող հէ- մէկ աշխարքի մէջ չի կայ. մեր թագաւորն ալ զակուանիցի թագաւորներէն զօրպա է, մեր վօյսքան ալ նացա վօյսքայէն ուժով է, մեր ֆողն ալ նացա ֆողէն ռաժայնը է: Փռավիղիին, կօյեա հացին, միսին, ծուկին համար ասիս-նը մեր Ռասսէլը զակուանիցէն վէր է ու վէր է: Փամիլըլ, մեր մուժիքը թէք պա- նել ուղենայ՝ ֆողը նարա տիմացը վվօլիու է—վարէ, ցանէ, ինչխատար որ ուժըտ կը հասնէ: Զակուանիցին ֆողը ինչ հօրս- ցաւն է. նացա մուժիքը տասը-տասվերկու կաղ կետին ունի— ատ է-շտէ նարա ցորեն ցանելու եալ, քառթօֆիլ ցանելու եալ, խոտ զարնելու եալ, իրեն կենալու եալ, թուվար արծեցնելու եալ տեղը, ատկէ աւելի հէչ ուրիշ պան չունի: Ասա, փաժա- լըստա, մարդը ինչպէս պիտի կընայ ատով հէմ ինքը կուշտ- ըլլալու, հէմ սէմէյսթվան քառմիթ անելու, հէմ ալ թագա-ւորին փատուշին տալու. էղաւ որ տարին-տասվերկու ամիս- օդորմելին քաղցած փորով պիտի մնայ տա: Զէ, տուն ինչ կասիս. զակուանիցին շատ հեռու չէ մեր Ռասսէլին հետ կուժ վ պանալը. քաղցած կըսատկեցնունք. նացա դէմ վօյսքայով էր- թալ պէտք է որ. ինա հաց չի տուին-իսէ՛ ալայն ալ մէմէկ- մէմէկ կըսատկին: Տուն Ռասսիլին հիտ շախա մի անիլ:

—Աւագ-ա, ես տէյէմիշ կանիմ օր ինչ պանի վրայ եալ չի հարցունիմ, տուն սալթը խօսքը կերակուրի կըտառցնուս, սանքի փիթուն զակուանիցը ուտելու պան չունի ու ինքը միտքը մենակ կերակուրի վրայ չէ: Զակուանիցի մարդը, քու ասելուդ պէս, փիթուն օրը քաղցած կանցունէ-նը՝ ինչպէս հա- պա կըցիլ ին նաքա ասխատար զիտութիւն, մաշիններ, ֆապ- պա կըցիլ ին նաքա ասխատար վաղուշնըլ շառէր, ռիքաներ, ես ինչ կիտնամ, ասխատար վաղուշնըլ շառէր, էլէքթուիչէսքիլ ասֆէշչենիա հնճարելու. հէչ քաղցած մարդը, Ասվաճը կըսիրիս, ասխատար իմաստութիւնի տախատիթը կըլայ:

—Ա՛նով ծեղի ասիլ է զակուանիցի մարդոց ատխաթէր կի- տուն-իմաստուն էղածը. ես փիթուն Եվոօփան քալեցի, հէչ տուն-իմաստուն էղածը. ես փիթուն Եվոօփան քալեցի, հէչ մէկ ատպէս արմնալու մարդու ռաստ չէկայ, տլայը փռասթոյ մարդիք էին: Մեր տեղն ալ խօմ ատէն-ատէն, տեսած չիս, հիչ, կուղան նաքա,—ինա մուկի խափխտններ ու էրկաթէ:

Այուտէ, վրայէն ալ քուլաս կէտմէ. տուն արիշ հացին ու քաշային ուժը կ'իտին. մարդու թամամ ասլան կանէ:

— Աս, փաժալըստա, ասի, տուն շինտի Ռաուտովին արեւոթնը բեատը կ'ովեցիր. իդի պէս դաւէտէնիւ չըկա՛յ— ինչ գակ-ռանիցա:

— Կայ, ինչու չէ. ամա մեղք որ ատ պանը ես շատ ուշ լիմացայ Փարիժ էղած իքէնս. ամա հոնի ապօռնին մերինին ֆասօնով չէ, ուրուշ չէշիտ է. մեր տեղինը ինչ ալ լանը փուսթիլ է, փուսթիլիւն ալ աժաննոց է— միս է, կապուստայ է, չուքունաուր է, սոխ է, քաւթօֆիլ է. ամա հոնինը ուրիշ թիւրիւ է, համն ալ աւելի տէլիքաթնի է: Ես քեզ պատմիմ ինչպէս հաթօլիթ կանին հոնի կերակուրը, որ նացա լուզուլով աւլէքին կասլի: Աւլէքին ասածդ ասպէս կըլայ. զէնկին տուներու ու թանկնոց կասթիննիցաներու փօլուռները միսաֆիրներուն չինններէն ինչխատար չիկերած պան կըմնայ, ալայը մէքամ պալապան ֆիչիի միջ կուլուն ու կըպալին իւննց միշտէրիններուն համար. որը կուղայ խողերուն համար կառնէ, որը իրեն կ'ովին համար, որը շունի համար. պաղարի թառկօվքաներն ալ ապօռնի թռաքթիւին համար, չէլէքով— չէլէքով կը կընին ու պալապան քարէ ամաններով իրենց միշտէրիններուն աիմացը կըտնին: Աւլէքինը հէմ զիղալով պիտի ուտիս, հէմ չաթալով, հէմ ալ մատերովդ: Մէմը կըխողիս չաթալըդ պէնիբի կտոր կէլէ, մէկ ալ կը խողիս, տիչի օսկօն կէլէ, դահա կըխողիս չաթալըդ ծուկի կօլօս եա ոլօջ կէլէ, ուրիշ տասլուա եալ ցիկաուր կոճակ կէլէ: Դիզալով կերած ատէնըտ մէմը պերանիտ կառչիցի համ կառնէ, մէկալում տասլուան մառօթինի, դահա կըխողիս զիղալըդ ամանին մէջը ու կ'տանիս պերանըդ՝ քացախի ու փուսթիւնքի եղի համ կառնուս: Մարդու հօշին կուղայ. հէմ կուտիս, հէմ ալ կըխնդաս: Աւլէքին դաքուքա արած իքէնս փօթիքալի ու լիմօնի կճէպ կերածս շատ: Նազեր ծախելու ու ցեւէմօններ անելու խատիր չիս, զէրէ առվածտ ինչ է որ— ճէմը մէկ սու, որ մեր հինութիւն ստըկով հինկ քապիկ ասինացի է: Հէմ աժան, հէմ կուշտ, հէմ ալ չէշիտով:

— Հնապա առխատաշներդ կասին քի հէմ իրենց, հէմ ալ քեզի համար մարդայ տայմա Ծ-ական ֆռանք կուտան էղիլ է կերակուրի համար. հինկ ֆռանքը մեր ստըկով հայ-հայ երեք մանէթներ կանէ ու, էաւ ատ քիչ սասկ է— ինչ:

— Սուտ չէ, խորդ է, ամեն օր հինքական ֆռանք կուտայինք ամեն մէկ ապէտին համար, ամմա տասնական ալ մարդայ տըվածներս կայ. ամա ինչ ֆայտա. դակուանիցին կերակուրները ամպէս փուսթոյ պանին, որ ինչ որ նաքա ապէա կասին-նը՝ մեր տեղի մարդը կըկրնայ մէկ պուտղուց պուռնու-թիի պէս քիթին ծակը խողելու, դակուանիցին կերակուրին մէթիի պէս քիթին ծակը խողելու, «աս քօնսօմէ է», կասին, հետն ալ առջևը (ճիրի-միրի պան) «աս քօնսօմէ է», կասին, հետն ալ պիլիկ մատիս ծարին խատար ոսմոս, «աս ալ կադօէ» կասին: Ետքէն կըպերին — ճանս, էրկուատ պըզտիլիկ ծուկ՝ ասեղի պարակութիւնով— «աս թաղէ տապկած սառաինքա է», կասին: Ետքը կըպերին թուղայի խատար տապկած չէլի խուշ— առ ալ «պէքասըն է» կասին: Ետքէն կըպերին մէկ զիղալ շաքարոտ խլինք, աս ալ «ժուլէյ է» կասին. էնկ վերջը կըպերին ինա պապաքում-մամաքում սոսած արօտը, աս ալ «սալաթա է» կասին: Ատ էղաւ հորձուկուդ հացը, որին համար կըկոխին կառնուն հինկ եա տոսը ֆռանքըտ: Հա մուացայ ասելու, հացէն ետքնալ, կըպերին ճանս, օյմախի մեծութիւն կաւաթով, առանց կաթի խաֆէ: Է՞տե, ռասսէլսքի մարդը ինչպէս սլիտ կընայ քշտոնալու ատ քանառէլքայի եմօվ: Լալլած կերթալի աղլի աւլէքին ծախած թռաքթիւր, որ հէջօլմասա փորիս ճուճուն ռահտթցունում:

Հա, սուտ չէ, խորդ է, սթօլին վրան տիմացըտ կըտնին մէմէկ փիթիլքա կինի, ամա փիթիլքան մեր տեղինին խադէրը չի կիտնաս. ինա վօխմանովի քափիլին շիշան չի կա՛յ, թանմամ ինոր մեծութիւնով մէքամ փիթիլքա կուտան քեզի, մէջի էղածը ակուաներդ ցայելու չօղտիլ, չէքի խմելու. ամա իլվանը մեծ է «կիւնիով ապէտ է» — իմիշ: Անիսէ, անոր անդը մեծկէկ փարչով փուսթոյ քուլաս տանը՝ աւելի բավական պիտի մնամ կիտիս. հէջօլմասա հէմ մարդու ծառաւը կըկտուէ, հէմ ալ

փորը կիլիքցունէ: Չէ, տուն ի՛նչ կասիս. կնա՛, արարած աշ-
խարք քայէ, մեր Ռասսէին պէս տէրութիւն կտնելու չիս. մար-
դուս էնկ պէտքական պանը հէմ պօլ է, հէմ աժան: Իտա
դակուանիցին քաղցածները վայնա պիտի պտնան մեր ռուսին
հետը. վայ նոցա կուլիսուն, մէկ շաբաթ չի քշել, ալալը ծմեռ-
ւայ ճանճերում պէսնակ կըսատկին, եօխ կըլան: Մեր սալտա-
թը, հոս նայէ, աղլի արիշ հացը քուշտ կուտէ, վրայէն ալ
քաշան, անոր վրայէն ալ աղէկ մը կըխմէ թութու քու-
վասը, ուռն կանչելէն վրաները կըթափին, մինութ-սահաթ-
վայ մէջ ալալին թուրի կառնուն: Տու Ռասսէին հետ շախա
մի անիլ...

—Ան չէ ամա, ասի, ինչպէս էղաւ որ տուն զակուանիցա
դնացիր. կիտիսքի տուն հոն դործ չունէիր-ու. պարի տարեր,
չէնէ պարի պերի, չէնէ քամիս ունէիր:

—Պարի ալ չառի, պարի ալ չի պերի, քամիս ալ չու-
նէի: Իմ զակուանից երթալս հէքիաթի պէս մէկ պան էր. հա-
պա՛ բարեկամիս մէկը մէքամ ավըրված սահաթ ունէր, ու չուն-
քի մեր սէմթերը նարա փաչինքա անող վարպետը չէր կտնը-
վէրնը՝ բարեկամիս խեղքը փչից զակուանից տանիլ: Սահաթին ինա
կոթը չիկայ, — իտա պանը — շտէ, դայ էղիլ էր. մեր տեղի սա-
հաթճիները վիրտ վրան խալալամիշ արիլ ին՝ ամպէս որ կո-
թը հաստըցիլ էր ու նեսի չառխերուն նեղութիւն կուտար. սա-
հաթը զակուանից տարինքնը՝ հոն մէքամ աղէկ վարպետ կը-
տանք, որ եօռըխով ստահաթին աղլի հաստըցած կոթը պարակ-
ցնելու, ֆասօնի պերելու:

—Պանտ-դործտ թողուցած ինչու էլլար կընացիր. տուն
հոս տօլժնըսթ ունէիր-ու:

—Զակուանից կնացինը՝ տօլժնուսթս արդըլս վերջացած
էր. ամիսը հարուր մանէթ հախ ունէի, տօլժնուսթս ալ խիստ
թեթեւ պան էր. առմտն ինծի հրաման արիլ էր մեր ծովին
քենարը կայնելու ու ճուրին մէջէն անցած ծուկերը համպրե-
լու. ռահաթ գէնեաթ: Սմմա տուշմաններս մէյտան էլլան ու
հալխին հաւատացողին քի ատկէ քաղաքը հէջ մէկ քապիկի
ֆայտա չունի. ինչ պէտք է պօշ տեղը ստակ վօթելը:

—Ծովին ծուկը համպրելէն առաջ ինչ տօլժնըսթ եա դէ-
սիաթ ունէիր, հարցուցի նարա:

—Անկէ առաջ, ճանս, ինա իրատներու ուկօլը չի կայ,
պամպասարանէն քիչ մը վեր. շտէ հոն սապահթվնէ ինչի
իրիկվան չանկերը, կըկայնէի ու անցնող տառցողներուն վրան
խուտուղան շունի պէս կըհաջէի:

—Ա՛տ ինչ խուճուռ գէնիաթ է... ամօթ չէ՞ օրինաւոր
մարդուն շունի պարտաւորութիւն վրան առնելը. ասի զարմա-
ցած ու սիրտըս էլած:

—Չէ, ճանս, ատպէս մի դատիլ: Ինչպէս կերեւոյ, տուն
մեր քաղաքը հէջ չիս ճանչնալ-էղիլ է: Նեուժելի իսա տարի-
քըտ էկած, տահա չիտիս, որ մեր տեղը հաջելը ֆայտասըղ ու
վար գէնիաթ չէ: Հաջելով չէ՞ որ ասխատար մարդիք սըր քը-
լասնըլ էղտն, որը չէն, որը հողաբարձու, որը իրեցիփիւն,
որը պատիւի հատաւ, որը նօմայ ստրկի տէր եղաւ, որն ալ
տախտնըլ տօլժնուսթ ծեռք ցըլց. ալալը հաջելէն էր: Ամմա
հաջելուն մէջն ալ մարիֆէթ կայ: Հաջելէն չէ՞ որ մեր պէր-
պէր Օվանէսը հէմ իրեն մէջքը տաքցուց, հէմ ալ իրեն ֆայ-
տալը բարեկամներուն. տուն կիտիսքի իրեն գէնիաթին մարի-
ֆէթութիւնէն է — շատ եանլըշ իս: Մի հաջիլ, տունըտ փակ-
ված նիստ, ատկէ ինչ կըգոյանայ: Անէ որ կորտը-տա: Լսիլիս,
մէկ խօսք կայ քի «իրեն տեղը ծանտու կեցած քարին տակէն
ճուր չի վազիլ». ամպէս ալ մեր պտնն է՝ չի հաջիս նը՝ քեղի
մէկն ալ մարդու սըրա չէ տնիլ: Տուն ինչ կասիս — հաջելուն
մէջ շատ պան կըտեղաւորվի: Մէմը չորս քովըտ նայէ. իսա
մեր խոշոր-խոշոր աղաները ալայն ալ իրենց փառքին ու պա-
տիւին հասիլ ին եա հաջելէն, եա իրենց մօտիկի մարդոցը հա-
ջեցնելէն: Ասօր-վաղը, կիտիս խօմ, քաղաքիս մէջը քլասնի-
ներ, չլէններ, կալավա ու սէքլէթար պիտի ընառվին. տուն
մէմը նայէ ինչխատար հաջան շուներ հառըլ-հառըլ մէյտան
պիտի էլլին: Տուն եօռըխով հաջելը շախա պան կիտիս:

—Աղէկ, խալիլ իմ, որ հալխը հաջելէն, ետ հաջել տա-
լէն, չէշիտ-չէշիտ ֆայտաներ կըլինտուէ ու կըկտնէ. տուն ինչ
ֆայտա ունիս ասկէ:

— Ե՞ս, ասաց քիթին տակէն խնտալէն ու աչքերը ճըղ-մելէն Փռուտիսին Աւագը:

— Հա՛, տուն, ասի:

— Ե՛ս ի՛նչ ֆայտա ունիմ, ասաց նա նորէն. իմ ֆայտաս ալ Հալխինէն պակաս չէ, աւելի չիլայ-նը: Ախր ու տուն մէմը աղէկ միտք արա քի, ես ի՛նչ ամպէս մէկ չիտնըվելիք մարդ իմ որ, ո՞ր աղային օրդին իմ, վո՞ր նէվէռսէթին մէջը քուռսը քանջաթ արած իմ. ծոցս մի իլինք է ստրկով, չէ՛նէ տեսքը ու կէնճութիւնը էրեսէս կրկաթին... Ամմա, աս օրվայ օրըս, Հոս նայէ, մեր պսմպասարանին էնկ-վէռսէթին չէ՛նն իմ, տու-մային մէջը քլասնը իմ ու վարժատունին մէջն ալ Հոգաբար-ձու իմ: Տա՛հա ինչ կուղէիր: Աս ալայը, կիտիս ինչու ծեռքս ինկաւ. անոր Համար, որ սապահթվանէն մինչի իրիկուն, աղ-լի ուկոյը կայնած, չորս քովս մէկալայմը շաշխըններ թօփ արած, սաղիս ու սօլիս կըհաջիմ: Հա-պա, պա-լաս, Հապա տուն ի՛նչ կիտէիր: Եռուխով Հաջելուն մէջ շատ պան կրտեղաւորվի: Տուն կէնէ ասա քի Հաջիլը դէշ պան է, Հաջելը մեղք ու ա-մօթ է, Հաջիլը շուններուն կըվայլի, չիտիմ-ինչ, չիտիս-ինչ: Չէ, ճանս, չիս Հաջիլ՝ չիս ուտիլ: Ինծի պէս պալապան փորով ու կալի իշթահով մարդուն կըլա՛յ քաղցած օրեր անցունելը:

— Ասինք որ Հաջելէն կլասնի ու չէն էղար. էտե ի՛նչ շահ ունիս ատկէ. եա ուրիշը քեղիմէն ի՛նչ շահ պիտի ունենայ:

— Քլասնի լալըս, չիտիմ, ուրիշներու Համար ֆայտա ունի՛ չէնէ չէ, ամա ինծի Համար մեծ ֆայտա է:

— Ասա նայինք, ի՛նչ ֆայտա ունիս:

— Օ՛, ֆայտաս շատ մեծ է: Իսա մեր տուժային մէջը ամպէս չէ՛ որ ինծիմէն պաշխա տահա եթմիշ մէկ քլասնի կան. իղտ ամեն մէկը անուն ունի չէնէ չէ. իտա անուն ու-նեցողը տօն ալ ունի, չէնէ չէ. տօն ունեցող տարվան մէջը հէջ-օլմասա մէմը սթօլ կըտնէ, չէնէ չէ. ես ալ ինչպէս տուժալի քլասնի, իրաւունք ունիմ իմ արխատաշիս էրթալ ու տօնը շունորհաւորելու, չէնէ չէ: Եղաւ որ տարեպտուտը եթմիշ մէկ Հորձուկու հացս ապեսիէչէնի է, ու տունս խարջելու ստակը ճէպս կմնայ: Ո՛վ մարդ, ի՛նչ է քու ասածտ. Ասած մեր սուրբ

Հայրապետներուն Հոգիները առքավութին տանէ, որ նաքա աս-պէս խօլօք զավետնի մուտցուցիլ ին մեր մէջը: Իրիկվանէ մէ-մը օրացուցը կպանամ, կնայիմ վաղը տօն կա՛, չէնէ չիկայ. ալ ինա մեր Հալխին անուններուն տօները էղան խսէ՛ մէջերէն իրեքը-չորսը կընտուիմ—ամա ամպէսներուն, որոնք ատէթ ու-նին քիչ մը տառաթլը սթօլ պանու, ու մէկալում օրը սահա-թը տասնըմէկին-տասվերկուսին նշան տրած աղաներուն (ար-դըիս Ակոր մի կըլայ, Մարկոս մի կըլայ, Կարապետ մի կըլայ) տունը, նեա մտած-չի մտած, սլովէն աչքէ կանցնում սթօլին վրայի զակուսկաները. ալ ինա սթօլին օրթան տեսայ աղլի պալապան քէսէք խաշած ասէթուան ու քիչ մալ հեռու չէ-շիտ-չէշիտ կինիներով փիթիլքաներուն պաթառէլը, ան է որ անանդ միտքս կանիմ թէմէլ ձղելու: Չուզենալէն կըմօտկընում թանկնոց քօնեաքին, մէմը-էրկու կըղարնիմ տօնաւորին կենս-ցը, ետքէն կառնում մէքամ չինի, տանակ, չաթալ, չինիին մէջ սիֆաէ կուլում լիմոն ճուր, քիչմալ կառչից ու աղ կըտ-նիմ, կըմօտկնամ աղլի ասէթուային, տանակով չորս մատիս Հաստութիւնը կըկտուիմ վրայէն, կըքաշվիմ մէկ թէհնա փէն-ճէրէլի առջև, մէջքս դէպի միսաֆիրները արած՝ կըպաշլայիմ իմ պանըս: Առած կուտորս ֆունթ ու կէս-էրկու ֆունթ էղաւ նը, ան է որ ան օրվայ հացիս ստակը ճէպս մնաց: Ատ որ լը-մնցուցի, կէրթամ կըմօտկընամ փիթիլքաներուն, դէրէ ծուկին վրայէն աղէկ կինին կըպաթի. նորէն կըմօտկընամ տօնաւորին, ինչ-սաիս օռթնէնք կասիմ, որ էկած տարի եալ Ասված սաղ սէլամէթ աս օրին հասցունէ էրկուսիս ու կըլիմիմ կինին: Ատ-կէ ետքը ատէն-ատէն կըմօտկընամ, մանտու զաքուսքաներուն, Հոս պէնիլի պղտիկ կուտոր կըտընիմ պէրանս, Հոն դիզալին ծարովը մէտօմը կառնում մալասօլնի խալվարէն, դահա անդին պօխքը կըթաթիլիմ աղին մէջը ու պերանս կըտնիմ—սանքի պղտի-մղտի բան ուտողս իմ տէլին, որ մարդիք թահմին չա-նին քի՛ տօնշունաւորի անունով փար-քալցնող իմ: Աս օրը կերակուրին Հոգը Հոգացի, պաղարին ստակը ճէպս մնաց: Եբոր ասպէսով տարվան մէջ հէջօլմասա հարիւր տեղ մուանում-էլ-լիմ նը, շտէ քեղի քլասնի ըլլալուս ֆայտան. տահա ի՛նչ կու-

ղիս: Տարեպուտուտը հարիւր թանկնոց ու քուշտ դաքուքաւ իրեն քօնեաքով կինկովը ատ ֆայտաւր՝ պան է—ինչ: Աս մէկ: Ղինտի տուն ինծի ասա. տարին 2—3 ժում թաղաւորական տօն, աչքիւս, փսակ չիլալ. էյ-շտէ, մալէպինէն ետքը քըլասնիլ անունով կէրթաս խօճատէնէկ, կալավային տունը (հէպէթ, նաեալ, հոս նայէ, թաղաւորին պատիւին համար դաքուքալի սթօլ պացած կըլայ) հոնէն ալ պարապ փորով ետ չիտ տառնալ խօմ: Աս ալ քեզի էրկու: Տարին 3—4 ժում տունէն մէկ նաչալնիք ետ մէկ մեծաւոր չի դալ քաղաքս. մեր դէնկին աղաներէն մէկը-մէկը նարան հաց չի տալ. տուն ալ-շտէ, հոս նայէ, քլասնիլ անունով կըպատահիս ատ թանկանոց հացին: Աս ալ քեզի իրեք: Տունայի ժողոտանքի ատէն աղաները կըպաշլային մէկ փուսթօյ փուկամլթի վրայ սփօռ անելու, կուտան կառնուն ու վերջը-վերջը քըլսոռովին. տուն մէջերը կըմուտնուս, աղէկ մարդս կըլաս, կըպարշցունուս. արալըխտա էրկու թիաց ալ մախառիչ մէլտան կէլէ. կեր, խում, մուզիք, աուն ալ մէջերն իս քլասնիլ անունով,—փամլըլ, քէֆ է ու, մեռնիլ պէտք է որ: Ղինտիս հասկըցար ինչու ետ չախալ չախալ կուգամ, որ քլասնիլ ընտուովիմ—տէլին: Տուն—իմիշ՝ ինչու ուկօլը կայնած, կըհաջիմ: Հաճէ, շաշխըն, չի հաջէինը, վո՞վ ինծի քլասնիլ պիտի ընտուէր: Հապա ան մոռցար, որ պամպաստարանին չէն ըլլալէս ալ էփպէի փորիս շահեր կայ. որ տարին մէմը տլայ ժողովուրդով սատին մէջը քէֆ կանինք ատ հէջ. տուն ատ ասա, իտա մեր 5—6 հարիւր չէններէն տարին 3-ը - 4-ը չի ինիլ, չին մեռնիլ: Ալ ինա մեռելին չանկը կըլսիմ իսէ՛ մէկ քանի մարդ կլօխս թօփ կանիմ, շիտակ կերթամ մեռելին տունը, շտէ սըղաւորներուն խրատ աուվողս կըլամ, շտէ հանգուցեալին պատիւ տուվողս կըլամ, կըտակը կարդացողս կըլամ. էյ շտէ պան չունիս, պամպաստարանին կաղմանէ սուտ-խորդ պանի մէջ կըլամ: Տունեցիք կըտեսնին որ տուն շատ-ապրիս էդդին պէթէր սըտակից բարեկամ իմ-նը՝ հոգու-հացի, աչդդքի, քառասունքի, տաշիլի հացերուն ծան կուտան ինծի: Ատ ալալը հէմ պատիւ է, հէմ ալ թանկնոց փոր քուշտացնելու սլուչիներ է: Ղինտիս հասկացար հա-

ջելու զօրութիւնը: Ամա հաջիլ կայ, հաջիլ ալ կայ: Մէկ քանիսը ամպէս կըհաջին, որ փիթուն քաղաքը իրենց տուշման կըտառցնուն. ատ սօյ հաջիլը ֆայդալը չէ: Հաջիլն ալ իրեն ֆէնտերը ունի: Հաջելու իքէնա խալրէթ պիտի անիս, որ կոլեա հալխին ֆայտային համար կըհաջիս: Աս մէկ: Մէկ ալ ամպէս պիտի հաջիս, որ ինչ դէնկիններուն սիրտը ցաւցունուս, ինչ ալ պօշ ճէպերով մարդու սէմթը անցած ըլաս...

Սիրելի նախջուվանցի, նեուժելի տահա տուն հասկըցած չիս, որ ինչ պանի ալ ծեռք դարնիս՝ ալալը փէռաա ու եօռիս-սըղ կէլէ: Ինչո՞ւ կարմնաս, որ քու քաղաքտ տարվէ-տարի առաջ էրթալու տեղ տէպի ետ կըգարնէ: Տուն ինչու կարմնաս, որ հերան՝ կէղէն պէթէր Ռաստօլը ասօրվայ-օրս Նախջուվանէն տասը տապուս մեծ է ու նարա մէջը կեցողները նաջուվանցիներէս հարուր տապուս աւելի դէնկին ին: Տուն ինչու կարմնաս, որ Նախջուվանը աճելու, չիչէկէմիշ ըլլալու, փրփրալու տեղ՝ քանի կերթալ կըպորպըսնի, կըխանկըռի ու եօխ կըլայ քու ծեռքտ: Աս մէմը նայիմ, տարին-տասվերկու ամիս աուն վորին խելքով կըքալիս—Փօռսուխ Աւաղներուն. վո՞վ է քու քաղաքդ կառավարողները—Փօռսուխ Աւաղները. վո՞վն ին պանքտ ման պերողները,—Փօռսուխ Աւաղներ. վո՞վն ին տուժայիտ կլասնիլները,—Փօռսուխ Աւաղներ. վո՞վն ին քու վարժատուններուն հոգաբարցողները — Փօռսուխ Աւաղներ:

Իտե՞, ինչ արմնալու պան կայ, որ սաղ քաղաքս տառ-ցիլ է 5—6 հաղար Փօռսուխ Աւաղներով լցած մէքամ չօփլուք:

Ռ. Պատկանեան



ՓՕՌՍՈՒԽԻՆ ԱՒԱԳԸ

(Գրական լեզուով թարգմանություն)



ետոյ, ասացի Փոռսուխ ¹⁾ Աւաղին. վեր-
ջը-վերջը արժանի եղտոր այդ զաղրանից
(արտասահման) ասած տեղերը տեսնելու—
Հա՛, Հա՛յ մայրդ լամ, Փոռսուխ Աւաղ, արտա-
սահման էլ գնացիր, Հա՛:

—Հա-պա չը-գը-նա-ցի, կաշին էլ քեր-
թեցի. ասաց Աւաղը Հորթալին աչքերը թար-
թելով և Հորթի պէս խնդալով, այնպէս որ բեր-
նից լորձունք թափուեց և ճպուռս աչքերը սեղմ-
ւեցին ու ճիշտ պատուած սամսալի ²⁾ նմանեցին:

—Հա՛յ մայրդ լամ, Փոռսուխով. յետոյ, այդ արտասահ-
ման ասածդ ինչ հող է. մէջը ապրող մարդիկ ինչ տեսակ են,
մերոնց նմանում են, թէ՛ ուրիշ տեսակ բան են... Հա՛, մոռա-
ցա՛յ Հարցնելու. քանի ամիս մնացիր այնտեղ:

—Արտասահման մնացի, ջանա ³⁾, ընդամենը երկու ամիս.
մէկը ամիսը Վէննա անցկացրի, միւս մէկ ամիսն էլ շրջեցի
Պարիզ, Ստրասբուրգ, Ուլմ և շատ այդպէս տեղեր: (Փոքր ինչ

¹⁾ Փոռսուխ՝ նշանակում է մեծ փոր ունեցող:

²⁾ Մի տեսակ կարկանդակ է:

³⁾ Հոգիս:

լուելուց յետոյ): Հա՛ճէ՛), ես ձեր խելքին ինչ ասեմ, արտա-
սահման որ ասում էք՝ միթէ կարծում էք մի տարօրինակ բան
է. այն բոլորը, ինչ որ տեսայ, Աստուած է վկայ, մեր Ռոս-
տովին չարժէ: Այդ որ Ստրասբուրգ են ասում, կարծում էք
միթէ որ չըգտնելիք քաղաք է: Մեր Մեծ-Սալան ²⁾ տեսել
ես, Համարեա այդպէս մի բան է. փողոցները նեղ, տները
սեղմանք, քիչ է մնում միմեանց վրայ ելնեն, նեղանք: Քա-
ղաքի միջի ամենազլխաւոր բանը նրա ուռնան է, նրա էլ հը-
նարքը չըտեսած մնացինք. ներկայացում է—ինչ հօրս ցաւն
է, ժամը չորսին պիտի սկսէր, մենք էլ ժամանակ չունէինք
մնալու. և այդպէս էլ չըտեսած մնացինք: Ուռնա որ ասում
են, մի մեծ ժամացույց է. ասելուն նայելով՝ մէջը տեսակ-տեսակ
ներկայացումներ է լինում: Երբեմն մեր փողոցներով չեն ման
ածում այն Հայելիով արգանը, մէջը փալտէ տիկնիկներ են խա-
ղացնում. ահա այդ տեսակ բան է. չըտեսնելուս Համար էլ չը-
ղղջտցի. փորս խօ չէր կշտացնելու: Մէջի (այսինքն Ստրազ-
բուրգի) մարդիկն էլ վատուժ, ճռգած, փորերը քաղցած... Ի
Հարկէ. կերածները ինչ է որ...

—Այդ ինչ է ասածդ, Աֆանասիյ Նաիլովիչ, միթէ ամբողջ
աշխարհի գոված Եւրոպան ո՛չ մի լաւ բան չունի, զուցէ դժ-
չես տեսել:

—Ո՞վ քեզ ասաց. ամեն տեղ շրջեցի, ամեն բան տեսայ.
չըշրջած տեղ, չիմացած բանս չըմնաց. բայց, ինչ որ ասես՝
ամենը մեր տեղում կայ. այնտեղ սկի այնպէս բան չըկայ, որ
կամ Նախիջևան կամ Ռոստով չիլինի: Եւրոպայում ձիաքարշ
կայ—Ռոստով էլ խօ կայ այդ բանը, այսօր-վաղը Աստուծով
Նախիջևան էլ կըլինի: Այնտեղ բուլլար կայ—մենք էլ ունենք
խօ, չըգտնելու բան չէ որ... Այնտեղ դաղի լապտերներ կան
—Ռոստով էլ խօ կայ. այնտեղ Հաղուստը և կտորները կժան
է—Ռոստով էլ խօ պատրաստ Հաղուստ ծախում են և սկի էլ
Եւրոպայից թանգ չէ. Ռոստովի Նովրյ-բաղտը գնացել ես. հը-

¹⁾ Մի բացառանշուծիւն է՝ Համապատասխան «ծօ, տօ»-ի:

²⁾ Նոր-Նախիջևանի մօտ Հայկական մի մեծ դիւղ:

բէականքի փոքրիկ խանութները մտնի ես. լաւ ապրանքը աշնտեղ էլ թանկ է, բայց Եւրոպա էլ էժան չէ: Յետոյ, էլ ինչ մնաց Եւրոպայում՝ զարմանալու բան... Սակայն այստեղի եղածները աշնանը ցերեկը լապաերով չես գտնիլ: Աշնտեղ ո՞վ կըտայ քեզ մեր եղոտ, թաժա, կաթի պէս մատղաշ ոչխարի միտը. ո՞վ կըտայ քեզ մեր բաղարի կալուղ, տաք, էժան հացը. ո՞րտեղից պիտի գտնես մեր ասէտրան ¹⁾, որ խաշած շողարձակ, մեծ ափսէով բերում են, սեղանի վրայ դնում. դու էլ, այսանդ նայիր, կըտալում ես վրայից մի մեծ կտոր, վրան մի լաւ լիմոն քամում, ափսէիդ կողքին մանսնեխ ու աղ դնում, առնում ես մեծ կըտոր հացը, մէկդի քաշում և սկսում քեզ համար ուտել. ասաց փոռուխին Աւագը՝ բերնից ջրեր վաղեցնելով—փամիլը ²⁾, ինչ է քո առածդ, Եւրոպան շատ հեռու է Ռուսիային հասնելու: Հաշիւը որ երկու ամիս մնացի Եւրոպա, բայց չեղաւ որ մի օր փորս կուշա հաց, կամ միս, կամ այդ տեսակ բան տեսնէր:

—Աֆանասիյ Եակովիչ, ասացի. — ասե՛ք որ հացի և մսի կողմից մեր տեղը Եւրոպայից լաւ է. բայց միթէ այդ՝ աշխարհի զոված տեղը ոչ մի լաւ բան չունի: Երբ որ այդպէս է, ապա ինչու Ռուսաստանից մարդիկ ամեն տարի հաղարներով են վաղում աշնտեղ. ի հարկէ մի բան կայ, որ ամենքը տեսնել են ուզում այդ Եւրոպա կուշող տեղում:

—Կայ, ինչու չէ, ամեն բանն էլ կայ, միայն թէ փող չըխնայես. թատրոն էլ կայ, մասկարադ էլ կայ, ես ինչ զիտեմ — բանկ էլ կայ, բուլլար էլ կայ, պարտիզներ էլ կան, ամեն բան կայ... Ի՛, յետոյ, այստեղ կամ Ռոստով չըկա՞յ, ինչ է... Համեցէք, որքան կուղես...

—Աշնտեղի թատրոնը զնացիր, տեսար, ինչպէս է...

—Ես այդ տեսակ բաներ շատ չեմ սիրում, բայց մի երկու — անգամ զնացի. զնալուս. պատճառն էլ քեզ ասեմ: Ըն-

¹⁾ Ձկան մի տեսակը — թառափ.

²⁾ Ռուսական ПОМИЛҮЙ ոճն է, որ հացերէն կարելի է արտաշատել „ի սէր Ասածոյ“ ոճով միայն:

դերս մի օր ինձ ասաց թէ՝ «Հաճէ, Աւագ, ասում է. կուղես այսօր թատրոն դնանք, ասում է, նայենք, ասում է, այստեղի թատրոնը ինչ տեսակ բան է, ասում է»:

—Չէ, չեմ ուզում, ասացի, ես քեզ կըսպասեմ, յետոյ կըքնեմ—ասացի, որովհետեւ ցորեկը կուշտ *առլէքին* էի կերել (յետոյ ես քեզ մանրամասն կըսպատեմ թէ ինչ տեսակ բան է այդ առլէքին կուշող կերակուրը). քունս էլ շատ տանում էր: Ընկերս պնդեց ու «դատարկ բտն է քնելը, ասացի, հայդէ, զնանք թատրոն, աշնտեղից էլ հիւրանոց կերթանք, մի լաւ ընթրիք կուտեցնեմ քեզ», ասաց: Ընթրիքի անունը որ լսեցի, իսկոյն քունս փախաւ աչքիցս: Գնացինք: Ի՛նչ մեղքս պահեմ, թատրոն որ մտանք և տեղերս նստեցինք թէ չէ՝ ես խաղացողների վրայ էլ չընայեցի, հանդիսականների վրայ էլ, իմ խելքն ու միտքը ընկերոջս խոստացած ընթրիքի հետն էր. լուռ նստել եմ և ինքն իրենս միտք եմ անում, թէ արդեօք ինչ պիտի ուտենք, արդեօք մսեղէնը շատ կըլինի, փորերս պիտի կշտացնէ, թէ՛ ափեղ-ցփեղ, ջրոտ, անհամ բաներ պիտի բերեն դիմացներս դնեն: Աստուած վկայ, սուտ չէ ասածս, մեր տեղի այսքան փոքր տղան (ձեռքը դետնից կէս արշին վեր է ցոյց տալիս) նրանց մեծ մարդուց շատ է ուտում: «ПОМИЛҮЙ, БРАТЕЦЬ ТЫ МОЙ» (ի սէր Ասածոյ, եղբայր), նրանց կերածի չափ որ մեր տեղի դեղձանիկն ուտէ, խաչը վկայ, երկու օր չի քաշիլ, կընկնի կըստակի: — Դիմացս էրիկմարդ, կինմարդ (խօսքը գերասանների վրայ է) իրանց մէջ խօսակցում են, կանչվւտում, երգեր ասում, խաղում. միւս կողմից էլ նայողները ծափ են խփում—սկի իմ փոյթս չէ, վրանները նայել անգամ չիմ ուզում, ես մտքովս մեր տեղի կերակուրների հետ եմ: Մէկ միտքս է զալիս մեծ սուպնիկով (ապուրի աման) *դաշը/ն-բէօ-րէկը* ¹⁾, որ տաք-տաք ներս են բերում՝ վրայից էլ ծոթրինի հոտի է զալիս. մեծ քանակութեամբ լեցնում ես խորունկ ափսէիդ մէջ և սկսում չըծամած՝ լօփ-լօփ կուլ տալ, մէկ ափսէն

¹⁾ Մսային փոքրիկ կարկանդակով մի տեսակ սուպ է, յատուկ

Նախիջևանին. վրան ծոթրին և մէջը մածուն խառնած:

վերջացրելը՝ իսկոյն շերեւիով երկրորդն ես լեցնում, քաշում ես առաջդ: Յետոյ միտքս է դալիս մեր հարիսան—վրան սոխա-
ռածը և մանրած շաքարը շատ... Նրանից էլ երկու անգամ
ահագին կոշտով դնում ես ավսէիդ մէջ, ուտում ես և չես
կշտանում: Ապա մեր թարմ *սամսամ* (կարկանդակ), ապա
շատ իւղով ձաւարէ փլմը, ապա ձկնով կուպաթին (կար-
կանդակ), ապա խաշած հնդկահամը մանանեխով՝ դրան ինչ
կասես, դրան... այդ կերակուրները ոչ միայն Եւրոպայի մար-
դը, այլ և նրա թագաւորը չէ տեսել: Յետոյ, այդ քաղցած-
ները մերինի հետ կռիւ պիտի բաց անեն. վա՛յ նրանց զլխին,
մերը նրանց հում-հում կուտէ, Աստուած վկայ՝ կուտէ:

Այդ որ ասաց, միտքս բան ընկաւ.

—Հա՛, ասացի, խնդրեմ ասա, տեսա՞ր եւրոպական զին-
ւորները, ինչպէս են:

—Ապա չըտեսա՞յ, ամեն բան տեսայ. ասաց Աւագը—աւս-
տրիացին՝ այն ոչինչ, բոլորը քաղցած, փորերը ներս քաշւած,
վատութ-նիհար բաներ են, ճիշտ սուղակ ձկան նման. ֆրան-
սիացուներ, էհ, մի շատ էլ գովելու բան չէ. գերմանացուներ,
ճիշտ է, նրանցից քիչ լաւ է, բայց մերը, դու ինչ ես ասում,
ճիշտ արծիւ է մերը նրանց դիմաց: Մերը հաճարի-հաց է ու-
տում, մեր *կաշա* ¹⁾ է ուտում, վրայից էլ *կվաւ* ²⁾ խմում.
դու հաճար-հացի հետ կատակ մի անիլ. հաճարի հացն ու կա-
շան մարդուս առիւծի ոյժ է տալիս: Եւրոպայի զինւորի կերա-
ծը ինչ է որ—թղթի պէս բարակ մի կտոր հաց, մէկ բուռ
էլ մաղդանոս ³⁾—եղաւ դնաց. երբեմն էլ սիսեռի կալբաս ⁴⁾
են տալիս. յետոյ, դրանով մարդու փոքր կրկշաւանայ: Աստուածդ
սիրես, եթէ մարդ շատ չուտէ, վրայից էլ լաւ չըխմէ, ոյժը
հրտեղից կըզայ:

Ես քեզ ասում եմ, այդ Եւրոպայի մարդիկ մի օր մեզ պէ՛ս

¹⁾ Ուտելիք:

²⁾ Խմելիք հացից կամ պտղից պատրաստած:

³⁾ Բանջարեղէն:

⁴⁾ Երշիկ:

կուշտ փորով հաց չեն ուտում: Նրանց ո՞վ է տւել ոյժը, մեր
մէկ հատ զինւորը նրանց տասնի դէմ կըզնի:

—Այդ ինչ է ասածներդ, ասացի. մարդ ես լիմարացնում.
ինչ ես ասում, ապա ամբողջ աշխարհը Եւրոպային գովում է.
թէ՛ նրանց մարդկանց ուսումը, թէ՛ նրանց լաւ-լաւ տեղերը,
թէ՛ նրանց հարստութիւնը. իսկ քո ասածներին եթէ նայես՝
ամբողջ Եւրոպայի մարդիկ մեր մուրացկանների պէս են:

—Ապա ինչ են, որ մուրացկան չեն. Աստուածդ սիրես, մի
մարդ, որ ամբողջ օրը քաղցած լինի՝ դու այդ մարդուց ինչ
կըպահանջես: Հա՛, սուտ չէ, ճիշտ է, նրանց զործարանները,
նրանց մեքենաները գոված են, նրանց հնարած մօզան ամեն-
քըն էլ ընդունում են, բայց այդ զործարանները, այդ մեքե-
նաները, այդ մօզնի հագուստները կուտւին, ինչ է, նրանք
մարդուս փորը կըկշտացնեն: Ո՞վ է նրանց աւել մեր Աստուծոյ
օրհնած տաք-տաք՝ իւղոտ մատաղի միսը. դրա համը նրանք
դիտեն: Նրանք մեր թարմ *ասէտրայի* երեսը տեսնէ են, մա-
նաւանդ եթէ վրան լաւ տեսակի լիմոնը քամած, հետն էլ մա-
նանեխ լինի: Ո՞վ է նրանց տւել մեր ձմերուկը, որին եթէ դա-
նակի ծայրը կպցնես՝ ինքն իրան կըճաթի: Նրանք իրանց
կեանքի մէջ տեսնէ են մեր՝ չորս մատիս հաստութեամբ սերը...
Թքեմ ես նրանց մեքենաների վրայ, երբ ողջ օրը փորս պիտի
քաղցած մնայ: Չէ, ես ինչ ասել եմ, նորից կասեմ—Ռուսիայի
պէս հող ոչ մի աշխարհի մէջ չըկայ. մեր թագաւորն էլ Եւրո-
պայի թագաւորներից ուժեղ է, մեր դօրքն էլ նրանց դօրքից
ուժով, մեր հոգն էլ նրանց հոգից պտղաբեր է: Պաշարի—այ-
սինքն հոցի, մսի, ձկան համար եթէ ասես՝ մեր Ռուսիան Եւ-
րոպայից վեր է ու վեր: Աստուածդ սիրես, մեր զիւղացին եթէ
գործել կամենայ—հողը նրա տուաջ շա՛տ—վարկը, ցանիւր որ-
քան ոյժդ ներէ: Եւրոպայի հողը ինչ հօրս ցաւն է. նրանց
զիւղացին 10—12 արշին հող ունի—այդ է ահա նրա ցորեն
ցանելու էլ, գեանախնձոր ցանելու էլ, խոտ քաղելու էլ, իրան
ապրելու էլ, աւաւար արածացնելու էլ՝ տեղը. բացի դրանից՝
ուրիշ ոչինչ չունի: Ասա խնդրեմ, մարդ ինչպէս պիտի կարո-
ղանայ դրանով թէ՛ ինքը կուշա լինել, թէ՛ ընտանիքը կերա-

կրել, թէ թագաւորի տուրքը տալ. ուրեմն տարին 12 ամիս՝ ողորմելին քաղցած փորով պիտի մնայ էլի: 2է, դու ինչ ես ասում, Եւրոպան շատ հեռու է մեր Ռուսիայի հետ կապուող. քաղցած կըստկեցնենք. նրանց դէմ հարկաւոր է զօրքով զընալ. հաց չըտան՝ բոլորն էլ մէկ-մէկ կըստակին: Դու Ռուսիայի հետ կառակ մի՛ անիլ:

— Ա՛լ Աւագ աղա, ես նկատում եմ որ ինչ բանի վրայ էլ հարցնում եմ, դու միայն խօսքը կերակուրի վրայ ես դարձնում. իբր թէ Եւրոպան ուտելու բան չունի և խելքը-միաքը՝ կերակուրի վրայ է: Եւրոպացին, քո ասելուն նայած, ամբողջ օրը եթէ քաղցած է անցկացնում, ապա ի՞նչպէս կարողացել են նրանք այսքան զիտութիւն, մեքենաներ, դործարաններ, ես ի՞նչ գիտեմ—այսքան օդապարիկներ, ելէկտրական լուսաւորութիւն՝ հնարել. Աստուածդ սիրես, քաղցած մարդը կարող է այդքան իմաստութեան մէջ մտնել:

— Ո՞վ է ձեզ ասել եւրոպացու այդքան զիտուն-իմաստուն եղածը. ես ամբողջ Եւրոպան շրջեցի, երբէք մէկ այնպէս դարմանալու մարդի չըպատահեցի. բոլորը հասարակ մարդիկ էին: Մեր տեղն էլ դալիս են նրանցից. չեմ ասել սկի, որ դալիս են և ծախում մեզ մկան թակարդներ և երկաթէ թելերով շինած ամանները—ճիշտ դրանց էլ, իրանց տեղում, Եւրոպայում տեսայ:

— Ուրիշ լաւ մարդիկ, լաւ բաներ չըտեսնար:

— Կա՛ր որ տեսնէի...

— Ասա ի՞նչու վնացող-տեսնողներն այնքան զովում են:

— Ո՞վ է այդ գովողը, ասա տեսնեմ անունները:

— Ես ի՞նչ գիտեմ. գնացող-տեսնողներ շատ. ո՞ր մէկը ասեմ. ահա Ղազարոսը, ահա Մինասը, ահա Գէորգ աղան...

— Թքել եմ ես նրանց վրայ. նրանք իրանց կեանքում շնորհքով բան տեսել են որ. չըտեսը ճիշտ այդպէս կըլինի. ինչ նոր բան տեսնէ՞ իսկոյն կըզարմանայ: Մեր Նախիջևանը, մեր Ռոստովը, մեր Օդեսսան տեսնողը Եւրոպայում զարմանալու բան կըտեսնէ՞ որ... Ասա խնդրեմ, ի՞նչ զարմանալու բան են գտել Եւրոպայում—նրանց քաղցած ժողովուրդը, նրանց

նեղ փողոցները. նրանց թանգ-կրակ հանցը, միսը, հնդկահաւը:

Այլ ևս չըկարողացայ համբերել, քիչ մնաց արաքէի:

— Հա՛ճէ, Աւագ, ասացի, ես քեզ մի բան ասեմ. դու այդ Եւրոպա դնալու փոխարէն եթէ Ռոստովի արժօրնիյ ընաղը¹⁾ մտնէիր, աւելի շատ կըտեսնէիր և բաւական կըլինէիր: Քեզ էր մնացել Եւրոպայի պէս լուսաւորեալ աշխարհը իր քաղաքավարի ժողովրդովը տեսնելու. դու նրանից բան կըհասկանաս որ...

— Է՛, մէկ էլ ասա տեսնեմ. ասաց բարկացած Փոռսուխովը—քեզ ո՞վ ասաց որ Եւրոպայի ժողովուրդը քաղաքավարի է իբր թէ. նրանից էլ անամօթ, նրանից էլ երեսը պատռած, նրանից էլ լիրբ, մարդու պատիւ չիմացող ժողովուրդ կա՞յ որ. մեր հասարակ զիւղացին նրանց համեմատութեամբ—ազնական է... Աստուածդ սիրես՝ լսիր. մէկ օր, ինձ համար ելել դնում եմ: Այս բանը Պարիզի մէջ եղաւ: Չորս կողմս երեխաներ հաւաքեցին, այնքան երեխայ, որ, եթէ սուտ չասեմ, հարիւր լիսուն հոգի կըլինէին. երեխաներն էլ խռոր չըգիտեսնաս. մանրը (ձեռքը գեանին մօտեցրեց) այսքան փոքրիկներ, ետեւիցս վազում են, փեշերիցս քաշկռաւում ու «էլէֆանտ» կանչում: «էլէֆանտ» նրանց լեզուով «փիղ» ասել է: Իբր թէ, հասկացնել են ուղում, որ ես փիղ եմ: Յետոյ, դու ու քո հոգին, ես ինչո՞վս եմ փղի նմանում. մէկ լաւ նայիր աչքերիս—փղի աչքերի նման են, վղիս նայիր—փղի վղի է. կռնակիս նայիր—փղի կռնակ է. քալածքիս նայիր—փղի քալածք է: Յետոյ, այդ է դրանց կրթութիւնը, լուսաւորութիւնը, մարդավարութիւնը: Մեր ամենից յետին կառապանի տղան այդպէս չի վարւել օրինաւոր-պատուաւոր հարդու հետ: Դու չըմոռանաս, որ այդ բանը զլիսիս բերին Պարիզի մէջ աեղը, Բուլւար-Իապլիէն ասած փողոցում: Հ՞ը, ի՞նչպէս ես, քաղաքավարի մարդիկ են քո դոված եւրոպացի ժողովուրդը... (Քիչ լռելուց յետոյ): Քիչ առաջ դու ծաղրելով Ռոստովի արժօրնիյ ընաղի անունը տւիր. դու եղել ես այնտեղ, այնտեղի կերակուրների համը տեսել ես... Ի՞նչ անենք որ անունը վատ է. դու մէկ

¹⁾ Որկրամոլների շուկան:

հրա կերակուրների համը նալիր և յետոյ վրան խնդան: Տաշտի չափ մեծ պնակով մեծ քանակութեամբ առաջդ են դնում ըորշ-շը ¹⁾, մէջը զլիսիս մեծութիւնով եղոտ միս, հետն էլ չորս ֆունտի չափ հաճարի հաց. լաւ բորշէի թթու հոտը ու տաք շողին քթիդ որ կպչում են—մարդուս ախորժակը կատաղած շան պէս փրփրում է: Առնում են հաճարի հացը, բրդում են պնակի մէջ, մի լաւ խառնում և քեղ համար ուտում: Թէ փորդ է լցում, թէ երեսդ քրտինք բռնում և թէ փորիդ կուշտութիւնից ամբողջ օրը դիւտում ես: Գինն էլ ի՛նչ է որ—որեւիցէ 5—10 կոպէկ: Գոնէ կըղիտնաս որ փորիդ մէջը կերակուր կայ և ոչ թէ Եւրոպայի տեսակ մաղդանոսներ, սալաթի տերեւներ և թաղանթի հաստութեամբ հաց ու միս: (Քիչ լռելուց յետոյ): Գու ի՛նչ ես ասում, մեր Ռուսիայի ուժին ո՞ր կըհասնի: Անդ-լիացին չէ, հետն էլ գերմանացին թող դայ, աւստրիացին էլ, վէնդէրն էլ թող դայ, տաճիկն էլ թող դայ—ամենքին կտոր-կտոր կանէ և մի կողմը կընետէ, որովհետեւ ուս դինորը հա-ճարի հաց ու կաշա է ուտում, վրան էլ կվաս խմում. դու հա-ճարի հաց ու կաշալի ո՞յժը դիտես, մարդուս իսկական առիւծ է դարձնում:

—Ասա խնդրեմ. ասացի. դու այժմ Ռոստովի արժօրնիյ ընտղը գովեցիր. դրս պէս տեղ չըկայ ինչ է՝ Եւրոպայում:

—Կայ, ի՛նչու չէ. բայց ափսոս որ ես այդ շատ ուշ իմա-ցայ, Պարիզից մեկնելուս ժամանակ: Բայց այնտեղի արժօրնին մերինի տեսակը չէ, ուրիշ տեսակ է: Մեր տեղինը ինչ որ էլ լինի՝ պարզ է, կերակուրն էլ էժան-միս է, կաղամբ է, ճտկըն-դեղ է, սոխ է, գետնախնձոր է. բայց այնտեղինը ուրիշ տե-սակ է, համն էլ աւելի նուրբ: Ես քեղ պատմեմ թէ ինչպէս են պատրաստում այնտեղի կերակուրը, որ նրանց լեղով առ-ւէքին է կոչում: Առւէքին ասածդ այսպէս է լինում: Հարուստ տներն և թանգնոց հիւրանոցների խոհարարները հիւրերի ա-մանից ինչ որ աւելանայ, բոլոր լեցնում են մի մեծ տակառի մէջ և պահում են իրանց յաճախորդների համար. որը դալիս՝

¹⁾ Ռուսական կերակուր ճակընդեղով:

խոզերի համար է առնում, որը՝ իր կովի, որը իր շան համար. բաղարի կերակուր ծախողներն էլ՝ իրանց արժօրնիյ կերակրա-տան համար—դուլբերով առնում են և մեծ ամաններով իրանց յաճախորդների զիմացը դնում: Առւէքինը թէ՛ դալով պիտի ուտես, թէ՛ պատառաքաղով և թէ՛ մատներովդ: Մէկ կոխում ես պատառաքաղդ՝ պանիրի կտոր է ելնում, մէկ էլ կոխում ես՝ թռչունի ոսկոռ է ելնում. էլի կոխում ես պատառաքաղդ՝ ձը-կան գլուխ կամ պոչ է ելնում, երբեմն էլ սիգարի կտոր է դուրս գալիս: Գդալով կերածդ ժամանակ երբեմն բերանդ մանանեխի համ է առնում, երբեմն պաղպաղակի. էլի գդալդ կոխում ես ամանի մէջ, տանում բերանդ՝ քացախի և պասուց իւղի համ առնում: Մարդուս քէֆն է դալիս. թէ ուտում ես և թէ ծի-ծաղում: Առւէքին ուտելու ժամանակ այնքան լիմոնի և փոր-թուղալի կճէպ եմ կերել որ... Նաղեր ծախելու և զզւելու իրա-ւունք չունիս, որովհետեւ տւածդ ի՛նչ է որ—ամբողջը մէկ սու, որ մեր փողով 5 կոպէկ է: Համ աժան, համ կուշտ, համ էլ տեսակ-տեսակ:

—Իսկ ընկերներդ ասում են թէ քեղ և թէ իրենց մա-սին, որ ամեն անգամ 5 ֆրանկ էիք տալիս կերակուրի հա-մար. հինգ ֆրանկը մեր փողով մօտ 3 լուբլի է անում. յե-տոյ, այդ քիչ փող է:

—Սուտ չէ—ճիշտ է. ամեն օր 5-ական ֆրանկ էին տա-լիս ամեն ճաշի համար, բայց աստնական էլ տւածներս կայ. բայց ի՛նչ օգուտ: Եւրոպական կերակուրները այնպէս դատարկ բաներ են, որ ինչ նրանք ճաշ են ասում—մեր տեղի մարդը մի պտղուց քթախոտի պէս կարող է քթի ծակը կոխել: Եւ-րոպայի կերակուրի մէջը ուտելու բան կայ որ: Մի ափսէ ապուր են բերում առաջը (ճիւրի-միրի բան) «այս կոնսոմէ է», ասում են. հետն էլ ճկովիս ծալրի չափ կարկանդակ՝ «այս էլ դա-թօ է», ասում են: Յետոյ՝ բերում են երկու հատ փոքրիկ ձուկ՝ սոսեղի բարակութեամբ—«այս էլ նոր տապակած սարդին է», ասում են: Յետոյ բերում են ճնճղուկի չափ դաշտային թրու-չուն տապակած—«այս էլ բէքասն է», ասում են: Յետոյ բե-րում են մի գդալ շաքարոտ խլինք—«այս էլ ժիլէյ է», ասում

են: Ամենից վերջը բերում են այդ «պապաքում—մամաքում» ասած խոտը, «այս էլ սալաթ է», ասում են: Այդ եղաւ ցերեկադ ճաշը, որի համար առնում են 5—10 ֆրանկի: Հա՛ մոռացայ ասելու, հացից յետոյ էլ բերում են մատնոցի մեծութեամբ դաւաթով, տուանց կաթի սուրճ: Յետոյ, ռուսիացի մարդը ինչպէս կարող է կշտանալ այդ գեղձանիկային ճաշով: Կամայ-ակամայ՝ դնում էի առլէքին ծախած ճաշարանը, որ գոնէ փորիս ճիճուն հանդստացնեմ: Հա՛, սուտ չէ, ճիշտ է, սեղանի վրան—դիմացդ դնում են մէկ-մէկ շիշ զինի, բայց շիշը մեր շիշերի չափ չըզիտենաս—այն հօփմանովի կաթիլների շիշը չըկա՛յ, ճիշտ նրա մեծութիւնով մի շիշ են տալիս քեզ. մէջի եղածը ատամներդ թրջելու բաւական չէ, ինչ մընաց խմելու. բայց, անունը մեծ է. «զինիով ճաշ է», ասում են եղել: Գու մի ասիլ, որ եթէ նրա փոխարէն մի մեծ ամանով հասարակ կվաս որ տան՝ աւելի բաւական պիտի լինէի: Գոնէ մարդուս թէ ծարաւը կըկտրի, թէ փորը կըլեցնի: 2է, դու ինչ ես ասում. դնա՛, ամբողջ աշխարհը քայլիր, մեր Ռուսիայի պէս տէրութիւն դտնել չես կարող. մարդուս ամենից պէտքական բանը թէ առատ է և թէ էժան: Այդ Եւրոպայի քաղցածները կուլ պիտի մղեն մեր ռուսի հետը. վա՛յ նրանց դըլխին. մէկ շաբաթ չի անցնիլ, ամենքը ձմեռւայ ճանճերի պէս կըստիկեն, կ'ոչնչանան: Մեր զինուորը, ինձ նայիր, լաւ հաճարի հացը կուշտ կուտի, վրայից էլ կաշան, նրա վրայից էլ լաւ կըխմէ թթու կվասը, հուռն կանչելով վրայ կըտայ—մի բոպէի, մի ժամւայ մէջ բոլորին թրի կառնէ: Գու Ռուսիայի հետ կատակ մի անիլ...

—Այն չէ՛ բայց, ասացի. ինչպէս եղաւ որ դու Եւրոպա գնացիր. կարծեմ դու այնտեղ գործ չունէիր չէ՛. ապրանք տարար, թէ՛ ապրանք բերիր. թէ՛ ունէ յանձնարարութիւն ունէիր:

—Ապրանք էլ չըտարայ, ապրանք էլ չըբերի, յանձնարարութիւն էլ չունէի: Իմ Եւրոպա երթալս հեքիաթի պէս մի բան էր. բարեկամիս մէկը մի աւրած ժամացոյց ունէր և որովհետեւ մեր կողմերը նրան նորոգող վարպետ չէր գտնուում, բարեկամիս խելքին փչեց տանել Եւրոպա: Ժամացոյցի կոթը

չըկա՛յ—այդ բանը ըշտէ փչացել էր. մեր տեղի ժամագործները շատ վրան կտորներ դրին. այնպէս որ, կոթը հաստացել էր ու ներսի անիւներին նեղութիւն էր տալիս. ժամացոյցը Եւրոպա տարինք, այնտեղ մի լաւ վարպետ գտանք, որ զոռշութեամբ ժամացոյցի հաստատած կոթը բարակցրեց, ձևի բերեց:

—Բանդ-գործդ թողա՛՛ ինչու ելար գնացիր. դու այնտեղ ծառայութիւն ունէիր, չէ՛:

—Եւրոպա որ գնացի, ծառայութիւնս արդէն վերջացած էր. ամիսը 100 ռուբլի ռոճիկ ունէի, գործս էլ շատ թեթեւ բան էր. քաղաքային վարչութիւնը ինձ հրաման էր արել ծովի եզերքը կանգնելու և ջրի միջով անցնող ձկները համրելու. հէշտ արհեստ: Բայց, թշնամիներս հրապարակ ելան և ժողովրդին հաւատացրին որ զրանից քաղաքը մի կոպէկի օգուտ չունի. ինչ պէտք է խզոտ տեղ գրամ վատնելը:

—Ծովի ձուկը համրելուց առաջ ինչ ծառայութիւն կամ արհեստ ունէիր. հարցրի նրան:

—Նրանից առաջ, հոգիս, այդ անկիւնը չըկա՛յ—բամբառարանից քիչ վեր. ըշտէ, այնտեղ առաւօտեանից մինչև երեկոյեան զանգերը՝ կանգնում էի և անցող-վարձողների վրայ կատաղած շան պէս հաջում:

—Այդ ինչ տարօրինակ արհեստ է... ամօթ չէ՛ օրինաւոր մարդուն՝ շան պարտաւորութիւն վրան առնելը. ասացի զարմացած և նեղացած:

—2է, հոգիս, այդպէս մի դատիլ: Ինչպէս երևում է, դու կարծես մեր քաղաքը երբէք չես ճանաչում: Այդքան հասակ առած՝ դեռ չըզիտես որ մեր տեղում հաջելը անսովոր և ստորարհեստ չէ: Հաջելով չէ՛ որ այսքան մարդիկ՝ որը ճանաչուր եղաւ, որը անդամ, որը հողաբարձու, որը երեսփոխան, որը պատիւ հասաւ, որը շատ ստակի տէր եղաւ, որն էլ արդիւնաւոր պաշտօն ձեռք բերեց. բոլորը հաջելուց էր: Բայց հաջելու մէջ էլ շնորհք կայ: Հաջելուց չէ՛ որ մեր Բերբեր Օվանէսը թէ՛ իրեն մէջքը տաքացրեց, թէ՛ իրեն օգտակար բարեկամներին. կարծում ես թէ իր արհեստի շնորհքն է—շատ

կրսկսեմ իմ բանը: Եթէ առաձս կտորը $1\frac{1}{2}$ կամ 2 ֆունտ եղաւ աչն է որ աչն օրւայ հացիս դրամը գրպանումս մնաց: Այդ որ վերջացրի, կերթամ կրմօտենամ շիշերին, որովհետեւ ձկան վրայ լաւ գինին յարմարում է. նորից կրմօտենամ տօնաւորին, ինչ որ ասես՝ օրհնութիւն կանեմ, որ եկող տարի էլ Աստուած ողջ-առողջ այդ օրին հասցնէ երկուսիս էլ և կրխմեմ գինին: Դրանից յետոյ՝ երբեմն կրմօտենամ մանր խորտիկներին. այստեղ պանիրի փոքրիկ կտոր կրդնեմ բերանս, այնտեղ գգալի ծայրովը մի քիչ կառնեմ խաւեարից (սկնկիթ), էլի աչն կողմը՝ բողկը կրթաթախեմ աղի մէջ և բերանս կրդնեմ — իբր թէ մանր բաներ ուտող եմ. որ մաշդիկ չընկատեն թէ տօն շնորհաւորութեան անունով՝ փօրս լեցնող եմ: Այդ օրը կերակուրի հողը հոգացի, դրամը մնաց գրպանս: Երբ որ այգ-պէս, տարւայ մէջ զոնէ հարիւր տեղ մտնեմ-կնեմ, ահա քեզ ձայնաւոր լինելու օգուտը. էլ ինչ ես ուղում: Տարւայ մէջ հարիւր թանգանոց և կուշտ կերակուր իր կոնեակով և գինիով — դա անօղնտ բան է: Այս մէկ: Այժմ դու ինձ ասա. տարին 2—3 անգամ թագաւորական տօն, աչքալոյս, սրտալ չի լինիլ: Ի՛նչ բռտէ, աղօթքից յետոյ ձայնաւորի անունով դեղեցիկ կերպով կերթաս քաղաքացիի տունը (ի հարկէ, նա էլ թագաւորի պատւի համար սեղան սարքած կրլինի), այնտեղից էլ խօ ետ չես դառնալ տուն գատարի փորով: Այս էլ քեզ երկու: Տարին 3—4 անգամ գրսից մի իշխանաւոր կամ մեծաւոր չի դալ քաղաքս. մեր հարուստ աղաներից մէկն ու մէկը նրան հաց չի աալ. դու էլ, ինձ լսիր, ձայնաւոր անունով կր պատահես այդ թանգանոց ճաշին: Այս էլ քեզ երեք: Վարչութեան ժողովի ժամանակ, աղաները կրսկսեն մի հասարակ բանի վրայ վիճել, կրտան-կառնեն և վերջ ու վերջ՝ կրխառլեն. դու մէջերը կրմտնես, լաւ մարդ կրլինես, կրհաշտեցնես. մէջ տեղը երկու կողմից էլ մ'ախառիչ ¹⁾ լինում է — կեր, խում, երաժշտութիւն. դու էլ մէջերն ես՝ ձայնաւոր անունով. Աստուածդ սիրես, քէֆ է ու... մեռնել պէտք է որ: Այժմ հաս-

¹⁾ Զնորհաւորութեան ճաշ կամ ընծայ:

Պաղար, թէ ինչու ես ամեն ջանք դործ եմ դնում որ ձայնաւոր ընտրեմ: Դու ասում ես թէ ինչու անկիւնը կանգնած՝ հաջում եմ: Հաճէ, տխմար, եթէ չըհաջէի՝ ո՞վ ինձ ձայնաւոր պիտի ընտրէր: Հապա աչն մոռացար, որ բամբասարանի անդամ լինելուցս էլ բաւական շահ կայ փորիս. որ տարին մի անգամ ժողովրդով՝ պարտիդի մէջը քէֆ ենք անում՝ այդ ոչինչ. դու աչք ասա, որ մեր 5—6 հարիւր անդամներից տարին 3-ը 4-ը չեն մեռնիլ: Մեռելի դանդը լսում եմ թէ չէ՝ մի քանի մարդ ժողովում եմ գլխիս, շիտակ գնում մեռելի տունը, սրբաւորներին խրատ տուող եմ լինում, ըշտէ հանդուցեալին պատիւ տուող եմ լինում, կտակը կարգացողս լինում, էյ ըշտէ, բան չունես, բամբասարանի կողմից սուտ-դորդ բանի մէջ լինում: Տնեցիք տեսնում են որ հանդուցեալի շատ սրտակից բտրեկամս եմ եղել, և հոգու-հացի, այդի, քառասունքի, տարեղլիսի հացերին կանչում են ինձ: Այդ էլ թէ պատիւ է և թէ փոր կշտացնելու թանգանոց դէպք: Այժմ հասկացար հաջելու դօրութիւնը: Բայց հաջել կայ, հաջել էլ կայ: Մի քաջելու դօրութիւնը: Բայց հաջել կայ, հաջել էլ կայ: Մի քաջելու քաղաքը իրենց թշնամի դարձնեն. աչք ասակ հաջելը օգտակար չէ: Հաջելն էլ իր տեղը, հնարքներն ունի: Հաջելու ժամանակ պիտի ջանաս ցոյց տալու, որ իբր թէ ժողովրդեան օգալի համար ես հաջում: Այս մէկ: Մէկ էլ այնպէս պիտի հաջես, որ ոչ հարուստների սիրտը ցաւացնես, ոչ էլ դատարկ գրպանով մարդկանց կողմը անցած լինիս...

Սիրելի նախիջլետնցի, միթէ դու դեռ չես հասկացել, որ ինչ բանի ձեռնարկես՝ բոլորը թերաւ և անշնորհք է լինում: Ի՞նչու ես զարմանում, որ քո քաղաքը տարէց ասրի առաջ գնալու փոխարէն՝ դէպի ետ է զարնում: Դու ինչու ես զարմանում, որ անցեալ տարւայ, դիւղից վաա Ռոստովը այսօրւան օրս Նախիջլեանից տասն անգամ մեծ է և նրա մէջը ապրողները նախիջլեանցիներիցս հարիւր անգամ աւելի հարուստ են: Դու ինչո՞ւ ես զարմանում, որ Նախիջլեանը աճելու, ծաղկելու փոխարէն՝ քանի գնում է՝ բորբոսնում է, թողում է և փչանում քո ձեռքի մէջ: Ասա մէկ տեսնեմ, տարին-տասն-

երկու ամիս դու որի խելքով ես կառավարում — Փռնուխ Աւագ-
ների: Ուրբեր են քո քաղաքդ կառավարողները — Փռնուխ Աւագ-
ները. ուրբեր են բանկդ շահագործողները — Փռնուխ Աւագներ.
Ուրբեր են քաղաքային վարչութեանդ ձայնաւորները — Փռնուխ
Աւագներ. ուրբեր են քո դպրոցներիդ հոգաբարձուները — Փռ-
նուխ Աւագներ:

Յետոյ, ինչ դարմանալու բան կայ, որ ամբողջ քաղաքս
դարձել է մի 5—6 հազար Փռնուխ Աւագներով լցւած աղ-
բանոց...



ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ ՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ¹⁾

27 հոկտեմ. 1859 Մոսկվա.

Սիրական եղբայր,

Գրիգոր Կարապետեան.

Գիտեմ բարկացած ես իմ այսքան անկամ լռութեանս
պատճառով, բայց պիտի ներողամիտ լինես, եթէ իմանաս իմ
ողորմելի վիճակը և դրութիւնը, որի մէջ գտնւեցայ մինչև
այս րոպէս:

Սիրտս շատ կոտրած է, և ոչինչ բան աչքիս չէ երևում,
վերջին յուսահատութեան մէջ: Այս բոլորի զօրութիւնը Բօսիա
դաս կ'իմանաս, թէ և չեմ կարծում, որ բոլորովին անգէտ լի-
նիս իմ հանդամանքներին, ըստ որում դեռ անցեալ տարի բա-
ցել էի քեզ իմ սիրտը: Չկամիմ երկար գրել. որովհետև սիրտս
լցւում է արիւնով և կեանքս մաշվում է:

Այժմ այսքան ասեմ, որ գնում եմ Պետերբուրգ, կանդի-
դատի քննութիւն տալու, որպէս զի մի արժանաւոր տեղ ծա-
ռայութիւն գտանելով, կարողանամ օրական ապրուստ ձարել և
բժշկութիւնը շարունակել: Պէտք է որ ես ինքս դտանեմ իմ
ճարը, ըստ որում ոչ մի կոպէկ ոտանալու յոյս չունեմ ոչ մի
կողմից: Հիւսիսափայլից ձեռք վեր առի, ըստ որում մի ժան-
դոտ կոպէկ չեմ ստանում. ինչ հարկաւորութիւն ունիմ էշի
նահատակ լինելու: Այդ ինչ խելագարութիւն է, որ ես ուրիշից
պարտք առնեմ ապրեմ, հիւսիսափայլի վերայ տիւ և գիշեր
աշխատեմ, բայց հիւսիսափայլից մի կոպէկ չստանամ. այդ ո՞ր
դրքի մէջ գրած է: Եւ ո՞ր մարդը, որ չունէր բնականութիւն,

¹⁾ Այս նամակը, որի բնագիրը մեզ մօտ է, յանձնել է մեզ պ.
Գրիգոր Սալթիկեան, Նալբանդեանցի մտերիմ բարեկամը: Պահում ենք
Նալբանդեանցի — իրան ուղղադրութիւնն անփոփոխ:
Ժան. Խմբ.

կերակուր և զգեստ, կարող է գործ կատարել և այն ձրի: Մինչև այժմ ես զոհ եղայ. թող Աստուած ընդունէ այդ զոհը, բայց տեսնում եմ, որ այսուհետև անկարելի է: Քեզ քաջ յայտնի է որ ես բարոյապէս թուլացած չեմ, կարող եմ շատ աշխատել, բայց աշխատելու համար հարկաւոր են պայմանք, որ ես չունեմ և որի մասին չկամիմ ոչ ոքի բերան բանալ և բան խնդրել:

Այս պատճառով ոչինչ մասնակցութիւն չունեմ այսուհետև Հիւսիսամիայի հետ. ինչ որ օտար աշխարհից բերած տուեւ էի Հիւսիսամիային, պիտի տպվի հոկտեմբերի տետրակի մէջ և այսուհետև բարեաւ մնայ Հայոց ազգը: Գրիչս պիտի կոտրեմ և ձգեմ. միւս անգամ Հայոց ազգի անուն տուած ժամանակները ևս պիտի սիրտս խառնվի և փսխելիքս գայ. տհա եղբայր, այժմ իմ գրութիւնը և յուսահատութեան չափը:

Ափսոս ինձ, որ ես երևեցայ Հայերի մէջ. մի այլ ազգի մէջ երբէք այս վիճակում դտանվելու չէի ես, անտէր և անօրհնական, միմիայն յուսալով Նախախնամութեան վերայ, որ կերակրում է և ճնշողները:

Սիրտս արիւնի ծով է. բայց այնքան հոգու գործիւն ունիմ, որ ոչ ոք չէ կարող իմ գրութիւնը կարդալ երեսիս վերայ: Ուրախ եմ միայն, որ առողջ եմ և տկարութիւնս իսպառ փորատեցաւ:

Որպէս ապրուստի ճանապարհ ես պիտոյ է լինելի կտնդիւղատ և դնում եմ Պետերբուրգ մնալ մի քանի տմիս ու քրննութիւն տալ. իմ ամէն բանը այսպէս պատերազմով պիտի լինի. բայց երևակայիր քեզ, եթէ այս վիճակում, Պետերբուրգ դնալու անտեղ համալսարանի 50 մանէթը տալու ևս արծաթ չլինի, թողում անտեղ բնակութիւն և ապրուստի հոգսը, ինչպէս կըլինի մարդու սիրտը և վիճակը: Ինչպէս կըլինի եթէ երթամ Նաղարեանցին 200 մանէթ ինդրեմ այստեղ 100 մանէթը մանր պարտքեր տալու և 160 մանէթը ճանապարհի ու համալսարանի փողը տալու համար և նա ինձ ասէ թէ ոչ մի կոպէկ օդուտ չկայ, 340 ստորագրութեան փող է ստացել և 600 մանէթ պարգև. տպագրութեան ծախքը հասնում է մինչև 1500 մանէթ. ինչպէս է այս, լաւ է, սիրտ կըմնայ,

չես յուսահատվելու: Ահա, եղբայր իմ, հանգամանքները, թողում եմ սաւայի 250 մանէթ պարտքը, որի մասին յայտնած եմ երբեմն և ամեն օր մաշում է հոգիս:

Իմանալով այս բոլոր բաները աչքի տակ առնելով, թէ այս վիճակում եղած մարդու սիրտը և հոգին ինչպէս կըլինէր, մի մեղադրելը ինձ իմ լռութեան համար, այլ ներքի և ցաւակից եղիր որպէս բարեկամ. ասացի՝ սիրտս արիւնի ծով է...

Քո անխարդախ բարեկամ, անմխիթար՝

Մ. Նալբանդեանց



Ը Մ Բ Ո Ս Տ Ե Ր Գ Ե Ր



Ո՛վ է այնտեղ—այդ գօրեղ ողին, որ մերկ ու միայնակ, մրրկում է լեռների դադաթների վրայ: Գլխովը մշուշն է հալածում, քրքր-քիջովը բուերի ձայներ խլացնում և բարձրաբերձ՝ ճահճոտ անտառների դիջութեան մէջ կառուցած արւեստականութեան դէմ՝ ջրեր է յարուցանում:

Ո՛վ է այնտեղ—այդ նոր հսկան, որ մերկ է անամօթութեան չափ և անդիմակ՝ ցինիկի յանդգնութեամբ:

Որ անկաշկանդ՝ անտառի շարժումը պրկող բաղեղներից, ո՛չ մի գարշապարի առաջ չէ խոնարհեցնում իր թռիչքն ու իմաստութիւնը:

Միայնակ ու մերկ է նա, որպէս աղաա իմաստութիւնն իր խոհերով: Հանդչում է բարձրութիւնների մէջ և քրքջում ճահիճների խորքում սնանուղ կանաչ աղտոտութիւնների վրայ:

Նրա զբօսանքն է—ծաղր կարկտել փշերի զլխին, հեղ-

նութիւն տեղալ վախճութեան աստծոյ վրայ և իմաստութեան խանդովը մերկացնել ամեն հաղնաճի:

Նրա խօսքերը լծակի պէս դարձնում են դարևոր ժայռեր և տակի խոնաւ դիջութիւնը արևին պարզում: Նրա իմաստութիւնը անգութ է և խիստ, որպէս անխնայ աւերիչ դարևոր հնութիւնների:

Նւիրականութեան հոտը նրան չէ բորբոսեցնում. աւանդականութեան օձը նրա ոտների տակն է և հնամեայ բարոյական վիշապը սողունի պէս գալարում է նրա առաջ:

Սաւառնում է նա տիեզերքի տարածութեան մէջ անսահման առաջ. նրա շրթունքներից հոսող ջերմութիւնը հալեցնում է անշարժ ժայռեր:

Փոքր է նա, որպէս հեռւից երևցող աստղ. կիզիչ է՝ որպէս ելեքտրական հոսանք: Նրա խոհերը շանթի նման իջնում են գաշտերի վրայ, մոխիր դարձնում ճահիճներ, ընթացք տալիս ծովերի:

Ոլորապտույտ մրրկի պէս շարժում է նա անապատի աւազը. նոր բլուրներ ու բարձրութիւններ կազմում, նոր հասկացողութիւններով ջարդում է հների զլուխը և նոր կշիռներ դնում հրապարակների վրայ:

Լեռների անօսր բարձունքների, երկնքին ձգտող ըմբոստ ողու երգերը լսեցէք...

...Երբ թափառում էի անտառի մէջ և ոտներս ճահիճների տիղմից ծանրացել էին ու հողիս գարշ օդից բթացել— ըմբոստ ողին, միայնութեանս ու դառնութիւնների խոհերից ծնած, թափանցեց սրտիս մէջ, խլեց ուղեղս պրկող պատուտակները և ես գնացի նրա ետևից:

Եւ մարդիկ ասացին. « —խենթացա՛ւ... »

Խելօք էի ես ճահիճի մէջ, երբ նախիրային և քառակուսի էր սւղեղս և աիդմով կաղապարած: Խելօք էի ոչխարի պէս, հնազանդ՝ որպէս կով և համեստ՝ որպէս զրաստ:

Բեռնաբարձ սալ էին դարձրել ուղեղս և ծանրացրել պարաւորութիւնների ժանգոտ շղթաներով:

Ըմբոստ ողին, բարձրութիւնների մերկ հսկան՝ խլեց ինձ
և «խենթացրեց» խոհերս:

Եւ ես աշակերտ եղայ ըմբոստ ողուն:

Խօսիր վարպետ: Ծարաւի եմ վճիտ և բնական ջրերի, որ
դեռ ոչ մի աւազանի մէջ չէ սեղմած ու սղոտորած և խողո-
վակներում չէ կաղապարած:

Խօսիր, ըմբոստ ողի:

Ու ողին տարաւ ինձ բարձր՝ ամեն ճաշիճից, ամեն ան-
տառից և երբ տարտղնած նախիրն էի դիտում, նստեցուց մի
բարձր կատարի վրայ և խօսեց այսպէս:

Ե՛ս եմ ձեզ հետ խօսողը — լեռների վրայ սաւառնող, ամ-
պերի բարձրութեանը և զիաակցութեան կրակը զողնալու ճրգ-
տող՝ ըմբոստ ողին:

Եւ ձեզ հետ եմ խօսում, զծնւծ որսորդներ, որ վար իջե-
ցրիք ժայռի կատարի վրայ ելած արծւին իր ձագերով և նրան-
ցից խրտւիլակներ շինեցիք ձեր աղտոտ պալատների դարդա-
րանքի համար:

Ձեզ հետ եմ խօսում, փոքրագոյն մասի վրայ ցեխ շրպը-
տող որսորդներ, որ արծւային խոհերը զողնալով՝ ձեր խոհա-
նոցը իջեցրիք և նրանով միայն ձեր ստամոքսը պարարող կը-
րակն էք արծարծում:

Ձեզ հետ եմ խօսում, զոյների սիրահարներ, որ ժողո-
վրդեան մեծ ձգտումները ներկի փոխեցիք և շարաւած ձեր աղ-
տոտ դէմքերը, իջեցրիք ձգտումների նժարն ու հաստատեցիք
ձեր կազմած ճաշիճիների տիղմի մէջ:

Դուք կարողացաք, այո՛, արծւին վար տանել, նաև իր
ձագերին. բայց այստեղ — բարձրում, ըմբոստ ողին թողցրել
է մի ձագն ևս, որ մեծացած՝ փորէ պիտի ձեր ուղեղը, կրծի,
ձեր աչքերը և խաբանէ ձեր դէմքը:

Դուք կարողացաք, այո՛, ժողովրդեան խոհերի նժարը
դժուճ դարձնելով՝ տիղմի մէջ հաստաւել, իրեն — ժողովրդին
նախիրի փոխիլ. բայց ըմբոստ ողին պահել է նրա խոհերից
կռած երկժանին, որ շիկացնելով՝ մղէ պիտի ձեր բորբոս-

նած սիրտը և ձեր շահամուլ ձեռքերը դամէ ձեր խաբեբայ
լեղւին:

Դուք կարողացաք, այո՛, վսեմ թռչնները խաբէութեամբ
ձեր խոհանոցը իջեցնել և ցայտած կայծերովը ձեր կերակուրը
միայն պատրաստել. բայց ըմբոստ ողին խնամել է այդ կայ-
ծերից մէկը, որ բոցավառւած, մրկէ պիտի ձեր բոլոր խոհա-
նոցները և շների կերակուր դարձնէ ձեր ճարպացած ստամոքսը:

Բերում եմ ահա արծւի ձագը, որ մեծացել է արդէն՝ տա-
ռապողների արցունքն ուտելով:

Բերում եմ վսեմ խոհերից կռած երկժանին, որ շիկացել
է արդէն նահատակների տանջանքներով:

Բերում եմ նաև ազատ մնացող այն կայծը, որ բոցա-
վառւել է արդէն՝ ձեր խաբէութեան ու դժուճութեան պատ-
ճառած վշտերով:

Դալիս է նա — արծւի ձագը, շիկացած երկժանին, ազատ
մնացող կայծը՝ մղւած ըմբոստ ողուց:

Ճանապարհ նրան: Անցնելու է նա ձեզ վրայ կոխելով,
ձեր խոհանոցները փլեցնելով, ձեր կաղապարած բարոյականու-
թիւնը ոտնակոխ անելով և ձեզ անխնայ ոչնչացնելով:

Իսկ այժմ, ուղում եմ և քեզ ապտակել, արածող նա-
խիր: Մի հսկայ, կրակ հանող ապտակով ուղում եմ խաբան
դնել քո դետնին քսող դէմքի վրայ:

Ուղում եմ որ այդ ապտակը ջարդի կամ փոխի քս ստո-
րաքարշ դէմքը, որ այլ ևս կարմրել չըզլտէ, արածող նախիր!

Ուղում եմ շանթ լինել և քո սիրտը բովիլ. այդ ցեխի
կոյտ դարձրած սիրտը, որ միայն աղտոտութիւն է մղում դէ-
պի քո երակները, արածող նախիր!

Եւ այդ բոլորը անելուց յետոյ, ուղում եմ լալ և արտաս-
ւել քո անկման վրայ, արածող նախիր!

Աւերակ ես եղել, ճաշիճի ես դարձել: Աւերակիդ և գար-
շիդ մէջ լողում ես սողունի նման և հանդիստ դղում քեզ:

Իմ ապտակը թող կարմրեցնի քեզ, դադջ մթնոլորտով սնան-

ւող նախիր: Իմ ապտակը թող կարմրեցնի քեզ, անամօթութեան սուր զունատ զեղնութիւն!

Որպէս զի արօտ ունենաւ ստրկութեան մէջ Հանգչում ես, որպէս փափուկ անկողնի վրայ, արածող նախիր: Քո խոհերը նոյնքան դարձելի են, որպէս ոտներիդ կայան՝ հողը: Ձգտումներդ նոյնքան բարձր են, որքան ջրի տակ իջնող աղտոտ տիղմը:

Եւ դու գոհ ես, արածող նախիր: Գոհ՝ քո մղումներով, գոհ՝ քո երկար աղիքով և գոհ՝ քո չորս ոտներով:

Դու գլուխդ երբէք չես բարձրացնում: Ու, ինչ որ բարձրում, գլխիդ վրայ ոլիտի որոնել, ցած ես բերում ու ցեխոտ սմբակներիդ յարմարեցնում: Ճահճիդ մէջ ես տեսնում աստղերդ, տիղմիդ մէջ՝ քո տարածութիւնը:

Պարտականութիւններ ես սահմանել քեզ՝ շրջապատող եղէգների ձայներից, եղջիւրների միմեանց դէմ ես դարձրել, միմեանցով արնոտել:

Ուզում եմ քեզ ապտակել, արածող նախիր. խարան դնել քո ստորաքարը դէմքի վրայ:

Ահա իմ շանթերը. թող խրեմն նոքա սրտիդ մէջ և թող բմբուստ ողին շարժէ քո ճահիճը, խանձէ քո արօտը և ոչինչ չըթողնէ քեզ՝ քո անցեալ սնունդից:

—

Բարձրացրո՛ւ դէմքդ, արածող նախիր, և երբէք ինքդ քեզ մի՛ ասիլ. — «Ես սլարտաւոր եմ», այլ միմիայն — «Ես ուզում եմ»:

Պարտականութիւնը մի ախոռ է, ուր էշեր են կապում կամ արածող և մորթելու սահմանած նախիր կուտակում: Ո՛չ առիւծը կարող է ապրել այդ ախոռում և ո՛չ արծիւը:

Յանկացիր անապատ, բայց երբէք այդ ախոռը:

Պարտականութիւնը այն գերեզմանն է, ուր հօտում է աղատութիւն, սէր և այլ բարձր յատկութիւններ... Ըմբռնում ես դու, արածող նախիր, թէ՛ դուցէ ճաշային հասկացողութեամբ պիտի մեկնես իմ ապտակը:

Պարտականութիւնը մի ջրաղաց է, խոնարհած գլուխ, ուր

փոշի են դառնում ձեռներէցութեան և անկախութեան ողին... Ըմբռնում ես դու, տափակած ուղեղ!

Պարտականութիւնը այն ստորացուցիչ նշաւակի թւն է, որ առաքինութիւն է կոչել և որին զամում ու նշաւակում են ինչ որ մեծ է, ինչ որ վսեմ է:

Իմ ապտակը աքցան թող լինի և կորդի քեզ նշաւակութեան անիւի վրայից: Իմ ապտակը թող մերկացնի այն խեղկատակ զիմակը, որով քո հովիւները ծածկել են Մեղուգայի զղւելի զլուխը:

Ահա իմ ապտակը!

—

Ահա իմ հսկայ ապտակը, իմ աքցանը, իմ ջնջոցը...

Ի՞նչն է որ կոչել է առաքինութիւն:

— «Եղիր խոնարհ, համեստ, բարի, համբերող: Եղիր սիրալիր, երկայնամիտ՝ և դու առաքինի ես»: — Այդպէս են խրատում քեզ. և ո՛չ ոք չէ եղել, որ ապտակելով քեզ՝ այդ բառերի բուն գործադրութիւնը սլարդէ քո առաջ:

Իսկ ես ասում եմ: — «Կտրեցէք այդ առաքինութեան հըրէշաւոր զլուխը, շնա հաստացել է նա. կտրեցէք ոտները — շատ երկարացել է ու ծամուել... Կտրեցէք անխնայ:

Եղէք հպարտ, յանդուգն, եղէք նոյն իսկ չտր, բարկացող, խիստ և կուլարար...

Ըմբռնում ես դու, արածող նախիր. թէ՛ ճաշային հասկացողութեամբ պիտի մեկնես ապտակս:

—

— «Եղիր համեստ» — ասում են քեզ: Եւ համեստութիւնը խոնարհութիւն ես հասկացել ու ստրուկ դարձել: Քեզ ոչինչ վստահել չէ կարելի, ստրուկ-խոնարհ: Եւ դու գլուխդ քարշ, արածում ես միայն և աստղերդ ճահիճի մէջ երազում:

— «Եղիր խոնարհ» — ասում են քեզ: Եւ խոնարհութիւնը անճարակութիւն ես հասկացել. և եղել ես անշնորհ, անճարակ և ասուշ: Քեզ խղճացել են միայն, թշառական անմիտ: Եւ դու գլուխդ քարշ, կրել ես ամեն նախատինք, ամեն իշուքեռ և իւրաքանչիւր քայլդ վարտնել ես դնելու:

— «Եղիւր բարի» — ասում են քեզ: Եւ մէջքիդ բարձել են ամեն ազտութիւն, սրտիդ դրոշմել ամեն դժուածութիւն: Տւել են ամեն ունեցածդ և ինքդ մնացել ձեռնունայն. այժմ մութում ես:

— «Եղիւր համբերող» — ասում են քեզ: Եւ համբերատարութիւնը հասցրել ես համակերպութեան: Բարձել են սրտիդ, ուղեղիդ վրայ ճղմող, փոշիացնող առաքինութիւններ: Եղել ես արիւնոտ մտրակ քո իսկ մէջքի վրայ. մտրակում ես թմրեցնելու չափ՝ քո իսկ մկանունքը, փոխում քեզ տձև ցեխի և ամեն անցորդ իր սմբակներով ոտնակոխ է անում քեզ:

— «Եղիւր երկայնամիտ» — ասում են քեզ: Եւ քո միտքը այնքան երկարացրել ես, որ թույլ սողունի նման՝ հողի և փոշու մէջ է ծածկւում. երկար մտքովդ կաշկանդել ես սիրտդ և դո՛ւ ես անշարժութիւնովդ:

Եկել եմ ահա: Արակովս պիտի մրկեմ—կարճացնեմ երկայնամտութիւնդ, խոհերովս տրորեմ խոնարհած ճակատդ, թքեմ պիտի կորացած սրտիդ վրայ, ըմբոստ ողովս դարբնեմ—ուղղեմ համբերատար ու ծուլած ողնաոխնդ, արածո՞ղ նախիր!

Եթէ ընդունակ չես ազատել քեզ ճղմող առաքինութիւններից, եթէ չես կարող կտրել ականջներդ, փորել արտասուքի աղբիւրներիդ—ոչնչացիր իմ կրակով և մոխիրիդ միջից կըծնի այն նոր սերունդը, որ կարող պիտի լինի ծաղրել ամեն կաղապարային առաքինութիւն:

Սիրում եմ ես կռիւր: Սիրում եմ կռւարարին, սիրում երկար և ամուր եղջիւրները դէմ տւող խոյին, ծւատող, պատառոտող յովազին, նոյն իսկ ճանկւառող, ճչացող կապիկին, բայց երբէք լուռ ու մունջ արածող ոչխարին:

Սիրում եմ նրան, ով անգոհ է, անվարեցող, ով ըմբոստ է և յոխորդ, ով խայթող է և բռունցքն երկաթի:

Սիրում եմ ես նրան՝ ով հոսանքի դէմ է լողում. հոսանքըն ի վեր գնում՝ ջարդելով ալիքների դէմ:

Եւ այդ պատճառով՝ սիրում եմ կնճռոտ դէմքեր, սիրում խայթիչ լեզուներ, սիրում ճիրաններ և լարած նետեր:

Եւ այդ պատճառով՝ թքում եմ ես ձեր երանաւետ դէմքին, ձեր խաղաղ բարքի, հեղ բնաւորութեան և համակերպող բարութեան վրայ:

Եւ այդ պատճառով՝ դարշում եմ երբ լալիս ես՝ փոխանակ կատաղելու, կծկւում ես՝ փոխանակ լարելու, ծալւում ես՝ փոխանակ ծալելու, և միշտ, զգացնելու չափ միշտ հառաչում՝ փոխանակ փրփրալու...

Յոյց եմ տալիս քեզ ահա այդ գետակը, որ փորում է ամեն բան՝ և ճանապարհ կորզում, որ փրփուրներով մաշում է կոշտ փայլեր, ուտում է նրանց կուրծքը, պայթում նրանց գլխի վըրայ, ոտնատակ տալիս մացառ ու քար և չէ կամենում լրճանալ—հոռել, իջնել—արտասուել:

Յոյց եմ տալիս նոյնպէս ահա այն քծնող շանը, որ անօթի չըմնալու համար՝ շարժում է պոչը, տիրոջ նշանի վրայ՝ թի չըմնալու համար՝ շարժում է ամեն կիցի տակ, ազատ ընկերին խածնում, կաղկանձում է ամեն կիցի տակ, մէջքի վրայ պառկած՝ դողում է ամեն սպառնալիքի առաջ և դնում սատակելու ամենից մոռացած՝ որջի մութ անկիւնում:

Եղիւր լարւած նետ, արածո՞ղ նախիր. արտասուքդ թո՛ղն շինիր, սիրտդ նետ և սլացիր ամեն ուղղութեամբ:

Եղիւր խոյ, արածո՞ղ նախիր. եղջիւրներիդ սրիւր ոտներովդ, կնճռիր դէմքդ. կնճռիր, բայց մի՛ յուսահատւիր:

Այդպէս միայն կարող ես խցել արտասուքիդ աղբիւրը, բռնունցք շինել մուրացող ձեռքդ, սրել տափակ ատամներդ:

Այդպէս միայն կարող ես ճահիճդ լեռ դարձնել, աստղերդ իր տեղը հանել և չորս ոտքդ՝ երկուսի փոխել:

Այդպէս միայն կարող ես կարճացնել ականջներիդ, կտրել առաքինութեան հաստացած դուրիւր և փակել սլարտականութեան ախոռի դուռը...

Երգեց ըմբոստ ողին իր այդ երգերը, դարձաւ ապա դէպի ինձ և ասաց այսպէս.

Այս երգերը չեն ճահճալին հասկացողութիւնների կամ

Ժողովրդեան ձգտումների նժարն իջեցնող՝ դժուծ որսորդների համար:

Եթէ վստահեցին նրանք քո ականջին—վստահ իջիր ուրեմն դարձեալ գէպի արօտը. —ահա նախիրը և ահա որսորդների աղտոտ խոհանոցները: Իջիր, մտիր ուրեմն այդ փոքրագոյն մասի վրայ ցեխ շարտող որսորդների շարքը:

Ըմբոստ ոգին կանգ չէ առնում և ոչ էլ կրկնի. նա երբէք չէ կասում: Վաղ թէ ուշ՝ այդ բոլորին նա կամուրջ կը դարձնէ իր խոհերի համար և նրա վրայից ձեռք կը տայ ան փոքրագոյն մասին, որ յառաջընթացն է լինելու բարձունքների և մաքուր օդի ձգտող սերնդեան:

Եթէ խորթ հնչեցին երգերը քո ականջին, խլացիր ուրեմն կաղապարային առաքինութիւնների փքուն աղաղակներով, մտիր պարտականութիւնների ախոռը և համբուրի մըտրակի կոթը:

Ըմբոստ ոգին կանգ չէ առնում և ոչ էլ լռում. նա երբէք չէ վարանում: Վաղ թէ ուշ՝ կըլայնացնի նա բոլոր նեղ դռները և նրա միջով կտնցկացնի իր պատրաստ սերնդեան հսկայ որդիները...

Վ. Փափագեան



ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՆԻ

ՆԱԲԱԳԱՏՄԱԳԱՆ ԶԲԱՆԵԸ



Եւ զարուն կիսէն այս կողմ հնութեան վերաբերեալ գիտութիւններ, ինչպէս հնախօսութիւն, բեւազդիտութիւն (ասորեստանեան, հին պարսկական բեւազդիրներու գիտութիւն), խալդիաբանութիւն, հիթիթաբանութիւն, ընդհանուր և հայկական լեզաբանութիւն՝ նորանոր յայտնութիւններ ըրին, շատ անճանօթ բաներ պարզեցին մեր ծաղման և մեր պատմութեան ամենահին շրջանին նկատմամբ։ Այս կարգի աշխատութեանց ամենամեծ մասը, մասնաւորապէս եւրոպական լեզուներով եղածները, զբաւած են մասնազէտներու համար և մատչելի չեն ոչ մասնազէտներուն և ընթերցող հասարակութեան։ Այս վերջիններուն փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանելու համար, կարելի եղածին չափ ժողովրդական ոճով՝ պատրաստած է ներկայ յօդածը՝ որուն մէջ ամփոփւած են վերոյիշեալ գիտութեանց վերջին (թէև ոչ բոլորն ալ վերջնական) եզրակացութիւնները

ազգեր և լեզուներ այսպէս. Յունաստանի մէջ յոյն ազգը և յոյն լեզուն իր բարբառներով և այլն:

Քանի մը հազար տարի անցնելէ ետք երբ այս խումբէն իւրաքանչիւրին վրայ նայւէր, դարմանալի և անհաւատալի պիտի գտնուէր թէ այս ազգերը բոլորն ալ միեւնոյն երկրի ծնունդն են և միեւնոյն ազգի բեկորներն են:

Մասնաւորապէս կը հետաքրքրէ մեզի երկրորդ խումբը, որուն վրայ կուգենք խօսիլ այժմ:

Երկրորդ խումբը ելնելով իր նախնական հայրենիքէն, եկաւ բռնեց Փոքր-Ասիոյ հարաւային և հարաւ-արեւմտեան կողմերը, այսինքն ամբողջ Կիլիկիան, Կիլիկիոյ արեւմտեան և հիւսիս-արեւմտեան կողմի զաւառները, մինչև Մանիսա և Արշիպեղազոսի եզերքները:

Այս ընդարձակ տարածութեան մէջ հաատուելով երկրորդ խումբը կազմեց առանձին երկիր և առանձին ազգութիւն՝ որ ունէր սեպհական լեզու մը, առանձին կառավարութիւն և առանձին քաղաքակրթութիւն: Այս ազգը թէ՛ զինքը և թէ՛ իր բնակած երկիրը կոչեց Հատի (Hati), որմէ իր լեզուն ալ ոչիտի կոչենք հատերէն:

Հատի ազգը առաջին անգամ պատմութեան մէջ երևան կուգայ Քրիստոսէ 1500 տարի առաջ. սկսեալ այս թւականէն, մէկ կողմէն Եգիպտացիք և միւս կողմէն Ասորեստանցիք ալ և ալ լարաբերութիւններ ունենալով Հատիներուն հետ, դանոնք կը յիշատակեն իրենց թողած յիշատակարաններուն՝ այսպէս Եգիպտական մեհենադրոշմ և Ասորեստանեան բեռնագիր արձանագրութեանց մէջ խատէ կամ խատի անունով:

Ն. Ք. 1500 թւականին արդէն զիտենք որ Հատի երկիրը թագաւորներ ունէր, սակայն ոչ թէ միահեծան իշխանութիւն մը կը կազմէր նոյն, ալ կը բաղկանար բազմաթիւ փոքրիկ-փոքրիկ թագաւորութիւններէ. այսպէս՝ կային Համալի թագաւորութիւնը, Կարկեմիշի թագաւորութիւնը, Մարաշի, Մալաթիայի, Տարսոսի, Իզդինի (այժմ Ալբիստան՝ Զէլթունի մօտ) և այլն թագաւորութիւնները:

Հատի երկիրը նաճելու համար շատ աշխատած են Ասոր-

բեստանցիք: Ասորեստանեան բեռնագրութեանց մէջ յիշատակւած են այն պատերազմները, որ Ասորեստանի թագաւորները մղեցին Հատիներուն դէմ և որոնցմով կամաց-կամաց Հատեան թագաւորութիւններին տիրելով՝ առաջ քաղեցին դէպի արեւմուտք:

Ն. Ք. 730 թւականէն ետք Ասորեստանցիք տիրեցին Մալաթիա քաղաքին և ջնջեցին Մալաթիոյ թագաւորութիւնը: 717-ին նաճեցին Մարաշի թագաւորութիւնը, որ թերևս Հատեան թագաւորութեան մէջ ամենէն մեծն էր:

Ասորեստանեան պետութեան կործանումէն ետք Հատեան իշխանութիւնը սկսաւ զօրանալ և տարածւիլ. այս ժամանակ տիրած են նաև Ասորիքին և անոր հիւսիսային կողմերուն — Հալէպ, Ադէքսանդրիա և այլն: Բայց այս իշխանութիւնն ալ երկար չըտևեց, որովհետև շուտով ստիպւեցաւ ճանջնալ պարսկական զերիշխանութիւնը: Այս իշխանութիւնը վերջ տաւ Հատեան երկրին և ազգին:

Հատեան ազգը Հնդեւրոպացի ազգերուն մէջ առաջինն է որ պատմութեան մէջ անցած է. բոլոր Հնդեւրոպացի ազգերուն մէջ ասոնք եղան որ առաջին անգամ գրութեան դադարը ունեցան և իրենց համար տառեր հնարելով՝ իրենց պատմական դէպքերը հատերէն լեզուով արձանագրեցին քարերու և ժայռերու վրայ, և մեզի յիշատակ թողուցին:

Այն ժամանակ երբ Հատեան ազգը Հատի երկրին մէջ իր ինքնուրոյն կեանքը կապրէր, դէպի Արևելք Կովկասեան լեռներէն մինչև Միջագետք ուրիշ ազգ մը կը բնակէր, Հատեան ազգէն աւելի աշխարհակալ և աւելի մեծադործ: Այս ազգը կը կոչուէր Խալդի և երկիր Խալդիա կամ Խալդիստան. Խալդի ազգը կը պատկանէր Հնդեւրոպացի ցեղէն շատ տարբեր ուրիշ ցեղի մը, որուն ճիւղերն են նոյնպէս Քաղդէացիք, Կովկասեան ալ և ալ ազգերը, մասնաւորապէս մեզի ծանօթ Վըրացիները, Ասորեստանցիները, Ասորիները, Փիւնիկեցիք, Հրէաները, Արաբները, Եգիպտացիք, Հաբէշները և այլն: Մարդկային այս ցեղը դեռ զիտութեան կողմէ անուն մը ունեցած չէ, որովհետև զիտուները շատ զբաղած չեն ասոնցմով. սա-

կայն յարմար կըլլար կոչել զանոնք Աովկաս-Եղիպտական ճիւղ ¹⁾։

Խալդի ազգն ալ ուրեմն անյիշատակ ժամանակներու մէջ Հաստատւած էր Խալդիաստանի մէջ և դրացի զտնելով Ասորեստանեան ահեղ պետութեան, ստիպւած էր իր զոյւթիւնը պահպանելու համար՝ անդադար պատերազմներ մղել ասոնց դէմ։ Խալդիան թագաւորները թողած են մեզի խալդերէն բաղմաթիւ բեռնադիր արձանադրութիւններ Ասորեստանցոց տառերով, որոնց մէջ պատմած են իրենց պատերազմական քաջագործութիւնները, ինչպէս և աշխարհաշէն մեծագործութիւնները։ Խալդիները նոյնպէս շարունակ յիշւած են Ասորեստանեան բեռնադիր արձանադրութեանց մէջ, այնպէս որ Խալդիան աղղին պատմութիւնը գրեթէ կանոնաւոր և բաւական անընդհատ կերպով կրնայ հետեւիլ։

Ասորեստանեան աւերութեան պէս Հոօր տէրութեան մը զիմադրելը ինքնին արդէն կընշանակէր մեծ ոյժ մը ունենալ։ Խալդիներու այս ոյժը սակայն հետզհետէ թուլանալ սկսած էր. անդադար մղւած պատերազմներուն մէջ. այնպէս որ Ն. Ք. թւականներուն արդէն տկար վիճակի մը մէջ էին։

Ճիշտ այս շրջանին էր որ Հատեան զօրաւոր Հոսանք մը Հատեան երկրէն ելնել ստիպւելով՝ շարժւեցան դէպի Արևելք՝ Խալդեան ազգին վրայ. մեծ էր այս նոր ասպատակներու ոյժը. այնպէս որ արդէն տկարացած Խալդիան չըկրցաւ ասոնց զիմադրել։ Հատիները տիրեցին ամբողջ Խալդիոյ, սահրկացուցին ամբողջ ժողովուրդը և իսպառ ջախջախեցին Խալդիական իշ-

¹⁾ Եյս վարպետութեան գտիչն է պ. Ն. Մառ, որ թէև հրատարակած չէ դեռ զայն, բայց բարեհաճած է նոյնը մեզի մանրամասն յայտնելու և ծանօթացնելու։ Վարդապետութիւնս լեզւաբանական տեսակէտով այնքան ապահով, այնքան ուղիղ և այնքան զեղեցիկ է, որ տարակոյս չըկայ ամենեւին թէ հրատարակելուն պէս կատարեալ համաձայնութեամբ պիտի ընդունւի զիտնականներու կողմէն։ Մենք կըկարծենք թէ լեզւաբանական այս խմբին յարմարագոյն անունը պիտի ըլլար Աովկաս-Եղիպտական, զոր և կառաջարկենք։ Աովկաս Եղիպտական նոր լեզւախոսները կըբաղկանայ ուրեմն երեք ճիւղերէ. 1) Աովկասեան ճիւղ, 2) Սեմիտեան ճիւղ, 3) Քամիտեան ճիւղ։

խանական ցեղերը։ Խալդիներէն մաս մը որ կրցաւ ճողոպրիլ Հատիներուն ձեռքէն, փախաւ ասպատանիլ Խալդիոյ Հիւսիսային և Հիւսիս-արևմտեան կողմերը, Տրապիզոնի շրջակայքը, Սև ծովի եզերքները։ Հատերը Խալդիոյ մէջ շուտով բնաջինջ ըրին խալդիական ազգը, կոտորելով կամ իրենց մէջ ձուլելով զանոնք. երկրին անունն ալ փոխելով՝ դրին Հատի, իրենց նախկին Հայրենիքին անունովը։ Իսկ գաղթական Խալդիները իրենց Հայրենիքին վերստին տիրապետելու ամեն յոյս կորսնցնելով, բոլորովին հաստատուեցան իրենց նոր գաղթավայրին մէջ և Հատերու օրինակին համեմատ կոչեցին զայն Խալդի կամ Խաղդիք։

Անցան ժամանակները, ազգային այս մեծ շարժումները և Հայրենիքներու այս փոփոխութիւնները բոլորովին անյիշատակ կորսեցան և մոռցւեցան. իւրաքանչիւրը Համարեց ինքզինքը բնիկ տեղացի։ Խալդեանները օրէ օր ընկան, այնպէս որ անոնցմէ ցիզանի նման ժողովուրդ մը միայն մնացած է այժմ Տրապիզոնի մօտերը։

Իսկ Հատերը նոր Հատիոյ մէջ օրէ օր առաջ գնացին և մեծնալ սկսան։ Օտարները զիրենք Արմէն կոչեցին և երկիրը՝ Արմենիա։ Հատի բառն ալ հետզհետէ սղւելով, դարձաւ Հայ, որմէ Հայք ու Հայաստան։

Ահա մենք ենք այս Հատերը և հին Խալդիան է մեր Հայաստանը։

Հրաչեայ Աճառեան



մէջ տեղից անցնող սիւների կարգը բաժանում էր սրահը՝ երեք նեղ ու երկար բաժինների, որոնցից մէջ տեղիսն աւելի բարձր էր քան երկու կողքերինը. դէպի աջ ու դէպի ձախ կորուծիւն ունեցող առաստաղը և նրան համապատասխանող զառիվայր տանիքի կազմութիւնը նմանում էր շուռ տւած նաւի յատակի և այդ նմանութիւնն էր պատճառը, որ սիւնակարգերի միջին տարածութիւնը կոչւեց *միջին-նաւ* (naos) և կողքիները՝ *կողմնակի նաւեր*:

Թէպէտ և քրիստոնէական բասիլիկէն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ՝ հեթանոսական բասիլիկէի պատկերը, բայց նոր կրօնը իր դրոշմը դրեց նրա վրայ և շուտով իւրացրեց ձևը: Կողմնակի նաւերից մէկի մէջ կանգնում էին կանայք, իսկ միւսի մէջ տղամարդիկ. միջին նաւի դրեթէ կէսը, գոգաւոր կոնքից սկսած՝ փակած էր ճաղերով և մի տեսակ դաս էր կազմում, ուր կանգնում էր երգեցիկ խումբը: Ճաղերին, աջ ու ձախ կողմից կպած էին մի-մի ամբիօններ (ambo), որոնցից մէկի վրայից կարդում էին Աւետարանը, իսկ միւսից Թղթերը: Երբեմբն ամբիօնը մի հատ էր լինում և այն ժամանակ նրա վրայից կարդում էին Աւետարանը, իսկ Թղթերը նրա սանդուղքի աստիճաններից:

Դիմացի գոգաւոր կոնքը, ուր, հեթանոսական ժամանակ դատաւորն էր բազմում, այժմ նշանակւած էր քահանաների և եպիսկոպոսի համար և կոչւում էր դաս քահանայից (presbyterium): Քահանաների և երդիչների դասերի սահմանի վրայ բարձրանում էր սեղանը՝ չորս սիւների վրայ հանդիմանալով տակ:

Ահա այդպիսով ստացւեցաւ մի նոր տեսակի շէնք, որը, չընայելով իր ամենամեծ պարզութեան, բաւականութիւն էր տալիս նոր կրօնի բոլոր արարողութիւններին: Ներս մտնողը իսկոյն, աւետ իրան ուղեկցող զուգընթաց սիւների շարքով՝ զրնում էր շէնքի կենդրոնը: Գոգաւոր կոնքի կամարը և պատերը զարդարւած էին լինում կրօնական պատկերներով — քրիստոսի և նրա առաքեալների և այլ սրբերի կեանքից:

Միջին նաւի սիւների վերևի տարածութիւնը ընդհատ-

ւում էր մի շարք պատուհաններով, որոնք ամբողջ շէնքը լուսաւորում էին մի խորհրդաւոր, վերից ընկնող լոյսով: Գոները շինւում էին սեղանի հանդիպակաց պատի վրայ և այնպէս, որ ամեն մի նաւ ունենում էր իր յատուկ մուտքը: Միջին նաւը ունենում էր երեք դուռ: Այդ դուռերը հանում էին դէպի մի նախագսութ, որ կոչւում էր atrium և քառակուսի ընդարձակ բազ էր սիւնադարդ, մէջտեղումն էլ աւաղան (catharus): Այդ բազը մեծ գեղեցկութիւն էր տալիս ընդհանուր շէնքին և նրա ճարտարապետական կազմութիւնն երևան հանում:

Ինչ վերաբերում է բասիլիկէների արտաքին տեսքին, նա մնաց անպաճոյճ և առանց ճարտարապետական զարդարանքների. դա աւելորդ էր համարւում. բաւականանում էին միայն աւագ ճակատը զարդարել նկարներով:

Ինչպէս տեսնում ենք, բասիլիկէների ձևն ուրեմն, առնւած է ոչ թէ հին մեհեաններից, այլ վաճառականական ժողովարաններից: Եւ յիշաւի, յունական ու հռոմէական մեհեանները ոչ մի յարմարութիւն չէին ներկայացնում ժողովատեղի լինելու. նրանք շինած էին միայն քրմերի համար, իսկ ժողովուրդը կանգնում էր դուրսը և շատ անգամ չէր էլ տեսնում թէ ինչ էր կատարւում ներսում. մինչ քրիստոնէական վարդապետութիւնը պահանջում էր մի այնպիսի ծիսակատարութիւն, որին ժողովուրդն էլ կարող լինէր մասնակից լինել: Այդ նպատակին համապատասխան շէնքերը ուրեմն միայն հին ժողովարաններն էին, որոնցում կարող էր պարունակել հարիւրաւոր բազմութիւն:

Այդ շէնքերից բոլորովին անկախ կերպով, վեցերորդ դարի առաջին կէսին (527—542), Յուստինեանոսի կայսերութեան ժամանակ, արեւելեան հռոմէական պետութեան մէջ զարգացաւ մի այլ ոճ — այն է Բիզանդականը:

II

Ճարտարապետական ոչ մի ոճի անւան մասին այնքան վիճաբանութիւն տեղի չէ ունեցել զիտական աշխարհում — որքան Բիզանդականին: Զատերը փորձել են հերքել նրա ոչ միայն ինքնուրոյնութիւնը, այլ նոյն իսկ գոյութիւնը: Զատ-

Հնաբաններ նրան կոչել են *փոխանցական ոճ* (Uebergangsstyl, style de transition), որովհետև նրա ծագվելու ժամանակամիջոցը ընկնում է հռոմեական և գոթական վճռողական ոճերի միջև: Բացի դրանից, վիճաբանութեան զլխաւոր առիթը եղել է հետեւեալը:—Ամեն մի ոճ՝ ունեցել է իր նախատիպը և չեւոյ, օր աւուր անկախ դարդանալով՝ դարձել է ինքնուրոյն, ինչպէս եղել է հին քրիստոնէական եկեղեցական ոճը Իտալիայում, որոնց իբր նախատիպ ծառայել են վերջին կայսերութեան հոյակապ շէնքերը: Բիւզանդիօնը հին Յունաստանի դաղթավայրերից մէկն էր Բուֆորի վրայ և Կոստանդին կայսեր ժամանակ դարձաւ Սրբեկեան հռոմ՝ Կ. Պոլիս անունով: Երբ ճարտարապետները եկան այդ քաղաքը, նրանք ոչինչ չըդտան իբր նախատիպ՝ ուէ ճարտարապետական հոյակապ շէնքի: Գեղարւեստը այդ ժամանակ դեռ զարդացած էր այդ կողմերում և խնդիրը մնում էր լուծելու քրիստոնեաներին: Սակայն, անտարակոյս է և այն, որ դիտաւորութիւն կար ոչ մի դէպքում չըհետեւել հին հռոմեական մեհեաններին և ընդհանրապէս, որչափ կարելի էր, հեռու մնալ հռոմեական ձևերից:

Այստեղ, ասիական երկիրների հարևանութիւնը՝ ամեն բանից առաջ գործեց իր արդեցութիւնը:

Նից առանց գործաց իր անվստյալությանը։
Հին Հռոմում, ինչպէս յայտնի է, շատ անգամ կայսր-
ներին պաշտօնւմ և մինչև իսկ աստուածացնում էին։ Այդ պաշ-
տամունքը միայն արտաքին ձևականութեան կերպարանք ու-
նէր առանց ուէ խոր իմաստի։ Բիւզանդիոնում սակայն այդ
պաշտամունքը ստացաւ բոլորովին արեւելեան բնաւորութիւն։
Կայսրները սկսեցին շրջապատել իրանց միանգամայն պարսկա-
կան շուքով ու փառահեղութեամբ։ Այդպիսով հետզհետէ ըղ-
գեստներն էլ արեւելեանի սկսեցին նմանիլ։ Երկու կայսերու-
թեանց բաժանուելու ժամանակ, Բիւզանդիոնում՝ Հռոմէական
տոգա կոչուող սպիտակ պարզ վերարկուն օրինակ, գործածու-
թիւնից ընկաւ և նրա տեղը բռնեց փարթամ տարազը։ Զքե-
ղութիւնը հասաւ մինչև շլացուցիչ պերճութեան. դարդարում
էին նրանք ոսկեթել բաւաճքներով, որոնց մէջ հիւսում էին
գոյնգոյն ծաղիկներ, անասունների և մինչև իսկ մարդկանց

պատկերներ: Արևմտեան Հռոմի անկումից յետոյ սէրը դէպի
 շքեղութիւնը աւելի աճեց իւրզանդիօնում. Կ. Պոլիսը դար-
 ձաւ շտեմալան ամենաթանկազին և պերճ արտադրութեանց,
 իսկ Յուստինեանոսի ժամանակ Հիմնեցան նոյն իսկ մետաք-
 սեղէնի գործարաններ ¹⁾: Այդպիսով մարդիկ սկսեցին սովորել
 ծանր, հարուստ, շքեղ արդուգարդի և կահաւորութեան:

Ուրեմն, ամենևին զարմանալի չէ, որ ճարտարապետութիւնն ևս իր կարգին սկսեց կրել իր վրայ արեւելեան տիպը ²⁾: Յուստինեանոսը իրան շրջապատող շքեղութեանը համապատասխան սկսեց զարձնել նաև իր շինած շէնքերը: Այդ գործունեայ կայսրը բոլոր հփատակ գաւառների մասին հաւասար հպտեցաւ: Նրան ժամանակակից մի մատենագիր, Պրօկոպիոս, ամբողջ հատոր գիրք է գրել (De edificiis), որ լցած է կայսեր կառուցած շքեղ շէնքերի անուններով: Բայց, բոլոր այդ շէնքերը մոռացւեցան, երբ շինեց Կ. Պոլսում ս. Սօֆիայի մեծ տաճարը (այժմ Այա-Սօֆիա):

Այս-Սօֆիայի առաջին շինողը եղել է Կոստանդին կայս-
րը, բայց մի ապստամբութեան ժամանակ 532 թվին, եկեղե-
ցին մինչև հիմքը քանդակեցաւ և հրդեհի գոհ զնաց: Յուստի-
նեանոս կայսրը իսկոյն սկսեց վերաշինութիւնը, որ յանձնեց եր-
կու ճարտարապետների—Իսկղոր Միլէտացուն և Անթէմիոս Տը-
րակլէսացուն: Հրդեհից հազիւ քառասուն օր անցած, դրեցաւ
վերաշինութեան հիմնաքարը: Տասնեակ հազարաւոր որմնագիր-
ների անընդհատ ստանալով առատ վարձատրութիւն, ձեռնար-

¹⁾ H. Weiss. *Kostumkunde. Mittelalter*. Stuttg. 1864. Racinet *«Le costume historique»*. Paris. 1888. IV v.

2) Ինչպէս մի ժամանակ պարսկական պալատը, նոյնպէս յետոյ, նոր կազմւող արաբական պետութիւնը օրինակ էր ծառայում Բլւզանդիոնին: Արաբական խալիֆաների պալատների շքեղութիւնը և քաղաքական հիմնարկութիւններէջ շատերը օրինակ էին դառնում Բլւզանդիոնին: Այդ դեռ բոլորը չէ: Մասնեղական ոգին խոր արմատներ էր ձգում նոյն իսկ քրիստոնէական համոզմունքների մէջ և, ամբողջ դարեր աշխարհը վրդովեցնող պատկերամարտութիւնը ծագում էր Ղուրանի՝ պատկերների հակառակ լինելուց: C. Schnaase. Gesch. d. bild. Künste.

կեցին գործին. կայսրն ինքը ամեն օր նրանց մէջ էր՝ սպիտակ հասարակ կտակէ համեստ վերարկու հագած և քաջալերում էր աշխատաւորներին: 537 թւին հոյակապ տաճարը պատրաստ՝ օծւեցաւ: Մի քանի տարի յետոյ, տաճարի մի կարևոր մասը թէև քանդուեցաւ երկրաշարժից, բայց կայսրը չըվհատուեցաւ և աւելի մեծ եռանդով, շինեց աւելի ճոխ կերպով՝ քանդած մասը: Այդ նոր շքեղ կաթողիկէն դարձաւ իր ժամանակայ հրաշալիքներից մէկը: Հոյակապ շէնքի համբար տարածւեց բոլոր քրիստոնեայ աշխարհում և ամեն տեղ սկսեցին եկեղեցիները նրան նմանեցնել:

Ս. Սօփիայի հիմնական ձևերը հետևեալներն են: Երեւակայեցէք մի քառակուսի շէնք, որի միջին մասը ծածկւած է մեծ և լայն տարածւած տափակ զմբէթով (106 ոտ. տրամագիծ): Գմբէթը հանգչում է չորս հաստ սիւների վրայ, որոնք մոյթ են կոչւում՝ իրանց քառակուսի և ոչ-զլանաձև լինելուն համար: Քառակուսի շէնքը արևելեան և արևմտեան կողմերից, այսինքն մուտքի և սեղանի պատերը՝ զողաւոր լինելով՝ կոնք են կազմում, իսկ հիւսիսային և հարաւային տարածութիւնը — զրոյի պատից սկսած մինչև մոյթերը՝ աջ ու ձախ կազմում են նրա հարաւային և հիւսիսային նաւերը (nef): Վերջիններս զմբէթի տակ գտնուող տարածութիւնից բաժանւում են մի-մի շարք սիւներով: Չէնքի բարձրութիւնն այնքան է, որ այդ սիւներից վերև գտնուող տարածութեան վրայ շինւած են պատշգամներ, որոնք ճաղերով պատած՝ կանանց բաժինն են կազմում:

Ճարտարապետական բոլոր անդամները (զլխաւոր մասերը) շինած են ամենաթանկազին, ընտիր, գոյնզգոյն մարմարիօնից. բոլոր կամարները ծեփւած են շքեղ, ոսկեզօծ պատկերներով, որոնք ոչ թէ նկարւած են, այլ մանր-գոյնզգոյն յաղճապակուց կտրված (մօզայիք):

Ժամանակակից շէնքերն ու եկեղեցիները մանաւանդ, ըսկսեցին սաստիկ նման շինել Վ. Պոլսի նոր ձևի տաճարին: Ս. Սօփիան դարձաւ օրինակ դաւառական բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիների համար:

Հայաստանը ստիպւոյն, հնումն, թէ քաղաքականապէս և թէ կրօնապէս՝ հեռու էր պահում իրան այդ երկու մեծ պետութիւններից էլ. ոչ հռոմէական և ոչ էլ բիւզանդական աւանդութիւնները մուտք էին գտնում այդ երկրում: Միայն քրիստոնէութիւնն էր, որ երկար դարերից յետոյ միացրեց մեր երկրում երկու ոճերի — հռոմէական և բիւզանդական — հիմունքը՝ տեղական տարրերի հետ և դրանից ահա ծնաւ այն վերին աստիճանի հետաքրքիր ճարտարապետական ոճը, որ անւանւում է *հայկական* և որ վերջերում ամբողջապէս մուտք գործեց Վրաստան էլ ¹⁾: Հայկական ոճը աւելի է յիշեցնում բիւզանդականը քան մի այլ ոճ: Հայոց եկեղեցիները շինւում են ուղղաբար տեղական քարերից և ոչ թէ աղիւսից, ինչպէս բիւզանդականն էր. հայոց եկեղեցու ծածկը ներսից ներկայացնում է մէջտեղում զմբէթ, որի շուրջի կամարները հանգչում են մոյթերի վրայ:

Սակայն, հայկական եկեղեցու ամենակարևոր և աչքի զարնող մասը — նրա զմբէթը, միանգամայն ինքնուրոյն ոճ է և ամենեւին նման չէ բիւզանդականին՝ մանաւանդ զրոյից: Բիւզանդական զմբէթը լինում է բոլորաձև, տափակ և համարեա առանց թմբուկի (զլանի), մինչ հայկականը բարձր թմբուկով և սրածայր, ճաղարաձև զմբէթով, որ ոչ թէ կլոր է կտմ գլանաձև, այլ միշտ բազմանկիւն, քիչ գէպքում ութանկիւն, այլ աւելի յաճախ՝ տասներկու և մինչև իսկ տասնևվեց անկիւնանի:

Հայկական եկեղեցու յատակագծի ձևը երբեք չէ լինում քառակուսի, այլ նեղ և երկար. արևելքից արևմուտք երկաթութիւնն է կազմում, հիւսիսից-հարաւ՝ լոյնութիւնը: Երկաթութիւնը լայնութիւնից $\frac{1}{3}$ և երբեմն աւելի տարբերութիւն ունի:

Այդ երկար քառանկիւնի շէնքի մէջտեղում գտնւում է

¹⁾ C. Schnaase. Gesch. der b. K.

գմբէթի տակի տարածութիւնը, որից դէպի աջ և ձախ (Հիւսիս և Հարաւ) յաւելածներ են գնում. վերջիններս յատակագծին տալիս են Հայկական խաչի ձև: Այդ խաչը պիտի զանազանել լատինական խաչից. վերջինիս երեք վերի թւերը աւելի փոքր են քան ներքեւինը. պիտի զանազանել նաև բիւզանդականից, որովհետև վերջինիս չորս թւերն էլ հաւասար են իրար: Հայկական խաչը ունի իր միանգամայն ինքնուրոյն ձևը: Նրա երկու թւերը՝ վերեւինը և ներքեւինը երկար են, իսկ կողքերի թւերը՝ կարճ:

Հայկական եկեղեցու կենդրոնական տարածութիւնը, որտեղ գմբէթն է գտնուում, շատ աւելի բարձր է, քան շուրջի կամարները: Եթէ տաճարը փոքր է լինում գիրքով, ներսը մոյթեր չեն դրուում և նրանց փոխարէն դրսից նեղ և երկար սուր անկիւններով դէպի ներս զողացած խորշեր են շինուում մի-մի գոյգ պատից. այդ խորշերի դուրս ընկած մասերը՝ շէնքի ներսի կողմից՝ փոխարինում են մոյթերին: Այդ եղանակով դրանց դուրս ընկած անկիւնների միջին տարածութիւնը ներսից ձևացնում է նոր խորշեր, որոնք կոնքեր են կազմում: Այդ խորշերը շինուում են ոչ միայն բուն ճարտարապետական նպատակով, այլ որովհետև նրանք մեծ ոյժ են տալիս շէնքին՝ գմբէթը կրելու, նաև գեղեցկացնում են շէնքի արտաքին տեսքը, նրա պատերի լերկութիւնը ծածկելով:

Բազրատունեաց օրով, երբ ճարտարապետութիւնը ըստ երևոյթին սկսեց զարգանալ, բայց իսկապէս կորցրեց իր ներքին բովանդակութիւնը, այդ խորշերը իրանց զործնական նշանակութիւնը կորցրին և միմիայն գեղեցկութեան էին ծառայում և այդպէս դէպքում նրանք զարգարում էին երկու եզերքներէից, զուգընթաց, բարակ, կոկ սիւններով, որոնք վերևում միանում էին իրար՝ քնքոյշ կիսակամար կազմելով:

Դռները շինուում էին ցած, ինչպէս ամբողջ արևելքում. մերթ քառակուսի և մերթ կամարաձև գլխով: Լուսամուտներ թուով լինում էին քիչ. նրանց ձևը նեղ ու երկար էր, երբեմն շատ գեղեցիկ շրջանակով: Չէնքի քարերի չափը երբեք իրար հաւասար չեն լինում և այդ է պատճառը որ մեր բոլոր եկե-

ղեցիները մեծ ճեղքեր ու ահադին ծակեր են ստացել ժամանակի ընթացքում, և եթէ նրանք պահպանել են մինչև այսօր, դրա պատճառը միայն այն է, որ մեր եկեղեցիներէ շինութեան մէջ ոչ փայտ և ոչ էլ դերան էին դորձաձուում:

Հայկական Հին եկեղեցիների մէջ, որպէս տիպար Հայկական ճարտարապետութեան, ներկայանում է Ս. Հռիփսիմէի վանքը (Էջմիածնի մօտ) Վաղարշապատում: Նրա խաչաձև յատակադիժը ձևացնում է իսկական Հայկական խաչ— իր արեւելեան և արևմտեան թւերի երկարութեամբ և Հիւսիս ու Հարաւի թւերի կարճութեամբ: Բոլոր չորս թւերը վերջանում են կոնքերով: Իւրաքանչիւր պատի դրսի կողմում գտնուող մի գոյգ նեղ ու երկար խորշերը՝ դէպի ներս ձևացնում են ութ գորեղ նեցուկներ, որոնց վրայ դրած է, համարեա ամբողջ տանիքը բռնող Հայկական գմբէթը: Չէնքի ընդհանուր տպաւորութիւնը վերին աստիճանի պարզ է և կանոնաւոր: Արևմտեան ճակատը մէջտեղում աւելի բարձր է և աջ ու ձախ կռացած կրտուրի ձևովը, բութ անկիւն կազմելով, իջնում է ցած՝ մինչև Հիւսիսային և Հարաւային պատերը: Ամբողջ շէնքը կանգնած է երեք աստիճան ունեցող պատանդանի վրայ, որ տաճարին տալիս է մի կոթողի բնաւորութիւն: Այդ պատանդանը Հայկական ճարտարապետութեան անհրաժեշտ պայմաններից մէկն է ¹⁾ և շատ է յիշեցնում Հին յունաց կրէպիդոմայ կամ ստէրէօթատ կոչւած բարձրութիւնը, որոնց վրայ կանգնեցնում էին տաճարները:

Ս. Հռիփսիմէի տաճարի ձևով ուրիշ եկեղեցիներ չրկան

¹⁾ Եւ սակայն մի ոմն անմիտ ճարտարապետ յանդգնեց Ս. Էջմիածնի պատկառելի տաճարի այդ շքեղ պատանդանները փշրել ու լիովին վերցնել և տաճարը զրկել իր վսեմ ձևից՝ Մակար կաթուղիկոսի օրով: Որքան լիշոււմ ենք, քանդած կամ անհետացրած է նոյնպէս Ս. Հռիփսիմէի պատանդանները: Այս վանդալականութիւնները ապացուցանում են որ մեր ս. հայրերը ոչ միայն գաղափար չունին հայկական ճարտարապետութեան մասին, այլ և քանդել շատ են սիրում:

Հայաստանում, եթէ չըհաշուենք Ս. Գալինէի, Յովհաննա-
վանքի, Գանձասարի եկեղեցիները, որոնք դարձեալ տարբերու-
մ են Ս. Հովսիսիմէից իրանց աւելի փոքր տեղ բռնող դմբէթնե-
լով: Ս. Հովսիսիմէի տաճարի ձևի չըկրկնելը՝ կարելի է մեկնել
նրանով, որ այդպիսի համեմատաբար փոքր շէնք հաստատուն
շինելու համար, չափազանց շատ նիւթ է պահանջում, ուստի
և դործնական չէ:

Սիւներ հայկական շէնքերի մէջ դրեթէ չեն պատահում
այն նշանակութեամբ, ինչ որ նրանք պիտի ունենան. այնպէս որ,
սիւները այստեղ ճարտարապետական անհրաժեշտութիւնից չեն
առաջ եկել, այլ ուղղակի անկախ կերպով են դործաձուծւում — աւելի
լըր դարդ՝ քան նեցուկ: Նրանք լինում են կամ շատ բարակ և
երկար, կամ չափազանց հաստ ու կարճ և համարեա աննպա-
տակ:

Չէնքերի ընդհանուր տպաւորութիւնը ազդու չէ. զօրեղ
անդամների—լուսաւորելու և սուեր ձգելու ընդունակ մասերի
պակասութիւնը չափազանց զգալի է, և, չընայելով հայկական
եկեղեցու ձևերի քնքուշութեանը և ներդաշնակ համաչափու-
թեանը, չընայելով նրա հիմնական օրէնքների դարմանալի
խստութեանը, չընայելով նրա քանդակների վերջնական նըր-
բութեանը — իր ամբողջ կազմաձևի մէջ նա կրում է մի ինչ
որ անհամարձակութիւն, այսպէս ասած՝ ամօթխածութիւն,
մտաւախութիւն:

Հայկական շէնքերի մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում ար-
տաքին քանդակները: Նրանք միշտ մտացածին են, բնութեան
հետ համարեա ոչինչ կապ չունեն. շատ քիչ դէպքում ծաղիկ-
ներ, կամ տերեւներ են պատահում և երբէք անասունների, կամ
մարդկանց պատկերներ: Հայկական եկեղեցական քանդակի զր-
կաւոր հիմքը ժաղալէն է. նրանով կապում են սիւները իրար,
նրան տանում — բերում են կամարների, դռների և պատուհան-
ների վրայով. նրանից հիւսում, բանում են խաչեր, դործում
են կլոր ձև ունեցող զարդեր, որոնք գաթա են անւանւում
և թերեւս նշխարքի նշանակութիւն ունեն:

Այժմ փորձենք հալ — քրիստոնէական ճարտարապետու-

թեան դարդացմանը հետեւել — դիտելու համար պատմաբանօրէն:
302 թւին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը շինեց Ս. Էջմիածնի տա-
ճարը այն տեղում, ուր Անահիտի տաճարն էր կանդնած, Տըր-
դատի պալատի մօտ: Անշուշտ դժւար է հաւատալ — և կարծեմ
ոչ ոք չէ պնդում — որ Ս. Էջմիածնի այժմեան տաճարը չորրորդ
դարու շէնք լինի, մանաւանդ դիտենալով պատմութիւնից, որ
նրա գմբէթը, թերեւս նաև տանիքը՝ փայտից էին և որ այդ
տաճարը բազմիցս վերաշինւել է և վերանորոգւել: Սակայն այս
պիտի մի ներկական շէնքի հիմքին և յատկապէս անշուշտ չեն
յիպել հաւականականօրէն, այլ միմիայն պատերին և գմբէթին:
Յիրաւի, մեղ թուում է, որ նրա յատկապէս այժմեան ձևն իսկ
տպացուցանում է մեր ասածը: Մեր եկեղեցիների յատկապէս
ինչպէս տեսանք վերելում, նեղ ու երկար խաչ է ձևացնում
հայկական ձևով և բիւզանդականին ամենւին նման չէ. մինչ-
դեռ, Ս. Էջմիածնի տաճարն իր ամբողջութեամբ, ներկայաց-
նում է բիւզանդական խաչի ձև — չորս թւերն էլ դրեթէ հաւա-
սար միմեանց: Ասել է թէ, նրա յատկապէս ձևը սլատկա-
նում է այն ժամանակներին, երբ հայկական ինքնուրոյն եկե-
ղեցու օրինակը դեռ չէր մշակւած և անկախ ազգային ոճը չէր
կտրուած: Գմբէթը կանդնած է չորս զօրեղ մոթերի վրայ.
եկեղեցու ներքոյ ոչ մի ճարտարապետական դարդ չունի — ոչ
բարակ կիսասիւններ և ոչ էլ քանդակներ: Ս. Էջմիածնի այժմ-
եան շէնքը կարծւում է ոչ աւելի հին քան 618 թիւը, որ,
նրա թէ ամբողջ կազմութեանը և թէ ամեն դարդից զուրկ
լինելուն նայելով, շատ էլ անկարելի չի թւում: Այնուհետև
համարեա ամբողջ հաղարամեակ, էլ չունենք նրա մասին տեղե-
կութիւն: 1618 թւին իբր թէ Զահ — Աբբաս Ա. — նրան քան-
դել է և քարերը տարել Սպահան (նոր — Տուրք), որպէս զի
այնտեղ, նրանցից նոր Էջմիածին շինելով՝ հայերին զրաւէ ¹⁾:

¹⁾ Նոր-Քուլսի առաջնորդարանի մուտքի աջ ու ձախ պատի
Վողմից դուրս են գալիս երկու հսկայական որձաքարեր, որոնք իբր
թէ Էջմիածնից Զահ-Աբասն է բերել: Բաց դա միանգամայն առաս-
պել է թւում, որովհետև այդ քարերը ամբողջապէս տարբերում են
Էջմիածնի շէնքի քարերից և ընդհանրապէս ոչ մի հայկական շէնք

1627-ին Մուսէս վարդապետ — յետոյ կաթողիկոս՝ վերաշինեց տաճարը. նրա յաջորդ Փիլիպպոս կաթողիկոսը շարունակեց սկսած գործը և 1654 թվին աւելացրեց դանդաղատան աշտարակը. և վերջապէս, Եղիսգար կաթողիկոսը 1682-ին վերջացրեց նրան։ Ս. Էջմիածնի առաջին վերաշինութիւնից յետոյ, հաւանական է որ վերաշինեցան շրջապատող երեք վանքերը — Ս. Հռիփսիմէի, Ս. Գայիանէ և Յովհաննայ վանքերը։

Տասներորդ դարում արդէն մեծ յառաջդիմութիւն է ներշնչում հայաստանում։ 991 թվին վերջացել է Հախպատի Ա. Խաչ վանքը. նրա գմբէթը կանգնած է չորս հաստ, բնաց զեղեցիկ մոյթերի վրայ, որոնցից իւրաքանչիւրը ամեն կողմից զարդարւած է կիսասիւններով։ Նոյն ժամանակահատուկ է սլափահում նաև Գառնոյ փոքրիկ, կոկիլիկ եկեղեցին, որի չորս արտաքին պատերը զարդարւած են նեղ ու երկար խորշերով և որոնցից ամեն մէկը վերևում վերջանում է խեցաձև կիսակամարով և եղբայրներին էլ նեղ ու երկար սիւններ են շարած՝ վերևից յօնաձև միացած։ Նմանապէս շինեցաւ Տաթևի զեղեցիկ և զարդարուն վանքը։ Դրանք այնպիսի յառաջադիմութիւններ են, որոնց ամենակատարեսալ զարգացումը Անիի Մայր — Եկեղեցումը կրտսենեք։

961 թվին Բագրատունիք իրանց սիրած Անի քաղաքը դարձրին մայրաքաղաք և զարդարեցին հոյակապ, փարթամ շէնքերով։ Այդ քաղաքի կարճատև գոյութեան ընթացքում, այնտեղ շինուել են անթիւ նշանաւոր այնպիսի շէնքեր, որոնց մնացորդները մինչև այժմ զարմացնում են օտարազգի ճանապարհորդներին։ Չէնքերի մէջ ամենահինը՝ Մայր — Եկեղեցին է, որը, վրայի արձանագրութեանը նայելով, 1010 թվին է վերջացել։ Նա զարմանալի լաւ պահպանուել է. միայն գմբէթը համարեա բոլորովին քանդւած է։ Յատակադիծը շատ նման է Ս. Հռիփսիմէի վանքին, միայն շատ աւելի մեծ է և հետևա-

պիսի մոխրագոյն կարծր քարից չէ շինած մեր հայրենիքում։ Կարծեմ այդ քարը հայաստանում հազապիւտ էլ պիտի լինի, մինչդեռ բուն պարսկական մզկիթներում և քարանսարաններում յաճախ պատահում է այդ քարը շէնքերի մէջ գործածած, մանաւանդ Սպահանում։

բարձր մոյթերով։ Առատօրէն զարդարւած է քանդակներով. իւրաքանչիւր դռան կողերը, իրաքանչիւր լուսամուտների եզրերը պատած են հիւսւած քանդակներով։ Ներսի մոյթերը բազկացած են անթիւ բարակ սիւններից, նման բարակ զերանների խորձի, որոնք վերևի կողմից ծռւում են և կամար կազմելով՝ միանում հանդէպ դռնուղ սիւնախմբին։ Ներսի ընդհանուր տալաոթութիւնը լիշեցնում է Եւրոպական շէնքերը, մանաւանդ որ նրա քարերի զոյնզոյն լինելը նմանեցնում է Իտալիայի 13-րդ դարու շէնքերին։ Եւ այդ է սլափահում, որ 17-րդ դր, երբ 1845-ին ճանապարհորդեց Արևելք, հայաստանում տեսնելով այդպիսի շէնքեր, մեր ճարտարապետութիւնը համարում է փոխանցումն դէպի զօթական ոճը (Layard. Nineve and Babylon. 1853)։ Այդ նմանողութիւնը գիտական աշխարհին բաւական զբաղեցրել է մի ժամանակ, որովհետև Փրանսիացի յայտնի ճանապարհորդ Տեսսիէն մի շատ թեթև և շտապ եզրակացութիւն անելով եղածից՝ յանկարծ յայտնում է այն թէօրիան, թէ զօթական այդ նախատիպը հայերն են տարել Իտալիա, Անիի աւերումից յետոյ զաղթելով։ Նրան լսելով, նոյնը կրկնեցին նաև Փրանսիական այլ հնագէտներ, մինչդեռ գերմանացի աւելի խոր մտածող և աւելի լուրջ հետազոտող գիտնականները, մանաւանդ Զնսպէտ միանգամայն զարմանում էին և կասկած չայտնում այդ բանի վերայ։ Տեսսիէի պէս մտածելով էր, որ 1892-ին գնացել Անի և այնտեղ խնդիրը պարզեց։ Հայկական շէնքերը, ինչպէս ասել ենք, շինւում էին տեղական քարերով, որոնց զոյնը անորոշ բաց վարդագոյն է, կամ երբեմն մանիշակագոյն։ Քանի քարը չոր է՝ այդպէս է. իսկ երբ խոնավութիւն ծծեց, զոյնը մթնում է և դառնում դորշ գեղնագոյն կամ բոլորովին սև։ Այդ կերպ, առանց զոյների խտութեան շինուել է Անիի Մայր-Եկեղեցին։ Քարերը ժամանակի ընթացքում խոնավութիւն են քաշել և զոյները յայտնուել են կամ փոփոխուել...

Տասնևմէկերորդ դարում հայկական ճարտարապետութիւնը հասնելով մի տարօրինակ փարթամութեան, սկսեց, դժբախտաբար կորցնել իր ներքին բովանդակութիւնը։ Տասներկուերորդ դարում արդէն մահմեդական շէնքեր են սկսում շինուել

ձև զանգակատան ու զմբէթների հետ ի միասին սկսում են քարձրանալ մինարէներ: 1215 թւին շինած Ս. Գրիգորի եկեղեցին, որ այժմ հախշու եկեղեցի է կոչւում և յայտնի է իբր յունաց եկեղեցի, էլ ոչ մի յառաջդիմութեան պատկեր չէ ներկայացնում. նա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ՝ Անիի Մայր-Եկեղեցու փոքրագիր կրկնողութիւնը:

Այսպէս է կատարել հայկական ճարտարապետութեան զարգացման ընթացքը. իսկ քանդակագործութիւնը, չքնայելով իր նուրբ և ճարտար արտաքին ձևին, մնաց ստոր աստիճանի վրայ: Ո՛չ մի քանդակ չէ պատահում անասուն կամ մարդ ներկայացնող. իսկ արձանների մասին և ոչ իսկ խօսք կարող է լինել:

Հայկական գեղարւեստի այս ճիւղերը, ինչպէս տեսանք յիստորիոյ, ներկայացնում է մի ճնշւած, անկատար պատկեր: Անշուշտ ազգը ունէր մեծ ընդունակութիւններ և զեղեցկադիտութեան գաղափարից էլ դուրի չէր. զգայուն էր դէպի համաչափութիւնն ու նրբութիւնը, բաւականաչափ հնարադէտ էր նոր ձևեր ստեղծելու — բայց այդ բոլորը թող և երկչոտ են եղել: Պատմական — քաղաքական հետազոտութիւնները աշուշտ շատ են իւանդարել գեղարւեստի զարգացմանը: Բայց հայկական գեղարւեստի այդ ճիւղերի հիմնական սկզբունքները եղել են կրօնական-քրիստոնէական և պարզ, հասկանալի, լուրջ և կարելի է ասել, որ բիւզանդականից պակաս արեւելեան: Զոդշողուն, հարուստ կերտածները հայ գեղարւեստի համար օտար են եղել. հայկական շէնքերը ուղիղ զծերից, սրածայր անկիւններից չեն կարողացել դուրս գալ և այդ է պատճառը, որ նրանք չիշենցնում են արեւմտեան — միջնադարեան շէնքերը, որոնց ձևերը հային յայտնի անգամ չեն եղած, ուստի և այդ նմանողութիւնն էլ ամբողջովին պատահական է:

Քանդակները հայկական շէնքերի մէջ ճարտարապետութեան հետ ոչ մի բնական կապ չունին. նրանք ցնորքի պէս աննպատակ թափառում են ճարտարապետական մասերի վրայով ճիշտ այնպէս, ինչպէս արաբացոյց մօտ ենք տեսնում: Ընդհանրապէս այդ ազգի և մեր ճարտարապետութեան ձևերի

մէջ կայ որոշ ազգակցութիւն, միայն նրանցը զօրեղ և առնացի է. իսկ մերը թույլ և կանացի: Զատ գեղարւեստի քննիչներ մեր քանդակագործութիւնը արաբականի նախատիպը և դաստիարակն են համարում:

Հայկական գեղարւեստի պատմութիւնը, գեղարւեստի ընդհանուր պատմութեան մէջ բռնում է բաւական պատուաւոր տեղ: Զրկալ մի ձեռնարկ, նոյն իսկ շատ համառօտ, որի մէջ նրան մի քանի էջ նւիրած չըլինի: Սմենից շատ հայկական գեղարւեստի մնացորդներով հետաքրքրել են անգլիացի և ֆրանսիացի ճանապարհորդ — հնագէտները, որոնց նկարագրութիւններից և դժագրած պատկերներից պատմաբանները արել են իրանց եզրակացութիւնը: Այդ հնագէտների մէջ ամենանշանաւորն է Լայարդը (Layard), որ 1845-ին անգլիական տէրութեան լանձնարութեամբ արել է շատ պեղումներ Արևելքում. յետոյ՝ Կէր-Պորտերը (Ker-Porter), որը զլիստորապէս Պարսկաստանն էր հետազօտում: Յետոյ՝ Տեսիէն (Texier), որը զբաղաւարտ շատ վերիվերոյ է վերաբերում իր ուսումնասիրելիք առակալին, ինչպէս արդէն վերւում օրինակը բերինք: Բայց ամենից շատ և արդիւնաւոր կերպով զբաղւեց Վէննայի երիտասարդ պրոֆէսոր Զիգօվսկին, որը 1888—90 թւերին ճանապարհորդել է Հայաստան և հայկական գեղարւեստի մնացորդները ուսումնասիրել: 1891-ին հրատարակեց նա իր շատ գեղեցիկ հետազօտութիւնը հայկական ճարտարապետութեան և նկարչութեան մասին «Das Etschmiadzin — Evangeliar» վերնագրով: Յիշենք նաև պատմադէտ — հնագէտներից Զնաազէի (Schnaaze) պատկառելի անունը, որից այս կամ այն չափով օգտւել են գրեթէ բոլոր միւս հնախօսները: Իր ութ հատորեան աշխատասիրութեան 3-րդ հատորի համարեա քառորդը նա նւիրել է հայ գեղարւեստի պատմութեանը և մեծ համակրանքով է վերաբերում: Իր դատողութիւններն օրինակ, վերջացնում է նա այսպիսի խօսքերով.

... «Հայոց ազգի բնաւորութեան մէջ կայ այն ազատ ոգին, որը նպաստաւոր է այնքան՝ գեղարւեստի համար: Քրիստոնէ-

ութիւնը Հայաստանում ընդունեցաւ յօժարակամ, ազատ կերպով. նա տարածեց ոչ իշխանների կամ միապետների հրամանով: Նոր վարդապետութիւնը ոգևորել էր ժողովրդին և նա իր նոր հաւատքը ինքը ձեռք բերեց պատերազմական աւարի պէս՝ յաղթանակով: Քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ ևս հայերը միանգամայն ինքնուրոյն են և դօրեղ. նրանք քննադատում են, չնդունում կամ մերժում նոր վարդապետութեան դանաղան յօււածները. նրանք բիւզանդական ժողովների հեղինակութիւնը չեն էլ ճանաչում: Ընդհանրապէս հայերը շատ ընդունակ են ոգևորելու. նրանց՝ արաբների և թաթարների անհամեմատ աւելի մեծ ուժերին դիմադրելը՝ յարգանքի է արժանի: Յայց ափսո՛ւ, որ այդ քաջութիւնը և ազդալին հպարտութիւնը և ինքնաճանաչութեան զգացմունքները ունէին իրանց սահմանները: Հայերի խղճալի վախճանը ունի անուր և անկեղծութիւնը չէ շարժել — բայց նրանք բոլորովին անմեղ տեղը չեն կրել իրանց պատիժը: Ե՛թէ նրանք այնպէս ոգևորուէին, ինչպէս հելլենացիք պարսից գէտ էին ոգևորուում, այն ժամանակ անշուշտ նրանք էլ այդ վերջինների պէս՝ կը պահպանուէին»...

Այս փոքրիկ փորձը անելով, ես ամեն բանից առաջ ցանկացել եմ ցոյց տալ, թէ մեր զեղարեւտը ինչ տեղ է բռնում ընդհանուր զեղարեւտի պատմութեան մէջ, թէ նա ինչ նշանակութիւն ունի մեզ համար և թէ ինչու մենք այժմ՝ քան երբէք, պարտական ենք նրան պահպանել անաղարտ և յարգել:

Մեր ճարտարապետութեան թույլ և դօրեղ կողմերը երբ իրար համեմատում ենք, դալիս ենք այն եղրակացութեան, որ նա բոլոր պատմական շրջանների ինչքները կրել է իր վրայ. հայկական ոգու ամենանուրբ լարերը եղել են նրա ծնողը և դաստիարակողը. նա ազդի յաղթող հանդիսացած դարերում հազել է իր ամենաշքեղ զգեստները և ժողովրդեան սրտերի հետ ցնծացել, իսկ յուսահատութեան տարիներում գէն է ձգել վրայի զարդերը և սգի զգեստ հագել: Անողորմ ճակատագրի բոլոր հարւածները նրա խրոխտ ճակատի վրայ աւօսներ են փորել...

Վարդգէս Սուրէնեանց

ՀԱՅՈՅ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԵՒ

ՆՐԱՆՅ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՅ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

(Նւէր Սմբատ Շանաղիզի 35-ամեայ յոբելանին)



Ա

անական կեանքի սկզբնաւորութիւնը շատ հին է. նորա սկիզբը պէտք է որոնել քրիստոնէութեան հէնց առաջին ժամանակներում: Յայտնի է, թէ երբ և ինչպիսի պայմաններում ու հանգամանքներում քարոզեց Քրիստոսի Ա. Աւետարանը. հեթանոսական կրօնքի քայքայելու և դորանից առաջացած հին մարդկութեան կեանքի ծալրացեալ ասլականութեան ժամանակն էր այդ: Զարմանալի ոգևորութիւններ, շնչող, քաջալերութիւն տուող ազդեցութիւն ունեցան քրիստոնէութեան առաջին պարագլուխների՝ առաքեալների և նոցա յաջորդող եպիսկոպոսների ու եկեղեցական հայրերի քարոզչութիւնները նոցա վերայ, որոնք շտապեցին ընդունել Քրիստոսի «քաղցր լուծը և փոքրօրի բեռը», որովհետեւ նոքա այդ քա-

բողութիւնները հիմքը կազմող գլխաւոր սկզբունքները մէջ դր-
տան այն, ինչ որ երկար ժամանակ որոնել, բայց չէին գտե-
հին կրօնքի մէջ: Նախկին յուսահատութիւնը տեղի տւեց ապա-
ղայում վերանորոգելու, վերակենդանանալու, փրկելու ընդհա-
նուր յոյսին, առաջ եկաւ մի նպատակ, որի համար արժէ-
ապրել, մաքառել, աշխատել. բարոյականութեան վերին աստի-
ճանի անկումը փոխանակեց վարքի-բարքի խիստ մաքրու-
թեան: Բոլորեքեան տուլցեցին սիրոյ, հեղութեան, խոնարհու-
թեան, ողորմածութեան, բարեգործութեան բարձր սկզբունք-
ներով, որ նոցանից պատրաստեց մի-մի հերոս, պատրաստ մեռ-
նելու մէկ անգամ ընդ միշտ ընդգրկած, սեփականացրած և
պաշտած կրօնական համոզմունքի և գաղափարների համար:
Հեթանոսութիւնը թէև քայքայւել, թէև կորցրել էր իր ներ-
քին բարոյական ոյժն ու նշանակութիւնը, բայց տակաւին շատ
հզօր էր իւր արտաքին, այսպէս ասած, պաշտօնական դօրու-
թեամբ, որովհետև Հռովմէական կայսերութիւնը, որ ամփոփում
էր իր մէջ այն ժամանակաւ համարեալ բոլոր յայտնի աշ-
խարհները, կարծելով, որ իւր լայնատարած իշխանութիւնը
բռնում ու պաշտպանում է միայն հեթանոսական կրօնքով,
իւր բոլոր դօրութեամբ պաշտպան էր հանդիսանում, թէ ու
թիկունք էր լինում նորան և սարսափելի հալածանքներ էր հա-
նում «նոր աստուածներ» քարոզողների դէմ: Միայն առաջին
քրիստոնեաների ոգևորած հերոսութիւնն էր, որ կարողացաւ
դէմ դնել այնքան արգելքներին, նեղութիւններին, անջանք-
ներին. միայն նոցա քարոզութիւնների սուրբ ճշմարտութիւնն
էր, որ վերջ ի վերջոյ յաղթութեան դրօշակը բարձրացրեց ոյ-
ժերի այդ անհաւասար պատերազմում: Սակայն մարդկութիւնը
չէ սիրում երկար ժամանակ սառած, կանգնած մնալ միևնույն
գարդացման աստիճանի վերայ. նորա բնաւորութեան և հոգուն
յատուկ է անդադար յառաջադիմելու, անդադար կատարելա-
գործելու ձգտումը: Ահա այս պատճառով և քրիստոնեաները
չբաւականացան իւրեանց տարած յաղթութեամբ: Նոր կրօնքի
շատագոյնները՝ արաջնորդները, սկսան քարոզել, որ, բացի ընդ-
հանուր կատարելութիւնից, որին հասել են քրիստոնեաները Աւե-

տարանի սկզբունքները ընդունելով, կալ մի աւելի ևս բար-
ձրը կատարելութիւն, որին հասնելու համար հարկաւոր է իս-
պառ սրբել, մաքրել թէ ներքին և թէ արտաքին կողմից,
բարձրանալ ամբոխից և երկրի վերայ ապրելով, աւելի երկնա-
լիններին նմանել, քան երկրայիններին:

Սակայն այդպիսի բարձր կատարելութեան բոլորեքեան
չէին կարող հասնել, այլ միայն ընտրեալները, որովհետև այդ
դէպքում պատերազմը հեթանոսների դէմ չէր, այլ իւր անձի,
մարմնի դէմ, ոչի համար աւելի մեծ հերոսութիւն պէտք էր,
քան թէ այն, որ նոքա զործ էին դնում հեթանոսների դէմ
մաքառելու ժամանակ: Ինքը Քրիստոսը մինչև անգամ կամե-
նալով անցկացնել իւրեանից մարդկութեան համար խաչելու ու
չարչարելու բաժակի դառնութիւնը, կրկնում էր, թէ «Հոգիս
յօժար է, իսկ մարմինս տկար»: Այդ քարոզութիւնների ազդե-
ցութեան ներքոյ, կամաց-կամաց ասարածեց և արմատ բռնեց
այն կաշծիքը, թէ պէտք է հեռանալ աշխարհից, որովհետև
նա իւր կենդանի, աղմկալից կեանքով, իւր աշխարհային զար-
ճութիւններով ու վայելքներով՝ կարող է մարդու մեղքի մէջ
ձգել. պէտք է կուսութիւն պահպանել, որովհետև, միայն այդ-
պիսով կարելի է սուրբ մնալ և նմանել անարատ և անապա-
կան Կուսին, Յովհաննէս-Մկրտչին, Պօղոս, Յովհաննէս և Յա-
կովբ առաքեալներին, որոնք իւրեանց ամբողջ կեանքում կոյս
մնացին. պէտք է տանջել, չարչարել և զանազան նեղութիւն-
ների ենթարկելով մարմինը, մեռցնել նորան, որովհետև նա է
հոգու զայթակղութեան մերձաւոր պատճառը. պէտք է սան-
ձել ցանկութիւնները, ներքին զգացմունքները, պէտք է ճրն-
շել կրքերը, որովհետև նոքա են բոլոր մեղքերի աղբիւրը, նո-
քա են արգելք լինում կատարելութեան հասնելու: Ահա այս
կարծիքների ընդհանրանալու և ընտրեալների՝ նոցա իւրեանց
կեանքի մէջ զործ դնելու, իրականացնելու ձգտման մէջ պէտք
է որոնել ճգնաւորական կեանքի սաղմը, ուրեմն և վանական
կեանքի սկզբնաւորութիւնը. որովհետև վանականութիւնը ոչ
այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյն ճգնաւորական կեանքի շարունակու-
թիւնը, զարդացումը:

Ճգնաւորութիւնը սակայն, մէկ անգամից չըհասաւ ասն
 դրութեան, որի մէջ մենք սովոր ենք տեսնել նորան. նա աս-
 տիճանաբար անցաւ մի քանի շրջաններից, մինչև որ ստացաւ
 իւր վերջնական կազմակերպութիւնը: Քարձր կատարելութեան
 հասնելու ցանկութիւն ունեցող բնութեալները կուսութիւն ուխ-
 տելով, սկսան իւրեանց բնական տեղերում՝ քաղաքներում, գիւ-
 դերում և աւաններում առանձնական կեանք վարել, անձնա-
 տուր լինելով միանգամայն կրօնական կեանքի, միանգամայն
 ինքեանք իւրեանց մէջ կենդրոնանալով: Գոքա ճգնաւորական
 կեանքի առաջին ներկայացուցիչներն էին: Գոքա թէև դեռ
 կեանքի մէջ էին ապրում, բայց ուղղակի չէին մասնակցում
 իւրեանց չորս կողմն եռ եկող կեանքի երևոյթներին, այլ ա-
 ռանձնացած, մի կողմ քաշած կեանք էին վարում և իւրեանց
 միութարութիւնը որոնում էին միայն հոգևոր վայելքների և
 զարճութիւնների մէջ. դոքա դեռ իսպառ կտրւած չէին աշ-
 խարհից, որովհետև նոքա, որքան էլ քաշած ապրէին, որ-
 քան էլ ուղղակի կեանքին չըմասնակցէին, այնուամենայնիւ
 կեանքի մէջ ապրելով, շրջապատւած բարեկամներով, ծանօթ-
 ներով և ազգականներով, հարկաւ բոլորովին անմասն չէին
 կեանքից. կեանքը դոնէ կողմնակի կերպով շօշափում էր նո-
 ցա և չէր թողնում իսպառ հեռանալու աշխարհից: Մար-
 դու՝ կաաքելապէս իւր մէջ ամփոփւելու, կենդրոնանալու
 համար, պէտք էր այնպիսի կեանք վարել, որ ոչ մի բան չը-
 դրաւէր նորա ուշադրութիւնը, չըլափշտակէր նորա միտքը, որ
 կեանքը, աշխարհը կողմնակի կերպով չազդէին նոցա վերաջ-
 որովհետև կարելի է ոչ մէկ բանի չըմասնակցել, բայց և այն-
 պէս տեսնելով ու լսելով ևս դալթակղւել: Միակ ճանապարհն
 այդպիսի կեանք ստեղծելու համար, թողնելով աշխարհից հե-
 ռանալն էր, միայնութեան և առանձնութեան մէջ ապրելն:
 Ընտրեալներն այդպէս էլ արին. նոքա թողին, հեռացան բազ-
 մամբոխ անդերից, իւրեանց բնակութիւնը հաստատեցին քա-
 ղաքների ու գիւղերի անմարդաբնակ շրջակայքում, սկսան ապ-
 րել այլերի մէջ, խրճիթներում, հիւղերում, խղեցին իւրեանց
 ջարաբերութիւնը մարդկային հասարակութիւնից, մինչև ան-

դամ ծածկեցին իւրեանց բնակութեան տեղերն ամենամօտ հա-
 լադատներից և աշխատեցին մեռնել կեանքի համար: Գոքա
 ճգնաւորական կեանքի երկրորդ շրջանի ներկայացուցիչներն
 էին: Այդպիսիների աշխարհից բոլորովին կտրւելուն, իսպառ
 հեռանալուն, բայց վերոյիշեալ պատճառներից, ոչ սակաւ նը-
 պաստեցին առաջին ժամանակները նաև հեթանոսների հալա-
 ծանքը, երբ դեռ քրիստոնէութիւնը հաստատ արմատ չէր բըռ-
 նել. իսկ լետադալ ժամանակները քրիստոնէական կեանքի մա-
 քուր վարք ու բարքի փոխւելը, երբ հեթանոսները խմբովին
 նոր կրօնքն ընդունելով, իւրեանց հեթանոսական սովորութիւն-
 ները և կեանքի տարազը մտցրին քրիստոնեաների կեանքի
 մէջ: Սակայն աշխարհն այդտեղ, այդ անմարդաբնակ տեղերում
 էլ հանդիստ չէր թողնում նոցա: Քաղաքային բազմաբնակ
 կեանքի ազմուկը հասնում էր շրջակայքը և խանդարում էր
 միայնակեացների հոգու անդորրութիւնը: Պէտք էր հեռու, հե-
 ռու փախչել դէպի անապատները, որտեղ, բայց բնութեան ըն-
 դարձակութիւնից, վայրի կենդանիներից և երկնային թռչուն-
 ներից, մի ուրիշ կենդանի էակ չըկար, որ արգելք լինէր կա-
 տարելութեան հասնելու համար՝ ճգնելու: Եւ ճգնաւորները դի-
 մեցին անապատները. այդտեղ կուսական բնութեան ծոցում,
 որտեղ մարդը երևում է իւր բոլոր ոչնչութեամբ, իսկ Ստեղծո-
 ղի փառքը իւր բոլոր վսեմութեամբ, նոքա անձնատուր եղան
 ճգնութեան և խստակեցութեան: Գոքա ճգնաւորական կեանքի
 երրորդ շրջանի ներկայացուցիչներն էին:

Ահասարակ բոլոր ճգնաւորները միևնոյն տեսակ կեանք
 էին վարում. աղօթք, պահք, ծոմապահութիւն, հոգևոր մը-
 տածողութիւն, վերին աստիճանի չափաւոր սնունդ և աշխա-
 տանք ու ճիղն մեռցնելու մարմինը — ահա նոցա կեանքի ընդ-
 հանուր բնաւորութիւնը, յատկանիշը: Բայց կային և այնպիսի-
 ները, որ աւելի խստակեաց էին, աւելի էին տանջում, չար-
 չարում իւրեանց անձը. դոքա խստակեաց ասկետներն էին,
 որոնք իւրեանց անձն ենթարկում էին քաղցի, ծարաւի, տըք-
 նութեան, յոգնածութեան, ցրտի, խորշակի և մինչև անգամ
 ձեծի, հտրւածների և լլկանքի: Կային այնպիսիներն էլ, որ

իւրեանց դատապարտում էին կամաւոր լուծեան, Համբու-
թեան, կամ սիւների վերայ երկար ժամանակ կանգնելու տան-
ջանքին: Ազնաւորութիւնը քրիստոնէութեան առաջին երկու
դարում միայն մի բացառիկ երևոյթ էր¹⁾, այդ ժամանակները
ճգնաւորների թիւը դեռ շատ սակաւ էր, որովհետեւ միայն
ամենաընտելներն էին, որ դիմում էին ճգնութեան. նոքա
այդ ժամանակները դեռ ապրում էին միմեանցից առանձնա-
ցած և չէին կազմում մի առանձին կրօնական և հոգեւոր դա-
տակարդ: Ազնաւորութիւնը մի ընդհանուր սովորութիւն դար-
ձաւ և Հաստատութիւն ստացաւ միայն երրորդ դարի վերջերում:

Բ

Ազնաւորական կեանքի գլխաւոր հիմնադիր Համարում է
Անտոնիոս Մեծը: Նա հարուստ և աղանաւոր ծնողների որ-
դի էր. սնւել ու մեծացել էր բարեպաշտութեան և կրօ-
նական ջերմեռանդութեան հոգւով: Դեռ շատ երիտասարդ հա-
սակում գրկելով ծնողներից, նա չըզբաւեց աշխարհիս վա-
յելքներով, այլ իւր բոլոր մտածմունքը, հակումը դարձրեց դէ-
պի կրօնական կեանքը: Սակայն նա իւր այդ հակումը չէր կա-
րող իրադրոճել, որովհետեւ նորա խնամատարութեան տակ մը-
նացել էր նորա միակ փոքրիկ քոյրը: Հեռանալ աշխարհից,
անձնատուր լինել կրօնաւորութեան, — այդ կրնշանակէր բոլորո-
վին անխնամ ու որբ թողնել խեղճ երեխային: Մի անակն-
կալ դէպք սակայն, շուտով հանում է նորան իւր այդ անելա-
նելի գրութիւնից: Իւր ներքին հակումների մասին խոկալով,
նա մէկ անգամ մտնում է եկեղեցի և լսում է բեմից Աւետա-
րանի հետեւեալ խօսքերը, որ կարծես, նորան էին ուղղւած.

¹⁾ Ազնաւորութիւնը և անապատական կեանքը քրիստոնէու-
թեան առաջին դարերի բացառիկ երևոյթը չէր, այլ սովորական էր
հազարաւոր տարիներ Քրիստոսից առաջ հին Հնդկաստանում. (տես
Mahabharata վիպասանութիւնը հնդկաց):

«Եթէ կամենում ես կատարեալ լինել, գնա, ծախիր ինչ որ
ունիս, տուր աղքատներին և եկ իմ լետելից»: Ջարմանալի
աղաւորութիւն են անում նորա վերայ այդ խօսքերը. դոքա
որոշում ու լուծում են նորա մտածմունքն ու խոկումն իւր հա-
րստութեան մասին: Հէնց այդտեղ նա վճռում է հեռւել Աւե-
տարանի խօսքերին և իւր ունեցած-չունեցածը բաժանելով
աղքատներին, ասպարէզ տալ իր սրտի հակումներին. բայց
այդ ժամանակ նորա առաջ կանգնում է իւր բոլոր դժւարու-
թեամբ միւս արգելքը — ում թողնել քոյրը: Սակայն այդ ար-
գելքն էլ շուտով վերանում է վերոյիշեալի նման մի դէպքով:
Միւս անգամ նա եկեղեցի մտնելիս լսում է Աւետարանի հե-
տեւեալ խօսքերը. «Չմտածէք վաղւայ մասին, վաղւայ՝ որն ին-
քը կըհոգայ իր մասին. ամեն օրւայ համար բաւական է իւր
հոգսը»: Անտոնիոս այդ խօսքերի աղղեցութեան ներքոյ լանձ-
նում է իւր քոյրը աղղականներին և ինքը իրեն տալիս է
ճգնութեան: Առաջ նա բնակութիւն է հաստատում իւր բրնա-
կած քաղաքի շրջակայքում ճգնող մի ծերունու մօտ, և այն
աստիճանի ջերմեռանդ, մաքուր և խոտակրօն կեանք է ըս-
կում վարել, որ բոլորից արժանանում է կոչւել «Աստուծոյ
մարդ»: Սակայն սրբի եռանդն այնքան անյաղ է լինում, նո-
րա ճգնողական կեանք վարելու ցանկութիւնն այնքան մեծ,
որ այդ նորտն չէ բաւականացնում: Նա կամենում է անապատ
հեռանալ և անապատական խոտակեցութեան մէջ փորձել իւր
անձը, մաքառել իւր ախտերի դէմ և կրօնական մտածողու-
թեան մէջ խաղաւ հրաժարելով աշխարհից, մոռանալ կեան-
քը: Նա սկսում է Համոզել ծերուկին միասին անապատ գնալ,
բայց մերժումն է ստանում: Այն ժամանակ նա մտածում է մե-
նակ գնալ, և ընտրում է Եգիպտոսի Թեբայիդ կոչւած երկրի
անապատն իբրեւ մի այնպիսի հեռաւոր անկիւն, որտեղ չը-
կարողանար հասնել ոչ մի աշխարհային աղմուկ, որտեղ ոչ մի
րան չըսէտք է արգելք լինէր նորա կատարելութեան մասին
մտածելու և խոկալու ձգտման: Այստեղ նա բնակութիւն հաս-
տատելով մի այլի մէջ, սկսում է կատարել իւր ճգնաւորական
աշխարհործութիւնները: Նա իւր հետ հաց է տարած լինում

միայն վեց ամսւայ Համար, իսկ այնուհետև Հացը ստանում է իւր բարեկամներին միայն տարին երկու անգամ. այն էլ, երբ այդ բարեկամները Հաց են բերում, նա նոցա չէ երկուում. նոքա սախլած են լինում ձգել նորան Հացն այլի տանիքի ծակից: Քսան տարի շարունակ նա մնում է այդ այլի մէջ, առանց մարդու երես տեսնելու, և Համբերութեամբ ու մեծ առկուռութեամբ կատարելով իւր ճգնութեան Հանդէսը, վերջ ի վերջոյ կարողանում է Հասնել իւր նպատակին՝ յաղթել մարմնին, ցանկութիւններին, կրքերին: Նա այդ երկար ժամանակամիջոցում ի Հարկէ շատ նեղութիւն է քաշում, շատ առաւապանք է տեսնում. տանջում է սովից, ծարաւից, նեղւում ցրտից ու տաքից. նորան անհանգիստ են անում միայնութիւնը, աշխարհի անձուկն ու կարօտը, նա մանուսանդ աշխարհային մասածողութիւնները: Դատ անգամ չըկարողանալով դիմանալ այդքան արգելքներին, նա վհատում է, թուլանում է, բայց այդպիսի ծանր ընդհանրում միշտ Հասնում է Աստուծոյ օգնութիւնը և խրախուսելով, սիրա և տալիս և արիացնում է նորան: Նախախնամութիւնը ինքն է ղեկավարում նորան այդ Հոգւոր Հանդիսում, ինքն է ճանապարհ ցոյց տալիս նորան, յաճախակի երևելով և աշխատանքի օրինակ ցոյց տալով նորան: Երբէք նա սլարապ չէ նստում, որովհետև նա նրկատում է, որ այդպիսի ընդհանրում նա աւելի է ամենում ու չարչարում: Երբ նա աղօթք չէ անում, միշտ մի բանով սարապում է, միշտ զբաղւում ու աշխատում է: Մեծ ճգնաւորի բարի Համբաւը շուտով տարածւում է ամեն տեղ և շարժում է բոլորի զարմանքը. շատերը ցանկանում են նորան տեսնել, նորա աղօթքին արժանանալ, նորա խորհուրդները լսել. շուտերի բարի նախանձն է շարժում Հեռեւելու նորա օրինակին: Եւ ամեն կողմից խմբւում են նորա մօտ աշակերտներ, զալիս են և Հիւանդներ ու ցաւազարներ՝ նորա սուրբ աղօթքով բուժելու: Առաջին անգամ նա չէ ուզում ոչ ոքի երես տեսնել և ամուր փակում է իւր այլի դուռը, բայց անսնելով, որ եկողները պատրաստ են դուռը կոտրել և այդպէս ներս թափանցել, նա բաց է անում, ընդունում բոլորին: Այցելուները մեծ

փոփոխութիւն չեն տեսնում նորա մէջ: Նորա երեսին փայլում էր նորա սրախ խաղաղութիւնը, նորա Հոգու անդորրութիւնը. այդ նշան էր, որ նա արդէն կատարել է իւր ճգնութեան զրիւտը Հանդէսը, յաղթել է իւր կրքերին. այդ նշան էր, որ նա արդէն մեռել է աշխարհի և կեանքի Համար: Կարճ միջոցում սրբի բնակարանի չորս կողմը զանաւոր այրերը լցւում են նոր ճգնաւորներով, որոնք բոլորեքսան ևս իւրեանց՝ Անասիօսի աշակերտն են Համարում, նորա խրատներով, նորա ցուցմունքներով են առաջնորդւում: Ս. Անտօնիոսը յաճախակի այցելում է իւր աշակերտներին և իւր կենդանի օրինակով ուսուցանում է նոցա ճգնութեան Հանդէսը: Նա այդպիսով կազմում է մի մեծ միաբանութիւն, որ աղօթում, երգում, աշխատում է միօրինակ, ղեկավարւում է միևնոյն սկզբունքներով: Դա, յայտնի բան է, ղեռ մի կանոնաւոր միաբանութիւն չէ, ղեռ շատ Հեռու է վանական միաբանութիւն լինելուց, որովհետև ճգնաւորների այրերը շատ Հեռու են միմեանցից և նոցանից իւրաքանչիւրը ճգնում է իւր Համար. բայց այն, որ նոքա առաջնորդւում են մի սկզբունքով, մի վերակացուի կամ ուսուցչի են Հնազանդում, արդէն վանական միաբանութեան սկիզբն է. դա մի տեսակ ճգնողական վանականութիւն է, որ կազմում է ճգնաւորութեան և վանականութեան մէջ եղած անցողական աստիճանը: Սակայն ս. Անտօնիոսը սովոր լինելով միայնակեցութեան, երկար չէ կարողանում իւր աշակերտների Հետ կենալ: Նա Հեռանում է իւր բնակութիւնից երեք օրւայ ճանապարհի Հեռաւորութեան վերայ գտնւած մի տեղ և Հաստատում է մի նոր այլի մէջ սարի վերայ: Եւ որպէս զի ոչ ոք չըզայ իւր մօտ, աշխատում է իւր կեանքն այնպէս յարմարեցնել, որ ոչ մի բանի կարօտութիւն չունենայ, մինչև անգամ Հացի, որ, ասացինք, տարին երկու անգամ նա ստանում էր իւր բարեկամներից: Նա ցանում ու մշակում է մի արտ, որ բաւական է լինում նորա Հացի չափաւոր կարիքը լցուցանելու: Բայց և այնպէս նա իւր աշակերտներին իսպառ չէ թողնում. նա երբեմն-երբեմն դուրս է գալիս իւր բնակարանից և այցելում է իւր Հիմնած միաբանութիւնը, մի այլից դէպի

միւսը շրջելով: Ս. Անտօնիոսը զրաւոր ուսմունք չունէր. նորա հիմնած միաբանութեան կարգը շատ պարզ և զիւրմբունելի էր: Նա աշխատում էր սովորեցնել աղօթել, հեղու խոնարհ լինել, բարեպաշտական և ջերմեռանդութեան զգացմունք ունենալ: Ամբողջ եօթանասուն տարի ս. Անտօնիոսը մնաց թեբալիզում և այդ բոլոր ժամանակամիջոցում նա դուրս չեկաւ անապատից: Մի անգամ միայն, երբ Արիոսականները սաստիկ վրդովում էին քրիստոնէական աշխարհը, նա գնաց Ալէքսանդրիա մաքառելու նոյա դէմ, բայց քարոզութիւնները վերջացնելուց լետու, նա դարձեալ վերադարձաւ անապատ: Այսքան երկար ժամանակ անապատում ապրելուց լետու, արդէն իւր կեանքի վերջերում նորան սկսում է տանջել մի միտք. նորան պաշարում է մի տեսակ հպարտութիւն, թէ ինքն առաջինն է, որ այդքան երկար ժամանակ անապատումն է անցկացրել իւր կեանքը, և նորից փորձութեան մէջ է ընկնում: Սակայն Նախախնամութիւնն այդ դէպքում ևս օգնութեան է հասնում և փրկում նորան փորձանքից: Նորան յայտնում է, թէ այդ հպարտութեան զգացմունքն ի դուր է աւելցնում նորան, որովհետեւ նա առաջինը չէ, կալ այլ ևս մի ուրիշ ճգնաւոր էլ, որ նորանից առաջ է բնակութիւն հաստատել անապատում և նորանից երկար է ծառայել Աստուծոյ: Այն ժամանակ նա կամենում է անպատճառ տեսնել այդ երանելի մարդուն և նորա տեսակցութեամբ մխիթարել, խոնարհել և հնազանդել նորան: Երկար ճանապարհ է գնում նա, մինչև որ, վերջապէս, տեսնում է մի էգ գալլ, որ գնում էր ջուր խմելու: Նա հետևում է զազանին և մի առևակի մօտ, որտեղից դալը յաղեցնում էր իւր ծարաւը, նա նկատում է իւր ցանկալի ճգնաւորի խրճիթը, որի դուռը իսկոյն փակւում է նորա առաջ: Երկար ժամանակ դուռը բաղխելուց և աղաղակելուց լետու, վերջապէս դուռը բացւում է և ս. Անտօնիոսին երևում է մի դառամեալ պատկառելի ծերունի, որի անունն էր Պաւղոս Թեբալցեցի: Նա արդէն 90 տարի էր, որ անապատումն էր: Եղբայրական համբոյրից և ողջունից լետու, ծերունին նորան հարցնում է՝ «Ինչ դրութեան մէջ է աշխարհը»: Նա շատ մխիթարւում է, երբ

իմանում է քրիստոնէութեան յաղթանակ տանելը, բայց միևնոյն ժամանակ շատ էլ տխրում է, երբ լսում է եկեղեցու՝ Արիոսականների յարուցած խռովութիւնների պատճառով պառակտելու մասին: Երբ որ սուրբն այդ տեսակցութիւնից լետու, վերադառնում է իւր անապատը և աշակերտները հարցնում են նորան ճգնաւորի մասին, նա պատասխանում է. «Ես տեսայ Եղիալին, Յովհաննէսին և Պօղոսին դրախտում. իսկ ես մեղաւորս դեռ ինձ ճգնաւոր էի համարում»: Անտօնիոսը մեռնում է խորին ծերութեան մէջ 106 տարեկան հասակում 336 թւականին:

Գ

Ս. Անտօնիոսի հիմնած ճգնաւորական միաբանութիւնից փոքր առ փոքր, դեռ նորա կենդանութեան ժամանակ, կազմակերպւում է վանական միաբանութիւնը: Մի քանի ճգնաւոր դուրս գալով իւրեանց առանձնացած այրերից, խմբւում են միասին, կազմում են մի միաբանութիւն և սկսում են միասին աղօթել, միասին աշխատել ընդհանուր օգտի համար, կառավարւում են մի առաջնորդի կամ արքայի ձեռքով և ենթարկւում են մի տեսակ կարգ ու կանոնի: Այդ արեղայական կամ վանական միաբանութեան հիմնադիրը համարւում է Ս. Պաւլոսը:

Պաւլոսը մի հեթանոս հարուստ գերդաստանի զաւակ էր և լաւ կրթութիւն էր ստացել: 112 թւականին նա մտաւ զինւորական ծառայութիւն այն զօրքի մէջ, որ գտնւում էր Սաքսիմիանոս կայսեր առաջնորդութեան տակ, որ ապստամբել և պատերազմ էր յարուցել Կոստանդիանոսի դէմ: Պատերազմի ժամանակ յաճախակի ականատես լինելով զօրքում գտնւած քրիստոնէաների՝ բոլորի վերայ մինչև անգամ և թշնամիների վերայ ցոյց տւած հոգացողութեանը, հակւում է նոցա կողմը, պատերազմից լետու մկրտւում է և առանձնանալով, սկսում է ճգնել՝ փրկելու յոսով: Հնգետասանամեայ խիստ ճգնութիւնից լետու, նա միտք է լղանում ցրւած ճգնաւորներից մի ընդհանուր միաբանութիւն կազմելու: Այդ նպատակով նա Նեղոսի

կղզիներէից մէկի՝ Տավեննայի վերայ շինում է առաջին վանքը, որ այնպէս լցում է ճգնաւորներով, որ հարկաւոր է լինում շուտով և մի քանի ուրիշ վանքեր շինելու: Այդ առաջին վանքերում նա հաստատում է խիստ կարգ ու կանոն որոշ կանոնադրութեամբ, որով և հիմք է դրում առաջին վանական գրաւոր կանոնադրութեան:

Միաբանները ապրում էին վանքի խցերում՝ երեք հոգի միասին: Նոքա միասին ձեռագործութեամբ էին պարապում, միասին էլ ուտում էին: Օրւայ մէջ մի քանի անգամ արեղաները ժողովում էին աղօթքի, իսկ միաբանական ժամասացութիւնը կամ աստուածապաշտութիւնը կատարում էր երկու անգամ՝ գիշերը և ցերեկը: Նշանատու փողը հնչեցնելուն պէս, խցերից լուռ ու մունջ դուրս էին դալիս արեղաները և մըտնում եկեղեցի, որտեղ աղօթում, երգում, սաղմոսում, սուրբ դիրքն էին կարդում և լսում ծերունու խրատները — քարոզը:

Միաբանները բոլորը միատեսակ էին հագնւում. նոցա վերնազգեստը կազմում էր վշեայ անթև խիտոնը, նոքա գլխներին դնում էին վեղար, ոտքերին հագնում էին մուճակներ: Միաբանութեան մէջ խիստ կարգապահութիւն էր տիրում. պահանջում էր, որ ամենեքեան անպայման հնազանդութիւն ցոյց տան արքային, միասին աշխատեն և որ այդ աշխատանքի արդիւնքը իրենցը չըլինի, այլ հասարակաց օգտին ծառայի: Առանց վանահօր թույլատուութեան ոչ ոք չէր կարող վանքից դուրս գալ, մի տեղից միւս տեղն երթալ, առանց նորա օրհնութիւնն առնելու ոչ ոք իրաւունք չունէր դուրս սկսել: Օրւայ մէջ նոքա միայն մի անգամ էին հաց ուտում: Նոցա կերակուրն էր՝ հաց, բանջարեղէն և պտուղներ. կիւրակի օրերը թույլ էր տրւում նոցա ընթրիք անել: Ս. Պաքոմիոսի ուխտի կամ միաբանութեան գլխաւոր հիմքը կազմում էին ողջախոհութիւնը, հեղութիւնը, խոնարհութիւնը, աշխարհից հրաժարելը և անպայման հնազանդութիւն վանահօրը: Այս կանոնադրութիւնը խստիւ և ճշտապահութեամբ պահպանելու համար ս. Պաքոմիոսը կարգադրել էր, որ միաբանները ընդունելին վանական ուխտի մէջ միամեայ փորձութիւնից յետոյ:

տոյ: Միաբաններից ոչ ոք քահանայութեան աստիճան չունէր, այնպէս որ կիւրակի և շաբաթ օրերը դրացի զիւղերից էին ստիպւած լինում քահանայ հրաւիրել պատարագելու և միաբաններին հաղորդելու համար: Ս. Պաքոմիոսը խոստովում էր այդ աստիճանն ինքը ընդունել և իւր միաբաններին տալու, որովհետև վախենում էր, որ չըլինի թէ դորա հետ միասին վանքի մէջ մուտ գործի իշխանասիրութիւնը: Իւր — Պաքոմիոսի կենդանութեան ժամանակ, նորա հաստատած վանքերի միաբանների թիւը շատ բազմացաւ. նոցա թիւն այդ ժամանակ հասնում էր 7000-ի, իսկ նորա մահից յետոյ հասաւ 50,000-ի: Նա հիմնեց և մի վանք կանանց համար և առաջին անգամ մայրապետ կարգեց նորա վերայ իւր քրոջը:

Ս. Անտոնիոսի հիմնած ճգնաւորութիւնն Եգիպտոսից կամաց-կամաց սկսաւ տարածւել բոլոր քրիստոնեայ աշխարհներում՝ դէպի արեւելք և արեւմուտք: Ճգնաւորութեան հետ միասին այդ աշխարհները մտան և ճգնաւորական միաբանութեան կարգ ու կանոնները, իսկ դորա հետ միասին և ս. Պաքոմիոսի վանական միաբանութիւնն իւր վանական-արեղայական կարգ ու կանոններով: Ս. Անտոնիոսի իշարիոն աշակերտը վանականութիւնը մտցրեց Պաղեստին, որ նորա հալոններն էր, և Գաղէ քաղաքի մօտ առաջին վանքը հիմնեց, որտեղից և վանականութիւնը տարածեց Ասորիք: Բարսեղ կեսսարացին այցելելով Եգիպտոսը և Ասորիքը, այդ երկրներից վանականութիւնը տեղափոխեց Կապադովկիոյ Կեսսարիա քաղաքը, որտեղից և նա տարածեց հետզհետէ Փոքր-Ասիա, Հայաստան և բոլոր արեւելեան երկրները:

Ճգնաւորութիւնը Հայաստանում շատ կանուխ է իւր ըսկիղբն առել. նա այնտեղ սկսել է համարեալ նոյն իսկ քրիստոնէութեան քարոզութեան առաջին օրերից ս. Թադէոս առաքեալի ժամանակ: Ոսկեանք ճգնաւորների առաջին նշանաւոր խումբն են եղել, որ ճգնել են Հայոց լեռներում, Սուքիասեանք-երկրորդը. դոցա անկասկած հետեւել են և ուրիշները, որոնց անունները թէև մեղ չեն հասել, բայց և այնպէս Հայաստանում քրիստոնէութեան քարոզելու բոլոր հանգամանքները:

քույր են տալիս, որ պէտք է շատ եղած լինին: Ազնաւորական կեանքի զարգանալուն Հայաստանում նպաստել են, բացի ընդհանուր պատճառներից, քրիստոնէութեան մեր աշխարհում քարոզելու և առանձին պայմանները: Յայտնի է, որ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում քարոզել է երկիրը կառավարող իշխանութեան յօժար կամքով, ցանկութեամբ և մինչև անգամ օշնութեամբ: Բնական է, որ ս. առաքելների քարոզութիւններն այդպիսի յաջող Հանգամանքներում մեծ ծաւալ ստանալին, տարածւէին երկրի բոլոր մասերը և մտնէին ժողովրդի բոլոր խաւարի մէջ: Բայց դժբախտաբար այդ յաջող Հանգամանքներն երկար չեն շարունակւել. քրիստոնէութեան բարեհաճ և ցանկացող իշխանութեան՝ Հայոց զահլի վերայ յաջորդել և նորան Հակառակ և ատող կառավարութիւնը, որ ամբողջ երեք դար Հալածանք է յարուցել նոր կրօնքի դէմ և իւր կամքի և ոյժի բոլոր զօրութեամբ պաշտպան է Հանդիսացել խախտւած Հեթանոսութեան. նոյն իսկ ս. Թադէոս և ս. Բարթոլոմէոս առաքելները և նոցա ձեռնադրած աշակերտները նահատակւել են նոցանից և քրիստոնէութիւնը զաղտնի և Հալածական կրօնք է դարձել: Այսպիսի Հանգամանքներում շատ Հասկանալի է, որ Հալածւած քրիստոնեաներից շատերը պէտք է աշխատէին ծածկւել, Հեռանալ կենդրոններից և երկրի իսկ անկիւններում իւրեանց Համար ապաստարան որոնել, ճրդնաւորական կեանք վարել, մանաւանդ որ երկրի աշխարհագրական դիրքն և մակերևութի կազմութիւնն էլ իւր դժարամատուց լեռներով, իւր խոր ձորերով և անտառապատ բլուրներով ու այլերով ըստ ամենայնի նպաստում էին նոցա:

Այդ ճգնաւորները մեծ օգուտ են տւել մեր երկրին, անխախտ պահելով քրիստոնէութեան ս. կրօնքը և չըթողնելով, որ երկարատև և դարհուրելի Հալածանքների դարերում իսպառ Հանգչի այն ճրագը, որ վառել էին ս. Թադէոսն ու Բարթոլոմէոսը, իսպառ չորանան այն սերմերը, որ ցանել էին նոցա աշակերտները. նոքա իւրեանց կեանքը դոհելով, ժամանակ առ ժամանակ իջել են իւրեանց լեռներից և քարոզել են ժողովրդին, որով ոչ միայն իւրեանց, այլ և բոլոր Հայ աշխարհի

ժիրութեան պատճառն են եղել: Հէնց այդ տեսակ քարոզութիւնների պատճառով է եղել, որ Արտաւազդ նահատակել է Ասկեանց և Սուքիասեանց, որոնք նրա օրով թողնելով իւրեանց ճգնարանները, մտել էին ժողովրդի մէջ և առաքելի պաշտօն էին կատարում. Սուքիասեանք մինչև անգամ այնքան Համարձակութիւն էին ստացել, որ վստահանալով իւրեանց՝ թաղուհու Հեա ունեցած ազգակցութեան վերայ, մուտք էին դրծել նոյն իսկ Արտաշէսի պալատը և քարոզել Սաթենիկին և պալատականներին:

Քրիստոնէութեան յաղթանակը Հայաստանում աւելի ևս մեծ դարկ է տալիս ճգնաւորութեան կեանքի զարգացման, նամանաւանդ որ ինքը ս. Գրիգորը ևս շատ էր սիրում ճգնաւորութիւնը և ամեն տեսակ նպաստում էր նորա զարգացման. նորա Փոքր-Ասիայից և Ասորիքից Հրաւիրած կրօնաւորները մէջ կային և ճգնաւորներ, որոնք իւրեանց այդ նոր Հայրենիքում ևս շարունակում են իւրեանց ճգնութեան դրծը, իւրեանց Համար բնակութեան տեղ բնորոշելով Տարօնի անտառապատ լեռները: Գոքա իւրեանց Հայրենիքից բերում են Հայաստան ս. Անտօնի ճգնաւորութեան կարգը և Հաստատում են Հայերի մէջ առաջին ճգնաւորական միաբանութիւնը, որ կառավարում է այդ կարգով ¹⁾: Ս. Անտօնիոսի աշակերտներն են լինում Անտօնը և Արօնիդէսը և այն 40 խարաղնազգեստ ճրդնաւորները, որոնք բնակութիւն են Հաստատում «Իննակեան» տեղի մօտ և որոնց վերայ ս. Գրիգորը վերակացու է նշանակում ս. Անտօն Մեծի աշակերտ Եպիփանին: Մենք աստցինք, որ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը շատ էր նպաստում ճգնաւորութեան զարգացման Հայաստանում: Գորա պատճառը այն էր, որ ինքը Լուսաւորիչն էլ մի ճգնաւոր էր: Նա եթէ արձակ լինէր, եթէ կապւած չըլինէր Հովապետի մեծ պաշտօնով, վաղուց արդէն Հեռացած կըլինէր աշխարհից և խստակեաց ճրդնութեան տւած կըլինէր իւր անձը: Մինչև անգամ այդ զըրութեան մէջ էլ նա ժամանակ էր գտնում յաճախակի առանձ-

¹⁾ Զենոբ Կլակ. «Պատմութիւն Տարօնոյ» պատճէն երկրորդ, Պատասխանի դրոց սրբոյն Գրիգորի. էջ. 10:

նանալու և միայն հարկաւոր դէպքերում էր երևում իւր աթոռում և ժողովրդի մէջ, իսկ իւր կեանքի վերջերում, ինչպէս յայտնի է, նա բոլորովին առանձնացաւ Դարանադեացի դաւաւի Սեպուհ սարի Մանեայ ալըր, որտեղ և կնքեց իւր մահկանացուն: Սրբի որդին՝ Արիստակէսը, որ նորա տեղապահը և յաջորդը եղաւ, նոյնպէս անմասն չէր ձգնութեան ոխըրադործութիւններէ: Նա, ինչպէս յայտնի է, իւր մանկութիւնը անց էր կացրել Նիկոմաքոս ձգնաւորի մօտ և ըստ ամենայնի ուսել էր նորանից ձգնութեան կարգն ու հանդէսը: ձգնաւորութիւնը այսպիսի յաջող հանգամանքներում այնպէս զարգանում, այնպիսի մեծ ծաւալ է ստանում հայաստանում, որ մինչև անգամ ազդում է նոյն իսկ Տրդատ Թագաւորի վերայ. նա էլ հետեւելով ս. Լուսաւորչի օրինակին, թողնում է արքայական դահլը և իւր կեանքը վերջացնում է միայնակեցութեան մէջ նոյն Մանեայ ալըրում:

Ս. Գրիգորի օրով մօտք է գործում Հայաստան և վանականութիւնը, սկիզբն է առնում վանքերի հաստատութիւնը: Իննակեան ս. Կարապետը, Առաքելոց վանքը և ս. Էջմիածինը լինում են Հայոց առաջին վանքերը, որ հիմնւում են նոյն իսկ Լուսաւորչի ձեռքով: Այդ վանքերի մէջ եղած կարգ ու կանոնը, միաբանութեան կազմակերպութիւնը, կանոնադրութիւնը—բոլորը, բոլորը Լուսաւորչի փոխ է առնում Կեսարիայից, որ իբրև նորա դաստիարակութեան, կրթութեան ձեռնադրութեան տեղ և իբրև ս. Թադէոսի աթոռատեղի՝ յարգելի էին թէ՛ նորան և թէ՛ բոլոր Հայերի աչքերին: Առաջին միաբանները այդ վանքերում լինում են օտարազգի՝ Կեսարիայից, Սեբաստիայից և Ատորիքից եկած կրօնաւորներ, իսկ վանահայր՝ Ատորի երկու եղբայր Զենոբ Դիակ և Եղիազար, որոնցից առաջինի անունով ս. Կարապետ վանքը սկսում է կոչւել Դիակայ, իսկ Առաքելոցը—Եղիազարու կամ Ղազարու վանք: Սակայն ս. Գրիգորը ընդունելով վանական կեանքի բոլոր կարգ ու կանոնները Կեսարիայից, ինչպէս երևում է, իւր մասնաւոր փոփոխութիւններն է մտցնում նոցա մէջ, յարմարեցնելով նոցա թէ՛ ժողովրդի և թէ՛ երկրի գրութեան: Այդ փոփոխութիւն-

ներին համեմատ Բարսեղ Կեսարացու վանական զրաւոր կանոնագրութիւնն էլ փոփոխութեան է ենթարկւում և այդպէս բարեփոխւած կամ լաւ է ասել հայացած ձևով է ընդունւում Հայոց վանքերում: Հայ ժողովրդի կարիքներին յարմարեցրած այդ կանոնագրութիւնը, որ մենք յարմար ենք համարում կոչել «Լուսաւորչական», ամբողջովին գետեղւած է ս. Գրիգորի «Յաճախապատում» գրքի 23 ճառի մէջ: Հայոց և Կեսարիոյ վանքերում ընդունւած կանոնագրութիւնների զանազանութիւնը կամ տարբերութիւնը իսկույն աչքի կ'ընկնի, եթէ մենք ուշադրութիւն դարձնենք նոցա մի էական կէտի վերայ: Կեսարիոյ Միարոպոլիտ Ղևոնդիոսը զանազան խորհուրդներ տալով ս. Գրիգորին ս. Կարապետ վանքի միաբանութեան կազմակերպութեան մասին, շեշտում է այն հանգամանքի վերայ, որ նա աշխատի հաստատ եկամուտներով ապահովել վանքը՝ որպէս զի միաբանները ազատ կարողանան դբադել միայն ձրդնութեամբ և աղօթքով, այն ինչ մենք զիտենք, որ ս. Գրիգորի կանոնագրութեամբ միաբանները ինքեանք պէտք է աշխատէին իւրեանց թէ՛ աւուր պարէնը և թէ՛ առհասարակ նվթականը հայթայթել ²⁾: Լուսաւորչի կանոնագրութեամբ իւրաքանչիւր վանքի միաբանութիւն կազմում է մի եղբայրութիւն, որ անպայման հնազանդում է վերակացւին կամ վանահօրը: Միաբանները ապրում են «գարափոս խցերի», «նեղ խուղերի» ձեերպերի» մէջ. նոքա վարում են «քարանձաւամուտ», միայնակեաց կեանք, հաղնում են խարաղն և կերակրւում են զըլխաւորապէս բանջարեղէնով—«խոտաբուտ» են: Միաբանների կեանքը պէտք է անցնի աղօթքի, պահքի, ծոմապահութեան և աշխատանքի մէջ: Նոցա աշխատանքի պտուղներից պէտք է օգտւեն ոչ թէ միայն ինքեանք միաբանները, այլ և ճանապարհորդները, մշակները: Վանքի մէջ որոշւած են հեաեեալ պաշտօնեաները՝ վերակացու, տնտես, շաբաթաւոր, տեսուչ հիւրոց կամ հիւրընկալ և անասունների վերակացուներ կամ «տեսուչք»: Վերակացուն կամ վանահայրը պէտք է հեռատեսութեամբ և խորադիտութեամբ խրատէ եղբայրներին, որպէս զի

²⁾ Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ. 11.

նոքա հնազանդութիւնից երբէք դուրս չըդան, առանց նորա՝
հրամանին ոչ մի դործ չըբռնեն, ոչ մի տեղ չերթան և եղ-
բայութիւնից դուրս չըդան. նա պէտք է լուր խնամքին յանձ-
նած միաբանութեան մէջ աջնալիսի հոգի մտցնէ, որ նոքա
ինքեանք միմեանց յորդորեն բարի գործելու, որ նոցա բարի
նախանձը շարժւի հաւատարմութեամբ ամեն մի դործ առաջ
տանելու. նա պէտք է ամեն բան աջնալէս կարգադրի, որ հա-
տարակաց պաշտօնը ոչ մի սխառմանով չըխափանի, բացի այն
դէպքերից, երբ նոքա վերակացուի հրամանով դբադած կըլի-
նին եկեղեցուն վերաբերեալ գործերով, բայց և այդ ժամանակ
նոքա անդադար աղօթք պէտք է կարդան: Մի խօսքով վե-
րակացուն աջնալէս պէտք է վարւի միաբաններին հետ, որ նո-
քա և՛ սիրեն և՛ վախենան նորանից և ընկած տեղը համար-
ձակապէս կարողանան ասել՝ «Յորմէ հետէ ընծայեցաք Աստու-
ծոյ, զամենայն կամս մարմնոց և զմտաց խափանեցաք և տը-
ւաք զանձինս, նախ, ի ծառայութիւն Տեառն և, ապա, առաջ-
նորդաց ի հնազանդութիւն, ըստ պատւիրանին Աստուծոյ»: Տնտեսը
զգուշութեամբ պէտք է հոգ տանի վանքի բոլոր անօ-
թեղէնի վերայ. նա պէտք է ամեն բան հաւասար կերպով բա-
ժանէ միաբաններին և խտրութիւն չըպէտք է անի ոչ ծերե-
րի, ոչ հիւանդների, ոչ փոքրների և ոչ մեծերի մէջ. նա պէտք
է բաժին հանի և վանքում եղած ճանապարհորդներին ու վան-
քում աշխատող վաստակաւորներին կամ մշակների համար: Զա-
բաթաւորը պէտք է հոգայ վանքի կահ-կարասիքի և բոլոր
լրեղէնների վերայ: Հիւրոց տեսուչները կամ հիւրընկալները
պէտք է սիրով ընդունեն հիւրերին և մատակարարեն նոցա
ինչ որ հարկաւոր է սիրով և քաղցրութեամբ, բայց պէտք է
զգուշանան հիւրերի պատճառով պահքը լուծել և աղօթքը
թողնել: Անասունների տեսուչները կամ վերակացուները հաւա-
տարմութեամբ պէտք է խնամք տանեն իրանց յանձնած ար-
ջառի վերայ, պէտք է հոգան կովերի հօտերի, արօտական
խաշինքի, բեռնակիր դրաստների և հողագործ եղների վերայ³⁾:

³⁾ „Յաճախասպասում“ ճառ 23 „խրատք՝ ճգնաւորաց և ցոյցք
հանդիսից որ չառաքինութիւն յորդորեն“:

Հայոց վանքերը իւրեանց բռնած դիրքով, ուղղութեամբ
և ժողովրդի մէջ խաղացած դերով կարելի է երեք ժամանա-
կաշրջանի բաժանել՝ Լուսաւորչի, Մեծն Ներսիսի և թարգ-
մանչաց:

Լուսաւորչի շրջանում վանքերը աւելի մասնաւոր հաստա-
տութիւններ էին, քան թէ հասարակաց. նոցա մէջ ապրող
միաբանները առանձնացած, աշխարհից կարած կեանք էին
վարում: Նոքա չէին խառնուում ոչ հասարակաց գործերին և
ոչ ժողովրդի կեանքից անդեկութիւն ունէին. նոքա նոյն առաջ-
ւայ ճգնաւորներն էին միայն, աւելի կազմակերպւած, աւելի
կանոնաւորւած: Արշտ է, նոքա ընդունում էին հիւրերին, կե-
րակրում էին ճանապարհորդներին, խնամում էին վան-
քում սխառւած տնանկներին ու հիւանդներին, բայց նոցա
ժողովրդի հետ շփուելը դուրանից հեռու չէր գնում: Գրիգոր
Լուսաւորչի վանքերը հիմնելով, ուրիշ նպատակ չէր ունեցել,
բացի նորանից, որ նա, նախ, օրինակ էր առել ուրիշ քրիս-
տոնեայ երկրներից, երկրորդ, կամեցել էր զրանով նորադարձ
ժողովրդին քրիստոնէական կեանքի մի կաաարեալ տիպար
ցոյց տալ, կամեցել էր կատարելութեան հասնելու հեշտ ճա-
նապարհը սովորեցնել ընտրեալներին: Այն մարդիկը, որոնք ամեն
տեսակ նեղութիւնների ենթարկելով իւրեանց մարմինը, աշխա-
տում էին կեանքի համար նորան մի անպէտք բան դարձնել,
որոնք աշխատում էին միտնդամայն մեռնել աշխարհիս հա-
մար, որոնք յաճախակի խորշում էին մինչև անգամ մարդու
երես տեսնել, անկասկած չէին կարող ժողովրդի կարիքների
ցաւերի վրայ մտածել. նոցա բոլոր ջանքը հէնց այն էր, որ
ինքեանք փրկէին, ինքեանք կատարելութեան հասնէին:

Ներսէս Մեծի շրջանում, նախ, վանքերի թիւը խիստ
բազմանում է, որովհետև մեծ հայրապետը նկատելով, որ
վանքերի սակաւութեան պատճառով կրօնաւորներից շտ-
տերն ասլրում են քաղաքներում, զիւղերում ու տեղից տեղ
են թափառում, ձեռնարկում է բազմաթիւ վանքերի, միայ-

նանոցներն և եղբայրանոցներն շինութեան անապատ տեղերում և նոցա մէջ է հաւաքում աստանդական կեանք վարող կրօնաւորներին, և, երկրորդ, նոքա փոխում են իւրեանց ուղղութիւնը: Այդ ժամանակներից սկսած խստակեաց ճշնաւորութեան վանականութիւնը մնում է սեպհականութիւն միայն մի քանի «անապատ» վանքերի՝ Թանահատից, Խոտակերից, Մաքենացւոց և այլն, իսկ մեծամասնութիւնն ընդհանուրում պահելով նախկին վանքերի ճշնաւորութեան ոգին, մասնաւոր հաստատութիւններից դառնում են հասարակաց: Մեծ հովուապետի գործունէութեան ներքոյ առաջ է դալիս այն դադախարը, որ ամենամեծ ճշնութիւնը հէնց յօգուտ մերձաւորների գործելն է, նոցա ցաւերով ցաւելը, նոցա ուրախութեամբ ուրախանալն է: Վանքերը ժողովրդի նւէրներով ապահոված հաստատութիւններ էին. պէտք էր, ուրեմն, ժողովրդից ստացածն օգտակա կերպով շահեցրած վերադարձնել ժողովրդին. դորանով նոքա և իւրեանց զերը կատարած կրօնէին և մեծ օգուտ բերած ժողովրդի ցաւերին, պահանջներին, կարիքներին: Իսկ ազգի կարիքն այդ ժամանակները շատ մեծ էր. նա տկարներ ունէր, որոնք չէին բժշկւում, ալրիներ, որբեր ունէր, որոնք չէին խմամում, աղքատներ, տնանկներ ու անկեալներ ունէր, որոնք տեղ չուէին իւրեանց գլուխը դնելու, նա բորոտներ, ուրուկներ և ուրիշ վարակիչ հիւանդներ ունէր, որոնք ոչ մի ապաստանարան չուէին: Ազգի այդ կարիքների անդարման մնալը հեթանոսական կրօնքի հետեւանքն էր, հեթանոսական կրօնքի, որին ծանօթ չէր մարդասիրութեան, ողորմածութեան զգացմունքը: Քաւական չէ, որ ազգի խեղճ անդամներն ամենեւին չէին խնամւում, այլև նոցանից շատերը, ինչպէս բորոտները և ուրուկները, որոնց հիւանդութիւնը վարակիչ բնաւորութիւն ունէր, հալածւում էին բնակութեան տեղերից և անարգւում անասունների պէս: Քրիստոնէութիւնը պէտք է օգնութեան հասնէր և իւր ողորմածութեան ձեռքը կարկառէր նոցա, սիրիւնով նոցա ցաւերը: Արդ, ո՞վ կարող էր աւելի լաւ ծառայել այդ նպատակին, եթէ ոչ հայոց միայնակեացները, որոնք ուխ-

տել էին ծառայել Աստծուն—ոչ ապաքէն դորանով նոքա կատարած կրօնէին իւրեանց արած ուխտի ամենաէական և կարևոր կէտերից մէկը, որովհետև Աստուած պահանջում է օգնել մերձաւորին, նորա վիշտը թեթեւցնել, նորա ցաւը մեղմացնել, ասելով. «Եկալք առիւն ամենայն վաստակեալք և ծանրաբեռնեալք և ես հանդուցից զձեզ»: Մեծ հայրապետ ՅԵՃ ԹԻՒՆ Աշտիշատի ժողովով ⁴⁾ հրաւեր է կարգում ազգին հոգ տանել

⁴⁾ Աշտիշատի ժողովում կանոնադրւած վեց յօդաձից չորսը՝ երրորդը, չորրորդը, հինգերորդը և վեցերորդը ուղղակի վերաբերում են մեզ հետաքրքրող առարկային: Երրորդ յօդաձի մէջ ասւած է՝ «Յաղագս ուրկաց և բորոտից հրամայեաց շինել բնակութիւն ըստ իւրաքանչիւր գաւառաց ի բարեխառն վայրի, որոց ախտիցն փոխադրական գոլով, հալածէին ի քաղաքաց և գիւղից, և բնակելով չանմարդաբնակ տեղիս, սովամահ կորնչէին, նոյնպէս և վասն հիւանդաց հիւանդանոցս և վասն կաղաց և կուրաց՝ անկեղանոցս և զայս աչսպիսիս, և չաղագս ամենեցուն սոցա կարգեաց հասս և տուրս ի գիւղից և ի քաղաքս կարգելով ի վերայ նոցա խնամատարս և սպասաւորս, չանձնելով զամենեցուն զհոգսն ի սարկաւադ իւր ի Խաղ»:

Չորրորդի մէջ՝ «Յաղագս որբ և ալրի աղքատաց հրամայեաց շինել որբանոցս և ալրանոցս, և կարգեաց նոցա առանձին հասս, զի անխնամ մնալով նոցին՝ ոմանք ի գողութիւն, ալք ցալ և ալ անկարգութիւնս մտաբերէին»:

Հինգերորդի մէջ՝ «Յաղագս հիւրոց և օտարաց հրամայեաց շինել հիւրանոցս չիւրաքանչիւր քաղաքի և ի գիւղ. և կարգեաց ոռճիկս ի գիւղից և ի քաղաքաց. զի ոչ գտանելով նոցին հիւրոցն և օտարաց ասպնջականութիւն չուեքէ, մնացին բացօթեայք և դորձէին չարիս»:

Վեցերորդի մէջ՝ «Հրամայեաց շինել գերիս դասս բնակութեան չաղագս կրօնաւորաց, որք ի նմին ժամանակի առ սրբովն Ներսիսիւ դատարկաբջիկ լինէին, և ոմանք նստէին ի տունս աշխարհականաց ի քաղաքի, և ալք բաղումք հանապաղ բնակէին ի գիւղս իբրև ի վանս. որոց աղագաւ կառուց եղբայրանոցս չանապատ տեղիս. իսկ վասն առանձին ճգնողաց՝ միայնանոցս, և առանձնակեցեաց՝ խրճիթս բաղումս, կարգեալ չամենեսին ի սոսա կանոնս»:

Աբէլ արքեպիսկոպոս Մխիթարեանցն աչսպէս ներկայացնելով մեզ հետաքրքրող յօդաձեւերի բովանդակութիւնը, վերջում աւելացնում է՝ «Զայս ամենայն կանոնադրեալ սրբոյն Ներսիսի ժողովով և

իւր խեղճ անդամներն վերայ և ձեռնարկում է վանքերի հո-
վանաւորութեան ներքոյ աղքատանոցներ, որբանոցներ, ուրկա-
նոցներ, անկեղանոցներ և հիւրանոցներ շինելու և արքունի-
հրովարտակ ձեռք բերելով, քաղաքներից և գիւղերից առան-
ձին հաս ու տուրք է նշանակում նոցա օգտին, որով նա մի-
կողմից հաստատ եկամուտներով ապահովեցնում է այդ աստ-
ուածահաճոյ հիմնարկութիւնները, միւս կողմից ամուր կապե-
լով կապում է նոցա վանքերի և վանականների հետ: Հայրա-
պետի այդպիսի դործունէութեան և կարգադրութեան հիման
վերայ հայոց վանքերից որք դառնում է հիւանդանոց, որն
աղքատանոց, որն անկեղանոց, որն որբանոց, որն ուրկանոց և
բորտանոց, որն էլ հիւրանոց կամ օտարանոց: Այն կարծիքը,
որ Ներսէս Մեծի հիմնած բարեգործական հաստատութիւննե-
րից շատերը շինւում են կամ ուղղակի վանքերում և կամ նո-
ցա հովանաւորութեան ներքոյ և նոցա հոգատարութիւնը
լանձնւում է կրօնաւորներին, թէև մեր եկեղեցական պատմու-
թեան մէջ որոշակի կերպով չէ երևում, բայց ճշմարտութեան
չափ հաւանականութիւն է գտնում, եթէ մենք ի նկատի առ-
նենք, նախ, այն հանդամանքը, որ այդ հիմնարկութիւնները
վրայ ընդհանուր վերատեսուչ նշանակւում է կաթողիկոսի նշա-
նաւոր խաղ ստրկաւազը, որ կառավարում է նոցա վանական-
ների՝ Զաշիտայի, Եփրեմի, Եպիփանի, Գինդ Սղկունու և միւս-
ների ձեռքով, երկրորդ, որ յետագայ ժամանակներում մեր
վանքերից մի քանիսը սկսում են կոչւել «Ուրկանոց», ⁵⁾ ինչ-

հրովարտակա արքային կարգեաց ի վերայ կրօնաստանաց տեսուչ և
հայր զձաղիտա աշակերտ սրբոյն Դանիէլի ծերոյն և զԵփրեմ և զԵ-
պիփան և զԳինդ Սղկունի. և ըստ նոցին ընտրութեանց եղ առաջ-
նորդ յամենայն վանօրայս: (Տես «Պատմութիւն ժողովոյ Հայաստա-
նեաց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբ ի պէտս ժառան-
գաւորաց»):

⁵⁾ «Ուրկանոց» կոչւում էր Սիւնեաց Գիւտաց վանքը, որ շին-
ւած է Երասխի վրայ և ունէր մեծ հարստութիւն: (Տես «Պատմու-
թիւն Սիւնեաց» Ստ. Սրբէկեանի, էջ 128):

պէս Զ դարի Սիւնեաց վանքերից մէկը, «Գոթատուն», ⁶⁾
ինչպէս ժ դարի նոյն Սիւնեաց վանքերից մէկը, «Ասպնջա-
կանոց», ինչպէս ժ դարի Հոռոմոսի վանքը ⁷⁾, «Օտարանոց»,
ինչպէս Անույ ս. Փրկիչը, «Հիւրանոց», ինչպէս նշանաւոր
Սանահնի վանքը, «Աղքատանոց—Հիւրանոց», ինչպէս Անաս-
տաս կաթողիկոսի շինած Ակուռ վանքը և այլն ⁸⁾, և, եր-
րորդ, եթէ մենք ի նկատի առնենք Ներսէս Մեծի շինւած
վանքերի թւի բազմութիւնը, Ներսիսի կենսագիր Մեսրոպ
Կրէցի, տասերորդ դարի հեղինակի ասելով, Մեծ Հայրապետի
հիմնած վանքերի թիւը հասնում էր երկու հազարի, որ դրժ-
ւար է երևակայել, որովհետև տնկարելի բան է, որ Լուսա-
ւորչի ժամանակներից մինչև Ս. Ներսէսը, որ ընդամենը մի
80 տարւայ ժամանակամեջոց է, հայոց կրօնաւորների թիւն
այնքան բազմացած լինէր, որ այդքան մեծ թւով վանքեր կա-
ռուցանելու հարկաւորութիւն զգացէր. անկասկած դոցա մէջ
սկէտք է հաշւել և այն բոլոր վանքերը, որոնք ծառայում էին
վերոյիշեալ նպատակին: Հասարակաց բարեգործական աստուա-
ծահաճոյ հաստատութիւնների յատկութիւնը, որ հայոց վան-
քերը ստացան Մեծն Ներսիսի ժամանակներից, այնպէս ամուր
տրմատ բռնեց նոցա մէջ, որ այնուհետև նոքա այլևս չբա-
ժանւեցին նորանից: Մինչև անգամ Պապ Թադաւորի այն բռ-
նութիւնն ևս, որ նա, Ներսիսի մահից յետոյ, դործ դրեց նոցա
վերայ, հրամայելով քանդել այնքան մեծ աշխատանքով շինւած
բարեգործական հաստատութիւնները և պատսպարւածներին
նոցա միջից դուրս քշել. չբկարողացաւ խալառ վերջացնել, ար-

⁶⁾ «Գոթատուն» նշանակում է «Ուրկանոց»: Դա, Ստ. Սրբէկեա-
նի ասելով, շինւած է եղել Սիւնեաց աշխարհում: (Տես «Պատմու-
թիւն Սիւնեաց» էջ 291):

⁷⁾ Հոռոմոսի այդ վանքը կոչւում է նորա համար, որ նա հիմ-
նարկել է ժ դարում Ռոմանոս կայսեր հալածանքներից Բիւզանդիո-
նից փախած հայ կրօնաւորների ձեռքով: «Տես «Պատմութիւն Ստե-
փանոսի Տարօնեցւոյ». էջ 173—174):

⁸⁾ Մի մի Ուրկանոցի, Հիւրանոցի, անկեղանոցի, աղքատանոցի,
օտարանոցի և ասպնջականոցի բնաւորութիւն են կրել և Ռշտունեաց
Նարեկաց, Դերջանի, Խլաձորի և Անձեացեաց հոգեաց վանքերը:

մատախիլ անել վանքերի մէջ խոր արմատ բռնած այդ դեղե-
ցիկ սովորութիւնն ու յատկութիւնը: Նոքա միշտ շարունակե-
ցին, իւրեանց նիւթական կարողութեան և ժամանակի ու մեր
երկրի քաղաքական հանգամանքների համեմատ, շատ թէ
քիչ ծառայել ազդի այդ կարիքներին: Ապացոյց դորան՝ վերո-
լիշեալ վանքերը և զլխաւորապէս Անույ ս. Փրկիչ վանքի
օտարանոցը և Սանահնի հիւրանոցը, որոնց մասին յատկապէս
լիշատակութիւն է լինում մեր պատմութեան մէջ. ապացոյց
դորան և մեր այժմեայ վանքերը, որոնք իբրեւ արժանաւոր ժա-
ռանդ հին վանքերի, մինչև վերջին ժամանակները ևս ծա-
ռայում էին իբրեւ օտարանոց ու հիւրանոց ճանապարհորդնե-
րի համար և իբրեւ ապաստանարան խեղճերի ու չքաւորների
համար. ապացոյց դորան, վերջապէս, և Սեանի, Լիւմ ու Կը-
տուց անապատների, ս. Կարապետի, Տաթևի, Երուսաղէմի ս.
Յակոբի և ս. Իջմիածնի վանքերը, որոնց խցերում ու հիւրա-
տներում մինչև ցայսօր ևս ապաստանարան են դտնում ու ի-
տաւորները, ճանապարհորդները, օտարները, որոնց սեղանից
կերակրում են կարօտեալները, չքաւորները, տնանկները և
անկեալները:

Ս. Թարգմանչաց շրջանում վանքերի այդ երկու նշանա-
ւոր յատկութեան՝ ճգնաւորութեան և բարեգործութեան վերայ
աւելանում է և մի երրորդ ոչ պակաս կարեւոր յատկութիւն՝
դպրոցականութիւն և ուսումնականութիւն: Թէև մեր գրակա-
նութեան պատմութեան մէջ տեղ-տեղ լիշատակում են դա-
նադան դպրոցների անուններ, որոնք հիմնւած են եղել քա-
ղաքներում և կրել են քաղաքների, գտաւորների և կամ նա-
հանգների անուններ, ինչպէս, օրինակի համար, Վաղարշա-
պատի, Փայտակարանի, Գողթանի, Սիւնեաց, Զաղաղոմքի և
այլն դպրոցները, բայց դոցա դպրութիւնը մասնաւոր երևույթ
կարելի է համարել: Առ հասարակ թարգմանչաց դարում, որ
համարում է հայոց դպրոցների ամենաճաղկած ժամանակը, և
նամանաւանդ այդ դարի վերջից հայոց դպրոցները՝ կամաց-
կամաց քաղաքներից տեղափոխւում են վանքերը և դորա հետ
միասին բոլոր հայ ուսումնականութիւնն էլ կենդրոնանում է

նոցա մէջ: Գորան նպաստում է նամանաւանդ Հայաստանի
այդ ժամանակների դժբաղդ քաղաքական դրութիւնը, որ շատ
գժւար և, կարելի է ասել, անհնարին դարձնելով քաղաքնե-
րում դպրոցների դպրութիւնը և ուսումնական պարապմունքը,
որոնք իւրեանց յառաջագիմութեան ու զարգացման համար
պահանջում են ներքին և արտաքին խաղաղութիւն, ստի-
պում է հայոց մտաւոր զարգացման դեկաւարներին փախչել և
դպրոցների հետ միասին կենդրոնանալ վանքերում իբրեւ ամե-
նապահով տեղերում. նամանաւանդ որ մեր հին դպրոցներն
էլ դուրս կրօնական ուղղութիւն ունէին, կառավարւում էին
կրօնաւորների ձեռքով և բոլոր հայ ուսումնականութիւնն էլ
հոգեւորականների սեպհականութիւնն էր: Մեր բազմաթիւ վան-
քերից, որոնք իւրեանց դպրոցներով մեծ դեր են խաղացել հա-
յոց մտաւոր զարգացման և յառաջխաղացութեան դործում,
նամանաւանդ լիշում են՝ ս. Իջմիածինը, Գլակայ վանքը,
Արագածոտնի ս. Աստուածածինը, Զիրակայ դպրեւանքը, Ար-
շարունեաց Վարդիկ-Հայրը, Տաթևի վարդապետարանը, Ռշտու-
նեաց Նարեկայ վանքը, Արշարունեաց Կարջաձորը, Զիրակայ
Հռոմոսի վանքը, Գուգարաց Սանահինը և Հաղբատը, Սեա-
նայ վանքը, Թեղենեաց և Հաւուց Թառայ վանքերը, և Սաղ-
մոսավանքը և միւսները ⁹⁾:

Հայոց վանքերն աստիճանաբար սեպհականացնելով իւ-
րեանց այդ երեք յատկութիւնը, հետզհետէ գրաւում են ժո-

⁹⁾ Ս. Իջմիածինն իբրեւ ուսումնականութեան և կրթական կենդ-
րոն՝ յայտնի է եղել նամանաւանդ հինգերորդ դարի վերջին քառոր-
դում, երբ Վահան Մամիկոնեանի հրամանով վերատեսուչ կամ վա-
նահայր է նշանակւել «Կաթողիկէին» նշանաւոր Ղազար Փարպե-
ցին: Գլակայ կամ ս. Կարապետի կամ Իննական վանքը ծաղկել է
ցին: Գլակայ կամ ս. Կարապետի միաբաններից էին տօմարագէտ Աթա-
վեցերորդ դարում: Այդ տեղի միաբաններից էին տօմարագէտ Աթա-
նաթ և պատմագիր Յովհաննէս Մամիկոնեանը:

Արագածոտնի ս. Աստուածածինը յայտնի էր նշանաւոր Թէոդո-
րոս Քնթեւաւորի վանահայրութեան ժամանակ: Քնթեւաւորի աշա-
կերտներից էին անձնանէր Սահակ Զորափորեցին և իմաստասէր Յով-
հան Օձնեցին:

Զիրակայ Դպրեւանքը ծաղկած է եղել ուսումնականութեամբ

Վանքերի շինութեան գործում Ներսէս Մեծից յատուցել-
խաւոր տեղն են բռնում Բաղրատունի, Արծրունի և Սիւնեաց
թագաւորները, որոնց մրցողութիւնը թէև քաղաքական տե-
սակէտից մեծ վնաս է բերում ընդհանուր հայրենիքի շահե-
րին, բայց ներքին մտաւոր զարգացման վերաբերմամբ շատ
նպաստաւոր է լինում, որովհետև նոցանից իւրաքանչիւրը
մրցողութեան բարի նախանձով լցւած, աշխատում է իւր երկ-
րի հնացած վանքերը վերանորոգել, բազմաթիւ նոր վանքեր
հիմնարկել և առատ նւէրներով սլայծառացնել նոցա: Բաղրա-
տունիների թէ նիւթական և թէ բարոյական հովանաւորու-
թիւնը վայելում են Հաղբատի, Սանահնի, Հոռոմոսի, Բաղա-
րանի, Տիկորի, Մրէնի և Երազդաւորսի վանքերը: Բաղրա-
տունիներին նոցա այդ աստուածահաճոյ գործունէութեան մէջ
օգնում են Վահրամ Պահլաւունի, Գրիգոր Մաղիստրոս, Սմբատ
Մաղիստրոս և Վեստ-Սարգիս իշխանները, որոնցից առաջինը
շինում է Մարմաշինու վանքը, երկրորդը — Հաւուց-Թառայ,
Կեջառիսի, Բջնոյ վանքերը, երրորդը — Բագնայրի վանքը և
չորրորդը — Խճկոնից վանքերը: Բաղրատունիներին այդ գոր-
ծում օգնում են Ժ Վարում և Ռոմանոս կայսեր կրօնական հա-
լածանքներից Հայաստան փախած հայ կրօնաւորները, որոնք
հիմնարկում են Հոռոմոսի վանքը, Արշարունեաց Կամրջաձորի
վանքը, և ս. Գրիգորը Ախուրեանի ափում:

Արծրունեաց թագաւորների նիւթական և բարոյական
խնամքը վայելում են՝ Ախթամարը, Նարեկայ ս. ուխտը և առ-
հասարակ բոլոր Վասպուրականի վանքերը և, վերջապէս, Սիւ-
նեաց թագաւորները հովանաւորում են Մաքենեաց ս. Լուսա-
ւորչին, Թանահատի, Խոտակերից, Կոթայ, Սեւանայ և առ-
հասարակ Գեղարքունեաց, Վայոց-ձորի և Երնջակայ վանքե-
րին: Վանքերի շինութեան գործում Բաղրատունեաց, Արծրու-
նեաց և Սիւնեաց թագաւորներից ու իշխաններից ոչ պակաս
ջանք և աշխատանք են ցոյց տալիս և Ռուբինեանց իշխան-
ներն ու թագաւորները. նոքա շինում են Կաստաղօնը, ¹⁾

¹⁾ Կաստաղօնի վանքը գտնւում էր Վահկաց-բերդի մօտ: Այս
վանքում են թաղւել Ռուբինեանց առաջին իշխան Ռուբէնը և նո-

Դրազարկը, ¹¹⁾ Արքակաղինը, ¹²⁾ Ակները, ¹³⁾ հովանաւորում
են Սեաւ լեռան վանքերին՝ ¹⁴⁾ Արեգի, Բարսեղեանց, Յեսուանց
անապատներին և միւսներին, որոնք կործանեցին 1114 թւի
երկրաշարժից: Ռուբինեանց այդ ասպարիզում օգնում էին Լամբ-
րօնի իշխանները, որոնք շինեցին նշանաւոր Սկիւռայ վան-
քը ¹⁵⁾, Պահլաւունի՝ Գող Վասիլը, որ շինեց Քեսուտի կաթմիր
վանքը ¹⁶⁾ և միւսները, որոնք ամբողջ Կիլիկիան, Սեաւ-լեռ-

րա որդին Կոստանդինը. այս վանքումն է կատարել իւր երկարամեայ
ճգնութեան հանգէսը Մարկոս ճգնաւորը, որ Մատթէոս Ուռհաչեցու
ասելով, մարգարէական շնորհք ունէր: (Տես «Պատմութիւն Ուռհա-
չեցուց» էջ 373—374.)

¹¹⁾ Դրազարկը գտնւում էր Անարգաբաշի մօտ և համարւում էր
Ռուբինեանց հարստութեան գերեզմանոցը: Դա սկսաւ ծաղկել ԺՎ
դարում, երբ Վասպուրականից եկաւ ու վանահայրութեան պաշտօնով
հաստատուեց այդտեղ Գէորգ «Մեղրիկ» կոչւած վարդապետը, որին
յաջորդեց նորա ընկեր նշանաւոր Կուրոսը:

¹²⁾ Արքակաղինը շինւած էր Սսի մօտ. նա սկսաւ ծաղկել ԺԳ
դարում: Այդտեղ նստաւ Յովհաննէս Զ «Մեծաբարոյ» կոչւած կա-
թողիկոսի հակաթող Դաւիթը, որ Լեոն Բ-ի բարեկամն էր:

¹³⁾ Ակները հիմնարկել էր Լեոն Բ.-ը Սսի մօտ, Երբ 1219 թւին
մեռաւ Լեոնը, նորա մարմինը թաղեցին Մսում, իսկ սիրտն Ակներ
վանքում:

¹⁴⁾ «Սեաւ լեռան» կամ «Սեաւ լեռան վանքեր» կոչւում էին մի
խումբ վանքեր, որոնք գտնւում էին Ամանոս կամ Սեաւ լեռան լեռ-
նաշղթայի դէպի Մարաշ քաղաքը տարածւող ճիւղերի ստորոտնե-
րում: Այդ վանքերից նշանաւոր էին՝ Արեգի, Բարսեղեանց և Յեսու-
անց անապատները: Արեգի անապատում մի ժամանակ բնակութիւն
հաստատեց Գրիգոր Բ. «Վկայասէր» կոչւած կաթողիկոսը: Յեսուանց
անապատից էր Գրիգոր Մաշկեօրը, որ գոհ գնաց 1114 թւի երկրա-
շարժին:

¹⁵⁾ Կարմիր վանքը հռոմկալից յետոյ Կիլիկիոյ վանքերից ամե-
նանշանաւորն էր. նա գտնւում էր Մարաշից ոչ հեռու շինւած Քե-
սուտ բերդի մօտ, որ յայտնի Գող Վասիլ իշխանի ուստանն էր: Այդ
վանքից էր «Տիրացու» կամ «Մանուկ» կոչւած վարդապետը, որի
աշակերտներն էին Գրիգոր Գ. Պահլաւունին, Ներսէս Զնորհալիւ,
Սարգիս Զնորհալիւ և Իգնատիոսը:

¹⁶⁾ Սկիւռայ վանքը շինւած էր Լամբրօնի մօտ: Այդտեղից էր
Ներսէս Լամբրօնացին, որ յետոյ նշանակեց Տարսուսի առաջնորդ:

ները և Նփրատացուց դաշտավայրը լցրին վանքերով, որոնք մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ յայտնի են մէկ անունով՝ «Արևմտեան վանքեր», հակառակ Մեծ-Հայոց վանքերին, որ կոչուում են «Արևելեան վանքեր»: Վերջինը հայ իշխաններից որ վանքեր է շինում, նորոգում ու հովանաւորում է նոցա, լինում է Օրբէլեան նշանաւոր Զաքարէ սպասաւարը ¹⁷⁾, որ իւր եղբայր Իւանէ Աթաբէկի հետ միասին շատ հօրացել և մեծ իշխանութեան էին հասել վրացոց թաղաւորութեան մէջ: Թամար թագուհին իւր նախորդների՝ Դաւիթ ու Գէորգի թագաւորների պատերազմները շարունակելով Սելջուկեան Մէլիք-Ղահի հաստատած պետութեան հետ, իսկ էր նորանից ամբողջ հիւսիս-արևելեան Հայաստանը և յանձնել էր նորան կառավարելու իւր սիրելի Զաքարէ և Իվանէ իշխաններին, որոնց ձեռքով էր իսկապէս կատարել թագուհին իւր այդ մեծ յաղթութիւնը: Զաքարէի շինած վանքերից նշանաւոր է Հառիճը. նորա հովանաւորութիւնը վայելում էին Հաղարծինը, Հաղպատը, Սանահինը և նամանականդ. Գետկայ կամ Գօշ Մխիթարի վանքը, որ շինել էր նրա բարեկամ երևելի Մխիթար Գօշը:

Ե

Վերոյիշեալ երեք գլխաւոր յատկութիւնների հետ միասին Հայոց վանքերն ունենում են և մի ուրիշ չորրորդ յատկութիւն, որ նոքա իւրեանց հիմնարկութեան օրից սկսած անադարտ կերպով պահում են մինչև վերջը: Նոքա միշտ լինում են Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու դաւանութեան մաքրութեան պաշտպան և Հայկական կրօնական ծէսերի և քրիստոնէական աւանդութիւնների գլխաւոր պահապան: Հայաստանի խառնակ քաղաքական հանգամանքների ժամանակ, երբ ամեն ինչ տակն ու վերայ է լինում և քար քարի վերայ չէ մնում, երբ օտարակրօն ազգերի արշաւանքներից Հայոց կրօնը հալածական է դառնում, վանքերի մէջ է ապաստան դառնում քա-

¹⁷⁾ Զաքարէ սպասաւարի դաստիարակն ու ուսուցիչն էր Անգառիս վանքի առաջնորդ Գրիգոր «Մոնոնիկ» կոչւած վարդապետը:

ղաքներից և մեծ կենդրոններից հալածւած. հոգևորականութիւնը, նոցա մէջ է ամբարւում հայ մտքի արդիւնաբերութեան դարաւոր դանձը՝ հազազիւտ թանկագին մազադաթների և ձեռագիր մատեանները, հայկական-քրիստոնէական նւիրական սրբութիւնները՝ սրբերի մասունքները, հնազոյն պատկերները, թանկագին եկեղեցական սպասները, զոհատների և միւս եկեղեցական հնութիւնները: Եւ այդ նորա համար, որ նոքա մեծաւ մասամբ քաղաքներից հեռու տեղերում՝ անապատներում, ձորերում, անտառներում և դժւարակոխ լեռների վերայ կառուցւած լինելով, առ հասարակ խուսափում են թշնամիների աչքերից և աւելի սակաւ են ենթարկւում թշնամիների աւերմունքին և կողոպտումներին, քան թէ եկեղեցիները, որ ընչաքաղց բարբարոսների աւերածութեան և կողոպտման սուռչին դոհն են լինում: Բնական է, որ այդպիսի ձախող և դժւար հանգամանքներում հայ ժողովուրդը չըպէտք է կարողանար ազատ կերպով կատարել և իւր աստուածապաշտութիւնը՝ հրապարակում և աչքի ընկող տեղերում — քաղաքների և գիւղերի եկեղեցիներում, չըպէտք է կարողանար հանդիսաւոր թափօրներ կազմել, դանդակ դարկել, քշոց հնչեցնել, զետեղում ջուր օրհնել, հանդիսաւոր կերպով կնունք տուն բերել, մեռեալ յուղարկաւորել և այլն և այլն: Գորա հետեւանքն էլ ի հարկէ պէտք է լինէր այն, որ կամաց-կամաց հայ եկեղեցու ծէսերից շատերը զեղծւէին, շատերը կրճատ կատարւէին, շատերն էլ իսպառ մոռացութեան մատնւէին: Այն ինչ վանքերն օղտւելով իւրեանց մենացած դրութիւնից, հեռու թշնամիների աչքից և ամեն տեսակ չար պատահարներից, արձակ-համարձակ շարունակում են կատարել իւրեանց պարտականութիւնը, անադարտ կերպով ժամասացութիւն անելով, բոլոր ծիսակատարութիւնները ճշտիւ, անխափան և անխախտ կերպով կատարելով և չըթողնելով, որ հայ եկեղեցու հնաւանդ նւիրական սովորութիւնները կորչեն կամ եղծւեն: Հայ կրօնական երաժշտութիւնը, որ աշխարհական երաժշտութեան նման վերոյիշեալ ձախող հանգամանքներից շուտով կորցնում է իւր մաքրութիւնը և հայկական բնաւորութիւնը, ենթարկւում է օտարների

ազգեցումեան և հայ քաղցրաձայն մեղեդիներն ու հոգեզմայլ շարականները, տաղերը, զանձերը դառնում են տաճկական «մուղամներ» և պարսկական «շիքեստաններ», համեմատաբար աւելի մաքուր և անաղարտ պահում են խուլ տեղերի վանքերում մինչև վերջին ժամանակները, այնպես որ հնարաւոր է լինում նոցա միջոցով վերականգնել մեր եղանակների անցած-գնացածից շատ բան:

Հայոց վանքերը պաշտպանել են հայ եկեղեցին և նորա դաւանութեան մաքրութիւնն ոչ միայն ալլակրօսներէից՝ հեթանոսներից, մահմեդականների բռնութիւնից, այլ նոյն իսկ քրիստոնէական եկեղեցու խորդ որդիներից՝ դանաղան հերձաժողներից և ազանդաւորներից: Արշտ է, հայաստանը, բացի Թոնդրակեցւոց յայտնի աղանդից, ինքնուրոյն աղանդներ չէ ստեղծել, բայց անմասն չէ եղել, դերձ չէ մնացել օտար երկրներում սկիզբն առած բազմաթիւ հերետիկոսութիւններից: Հայաստան մասը են և՛ Արիտականները և՛ Նեստորականները և՛ Պօղոկեանները և՛ Ապօղինարեանները և՛ Եւնոմեանները և՛ Եւտիքեանները և՛ Վիդիստինեան հերետիկոսները և Յուլիանոս Արիկառնացու հետևորդները, բայց դոցանից ոչ մէկն էլ չէ կարողացել խոր արմատ բռնել, տեւողութիւն ունենալ: Հայոց եկեղեցու հայրերը կատարի կռիւ են մղել նոցա դէմ, իսկ հայոց վանքերը իւրեանց զիտնական միաբաններով թե ու թիկունք են եղել, եռանդուն աջակցութիւն են ցոյց տւել նոցա՝ այդ ասպարիզում: Վանքերի անշուք խցերում են խմբադրւել այն բազմաթիւ ներբողները, դրաւանները հայ եկեղեցու դաւանութեան, որոնցով լի են մեր բազմահատոր եկեղեցական մատեանները, նոցա հովանաւորութեան ներքոյ են շարադրւել այն բազմաթիւ ճառերն «ընդդէմ երեւութականաց», «ընդդէմ Պաւլիկեանց», «ընդդէմ Քաղկեդոնականաց», որոնցով ղեղուն ու թաթախուն են մեր հաստաւոր ճառընտիրները, Վարդան-գրքերը: Բայց ոչ մի դէպքում հայոց վանքերի՝ հայ դաւանութեան ու նորա ծէսերի պաշտպան լինելն այնպէս բնորոշ կերպով յայտնի չէ եղել, ինչպէս հայ եկեղեցու օտար եկեղեցիների ձգտումների դէմ մաքառելու ժամանակները: Ով չէ լիշում հայ վանքերի այն բազմաթիւ վանականներին, որոնք Քաղկեդոնականներին զէմ դրած իւրեանց իմաստուն և ողորդած ճառերով ջրեցին դուռը Յոյների հայոց եկեղեցու վերայ արած զրպարտութիւնները և կարկեցին նոցա բերանը, ով չէ լիշում և հայոց վարդապետների ղեկավարութեամբ դամարւած հայոց ազգային ժողովների այն բազմաթիւ շարքը, որոնք արձակահամարձակ հերքեցին իշխող Բիւզանդիոնի անարդար պահանջը և պահպանեցին հայ եկեղեցու անկախութիւնը նորա ոտնձգութիւններից: Հայոց վանքերը զինւել ու յաջողութեամբ մաքառել են և հռովմէական եկեղեցու դէմ, հռովմէական եկեղեցու, որ հետևելով Բիւզանդիոնի օրինակին, կամեցել է իւր պապականութիւնը մացնել հայոց մէջ: Ահա Եսայի Նզեցին, որ իւր երեքհարիւրի չափ աշակերտներով ապաստանած Բարձր-Հայքի Գերջան դաւառի խաճոր վանքում, թէ խօսքով և թէ գրչով կատարի կռիւ է մղում «Ունիթոսներին» դէմ. ահա Յովհան Որոտնեցին, որ իւր աշակերտներով հաստատուելով Սիւնեաց նահանգի Երնջակ դաւառի Ապրակունեաց վանքում, ուսումնասիրում է «միաբանատէրների» յարուցած վիճելի խնդիրները և նոցա դէմքով նոցա յաղթահարում է. ահա և նշանաւոր Գրիգոր Տաթևացին, որ իւր համար յենման կէտ առնելով Սիւնեաց հռչակաւոր Տաթևը, կատարեալ պատիժ ու պատուհաս է դառնում «աղթարմաներին» զլիւին. ահա, վերջապէս, և այդ վարդապետների բազմաթիւ աշակերտները, որոնք հետևելով իւրեանց ուսուցիչների օրինակին և խրատին, շարունակում են նոցա սկսած գործը, կասեցնում են Բարթոլոմէոս Բոնոնիացու և նորա աշակերտների համարձակ քայլերը և ազատում են հայ եկեղեցին, այդ դառնազգեստ գայլերի ձիրաններից:

Հայոց վանքերը իւրեանց այս չորս զլխաւոր յատկութիւնով մերթ պակաս, մերթ աւել ծաղկելով՝ յարատւում են ժ. Գ. դարի վերջերը և ժ. Ե. դարի սկզբները, երբ նոքա Մամեկիւնիքի և Լանկթամուրի արշաւանքներից, Ալ-Կոնյու և Կարա-Կոնյու թուրքմէն և քուրդ ցեղերի աւերածութիւններից, Օսմանցւոց և Պարսից պատերազմների սրածութիւններից սկսում են իսպառ աւերւել ու քանդւել, կորցնելով իւրեանց նախկին

կազմակերպութիւնը և վանական կարգ ու կանոնը: Այլ այնուհետեւ նոքա չեն կարողանում կատարել իւրեանց գլխաւոր պարտականութիւնները՝ դիտութիւն և լոյս տարածելու ժողովրդի մէջ, ճգնութեան և կրօնական մաքուր կեանքի օրինակ լինելու և խնամելու ազգի խեղճ անդամներին, որովհետեւ նոքա կորցրած լինելով իւրեանց թէ բարոյական և թէ նիւթական հարստութիւնը, հետզհետէ սկսում են կազմալուծւել: Ի՞նչու՞ պէտք է նոքա լոյս տարածելին ժողովրդի մէջ, քանի որ նոցա մէջ հաստատւած դպրոցները քանդւել ու աշակերտները ցրւել էին: Ի՞նչու՞ պէտք է նոքա դիտութեան կենդրոն լինելին, քանի որ նոցա բազմաթիւ միաբանները ցրւել և մատենադարաններից շատերը կողոպտւել, այլւել ոչնչացել էին: Ի՞նչու՞ նոքա պէտք է խնամելին ազգի խեղճ անդամներին, քանի որ նոքա զրկւած լինելով իւրեանց կալածանքից ու ժողովրդի առատ նւէրներից, ինքեանք ևս աւուր պարէնի կարօտ էին մնացել: Հայաստանի այդ ժամանակաւ քաղաքական դժւար հանգամանքները նամանաւանդ ծանր ազդեցութիւն են ունենում «Անապատ» կոչւած վանքերի վերայ. նոքա միանգամայն կազմալուծւում են և անաստատական—ճգնաւորական կեանքը համարեալ թէ վերանում է Հայաստանից: Հայ անաստատականների մնացած սակաւաթիւ անդամները ևս այնքան խեղճացած ու ջլատւած են լինում, որ այլ ևս չեն կարողանում կենդրոնանալ մի որևիցէ վանքում, այլ թողնում, հեռանում են երկրի խուլ անկիւնները և այդտեղ անշուք այրերում միայն ապաստան է գտնում աշխարհիս բռնութեան երեսից հալածւած և փախած հայ ճգնաւորական կեանքի այդ վերջին մնացորդը: Վանքերի ընկնելու և վանական կեանքի եղծւելու դորձը այսպէս շարունակւում է մինչև Ժ. Գ. դարի վերջերը, երբ նոքա նորից սկսում են վերակենդանանալ իւրեանց կիսակործան և աւերակ դրութիւնից, երբ վանական կեանքը նորից սկսում է վերանորոգւել և երբ հայ անաստատականութիւնը վերստին կեանք ու կենդանութիւն է սկսում ստանալ: Այդ յեղափոխութիւնը կատարւում է երկու կրօնաւորների՝ Սարգիս «Պարոնտէր» կոչւած եպիսկոպոսի և Կիրակոս վարդապետի ձեռքով:

որոնք միմեանցից շատ հեռու ապրելով, թէև մինչև այդ ժամանակ ամենեւին ծանօթ չեն լինում միմեանց, բայց միաժամանակ յղանում են վանական կեանքի վերանորոգութեան դորձի միտքը:

Սարգիս եպիսկոպոսը Արարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառի Յարենի զիւղիցն էր. նա մանկութիւնից սիրելով կրօնաւորական կեանքը, չափահաս լինելուն պէս, իրան նւիրում է հողւոր կոչման, միաբան է դառնում Սաղմոսավանքի¹⁸⁾ ուխտին և հետզհետէ առաջ գնալով, ընդունում է վարդապետական և եպիսկոպոսական աստիճանները և կարգւում է նոյն վանքի առաջնորդ կամ վանահայր: Ահա հէնց այդ ժամանակները մի օր վանք է գալիս մի զիւղացի և պատմում է միաբաններին, թէ ինքը որսի զնացած լինելով Արագած սարը, պատահել է մի ճգնաւորի, որ նստած է եղել քարերի մէջ, զլսին վեղար և վերան փիլոն ձգած. նա մօտեցել է, որ տեսնէ, թէ նա ով է կամ ինչ է և տեսել է, որ դա իրաւի մի ճգնաւոր վարդապետ է և մեռած է, բայց մարմինը միանգամայն անաստական է: Սարգիս եպիսկոպոսը լսելով այդ պատմութիւնը, շատ հետաքրքրւում է և կամենում է ինքն էլ տեսնել անաստատական մեռածին և հաւաստիանալ զիւղացու պատմածի ճշմարտութեան: Նա զիւղացուց հարց ու փորձ անելով, իմանում է հանդուցեալի տեղը և գնալու ճանապարհը, բարձրանում է սարը և երեք օր այտեղ-այնտեղ շրջելուց և որոնելուց յետոյ, վերջապէս, գտնում է նորան: Նա իւր աչքով տեսնելով այդ հրաշքը, սկսում է արտասուելով համբուրել ճգնաւորի ձեռքերն ու ոտքերը և նոյն իսկ զգետնելով, նոյն իսկ տեղում քարերի¹⁹⁾ մէջ ամփոփելով նորան, վերադառնում է վանք: Հէնց այդ օրից Սարգիս եպիսկոպոսը բոլորովին փոխւում է. նա տեսնում է աշխարհիս վալելութեան ոչնչութիւնը, սկսում է զղջալ և որոշում է իրեն նւիրել խոս-

18) Սաղմոսավանքը և դորա մօտ գտնւած Յովհաննու վանքը կամ Սիւղի վանքը Արագածոտն գաւառումն են: Դոքա ներկայումս վերանորոգւում են իւրեանց աւերակներից:

տակեաց անապատական կեանքի և ճգնաւորութեան: Սակայն դժւար է լինում բարեպաշտ եպիսկոպոսին կատարել իւր ցանկութիւնը, որովհետեւ այդ ժամանակները Հայաստանում չէր գտնուում մի անապատ, որտեղ կարողանար նա կատարել իւր ճգնութեան հանդէսը, չէր գտնուում մէկը, որ ուսուցանէր նորան անապատական կեանքի կարգ ու կանոնը: Երկար ժամանակ խորհելով, թէ ինչպէս իրազործի իւր գիտաւորութիւնը, նա ոչ մի ելք չէ գտնում: Վերջապէս նա որոշում է թողնել վանքը և երթալ Երուսաղէմ ուխտ տնօրինական տեղերին, մտածելով, որ գուցէ կարողանալ գտնել այնտեղ իւր ցանկացածը:

Դոյն իսկ ժամանակներում Տրապիզոն քաղաքում կենում էր մի Վիրակոս անունով բարեպաշտ մարդ, որ ամուսնացած էր և բախտաւոր ու բարեկեցիկ կեանք էր վարում: Սակայն բախտը երկար չէ ժպտում Վիրակոսին. նա շուտով կորցնում է իւր կնոջը և այնպէս զգուշ է աշխարհից, որ վճռում է իւր բոլոր ունեցած-չունեցածը վաճառել և կրօնաւոր դառնալ: Լքած լինելով Սարգիս եպիսկոպոսի մօտին, նա նախ և առաջ գնում է Սաղմոսավանք նորա հետ տեսնելու ու խորհրդակցելու, բայց նորան այնտեղ չըզանելով և իմանալով, որ նա Երուսաղէմ է գնացել, ինքն էլ մտածում է հետեւել նորա օրինակին, կեանքի սխրագործութիւնները տնօրինական տեղերին այցելութիւն անելուց սկսել: Հէնց այս պատճառով էլ նա վերստին վերադառնում է Տրապիզոն, վաճառում է իւր շարժական կալքը և փողը բաժանում է աղքատներին, անշարժ կալաւածները՝ աղարակները և անդաստանները ընծայում է քաղաքի եկեղեցուն և ինքը միայն ճանապարհածախս վեր առնելով, ճանապարհ է ընկնում դէպի ս. քաղաքը: Ահա այստեղ Երուսաղէմում Սարգիս եպիսկոպոսը և Վիրակոսը պատահում են միմեանց, ծանօթանում են և լայտնում են միմեանց իւրեանց արտի խորհուրդները: Իւրեանց մտքի ու խորհրդների միատեսակութեամբ, իւրեանց ներքին աշխարհի նմանութեամբ և ձգտումների ու ցանկութիւնների նոյնութեամբ միմեանց նմանելով, նոքա շուտով մօտենում են միմեանց, կապում են եղբայրական սիրով և սկսում են միասին մտածել, միասին իւր-

ժաանց գիտաւորութիւնն իրազործելու միջոցներ որոնել: Նոքա առաջին նւազ որոշում են Հաստատել Պաղեստինում, բայց լետոյ լսելով նշանաւոր Մովսէս Սիւնեցու խորհուրդներին, որ այդ ժամանակներն այդտեղ է լինում ¹⁹⁾, նոքա կանգ են առնում Հայաստանի Սիւնեաց աշխարհի վերայ, որ իբրեւ թշնամիների աչքից հեռու մի անտառապատ և լեռնոտ երկիր՝ նոյնա ձեռնարկած գործի համար բոլոր յարմարութիւններն ունէր, մանաւանդ որ առաջ ևս այդտեղ եղել էր անապատ, բայց լետոյ աւերել, քանդել ու ոչնչացել էր: Նոքա իսկոյն ճանապարհ են ընկնում դէպի Սիւնիք և գալիս Հասնում են Տաթևի հռչակաւոր վանքը, այդ տեղից էլ այցելում են Զորոյ վանքը, լետոյ Թանահատի վանքը, բայց դոցանից և ոչ մէկը յարմար համարելով իւրեանց բնակութեան ու նստատակի համար, նոքա որոնում ու գտնում են մի սուելի անվտանգ և ասպակով տեղ, շինում են եկեղեցի և անապատական մութ, փոքրագոյն խցեր և բնակում են այնտեղ, իւրեանց կեանքն ըստ ամենայնի յարմարեցնելով նախկին ճգնաւորների կենցաղավարութեան, որ նոքա ուսել էին «Վարք Հարանց» գրքից: Երկու անապատականների սրբութեան և խստակրօն ճգնութեան համբաւը շուտով տարածւում է Հայաստանի զանազան կողմերը և զրաւում է դէտի անապատը բաղմաթիւ աշակերտներ: Սարգիսն ու Վիրակոսը ամենայն սիրով ընդունում են եկողներին, սովորեցնում են նոցա ճգնութեան կարգը և անապատի կանոնները: Կարճ միջոցին եկեղեցին մեծանում է, խցերի թիւը կրկնապատկւում ու եռապատկւում և կամաց-կամաց վերակենդանանում է նախկին հայկական վանական-ճգնաւորական կեանքը իւր զղեստի ձևով, կեանքի տարազով, պաշտօնի և ժամասացութեան կարգերով և հետզհետէ կազմակերպւում է այն «Սիւնեաց մեծ անապատը», որ այնուհետեւ երկար ժամանակ ծա-

¹⁹⁾ Մովսէս Սիւնեցին ուխտի գնաց լինելով Երուսաղէմ, երկար մնաց այնտեղ, լուսարարութեան պաշտօն կատարելով ս. Յարութեան տաճարում, շրջագայելով Ասորիքի և Եգիպտոսի վանքերը և աշխատելով ժամակարգութեան հմտանալ և վանական կարգ ու կանոնին ծանօթանալ:

ուայում է ինչպէս մի փարոս, որից լսւո է ստանում Հայոց հոգեւոր կեանքը, ինչպէս մի կենդրոն, որտեղից հոգի ու կեանք է ստանում Հայկական կրօնաւորութիւնը և վանականութիւնը: «Մեծ անապատի» միաբաններից է լինում Ներսէս Մոկացին, որ շինում է Լմայ անապատը, Էջմիածնեցի Կարապետ եպիսկոպոսը, որ վերանորոգում է Սեանայ անապատը, Արիստակէս վարդապետը, որ շինում է Տանձափարախի անապատը, Գաւիթ եպիսկոպոսը, որ շինում է Զամբորի Չարեքաղետի անապատը ²⁰⁾, վերոյլիշեալ Մովսէս Սիւնեցին, որ նորոգում է Երևանի Անանիա առաքելի անապատը, Պօղոս վարդապետը, որ լինում է նշանաւոր քարոզիչ, ուսուցիչ և բազմաթիւ եկեղեցիների ու վանքերի շինող ու վերանորոգիչ և միւսները, որոնք դուրս գալով «Մեծ-անապատից», ցրւում են Հայաստանի դանազան կողմերը, վերանորոգում են քանդուած վանքերը և վերահաստատում խանգարուած վանական-անապատական կարգ ու կանոնները: Վանքերի վերանորոգութեան դործը շարունակւում է և Փի գարում հռչակաւոր Մովսէս Սիւնեցի կաթողիկոսի (1629—1633 թ.) և նորա աշակերտ ու անմիջական յաջորդ Փիլիպպոս Հաղբակեցու (1633—1655 թ.) ժամանակները: Այդ երկու կաթողիկոսների անմիջական հսկողութեամբ վերանորոգւում են ու Էջմիածինը, ու Հռիփսիմէի և Գայիանէի վանքերը և Օշականի ու Մեսրոպայ եկեղեցին. Ջուղայեցի Յակովբ վարդապետը վերանորոգում է Դարաշամբի ու Ստեփաննոս Նախավիպի վանքը, Մեղրեցի Եսայի վարդապետը վերստին շինում է Երնջակայ ու Կարապետը, Էջմիածնեցի Զաքարիա վարդապետը հիմնովին նորոգում է Յովհաննավանքը, Մակեցի Մկրտիչ եպիսկոպոսը վերանորոգում է Երտաղի ու Թաղէի վանքը, ու Սանդիտի վկայարանը և «Նահատակ» կոչուած եկեղեցին, Մողնեցի Մարտիրոս եպիսկոպոսը նորոգում է Մողնու ու Գէորգը, Փիլիպպոսի աշակերտ յայտնի Ոսկան վարդապետ Երե-

²⁰⁾ Չարեքաղետի անապատը եթէ ներկայումս գոյութիւն ունեցող Չարեքավանքն է, գտնւում է ոչ թէ Ուտեաց նահանգի Գարդման գաւառի այժմ աւերակ Զամբոր քաղաքի մօտ, այլ նոյն նահանգի Զակաչէն գաւառում: Գանձակ քաղաքի մօտ:

ւանցին շինում է Ուշի գիւղի ու Սարգիսը ²¹⁾, Ջուղայեցի Խոջայ Պետրոսը—Բջնու Ս. Աստուածածինը և այլն:

Անապատների ու վանքերի վերաշինութեան ու վանական կարգ ու կանոնի վերանորոգման հետ միասին հետզհետէ նոցա մէջ վերակենդանանում է և նախկին ուսումնականութեան, գիտնականութեան և դպրոցականութեան հոգին: Սակայն այդ դործը այնքան էլ հեշտ չէ լինում, որքան վանքերի վերանորոգումը և վանական կեանքի վերահաստատութիւնը: Ճիշտ է, դեռ Սարգիս պարոն տէրը և Կիրակոսը հիմնարկելով Սիւնեաց մեծ անապատը, մտածել էին և ուսման դործի մասին և կարգաւորել էին, որ Անապատում Հաստատուի և՛ ուսումնարան. ճիշտ է, Մովսէս Սիւնեցին այդ ուսումնարանի օրինակով մի դպրոց էր Հաստատել Յովհաննավանքում, իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոսը հիմնարկել էր ու Էջմիածնի «Ժառանգաւորաց դպրոցը», բայց դժբա նախկին դպրոցների տեղը չէին կարող բռնել, դժբա ու Գրքի պատմութիւնը և ամենակարեւոր կրօնական գիտելիքները միաբաններին սովորեցնելու համար էին միայն: Դեռ շատ ժամանակ և երկար ու ծանր աշխատանք պէտք էր դործ գնել, որ նոր վանականները կարողանային, զոնէ, մասամբ հասնել նախկին վանականների դարգացման աստիճանին և վանքերի ուսումնականութեան դործը հարկաւոր բարձրութեան աստիճանի վերայ կանգնէր, որովհետեւ առաջւայ գիտնական վարդապետները չբիային և ուսումնականութիւնը միանգամայն վերացած էր Հայաստանից: Այդ դէպքում մեծ դործ է տեսնում Բաղէշի Ամրդօլու ու Կէորգայ վանքը, որի մէջ մասամբ պահպանւել էր հին ուսումնականութեան հոգին, որի միաբանները կարծես, մի հրաշքով ժառանգել էին իւրեանց նախորդների գիտնական ուղղութիւնը: Ամրդօլայ վանքից էր Բարսեղ Դաւառացին, որ առաջին անգամ մտցրեց և՛ արտաքին գիտութեան դասատուութիւնը վան-

²¹⁾ Ուշի կամ Յուշի գիւղը ներկայումս Թրքաբնակ է, մեր տրւարանական և տաղարական դործում այնքան յայտնի Երևանցի Ոսկան վարդապետի ու Սարգիս վանքն էլ աւերակ:

քի դպրոցի մէջ, ուսուցանելով «Սահմանաց զիրքը և «Պոր-
փիւրը», «Սեռը, Տեսակը, Տարբերութիւնը, Յատուկը, Պատա-
հումն, Ստորաութիւնը և Բացասութիւնը», որոնց աշակերտները
յաճախակի պատահում էին նախնի վարդապետների գրաւորների
մէջ, ինչպէս, օրինակի համար, «Պարապմանց և Դանձուց» զրքե-
րում, բայց չէին հասկանում: Ամբողջ վանքից և Բարսեղի աշա-
կերտներից է լինում և «Բեղլու» կոչւած Ներսէս վարդապետը,
որ գալով Սիւնեաց անապատը, մտցնում է այդտեղի դպրոցի
մէջ ևս նոյն արտաքին գիտութեան դասաւանդութիւնը: Նոյն
լինքն Ներսիսի և նորա աշակերտ Վժանցի Մեկքիսէթի ձեռ-
քով արտաքին գիտութեան դասաւանդութիւնը մտնում է Լիմ
և Կոտուց անապատների ուսումնարանները և այնտեղից էլ—ս.
Էջմիածին, որտեղ դասատու է կարգւում Մովսէս կաթողիկո-
սի հրամանով Մեկքիսէթը: Այդտեղ Մայր աթոռում արտաքին
գիտութեան դասաւանդութեան ծրագիրն աւելի ընդարձակւում
է և Մեկքիսէթը սկսում է դասախօսել, բացի իւր վարժապետ-
ների՝ Բարսեղի ու Ներսիսի դասախօսածից, Դաւիթ Անյաղթի
և միւս թարգմանութիւնները՝ «Ստորոգութիւնը», «Պերիար-
մենիասը», «Աշխարհը» և միւսները և ընդհանուր տօմարա-
գիտութիւն ու քերականութիւն: Թէ որքան սահմանափակ է
լինում այդ ժամանակները Հայոց վանքերում և Հայաստանում
ընդհանրապէս արտաքին գիտութիւնների և մասնաւորապէս
քերականութեան գիտութիւնը, — ցոյց է տալիս հետեւեալ շատ
բնորոշ դէպքը: Մովսէս կաթողիկոսը նւիրակութեան պաշտօ-
նով ուղարկում է Լեհաստան Խաչատուր վարդապետին մի քա-
նի ուրիշ գիտնական համարւած վարդապետների հետ:
Իրով քաղաքում նոքա վիճաբանութեան են բռնւում լատին հո-
գեւորականների հետ և խայտառակւում են, որովհետեւ չեն կա-
րողանում մինչև անգամ պատասխան տալ այն աղայական
հարցմունքին, որ անում են նոցա լատինացիք՝ — թէ «վարեմ»
բառը բնի է, թէ անուն: Բարսեղի, Ներսիսի և Մեկքիսէթի
սկսածն ընդարձակում են նոցա աշակերտները, նամանաւանդ
Ջուղայեցի Սիմէօն արեղան և Ստեփաննոս Իւլիացին, որոնցից
առաջինը, բացի ուսուցչութիւնից, կազմեց դպրոցների համար

Վերականութեան և Տրամաբանութեան ձեռնարկներ, ուղղեց
Պրովի իմաստասիրի հայկական թարգմանութիւնը, իսկ երկ-
րորդն աւարտելով իր ուսման ընթացքը ս. Էջմիածնի ժա-
ռանգաւորաց դպրոցում, իրեն նւիրեց զրական վաստակների:
Նա օգտուելով իւր լատին լեզուի գիտութիւնից, որ ձեռք էր
բերել Լեհաստանում, թարգմանեց լատիներէնից Յովսէփոս
պատմադրի Հրէից պատերազմների պատմութիւնը, Գրիգորիոս
Արիսպագացու գիրքը, որի առաջին, Ստեփաննոս Սիւնեցու
ձեռքով եղած թարգմանութիւնը, բաւարար չէր, «Գիրք պատ-
ճառաց» կամ Աստուածաբանութիւն, «Հայելի վարուց» և այ-
լքն և այլն²²⁾:

Ձ

Թէև մենք վերն ասացինք, թէ Ամբողջ ս. Գէորգայ
վանքը սրահած լինելով նախկին վանքերի դպրոցականութեան
և գիտնականութեան հոգին, սուրբեց նոյնը նոր վերաշինւած
վանքերին ու անապատներին, բայց դորանով չբացւեք է հաս-
կանալ այն դպրոցականութիւնը և գիտնականութիւնը և այն
ուղղութեամբ, որ իշխում էր Հայոց վանքերում թարգմանաց
գարից սկսած մինչև արաբական արշաւանքը և Արաբական տիրա-
պետութիւնից մինչև Բաղրատունեաց թագաւորութեան վերջա-
նալը, այլ այն, որ նախ ժ. Վ դարի վերջերում և ժ. Բ դարի սկզբներում
մտաւ Կիլիկիա խաչակիր արշաւանքների ժամանակ Ռուբինեան
իշխանների և թագաւորների Եւրոպայի հետ սկսած յարաբերու-
թեան և զանազան կրօնական կարգերի Կիլիկիա մուտ գործե-
լու և հաստատուելու միջոցով, և լետոյ ժ. Գ դարի սկզբներում
մուտ գործեց և մեծ Հայաստան Ունիթորների միջոցով: Այդ
միջնադարեան Եւրոպայի դպրոցների գիտնականութիւնը, դասա-
ւանդութեան ուղղութիւնը և մանկավարժական եղանակն էր, որ
Հայոց վարդապետները փոխ էին առել Բաղրատիմէոս Բոնոնա-
ցուց և նորա աշակերտներից և յարմարեցրել էին իւրեանց պա-
հանջներին, կամենալով նոցա զէնքով կռւել նոցա հետ: Վե-
րջիշեալ Հայոց վանական դպրոցների աւարկանների տեսակնե-

²²⁾ Տես «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցուց».
էջ 266—272, 300—319:

րից և նոցա դասականութեան ծրագրից հեշտութեամբ կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ ևս աւանդուած էին այն «*Sep-tem artis liberales*» կամ եօթ ազատ արւեստները, որ միջնադարեան կաթոլիկ աշխարհի զիտնականութեան և հոգեւորականութեան կրթութեան զլիաւոր հիմունք էին կազմում: Հայ կրօնաւորներն էլ, ինչպէս երևում է, նախապէս սովորում էին *trivium*-ը, որ կազմում էր եօթ ազատ արւեստների առաջին մասը, այսինքն Քերականութիւնը, Ճարտասանութիւնը և Տրամաբանութիւնը, և յետոյ արդէն անցնում էին *quadrivium*-ին, որ կազմում էր արւեստների երկրորդ մասը և բաղկացած էր հետեւեալ զիտութիւններից՝ Թւաբանութիւնից, Աստղաբաշխութիւնից, Երաժշտութիւնից և Երկրաչափութիւնից: Քերականութիւնն ասելով, միջին դարերում հասկանում էին լատին լեզւի ամենաբարձր դասընթացը: Ինչպէս Եւրոպայում սովորում էին լատին լեզուն իբրեւ ս. Գրքի ու ժամասացութեան լեզու, այնպէս էլ Հայաստանում սովորում էին միայն զրաբառ լեզուն: Հայ վանականներն էլ ուսանում էին վարժկարդալ զրաբառ զրքերը՝ ս. Գիրքը, Նարեկը, Յայմաւուրքը, Վարք Հարանցը, Գանձուց և Պարապմանց զրքերը, Խորենացին և Դաւիթ Անյաղթը և վարժուած էին գրել մեծածախնայանգաւոր դանձեր ու տաղեր, ինչպէս լատինացիք կարդում էին իւրեանց հեղինակներին և գրում էին անվերջ «*dictamen metricum*»-ը: Այդտեղ իսկապէս կարդալու նիւթը այնքան նշանակութիւն չունէր, որքան արտաքին ձևը, կարդալու գործողութեան վարժութիւնը, խրթին ոճաբանութեան ընտելանալը և բառերի մեծ պաշար ժողովելը: Լատինացիք մինչև անգամ մի կողմ թողած ս. Գիրքը, կարդում էին հեթանոս հեղինակների գրւածները: Հայ եկեղեցու սրահանջն էր, որ հոգեւորականութիւնը զրաբառ շարադրել ու կարդալ իմանալ և ոչ ոքի փոյթը չէր, որ այն ժամանակաւ զրաբառադէտ համարւածներն իսկապէս աւարտել ու աւարտում էին իւրեանց ուսման ընթացքն առանց լաւ ծանօթ լինելու զրաբառ լեզւի հոգու, ներքին բովանդակութեան ու ոճի կանոնաւորութեան ու պարզութեան:

Ճարտասանութիւնն ուսանելու բուն նպատակն, ի հարկէ, էր հոգեւորականացուներին կրօնական-հոգեւորական արւեստին վարժեցնելը, որ նոքա կարողանային ս. Գիրքը մեկնել ունենալիւններին քաղցրախօս և ճշունմարան լեզուով, քարոզ խօսելին ճարտասանական ձևերով՝ նմանութիւններով, փոխաբերութիւններով, ալլաբանութիւններով և դիմաւորութիւններով: Բայց միջնադարեան Եւրոպան այս զիտութեան վերաբերութեամբ էլ այնպէս էր վարւում, ինչպէս լեզւի վերաբերութեամբ: Մոռանալով ճարտասանութեան բուն նպատակը, կաթոլիկ դպրոցներն ուսուցանում էին իւրեանց սաներին նամակներ յօրինելու ձևը, զանազան բովանդակութեամբ թղթեր կազմելու, շարադրելու եղանակը, մի խօսքով այն գործնական զիտութիւնը, որ կոչւում է «*dictamen prosaicum*»²³):

Հետեւելով մեր միջնադարեան դպրոցների դասականութեան եղանակին, կարելի է զալ այն եզրակացութեան, որ մեր մէջ էլ ճարտասանութեան դասականութիւնը զուրկ չէ եղել այդ գործնական ուղղութիւնից: Մեր վանական դպրոցներում էլ ճարտասանութիւնն ասելով, իսկապէս հասկացել են խրատներ, ճառեր և հոգեւոր բովանդակութեամբ զանազան թղթեր ու նամակներ յօրինելու արւեստն ու զիտութիւնը: Այդ պէպքում լաւ առաջնորդ և ղեկավար նոցա համար եղել է Խորենացու Պիտոյից գիրքը, որ, ինչպէս լատինի է, ամբողջովին կազմւած է ճարտասանական ֆիգուրներից ու օրինակներից: Տրամաբանութիւնը, որ Եւրոպացիք մտցրել էին իւրեանց դպրոցական ծրագրի մէջ աշակերտների մտածողական ընդունակութիւնները զարդացնելու համար, դասաւորւում էր գործնական եղանակով — դիսպուտներով: Աշակերտներին տրւում էր մի որևէ հոգեւոր բովանդակութեամբ նիւթ և առաջարկւում էր *pro* և *contra*, թեր ու դէմ ապացոյցներ, արդումնետներ բերել իւրեանց դրութիւնը հաստատելու կամ հերքելու: Աշխատանք էր լինում այնպիսի ուղղութիւն տալու այդ առարկայի դասա-

²³) Տես 1897 թ-ի «*Міръ Божійъ*» ամսագրի յունիսի համալրում տպագրւած «*Школы и Школьники въ средніе вѣка*» հետաքրքրական չօղւածը:

տուութեան, որ աշակերտները պատրաստ լինէին հիշտութեամբ ջրելու աղանդաւորների, հերձաճողների և հերետիկոսների սուտ վարդապետութիւնները: Թէ ինչպէս էր դասատուում տրամաբանութիւնը Հայոց դպրոցներում և ձգտում էր արդեօք նույն նպատակներին հասնել, ինչպէս և միջնադարեան Եւրոպայի կաթոլիկ դպրոցներում,—մենք չըղիտենք, բայց որ այդ դիտութիւնը դասաւանդում էր Հայոց դպրոցներում,—այդ մասին կասկած լինել չէ կարող, որովհետեւ Առաքել պատմադիրը ուղղակի ասում է, որ Զուգայիցի Սիմէօն արեղան դասաւանդում էր տրամաբանութիւնը Զուգայի վանական դպրոցում և մինչև անգամ տրամաբանութեան մի ձեռնարկ էլ էր կազմել:

Quadrivium-ի առաջին երկու առարկաների՝ թւաբանութեան և աստղաբաշխութեան անունները մենք չենք գտնում մեր դպրոցներում դասաւանդւած առարկաների շարքում, բայց կալ ասմարադիտութիւն, որ միւսնոյն է, որովհետեւ Եւրոպայում ևս թւաբանութիւնը աւանդում էին աստղաբաշխութեան հետ միասին, իսկ աստղաբաշխութիւն ասելով, հասկանում էին մեր ասմարադիտութիւնը: Միջնադարեան դպրոցներում ևս, ինչպէս մեր դպրոցներում հոգացողութիւն էր լինում ուսուցանելու զատկական տօնը գտնելու եղանակը, Օրացոյց և Տօնացոյց կազմելու ձևը, որի համար, ի հարկէ, հարկաւոր էր թւաբանական նախնական դործողութիւնների և բազմասլատկութեան աղիւսակի իմանալը և աստղաբաշխական մի քանի տարրական դիտելիք՝ ժամանակի բաժանումը, արեղակնային և լուսնի ամսի տարբերութիւնը, դիւշերահաւասարները, մոլորակների շարժումը, կենդանակերպները և այլն և այլն: Մեր դպրոցների առարկաների շարքում չեն լիջում և quadrivium-ի երկու վերջին առարկաները՝ Երկրաչափութիւն և Երաժշտութիւն: Բայց Երկրաչափութիւնը և Երաժշտութիւնը այն մտքով, որ մենք ենք հասկանում, չէին դասատուում և Եւրոպայի դպրոցներում: Եւրոպացիք Երկրաչափութիւն ասելով, այդ ժամանակները հասկանում էին զանազան աշխարհագրական տարրական դիտելիքներ, որ շատ հաւանական է, որ դասաւանդում էին և Հայոց դպրոցներում

Խորենացուն կամ Զիրակացուն վերագրած աշխարհագրութեան ձեռնարկով, իսկ Երաժշտութիւն ասելով, հասկանում էին եկեղեցական երգեցողութիւնը, որ շատ ընդարձակ ծաւալով դասատուում էր նաև Հայոց դպրոցներում: Հայոց եկեղեցին պահանջում էր ժամակարգութեան պայծառութեան համար լաւ երգեցողութիւն, ուստի և մեր վանական դպրոցներում առանձին խնամքով ու սիրով ուսումնասիրում էին Հայոց խաղերը և ութ ձայները, հոգեւորականներ էլ ընտրում էին տիրապէս լաւ ձայն ունեցողները: Հայոց վանքերից մի քանիսը դեռ շատ հին ժամանակներից յայտնի էին իւրեանց լաւ երգեցողութեամբ և ծառայում էին իբրև երաժշտանոցներ, որտեղ պատրաստում էին Հայոց երգիչները: Յայտնի են նամանաւանդ Սիւնեաց վարդապետարանը, որտեղից էր մեր եկեղեցական ձայները որոշող Ստեփաննոս եպիսկոպոսը, Արշարունեաց Կամրջաձորի վանքը, որտեղից էր երաժիշտ և տօմարագէտ Սամուէլ Կամրջաձորեցին, և Հաւուց Թառալ, Թեղենեաց և Նարեկայ վանքերը, որ մի-մի երաժշտութեան կենդրոններ էին: Հաւուց Թառալ վանքի Եղիա երաժիշտը, օրինակի համար, կարգադրել էր, որ միաբանները ժամասացութեան ժամանակ միմեանց չըխանդարեն, այլ միասին և ներդաշնակ հնչեն երգերը: Համարեմ նույն պահանջն երաժշտութեան նկատմամբ ունէր և Հռովմէական եկեղեցին: Եւրոպայում էլ ուսանում էին հին խաղերը և նոցա իմանալը պարտականացուցիչ էր աշակերտների համար. նոքա էլ պահանջում էին, որ մանուկները դեռ մատաղ հասակից վարժեն եկեղեցական երգեցողութեան և մտնակցեն ժամասացութեան՝ եկեղեցու պայծառութեան և շքեղութեան համար: Եւ այդ պահանջը հին խաղերն ուսումնասիրելու վերաբերութեամբ այնքան խիստ ու յամառ էր, որ չըվերջացաւ մինչև անգամ և այն ժամանակ, երբ ԺԱ դարի սկզբներում յայտնի Արեցցօացի Գիւլին հնարեց արդի եւրոպական երաժշտութեան խաղերը, որոնք շատ հեշտացրին եկեղեցական երգեցողութեան ուստնելու դործը:

Ինչպէս եօթ ազատ արեւստների տեսակները և նոցա ուսանելու եղանակն Եւրոպայում և Հայաստանում միատեսակ են

եղել, նույնպէս համարեան թէ միատեսակ է եղել և նոյա ուսում-
նասիրելու համար ունենալիք նախապատրաստութիւնը: Հայաս-
տանում ևս, ինչպէս և Եւրոպայում, սովորութիւն է եղել սկսել
ուսուցանել երեխաներին շատ մանուկ հասակից, որովհետեւ այն
ժամանակաւ զպրոցական բոլոր ընթացքը հաստատուած լինելով
շատ բան բերան անելու և լիշողութեան մէջ պահելու գործողու-
թեան վերայ, հարկաւոր է եղել և այդ նպատակին հասնելու
համար օգտել երեխաների մանուկ հասակի թարմ լիշողու-
թեան ընդունակութիւնից. հայ զպրոցներում ևս տիրել է մար-
մնական պատժի և բռնի կերպով ուսուցանելու մանկավարժա-
կան եղանակը, ինչպէս Եւրոպայի զպրոցներում: Հայոց ուսու-
ցիչներն էլ ստիպւած են եղել անցնել իւրեանց սաների հետ
նոյն նախապատրաստական առարկաները նոյն ընթացքով և
նոյն ծաւալով: Աշակերտները նախապէս վանկերով կարդալ սով-
լելուց յետոյ, բերան էին անում գրաբառ ամենակարեւոր ա-
ղօթքները՝ Տէրունական աղօթքը, Անկանիւմքը, Հաւատոյ Հան-
դանակը և մի կանոն սաղմոսը: Յետոյ նոքա սովորում էին
բարձր ձայնով և գեղեցիկ առողանութեամբ փոխասացութիւն
անել և սկսում էին մասնակցել ժամասացութեան և եկեղեցա-
կան ամենօրեայ երգերը սովորել: Պրել նոքա սովորում էին
կարդալ սովորելուց յետոյ. նոքա սաղի զրջով դանազան վար-
ժութիւններ էին անում և աշխատում էին իւրեանց ձեռքը
նմանեցնել լաւ ձեռագիր օրինակներին և աղպլիսով երբ նոյա
ձեռքն ու գրիչը լաւ հաստատում էր, նոքա անցնում էին
բուն գեղադրութեան արւեստին և սկսում էին վարժել մադա-
դաթի վերայ գրելու դանազան զրջադրութեան ձևերը՝ Երկա-
թագիրը, Բոլորաղիւրը, Նօտրը, Զեղաղիւրը և այլն: Առհասա-
րակ թէ ընթերցանութեան վարժութեան և թէ գեղեցիկ զը-
րելու վերայ մեծ ուշադրութիւն էին դարձնում, որովհետեւ այդ
երկուսն ևս այն ժամանակաւ կեանքում մեծ դեր էին խա-
զում: Վարժ կարդալ իմանալը հարկաւոր էր եկեղեցական ըն-
թերցմունքը անսայթաք վերձանելու համար, գեղադրութիւնը
— հազւագլխո մադադաթեայ ձեռագրերն արտագրելու համար:
Գեղադրութեան արւեստի հետ միասին հայ հոգեւորականացու-

ներն ուսանում էին և փակագրերը, զլիսագրերը և փառագրե-
րը, ծաղկելու, դունելու, ներկելու և ոսկելու եղանակը և առ-
հասարակ սովորում էին եկեղեցական նկարչութեան արւեստը,
որ հայերը ժառանգել ու պահպանել էին շատ հին ժամանակ-
նակներից և զարգացրել էին նամանաւանդ Ալիլիկեան շըր-
ջանում:

Ամենաբարձր ընթացքը թէ հայոց և թէ Եւրոպայի զըպ-
րոցներում միջին դարերում կազմում էր Արիստոտէլի փիլիսո-
փայութեան ուսումնասիրութիւնը: Ի հարկէ այդ ընթացքը
ուսանելու արժանանում էին ամենաընդունակ աշակերտները
միայն, որովհետեւ այն ժամանակները այդ գործը անասելի
դժւարութիւններ էր ներկայացնում: Բաւական է ասել, որ
հայերը Արիստոտէլին ուսումնասիրում էին Պաւլիթ Անյաղթի
թարգմանութիւնների վերայ. թարգմանութիւնների, որ մենք
մինչև ցայսօր ևս դժւարանում ենք հասկանալ, այնքան նո-
քա խրթին և դժւար հասկանալի լեզուով, ոճաբանութեամբ
ու գարձաճներով են թարգմանւած: Առաքել Պաւլիթեցին
հայոց վարդապետների Պաւլիթ Անյաղթի թարգմանութիւննե-
րի ուսումնասիրութեան և հասկանալու յաջողութիւնը վերա-
դրում է նախախնամութեան կամքին և դանազան հրաշքներ
է պատմում վերոլիշեալ Բարսեղ, Ներսէս, Մելիքսէթ և Սի-
մէօն վարդապետների արտաքին զիտութեան ընդհանրապէս
և Արիստոտէլէսի վարդապետութեան վերահասու լինելու մա-
սին մասնաւորապէս:

Հայերի մի մասը պատմական դժբախտ հանգամանքներից
ստիպւած լինելով թողնել իւր սիրելի հայրենիքը և զաղթել
օտար երկրներ, տանում են իւրեանց հետ ամեն բան, որ
կարելի էր, որ նւիրական էր նորա համար՝ եկեղեցիների
սպասները, թանկագին ձեռագիր մատեանները, մինչև ան-
դամ մեծամեծ խաչքարերը, եկեղեցու դռները և ուրիշ նւիրա-
կան լիշատակարաններ և, որ զլիսաւորն է, եկեղեցի ու վանք
շինելու սովորութիւնը, եկեղեցի և վանք, որոնք, իբրև ժո-
ղովրդի ամենանւիրական հաստատութիւններ, անբաժան էին

նորանից: Ուր որ գնացել է հայը, նորա առաջին դործն է եղել օտարներէց անխառն բնակութիւն հաստատել, հիմնել իւր հայրենիքում ունեցած եկեղեցիներն ու վանքերն անու-նով եկեղեցիներ ու վանքեր և նոցա մէջ դետեղել հայրենիքից բերած խաչքարերը, ձեռագրերը, սպասներն ու զգեստները և աշխատել ամենայն անսակ օտար երկրի մէջ, դոնէ, փոքրիկ տարածութեան տեղի վրայ, փոքրիկ հայրենիք ստեղծել, որով և նոքա բաւականութիւն էին տալիս պանդխտութեան ցա-ւով մորմուքած իւրեանց սրտերին, մխիթարուով էին օտարու-թեան մէջ: Հայ զաղթական ժողովրդի այդ նւիրական մեծ զգացմունքի լիշատակարաններն են այն բաղմաթիւ եկեղեցի-ներն ու վանքերը, որոնք մինչև ցայսօր դեռ հպարտութեամբ բարձրացնում են իւրեանց սրածայր կաթողիկէները զաղթա-կանութեան տեղերում, թէև դժբախտաբար արդէն շատերի հայ ժողովուրդը պակասած, շատերինը հոգեւորք դրութեան մէջ, շատերինն էլ խոպառ ոչնչացած. զաղթական ժողովրդի այդ նւիրական զգացմունքի լիշատակարաններն են՝ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը, Կիպրոսի ս. Մակարը, Փոքր-Ասիոյ Արմաշու Չարխափանը, Տրապիզոնի ս. Աստուածածինը, և միւս-ները, Լեհացոց Հաճկատար ս. Աստուածածինը, Ջանովայի ս. Բարթողիմէոսը, Ղրիմի ս. Փրկիչն ու ս. Խաչը, Ղզլարի ս. Գէորգը և Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը, որ բովան-դակ Ռուսաստանի միակ հայկական մենաստանն է:

Ն. Շահագիզ



ԶՈՐԱԲԲՆՈՅ ԵՐԵՂԵՅԻՆ

և

ԽԱՉԻԿ Ծ. Վ. ԳԼԳԵԼՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Աղարշապատի արևելեան կողմը, 4 վերստ հեռավորու-թեամբ, Երևանի ճանապարհին վրայ գրեթէ, կրտսնւի աւե-րակներու կոյտ մը, ուր երբեմն կը բարձրանար, «Յանուն երկ-նաւոր Զուարթնոցն» նւիրած փառաւոր եկեղեցի մը, որ կը կոչւէր նաև «Առաքարի ս. Գրիգոր»:

Եկեղեցին շինել տուցն եղած է Ներսէս Գ. կաթողիկոսն, որ «Չինող» մականունով ծանօթ է մեր եկեղեցական պատ-մութեան մէջ: Այս Ներսէս կաթողիկոսական աթոռը բաղմած է 141-ից մինչև 661 թիւը:

Եկեղեցւոյ դիրքն եղած է բոլորակ և սիւնադարդ: Սիւնե-րէ չորսը «Հաստահեղոյց» և հիմնական են, որոնց վրայ հաս-տատուած էին անշուշտ կամարները, իսկ իւրաքանչիւր հիմ-նական սեւտն առջև մէկ-մէկ ուրիշ սիւններ ալ կը դտնւին, որոնց խոյակները կը կրէին բարձրաքանդակ, հսկայական, դունաւոր և թեւատարած արծիւներ, ինչպէս որ կրտսնենք այսօր: Ասոնցմէ զատ տասնութ օժանդակ սիւններու խարխիս-ներ և խոյակներ ալ կը դտնւին: Խոյակները զարդարուած են հիւսկէն քանդակներով, խաչերով և յունական մենադրու-թիւններով: Այս վերջինները խաչաձև շարուած են և կրկար-դացին ΝΑΡՏΟΥ (Ներսիսի) և ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ (կաթողիկոսի):

Այս է միայն դտնուած իբրև օտարալեզու արձանագրու-թիւն: Իսկ հայերէն արձանագրութիւնն, ինչ որ կը սպաս-ւէր, դժբախտաբար չէ դտնուած գրեթէ. «գրեթէ» կըսեմ, վասն-զի արձանագրութեանց երկու բեկորներ միայն դտնուած են,

որոնց միոյն վրայ նշմարելի կը լինի «Յ» տառը միայն և միւսին վրայ «ՈՍ...» տառերն: Ասոնցմէ դուրս ոչինչ գտնուած է թէև, բայց կը լուսացւի եթէ ոչ ամբողջական արձանագրութիւն մը, գէթ գտնուած բեկորներուն լրացուցիչ մասերը գտնել, շնորհիւ ապագայ պեղումներու:

Պեղումներու գործն ստանձնած է խաչիկ Ժ. Վ. Գաղեան, մասնաւոր թուղթութեամբ Պետերբուրգի Կայս. Հնախ. Ընկերութեան և Վեհ. Հայրապետի:

Խաչիկ վարդապետ շատ գործունեայ և ճարպիկ միաբան մըն է. պեղումները կը կատարէ իր անձնական ծախքով և առանց վհատելու: Զարմանալի է տեսնել այս դարաբաղցի վարդապետը, որ գործաւորներու հետ միացած իբրև մշակ կաշխատի իր սիրական Զուարթնոց եկեղեցւոյ պեղումներն յառաջ տանելու համար:

Մինչև հիմա գտնուած են երեք սենեակներ, խոշոր սրբաւոր ջարերով կառուցուած, երեք գետնաթաղ կարաններ, դռնաւոր մոզայիքով խաչքար մը, լուսական — թերևս գիցաբանական — արձանաքանդակ պատկերի մը ստորին մասը, դարձեալ լուսական երկու գլուխներ, յախճապակեայ անօթներու և սկաւառակներու բեկորներ, կաւէ կանթեղներ և ջահեր. սակայն գիտութեան համար ամէնէն հետաքրքիրն է միապագայ կարծիք քարէ պատրաստուած ահագին կոթող մը, որուն վրայ 47 տող բեւեռած և արձանադրութիւն կայ:

Ասոր հնութիւնը կը հասնի մինչև 8-րդ դարը Քրիստոսից առաջ և կը պատկանի Արդեշթիշի որդի Ռուսաշի: Արձանադրութիւնը կը սէ թէ Ռուսաշ նաեւ թէ Կուտարլինի երկիրը և այնտեղ կանգնած է այս յիշատակարանը. շինութիւն մը կառուցած է հոն փայտեայ դռներով և Խղարունիանի դետէն ջուր բերած է մասնաւոր ջրանցքով: Այս ամէնուն համար Խալդի (=Լուսին?), Արտինի (=Արեղակ) և Տէլշպա (=Յդ) աստուածոց գառնուի և ոչխար դոհած է:

Արձանադրութիւնը կը վերջանայ ասորեստանեան և վանեան արձանադրութեանց սովորական անէծքով, այսինքն՝

«Ով որ այս յուշարձանը տեղէն վերցունէ, ով որ իմ

անունս ջնջէ, ով որ արձանադրութիւնն իրեն սեպհականէ, ով որ ջրի մէջ ձգէ, ով որ ուրիշ մէկին խաբէ թէ ինքն է կանգնած, ով որ ջնջելու գործին օգնութեան բերւի... Խալդի, Արդինի և Տէլշպա աստուածներն անոր ամբողջ ընտանիքը և ազգականները փչացնեն»:

Արձանադրութեանս մէջ Ռուսաշ հետեւեալ մակդիրներն ունի. «Արքայ հօր, արքայ մեծ, արքայ աշխարհի, արքայ վանայ երկրին, արքայ արքայից և Տոսպ քաղաքին»:

Ինչպէս ըսի վերև, շատ լուսալի է որ ապագայ պեղումները նորանոր նիւթեր մատակարարեն թէ մեր եկեղեցական պատմութեան և թէ, թերևս, նախահայոց պատմութեան, որ այնքան սուերամած ու թանձր քօղով ծածկուած է մեզմէ և միայն նոր գիւտերու լոյսովն է որ պիտի պարզուի: Ո՛ր դիտէ, թերևս Զուարթնոց եկեղեցւոյ հարաւային մասը — որ կաթողիկոսարանին տեղն է հաւանականաբար — երբ պեղւի, կարելի է ընծայէ մեզ հետաքննական նիւթեր: Ուրեմն կըստանանք որ Խաչիկ վարդապետ շարունակէ իր ստանձնած աշխատութիւնը և ձեռքէն եկած ծառայութիւնը մատուցանէ գիտութեան:

Կ. Յ. Բաւմանյան



ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՈՒՆ ԵՒ ԻՐ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՐ



I

Ուրախաբար հայոց լեզու ասելով՝ հասկանում են այն զրական լեզուն, որ ստեղծել է XIX-րդ դարի կենսակրթական (կուլտուրական) շարժումը: Այդ տեսակ զրական լեզվի հիմքը միշտ կազմում է որևէ բարբառ, որ այս կամ այն պատճառով առանձին տեղ է զբաղեցնում միևնույն շարքում: Քաղաքակիրթ շարժումը նրան կենսաբեր է կոչում, որ զայն ժողովրդի կենսաբույս միարարի դեր խաղալու մշակելով ու հարստացնելով բարբառի տառ հում նիւթը, հնար է տալիս այդ բարբառին՝ առաջագործ գաղափարին ծառայելու և տալով նոր լեզվին յայտնի ձև, ընդունակ է դարձնում բարոյական խնդիրներ արտայայտելու և գործնական պահանջները դոհացնելու: Մի ցեղի լեզուն դառնում է ողջ ժողովրդի կենսակրթութեան միակ լեզուն:

Բայց առհի հեշտ կրկին, եթէ լեզու ասելով հասկանանք այն բոլոր նիւթը, որ մտքի փոխանակութեան միջոց է մի ազգի համար — այն է բոլոր բարբառներն ու ենթաբարբառները միասին առած: Այս կերպ՝ լեզուն վերացական գաղափար է. իրապէս սակայն միայն բարբառներ զոյութիւն ունին: Կենսաբանի լեզուներն անընդհատ ձեւաւորւում են: Լեզուն մտքի փոխանակութեան գործի է (ֆունկցիոն) և լիովին արտայայտում է ժողովրդի նիստ ու կացը. ժողովրդի բերանում սա մի

ձևուն նիւթ է և նրա խօսելը, մտածելն ու կենցաղը իր դրոշմն է դնում այդ նիւթի վրայ: Եւ որքան մի ազգի կենսաբույս պատմական ու աշխարհագրական պայմանները շատ տարբերութիւններ են մտցնում, այնքան առհի լեզուն խիստ է բարբառների բաժանում: Գոյարանց լեզուները, ծովերը, տարբեր ժողովրդի հարեանութիւնը, կենսակրթական ու քաղաքական պայմանների տարբերութիւնը այդ ձեւաւորման գլխաւոր գործոններն են: Եւ երբ միևնույն լեզվի ձեւերն այնքան են իրարից տարբերում, որ դժարանում է բերանացի առնչութիւնը — այն ժամանակ այդ ձեւերին ասում են բարբառներ: Հայի կենսաբույս այդ կարգի բոլոր գործոններն եղել են ու կան, ուստի և հայ լեզուն հնուց արդէն շատ բարբառների է բաժանւում: II կամ III դարում այդ բարբառներից մէկը և մասնաւորապէս այն բարբառը, որ տիրում էր Մամիկոնեանների կալածն ու հին հայաստանի ամենայայնի քաղաքական կենդրոններից մէկը կազմող Տարօնում (հիմա Մուշ) ազգեցիկ Մամիկոնեանների գաւառաններում ու վարչութեան մէջ գործածւող պաշտօնական լեզուն էր և վերջն էլ դարձաւ Աւետարանի լեզուն, ինչպէս ենթադրում են այժմ (Գ. Հախվերդեանց, Լ. Մսերեանց): Այսպէս ծնունդ առաւ զբարբառ, կենսակրթական-կրօնական շարժումը առաւ Տարօնի բարբառը, զրական մշակման ենթարկեց, ու դարձրեց հանրահայկական, «ոսկեգարի» զրական լեզու: Իսկ բարբառները շարունակում էին դարձանալ և ապրել: Մեր միջնադարեան բարբառների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս որ այն ժամանակ էլ նրանք նոյն դարաւորութիւններն ունէին դրաբառի համեմատութեամբ, ինչ որ այսօր: Եզրակացութիւն. 1) բարբառների բաժանելը հին է և 2) ձևերի փոփոխման ընթացքը դանդաղ: Եւ իսկապէս այդ ընթացքն այնքան դանդաղ է եղել, որ մի քանի բարբառներում այսօր դրաբառից առհի հին ձևեր ենք տեսնում: Արտաքին ազդեցութիւններն առհի արագ փոխեցին լեզուն, վերին աստիճանի խորթ տարրեր մէջ մտան՝ պարսկական, արաբական, թաթարական, յունական և այլն: Մասնաւոր իրանական ու սեմիտական տարրերը, որ լիովին մերել

են լեզվի հետ և բառերն, օրինակ, չեն տարբերում զուտ հայերէն բառերից. միայն լեզվադիտական ուսումնասիրութիւնը դիտէ նրանց խորթ լինելը: Մի շարք բառեր, որ դատաստանական, վարչական ու ռազմական կազմին վերաբերող դադափարներ են արտայայտում, փոխ են առած Իրանցիներից այդ կազմի հետ: Թուրք-թաթարական բառերը սակայն մինչև այսօր էլ խորթ են և պիտի նրանց տեղ մայրենի լեզվի բառերը դնել. այդ բառերը բարբառների մէջ 3000-ից աւել են: Քայքայելի կարեւորն այն է, որ հայ լեզվին խորթ դարձածներ են ստեղծւել. յայտնի է որ սրանք աւելի խոր ու ամուր են մըտնում լեզվի մէջ, քան բառերն ու բառազննական ձևերը: Ամեն ազգի լեզու, որ ապրում է տարբեր լեզուի խօսող ժողովրդի հետ, միշտ միտում ունի նրա կազմին ու դարձածքներին ենթարկւելու. այս հանգամանքը խիստ խանգարում է լեզվի ամբողջութեանը. մինչդեռ Թիֆլիզցին վրաց լեզվի տարբերն ունի իր լեզվի մէջ, դարաբաղցին իր խօսքը համեմու է թաթարական բառ ու արտայայտութիւնով. իսկ ռուս կենսակրթութեան սանն արդէն, ռուսերէն մտածում ու թարգմանում է հայերէն: Այդպիսով խանգարում է լեզվական կազմի միօրինակութիւնը:

Գրաբառը այլևս հասկանալի չէր—խանգարւել էր ժողովրդի, նրա կենսակրթական կեանքի միութիւնը: Վարդապետի խուցի մէջ տպւում էր մի լեզու, որ մնացել էր անշարժ. նա կորցրել էր իր երբեմնի փայլն ու ուժը, որ արդէն տնայէտք էր դառնել: Հայ նահապետական երկրագործը իր մտապատկերների աղքատ խմբի համար ունէր պարզ ու հասարակ լեզու: Քաղաքներում հայերը շփում ունէին օտարների հետ. արագ իւրացնում էին նրանց լեզուն ու նոր սովորած լեզվի տարբերը ձուլում մայրենի լեզվի հետ: Այդ լեզուն էլ չէր կարող դարդանալու յոյս ունենալ. ճիշտ է, քաղաքայինը աւելի դարդացած է, կենդանի ու լաւաշագէմ, բայց նրա լեզուն միայն առևտրական տանն ու հաշիւներին էր պէտք զալիս և ոչ մի դեր չուներ վարչական ու կենսակրթական կեանքում: Քայքայելի և այնպէս նա կենդանի, խօսակցութեան լեզու էր, չընա-

յած որ խճողւած էր օտար ձևերով: Եւ հէնց այդ լեզուն էր, որ դարուս սկզբին կռւի դուրս եկաւ փառաւոր անցեալ ունեցող դրաբառի դէմ, երբ հայ ժողովրդի կենսակրթական արթնացումը անհրաժեշտ դատեց մի նոր, ընդհանուր, ամենքին հասկանալի լեզու ունենալը. այդ նոյն լեզուն պիտի ճամբայ բանար հայ ժողովուրդի համար դէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւնը:

Այս գաղափարին էր ծառայում Ստ. Նաղարեանի դործունէութիւնը. նա աւաջարկում էր հաշտարխանի բարբառը վերնասած նպատակի համար, բայց շուտով գերակշռութիւն տւեց Երևանի բարբառին (Սարգսիս, Օ միլեկտախ): Այդ բարբառն առաջ քաշեց մանաւանդ Խ. Աբովեանը. Նաղարեան ճեմարանը նոր դրական լեզվի տարածման կենդրոնը դարձաւ. աշակերտները սփռում էին այդ լեզուն ամեն տեղ. դպրոցը, մամուլն ու զրականութիւնը հաստատում նրա իշխանութիւնը:

Արեւմուտքում նոյն գաղափարը քարոզում էր Հ. Արսէն Աւտրեսեան՝ Վիէննայի Մխիթարեաններից: «Թող, ասում է նա, լեզվաբանութիւնը ողբայ այդ հզօր ու փառաւոր լեզվի կործանումը (այսինքն՝ զրաբառի), չէ որ միւս կողմից մենք պիտի մտածենք ժողովրդի կեանքի ժամանակակից պիտուքներին նոր լեզուն ծառայեցնելու մասին» (Քննական քերականութիւն): Արեւմտեան զրական լեզվի հիմքը Կ. Պոլսի բարբառը կազմեց: Քայքայ թէ այդ և թէ Երևանի բարբառը պիտի արմատապէս վերամշակւէին. պիտի դուրս մղէր ինչ խորթ ու եկամուտ բան կար, պիտի հարստացւէր լեզուն՝ եւրոպական կենսակրթութիւնը փոխ առնելու հետ միաժամանակ: Այդ բանը սակայն ցանկալի չափով չեղաւ. պաշտօն, անկասկած, խնդրի զրգաւարութիւնն էր: Եւ իսկապէս, իրական կեանքն աղքատ է, խեղճ և ստեղծել է իր նման բառերով ու դարձածներով աղքատ բարբառների բաժանւած լեզու, իսկ հին փառաւոր լեզուն անկենդան է, մանրւած, անհասկանալի: Անվիճելի խընդիր է դառնում այդ դէպքում եւրոպական կենսակրթութեան յարմարացրած կենդանի լեզու ստեղծելը, քանի որ նիւթը սակաւ է: Լեզուն ստեղծողը ժողովուրդն է, որ մտածում ու խօ-

սում է այդ լեզուով. իսկ ժողովրդի միջից այն մարդիկը, որոնք ընդունել էին աւելի բարձր կենսակրթութիւն, սկսեցին իրանց ստացածը պատուաստել հայրենի բունին, փոխ առնելով աւելի քաղաքակիրթ հայրենաներից. ուստի հայր վերցնում էր ուսուցնողներին կենսակրթութիւնը, տաճկահայր ֆրանսիականը, որով սնել էր. և ահա դրանք են, որ կենսակրթական շարժում են առաջ բերում, մասնակցելով լեզուի ստեղծելուն: Եւ մինչդեռ ժողովրդի լեզուում մնում են ասիական ծագում ունեցող օտարաբանութիւններ (բարբարիզմ), գրական լեզուն մուտք են գործում ինտելիգենցիայի շնորհիւ եւրոպական օտարաբանութիւններ: Այդ երևույթը որ աւելի ուստի հայերի մէջ է նկատուում, շատերը վերադրում են այն հանգամանքին, որ Կովկասի հայերն աւելի մօտ են կենսակրթութեան, քան թուրքահայերը: Աւելի շուտ այդ երևույթն արդիւնքն է այն ճանապարհների տարբերութեան, որով ընթացել են Պոլսի և Կովկասի գրականութիւնը: Կովկասում հայ կենսակրթական շարժման գործիչները ստեղծելով նոր լեզուն՝ ղլխաւորապէս ջանք էին թափում, որ նա պարզ ու հասկանալի դառնայ: Բայց հարստացնելով ու գտնելով բազմաբնույթ, նրանք շատ նոր մուծումներ ու փոխառումներ մտցրին լեզուի մէջ, որ յաճախ անհասկանալի էին մնում ժողովրդին. սովոր օտար լեզուով մտածելուն՝ նրանք մտնում էին խորթ կազմութիւն ունեցող դարձածներ: Լեզուն կորցրեց իր բնութիւնը, ազգային երանդը, զրկեց ուժից, գեղեցկութիւնից. այլևս ճկուն չէր և արտայայտիչ: Նախատեսելով այդ, սլոյսեցիք աշխատեցին լեզուն դրաբառ ձևերով՝ զարգարել, բայց այդ, ինչ խօսք որ՝ նրանց շատ թանգ. նրստեց. լեզուն աւելի ևս ժողովրդից հեռացաւ և սկսեց միայն ընտրեալներին հասկանալի լինել ¹⁾:

Իսկ Թիֆլիսում, Կովկասի հայերի կենսակրթական կենդրոնում աւելի դերադաս համարեցին ժողովրդի լեզուն մօտ լինելը, միշտ խէթ աչքով նայելով դրաբառին: Եւ հիմնադրուե-

¹⁾ Պէտք է ասենք, որ այս կշտամբանքը բոլոր Պոլսեցի գրողներին չի վերաբերում. շատերը, մանաւանդ վերջերս, աշխատում են ժողովրդի խօսքին մօտ, հասկանալի լեզուով գրելու:

չէր նրանց հալեացքը բարբառների վրայ, որ նրանց աչքում անսպառ նիւթ էր, որից կարելի էր մեծ քանակութեամբ բառ ու դարձած վերցնել, առանց վտանգելու լեզուի մաքրութիւնն ու սլարգութիւնը: Եւ իսկապէս, որքան մեծ չափով ու շատ բարբառներից օգտւենք, այնքան աւելի մօտ կըլինենք հանրահայկական լեզուի զաղափարն իրականացնելուն: Վերջերս ուսումնարանների տարածած հոսանքի շնորհիւ ժողովրդի լեզուի ձևերը զնալով պիտի հարստանան: Այն կենդրոններում, որ աւելի դարդացած են և ուր դեր են խաղում մամուլն ու ուսումնարանը, ժողովրդի լեզուն նկատելի կերպով փոխուում է գրական լեզուի ազդեցութեան տակ: Այդ լեզուից բան փոխ առնելիս հայ գրողը միշտ կարող է ապահով լինել, որ եթէ ոչ բառերը, դոնէ դարձածքները անպայման մաքուր են և հարադատ. ժողովրդի ստեղծած արտայայտութիւնները բնութիւն են և ոչ թէ օտար լեզուից թարգմանած: Բայց կրկնում ենք, այդ խնդիրն իրականացնելը անհամար դժւարութիւնների է դէմ առնում: Ներկայ պայմաններում ոչ միայն դժւար է կենդանի կապ հաստատել գրական լեզուի և բարբառների միջև, այլ և նոյն իսկ բարբառների ուսումնասիրութիւնն է դժւարացած: Բարբառների տւած նիւթի կէսը դեռ երկտր ժամանակ մեզ համար սնյալոտ կըմնայ: Մենք ոչ միայն այդ նիւթը չենք կարող դրական նպատակների համար շահագործել, այլ և համարեա բան չըզիտենք նրա մասին: Հետազօտողները կարող են մեզ ծանօթացնել օրինակ որ և է Բէյլանի բարբառի հնչնաբանական ու ձևաբանական առանձնատկութիւնների հետ, բայց նրա ոգու և զգմի մասին այսքանը կիմանանք, թէ մեր Կովկասի լեզուից շատ է տարբերում: Իսկ ուստի հայ լեզուն առնելով իր մէջ թուրքահայերին անծանօթ դարձածներ, հակումներ է ցոյց տալիս նրանց լեզուից աւելի ևս հարստանալու:

II

Աշխատենք հայ լեզուի պատկերը տալ իր բարբառական ճիւղաւորումներով; որ յետոյ աւելի ստորդ երևալ, թէ ինչ տե-

ուակ աշխատանք պիտի կատարել, որ այդ բարբառները կարելի չափ միանան մի ընդհանուր գրական լեզվի մէջ:

Հայ բարբառներ հետազոտողներին կարելի է երկու խմբի բաժանել ի նկատի առնելով այն խնդիրները, որոնց վճռելովն ինքն զբաղած նրանք: Մի կողմից մասնագիտութեամբ լեզու-դէտ գիտնականները, ինչպէս օր. Վ. Պատկանեան և եւրոպական գիտութեան ներկայացուցիչները. սրանք Հայ լեզուն թանգ են զնահատում գիտութեան նպատակների համար: Ժամանակակից հնդեւրոպական լեզագիտութեան հիմնական խնդիրը հնդեւրոպական նախալեզուն համադրական ճանապարհով վերակազմելն է: Հաւաքելով ու մշակելով բոլոր եղած նիւթերը, լեզագէտները փորձում են կազմել այն լեզուն, որ լուծման դարաւոր պրոցէսով առաջ է բերել բոլոր ժամանակակից հնդեւրոպական լեզուները, սրանց հաշւում նաև հայերէնը, որ հնդեւրոպական լեզւընտանիքի ինքնուրույն ճիւղերից մէկն է: Գիտնականը հաւաքում է ամբողջ բարբառական նիւթը ու նրա և զրաբառի ձևերն իրար դէմ բերելով՝ փորձում է հայ նախալեզվի ձևերը որոտալու: Այդ վերակազմութիւնն առատ նիւթ կրտայ պատմա-բանասիրական ուսումնասիրութիւնների համար:

Հայ վերածնւած կենսակրթութեան գործիչները, որ միւս խումբն են կազմում, բարբառական նիւթը շատ թանկ են գնահատում հայ զրական լեզուն հարստացնելու և զարգացնելու համար: Սրանց մէջ առաջին տեղը Վիէննայի Միլիթարեան միաբանութեան անդամ Հ. Երսէն Այտրենեանն է բռնում 60-ական թւերին զրած իր դասական երկով՝ «Քննական քերականութիւն արդի հայոց լեզվի»: Նա մշակել է այն հարցը, թէ ինչ դեր են խաղացել հայ լեզվի պատմութեան մէջ ժողովրդական լեզվի ճիւղերը և առաջարկում է հայ ոճաբաններին լեզուն մաքրելու և բառեր փոխ առնելու համար դիմել զրաբառին, իսկ լեզվի կազմի և ոգու խնդրում հետևել ժողովրդականին: Նա փորձեց հայ բարբառների դասակարգութիւնը տալու, որ սակայն այնքան էլ յաջող չէ. նա լիշում է Պոլիս-Անատոլեան, Վան-Միջերկրային կամ դուտ հայկական, Հաշտարխան-Պարսկական և Լեհական բարբառները:

Դասակարգութեան մի փորձ արել է և XIV դարի մատենադիր ու քերական Յովհաննէս Երզնկացին, որ լիշում է եօթ բարբառ և ութերորդ ու գլխաւորը՝ Արարատեանը: Պէտք է ասենք, որ մինչև այսօր էլ հաստատուն դասակարգութիւն չըկայ, որովհետև շատ բարբառներ դեռ չեն ուսումնասիրւած:

Բարբառները սովորաբար երկու մեծ խմբի են բաժանուում՝ Արեւելեան և Արեւմտեան: Առաջին խումբը տարածւում է Ռուսաստանում ու Պարսկաստանում, երկրորդը՝ Տաճկաստանում: Արեւելեան խմբից են՝ Հաշտարխանի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ղարաբաղի և Ադուլիսի բարբառները. նաև Մշինը, Վանինը, Խոյինը, Ջուղա-Հնդկականը և Կովկասի զրական լեզուն: Արեւմտեան խմբից են՝ նախ արեւմտեան զրական լեզուն և ապա՝ Պոլսի, Ասլանբէկի, Եւդոկիոյ, Էրզրումի, Երզնկայի, Մոկսի, Խարբերդի, Տիզբանակերտի, Ալաշկերտի, Բէլլանի, Ախալցխայի, Նոր-Նախջւանի, Ղրիմի, Լեհաստանի և այլ բարբառները: Լեզվի այդ տեսակ սաստիկ տրոհւելուն, ինչպէս ասինք, օգնեցին երկրի կենսակրթական ու քաղաքական պայմանները, այն տարբեր ժողովուրդների հետ միատեղ վարած կեանքը, որի տնտեսական ու կենսակրթական կողմերը նոյն այդ ժողովուրդների ազդեցութեան տակ էին: Եւ իսկապէս. մենք տեսնում ենք, որ Մ. Խորենացու անւանած «գինու և երգի» աշխարհում իշխող Ադուլիսի բարբառը բազմադան է, կենդանի ու բաւական հարուստ, իսկ Քլոդստանի լեռնցի հայի խօսքը ընդհատ ու աղքատ: Հիւսիսային բարբառներում նկատուում է ռուս լեզվի ազդեցութիւնը, իսկ Թիֆլիսի բարբառում նաև վրացերէնինը:

Արեւմտեան բարբառներում նկատուում է Տաճկական լեզվի ազդեցութիւնը, իսկ աւելի կիրթ շրջաններում նաև ֆրանսերէնինը: Անդլիացի Riggs-ը այդ բարբառներում մօտ 600 բառ գտաւ, որ զրաբառում չըկան: Կովկասի բարբառներում թաթարական լեզվի ազդեցութիւնն է նկատուում, որ տաճկականի տարածից քիչ է տարբերուում: Վրաց լեզուն ազդել է Թիֆլիսի բարբառի վրայ, իսկ զրական ոճի մէջ նկատուում է ռուս լեզվի ուժեղ ազդեցութիւնը:

Քերականական կազմի կողմից արևմտեան և արևելեան բարբառների մէջ տարբեր են ներդոյական Հոլովի կազմելը, իսկ բայերի մէջ՝ ներկան ու անցեալը կազմելը: Հնչական կողմից արևմտեան խումբն արևելեանից զանազանում է նրանով, որ արևելեան խմբի *ալ, տ, կ* տառերը արտասանւում են աւելի հազադային և ծ ու ժ հնչիւնները միանգամայն չքան: Ընդհանրապէս այս բաժանումը չի կարելի պահպանել խստիւ, մանաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ բարբառների սահմանների ու տարբերիչ գծերի վերացական որոշումները իրականութեան համապատասխան չեն լինում սովորաբար:

III

Այժմ աշխատենք առանձին բարբառների մասին խօսել, սկսելով արևելեան բարբառներից.

I Հաշտարխանի բարբառ — որով խօսում են Հիւսիսային-Արարատում և մասամբ Մոսկւայում. սկզբում Լազարեան ձեմարանում մշակում էին այդ բարբառը: Բաւական մօտ է զբարբառին ու օտարաբանութիւններով աղաւաղած: Լազարեան ձեմարանում Ստ. Նաղարեանն ու նրան հետևողներն ընդունեցին որպէս զրական լեզուի հիմք, սակայն շուտով նրա տեղը բռնեց՝

II Երեւանեան-Աշտարակի կամ Արարատեան բարբառը, որ նման է վերը լիշածին ու տարածւած է Երևանում ու իր շրջակայքում՝ Աշտարակ, Վաղարշապատ, Քանաքեռ նաև Փամբակի զաւառում: Նա հաստատուն տեղ բռնեց թէ՛ որովհետև աւելի մաքուր էր և ունէր ուրիշ այլ արժանիքներ և թէ՛ այդ բարբառով էր զրած այնպիսի խոշոր երկ, որպիսին Արովեանի «Վէրք Հոյաստանին» ու նման երկերն: Աչքի ընկնող հրնչ-նաբանական առանձնատկութիւնը *ոյ* և *իւ* հնչիւնների *ի* դառնալն է:

Երևանի բարբառն Աղուլիսի ու Ղարաբաղի բարբառի հետ միասին մի խումբ են կազմում, ուր բառերի շեշտը շարժուն է:

III Ղարաբաղի բարբառը, որ ուսումնասիրել է Աճառեանը, կոշտաւուն է. այս բարբառում կան շատ բառեր, որ ոչ գրաբառում կան, ոչ միւս բարբառներում: Չատ բառեր նա փոխել է. հնչնաբանական առանձնատկութիւններից աչքի է ընկնում այն, որ շատ ձայնաւորներ այստեղ *ը-ով* են փոխարինւում. երևում են *օ' և օ'* հնչիւնները, որ միւս բարբառներում էլ կան, և արդիւնք են թիւրք-թաթարական աղ-դեցութեան, և մի դժւար արտայայտելի հնչիւն *ըէ* (վրէր = որ): Բաղաձայներն այդ բարբառը մերում է, մեղմում, ձայնաւորով սկսող բառերի սկիզբը դարձնում է հազադային: Ղարաբաղի բարբառն իր ենթաբարբառներով, որոնցից նշանաւոր են Դանձակինն ու Զանգեզուրինը, բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում:

IV Ղարաբաղի բարբառին մօտ է և *Խոյի* բարբառը ¹⁾:

V Աղուլիսի կամ Զոկերի բարբառը, որով 10 հազարի չափ մարդ է խօսում Երևանի նահանգի Նախիջևանի զաւառում և որն ամենից շատ է ուսումնասիրած (Ք. Պատկանեան, Ս. Սարգսեան): Այս բարբառն այնքան շատ է տարբերւում միւսներից, որ համարում էին արհեստապէս կազմած մի ժառգոն՝ անհասկանալի մնալու համար: Բայց զիտական հետազոտութիւնը ցոյց տաւ, որ այդ ենթադրութիւնն անհիմն է: Բնորոշ յատկութիւնն այն է, որ յայտնի հնչիւնների տեղ երեւում են ուրիշ հնչիւններ. *ի-ի* տեղ *ց*, *ա-ի* տեղ *օ*, *ա-ե*, *ի-ե*, *օ-ու*, *իւ-ի*, *ը-իւ* և այլն: Արտաբերման մէջ նրկատւում են որոշման չենթարկող շեղումներ և տարահնչման երևոյթներ (Hautverschiedung = nepeдoй). այսինքն միւսնոյն տասը բառն արտասանելիս տարբեր հնչիւն ունի: Այս երևոյթըն աւել կամ պակաս չափով յատուկ է բոլոր բարբառներին, բացի Թիֆլիսինը, որ հաստատուն արտաբերութիւն ունի: Աղուլիսի բարբառը շատ բառ ունի, որ միայն այնտեղ կայ:

¹⁾ Այս կարծիքի դէմ, որ Պատկանեանից ենք առել, մեզ առարկեցին թէ Խոյի բարբառն իսկապէս նման է Զանգեզուրի ենթաբարբառին, իսկ ընդհանրապէս աւելի մօտ է Վանի բարբառին:

նկատելի է և յոգնակի թւի թաթարական կաղմութիւնը ա"ր
և նա"ր-ով և նոյն թաթարականի հոլովական վերջաւորու-
թիւններով, բայց փոքր ինչ շեղումով, որ Ղարաբաղի և Երևանի
բարբառների ազդեցութեան արդիւնք է:

Սարգսեանը ցոյց է տալիս նման դժեր այս ու Թիֆլիսի
և Զէյթունի բարբառների միջև. հաւանօրէն զրանք անփո-
փոխ ձևեր են, մնացած դեռ այն ժամանակից, երբ հայ լե-
զուն բարբառների չէր բաժանւած. ձևեր, որ պահպանւել են,
որովհետև հայ լեզուի ներքին փոփոխութիւնները զարերի ըն-
թացքում բաւական դանդաղ են կատարւել: Բնորոշ է եկեղե-
ցու արած ազդեցութիւնը, որ միւս բարբառներում էլ է նը-
կատու. նոյն բառերը առօրեայ մտքով դորձ ածւելիս փոփո-
խութեան են ենթարկւել, իսկ եկեղեցական նշանակութեամբ՝
պահպանւել են զրաբառ ձևը:

Ազուլիսի բարբառն ընդհանրապէս բաւական կենդանի է
և բնորոշ. հին ժամանակ նրա բռնած տեղը *Դողթն* էր կոչ-
ւում և յայտնի էր իր «երգ ու գինով». այնտեղ դեռ երկար
ժամանակ հնչում էին հայ հեթանոս կենսակրթութեան երգիչ-
աշուղների երգերը, որոնց սրբեց տարաւ քրիստոնէութեան ու
սլարսկա-թաթարական ազդեցութեան ալիքը: Զոկերն, այդ
զաւառի բնակիչները, վաղուց ձեռնարկող ունեոր էին, աչքի
էին ընկնում միշտ իրանց ձկուն բնաւորութեամբ և ունակ
էին դէպի քաղաքակրթութիւնը: Հետաքրքրական է այն, որ
դոկ կանայք շատ աւելի նախնական ու մաքուր լեզուով են խո-
սում, քան տղամարդիկ — նշան, թէ հայուհին որքան քիչ
շփում ունի արտաքին աշխարհի հետ ¹⁾:

VI *Ջուղայի* բարբառը, որով խօսում են Նոր-Ջուղայում
(Պարսկաստանում), Սպահանում և Հնդկաստանում. սա էլ հա-
կումն ունի հնչիւնները փոփոխելու, պահպանել է շատ զրա-
բառ ձևեր և երբեմն էլ ձևեր, որ հնութեան կողմից աւելի
հին են որքան զրաբառը:

¹⁾ Ընդհանրապէս կանայք աւելի են պահպանում լեզուն. շատ
տեղեր, ուր տղամարդիկ օտար լեզուով են խօսում, կանայք շարունա-
ւում են հայերէն խօսելը:

VII *Թիֆլիսի* բարբառը, որ ուսումնասիրել է բժ. Գ.
Հախվերդեանը և հաւաքել է Սայաթ-Նովալի Թիֆլիսի բար-
բառով երգերը, նաև շատ ուրիշ երգեր, որ դեռ չեն հրատա-
րուած: Բացի այդ, Թիֆլիսի բարբառով են նաև Սունդուկեան-
ցի կատակերկերը: Թիֆլիսեցիք եկւորներ են. նրանց առաջին
դաղթն եղել է VI-դ., երկրորդը XII-դ., հաւանօրէն Անիից:
Նրանք չեն պահպանել իրանց նախկին լեզուի ձևերը: Երրորդ-
անգամ դաղթողներն եղել են Երևանի շրջանից ու եկել են
XVIII-րդ դարում. սրանք համարեա չեն ձուլւել առաջինների
հետ, հաստատւած են քաղաքի հաւաքար թաղում և աւելի կամ
պակաս պահպանել են իրանց բարբառը (Տոմոն): Թիֆլիսի
բարբառը քիչ է փոխւել. զրաբառի համեմատութեամբ նա քիչ
զարտուղութիւններ ունի և համեմատաբար անարատ է մընա-
ցել՝ միւս բարբառների հետ քիչ շփում ունենալու շնորհիւ:
Արաց լեզուն ազդել է թէ համաձայնութեան և թէ հնչնաբա-
նութեան վրայ, մտքեր է ց ձայնը (որ հանդիպում է վրաց
ծայցօ = դորա բառում): Միւս փոփոխութիւններից՝ *ո-ի*
տեղ երևում է *ու*, *է-ի* տեղ *ի* և այլն: Բացի վրացական աար-
րը, այս բարբառի բառգիրքը հարուստ է թուրքական, պարս-
կական և ռուս բառերով: Ներկայումս այս բարբառը նկատելի
կերպով մեռնում է. ինչպէս առաջ նրան դուրս էր մղում վը-
րացերէնը, այժմ մի կողմից նրա տեղը բռնում է հայ զրա-
կան լեզուն, միւս կողմից ռուսերէնը:

VIII *Տաճկահայաստանում* արևելեան խմբին է պատկա-
նում *Վանի* բարբառն ու նրան մերձակայ՝

IX *Մշինը*. սա բռնում է Մշի դաշտը — հին Տարօնը:
Ինչպէս առաջ ցոյց էր տալիս Գ. Հախվերդեանը և այժմ հա-
տատում է Լ. Մսերեանց հիմնւելով լեզագիտական և պատ-
մական փաստերի վրայ, Մշի բարբառն եղել է զրաբառի հիմ-
քը: Այդ բարբառն այժմ կորցրել է իր երբեմնի նշանակու-
թիւնը և հարստութիւնը: Մշի դաշտի պատմութիւնը ժամա-
նակակից հայ նահատակազրութեան ամենատխուր էջերից մէ-
կըն է: Անվերջ հալածանքի ու թշաւութեան ենթակայ, մը-
շեցին անկարող էր ստեղծելու որևէ կենսակրթութիւն կամ

Հանրասիրութիւն: Նա իր բառգիրքը Հարստացրեց այն տեսակ լրաւերով միայն, որ նրա անել վիճակն են պատմում, նրան իր սիրուն Հայրենիքից քշող վիճակը: Ժողովրդական բանահիւսութեան նմուշներից այդ բարբառով յայտնի է Գաւիթ Սասունցու մասին եղած զրոյցը, որ Հրատարակել է Սրուանձտեանց Գաւիթին հախճապոսը: Այդ բարբառը սիրում է բաղաձայների խմբերը մերել, պարզացնել. օտար լեզուներից մտել են արար և պարսիկ բառեր օսմանացած ձևով (Մտերեանց):

Սրանք են Հայ արևելեան բարբառախմբի զլիաւոր ճիւղերը:

Հարևանցի լիշենք արևմտեան խմբի բարբառները: Նրանց բռնած տեղը շատ դար է արդէն ինչ պոկւել է արևելեան Հայաստանից: զարմանալի չէ, որ արևմտեան խումբը արևելեանից աւարբեր շատ զձեր է ձեռք բերել: Մի քանի բարբառներ այնքան են տարբերում, որ կովկասցուն լիովին անհասկանալի են:

Արևմտեան բարբառներից լիշենք այնքան դիւրաւոր Պոլսի բարբառը, որ արևմտեան դրական լեզուն է, սկզբում ազգւած տաճկական լեզուից, ապա՝ եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ շփուելուց լատոյ՝ ֆրանսիական լեզուից: Նրան մօտ է *Նւդո-կիոյ* բարբառը, որ լիքն է կերպաւոր ձևերով ու արտաւայտութիւններով: *Կիլիկիայի* և վէս գէլթունցոց *Մարաշի* բարբառը, *Սեբաստիայի*, *Խարբերդի*, և *Քրդստանի* լեռնցի Հայերի բարբառը—կարճ ու սեղմ, որ հակիրճ լինելու համար շատ ձայնաւորներ է բաց թողնում: *Երզնկայի*, *Էրզնուրումի* և նրա ոտտ ու նրանից շատ չըհեռացած *Ախալցխայի* աններդաշնակ բարբառը կոկորդային յաւելումներով. *Ալաշկերտի* և *Ասլանբէզի* բարբառը, որ միտումներ ունի գրական լեզւին մօտենալու, մի բան, որ արդիւնք է Ասլանբէզի լայն կենսական շփումների: Յիշենք նաև Անտիոքի մօտ եղած և միւս Հայերին անհասկանալի *Բէյլանի* բարբառը:

Եւրոպայում Հայ բարբառներ կան Հունդարիայում, Լեհաստանում և Բուկովինայում (Սուշաւայի բարբառը). նաև Ղրիմին և Նոր-Նախ ջլանիներ: Բոլորն էլ համարեա զաղթել

են Ղիրակից և բաւական լաւ պահպանել են իրանց լեզւի ձեւերը: Այս էլ կալ, որ բացի նախջլանցիներն ու բուկովինցիները, մնացածները մոռանում են իրանց լեզուն և միայն վերջին տարիների դէպքերը նրանց մէջ ցանկութիւն դրին նորից մօտենալ Հայրենիքին ու սովորել նրա լեզուն: Նոր-Նախջլանցոց լեզուն չընայած որ լիքն է ամեն տեսակ օտարաբանութիւններով, բաւականին կենսունակ է: Ունեւոր նախջլանցին ուրախ ու ընկերական մարդ է. նա իր լեզւին տւել է աշխոյժ, խօսելուն անպատմելի կատակող շեշա, ստեղծել է անթարգմանելի բառերի մի բառազիրք, որով թիֆլիսցուն է լիշեցնում: Այդ բարբառով են զրած Ռ. Պատկանեանի պատմածքները: Ղրիմցոց լեզուն նման է սրանց լեզւին. հետաքրքրական առանձնայատկութիւնը ը տառը ժ-ի կամ շ-ի նման արասանելն է:

IV

Այսպէս բաժան-բաժան էր Հայ լեզուն, երբ XIX-դ. զարթնեց ազգային դիտակցութիւնը: Պարզ է, որ երբ բարբառներն այդքան շատ էին ու երկիրն էլ քաղաքականապէս բաժանւած—ամենքին զոհ անելը շատ դժւար էր: Վերջնականապէս վճռւած էր, որ զրաբառն անպէտք է դրական նստակներին: Նոր լեզւի հիմքը կազմեց ժողովրդի լեզուն. բարբառներից մէկը նոր դրական լեզւի խմորը դարձաւ: Այդ տեսակ դէպքում ընտրութիւնը ոչ միայն մարդու ազատ խելքի կտրածին է նայում, այլ մանաւանդ հպատակում է իրականութեան պայմաններին: Այն լեզուն միայն կարող է տարածւել, որ համապատասխան ներքին արժանիքներ ունի և ժողովրդի կեանքի շրջանառութեան մէջ ազդու կերպով մասնակցում է:

Խոշոր դեր ունի և տաղանդը. իր տարածւած երկերով նա առաջ է քաշում այս կամ այն բարբառը: Տոսկանայի բարբառը, որով Պետրարկան իր սոնէտներն էր զրում, իտալական դրական լեզուն դարձաւ: Երբեմն լեզւի վիճակը որևէ պատմական դէպք է վճռում. այսպէս օրինակ՝ զերմանական վերափոխութիւնը առաջ քաշեց Սաքսոնիայի դիւանական լեզուն. այդ լեզուով թարգմանեց Աւետարանը:

Հայերն այդ տեսակի դէպք ու հանձար չեն ունեցել. կարելի է այդ մտքով շատ բարի բան ցանկանալ. բայց քանի որ ցանկացածի կատարելը հարցական է, պէտք է դառնալ իրականութեան: Մենք հանդիպում ենք տխուր երևույթների. քաղաքական բաժան զրութեան շնորհիւ մեր կեանքի ընթացքը մի տեսակ չէ, այլ մի քանի տեսակ. կեանքի մէջ իսկ հանդիպում ենք հանգամանքների, որ կոմկառում ու Պոլսում նույն լեզուն հաստատելն անկարելի են դարձնում: Գժար է երևակայել, որ մեր՝ Կոմկառի դրական լեզուն, որի յաջողութիւնը մեր կողմնում այնքան օրդանական է, կարողանար տարածւելու քէ ստանալ նաև մեր սահմաններից դուրս: Չունենք նաև մի ակադեմիա, որ կարողանար փոխադարձ զիջումներ հնարել ու իրականացնել, եթէ միայն այդ կարելի բան է, և հայերի օրէցօր աճող «արևելեան» ու «արևմտեան» դառնալու առաջն առնէր: Այդ մտքով մի իրադրծելի ցանկութիւն կարելի է արտայայտել. կարելոյն չափ բազմաթիւ ընթերցողների հասկանալի լինելու համար հարկ չըկայ այս կամ այն բարբառին խիստ մօտիկ լեզու դորձ ածելու. պէտք է ձեռք քաշել դաւառական հայրենասիրութիւնից. այդ բանը ջլատում է լեզուն: Սրինակ՝ Պարոնեանը հէնց նրա համար մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ, որ նրա լեզուն ամենքին հասկանանալի էր: Եւ բնդհակառակն, Պուշեանցին Պոլսում շատ քիչ են ճանաչում: Իսկ թէ այդ տեսակ փոխադարձ ծանօթութիւնը որքան օգտակար է լեզուի միացման համար, ցոյց է տալիս այն առատ փոխառութիւնը, որ կոմկառի զրոյներն անում են Պոլսի հարուստ բառազրքից:

Յետոյ, բարբառն ընտրած է. դրականօրէն մշակւած. ներկայումս տասնեակ հազարներով հայեր կան, որ խօսում են դաւառաբարբառով և դրական լեզուն չեն հասկանում. բանն այստեղ շատ աւելի դժուար է: Այդ բարբառների հետ ծանօթանալն իսկ դժուար է, ուր մնաց որ յարմարցնես քո լեզւին: Այստեղ ահա հասկանալի է դառնում Պոլսի զրոյների զբաբառին մօտենալու ունեցած միտումը—այդ հին լեզուն դռնէ ընդհանուր է թէ այստեղ և թէ այնտեղ: Ինչ խօսք որ փոխառում-

ները պիտի չափաւոր լինեն, թէ չէ մարդ կարող է միայն Միութարեաններին հասկանալի դառնալու փտանդին ենթարկւել: Յետոյ, զրարաւի լուրջ ուսումնասիրութիւնը կազատի մեր ոճը օտար լեզուի ձևով խաթարելուց: Ստարներից առանձնանալն, ինչ խօսք որ անմիտ բան է, թէև մեր լեզուի կազմը հէնց դրա համար էլ դառնում է ֆրանսիական, թաթարական կամ ռուսական: Այդ չարիքից խուսափելու համար, ինչպէս ենթադրում է Հ. Այտրնեանը, պիտի չէզոքացնել այդ ազդեցութիւնը դասական զբաբառն ուսումնասիրելով. զրանից լեզուն կըստանայ ոչ ու հարստութիւն, կըդառնայ ճիւղն ու ինքնորոյն:

Աւելի քիչ իրադրծելի է երևում Հ. Այտրնեանի միւս խորհուրդը, եղած հայ լեզուից լիքը բռնելով կազմ և բառ փոխառնել: Որովհետև միայն այն լեզուն կարող է արտայայտել ազգային միութեան զազատարը ժողովրդի բարոյական և նիւթական կեանքի մէջ, որն առնում ձուլում է ժողովրդի լեզուի բոլոր տարրերը: Քանի այդ տարրերը չեն միացած՝ մեր գործը ոչ թէ ազգերի, այլ ցեղերի հետ է: Մենք արդէն ցոյց տւինք թէ, դժբախտաբար, որքան քիչ չափով կարող ենք մենք այդ բանը գլուխ բերել:

Վերջացնում ենք մեր յօդւածն այն յոյսով, որ յաւազոյն ապագան հնար կըտայ հայ բաժան խմբերին աւելի մօտենալ մէկ-մէկու, աւելի լաւ ծանօթանալ ժողովրդի լեզւին ու միացնելու այդ լեզուն մի ընդհանուր կենսակրթութեամբ: Այն ժամանակի գուցէ երևալ Պուշկինի նման մի ոճաբան—տաղանդ, որ հայերին տալ մի երկ գրւած այնպիսի լեզուով, որ դուր են աչքմ որոնում:

Իսկ ժամանակիս դրական լեզուն, պիտի խոստովանենք, յարմարըրած է կենսակրթութիւնը իւրացնելուն, հասկանալի է և բառերով հարուստ, բայց ոչ թի ու ինքնուրոյնութեան կողմից դեռ շատ բան է պակաս: Նաև դժուար է առաջմ բոլոր հայերի համար ընդհանուր լեզու ստեղծելու մասին մտածելը:

Այդ ապագայի դորձ է:

Գ. Խատիսեան

ՀԱՅՈՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՆՃԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵԹՕԴԸ



I

Երջին ժամանակները Հնադիտութիւնն ու ազգագրութիւնը մեծ նշանակութիւն են ստացել, որպէս զըլ-խաւոր միջոցներ ժողովրդի կենցաղը, Հասարակական կեանքը, Հոգեկան կազմը, մի խօսքով՝ նրա կենսակրթութիւնն (culture) ու կենսընդունակութիւնը որոշելու:

Այն առաջադիմութիւնը, որ արել

է Եւրոպայում քիչեալ զիտութիւններն ուսումնասիրութիւնը, ապացոյց է դրան: Մենք էլ ունինք այժմ բաւականաչափ մասնագէտներ, մեծ քանակութեամբ ազգագրական և Հնադիտական նիւթ, մի քանի նոյն իսկ մասնագիտական պարբերական Հրատարակութիւններ: Սակայն մի բան մենք միանգամայն անտես ենք արել. անհնարին է ուսումնասիրել ժողովրդի կենցաղի մի որեւէ կողմը՝ անկախ միւս կողմերից, որովհետեւ նրանք սերա կապ ունեն միմեանց հետ և ազդում են միմեանց վրայ փոխադարձաբար: Հետեւապէս, չի կարելի միայն Հնադիտութեամբ ու ազգագրութեամբ սահմանափակել. ու-

սումնասիրութեան առարկայ դարձնելու է մեր ժողովրդի կենսագրութեան բոլոր տարրերը, նրանց փոխադարձ ազդեցութիւնը մեր նախնի Հասարակական միութիւնների աճման ու զարգացման վրայ, զրա պատճառները, ընթացքն ու հետեւանքները: Եւ այս տեսակէտից առանձին ուշադրութեան է արժանի իրաւունքը և մասնաւորապէս — սովորութեան իրաւունքը:

Ի՞նչ դեր է ունեցել իրաւունքը ժողովրդի կենսակրթութեան պատմութեան մէջ:

Այն ժամանակից, երբ մարդիկ ոտք են դրել Հասարակական կեանքի շրջանը, երբ կազմել է մարդկային առաջին միութիւնը, զոյութիւն ունի և իրաւունքը, որպէս հետեւանք միւսնոյն Հասարակութեանը պատկանող անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնների և, միւսնոյն ժամանակ, որպէս ղեկավարող այդ յարաբերութիւնների: Այդպիսով՝ իրաւունքը քաղաքակրթութեան ամենաստորին աստիճաններից՝ սերտ կապւած է կեանքի և նրա արտադրութիւնների հետ:

Սկզբում իրաւունքը չէր զանազանում բարոյականութիւնից և վերջինի նման կրում էր կրօնական դրոշմ: Պատճառը սլարդ է. իրաւունքը երեւացել է այն ժամանակ, երբ կազմել է մարդկային առաջին միութիւնը, որի նպատակն է եղել ընդհանուր ոյժերով վարել զոյութեան կռիւը. այդպիսով՝ սկզնական միութիւնները ներքուստ ներկայացնում էին խաղաղ շրջաններ, որոնց անդամները, անտարակոյս, պիտի զգային ինչպէս միմեանցից կախում ունենալը, այնպէս և իրանց նպատակների նոյնանման լինելը: Եւ ահա իրաւունքը, որ որոշում է նրանց կախումը մի աւելի բարձր ոյժից, քան անձնական կամքը, մի ոյժից, որը նպատակին հասնելուն է նպաստում, բնականապէս պիտի ունենար միատիք բնաւորութիւն: Նախնի մարդու վերաբերմունքը դէպի իրաւունքը պիտի նմանէր նրա վերաբերմունքին դէպի կրօնը: Ո՞րքան ճիշտ է այդ:

Աներկբայելի է, որ կրօնի նշանակութիւնը նախնի մարդու կեանքում շատ մեծ է եղել. այն ժամանակաւ մարդու բոլոր զաղափարները, բոլոր ձգտումներն ու հասկացողութիւնները, մի խօսքով՝ նրա ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը ար-

տայայտել է կրօնով: Ամեն մի երևույթ, որի ճնշումը զգացել է իր վրայ նախնի մարդը, դարձել է նրա կրօնի տարրերից մեկը. այդ տարրերի թվին է պատկանում և իրաւունքը, որի ուժը մարդը զգացել է հասարակական կեանքը կազմելու առաջին օրերից. հետևապէս՝ իրաւունքի նշանակութիւնը նախնի հասարակական կեանքում եղել է շատ բարձր:

Զարգանալով մարդը հետզհետէ թօթալիւ է կրօնական կապանքները, որոնցով կաշկանդւած էր նրա ամբողջ էութիւնը. սոսկ կրօնական տարրերը թուականալով տեղ են տւել աւելի կենսական դործօնների. իրաւունքն էլ, որպէս այս վերջինների թվին պատկանող, նոր ուժ է ստացել. զարգանալով հասարակական կեանքի ընդհանուր զարգացման հետ, նա աճել է ներքուստ՝ ազդի իրաւաբանական յարաբերութիւնները զարգանալու համեմատ, արտաքուստ՝ դրացի ազդերի սովորութիւնների ազդեցութեան տակ:

Ուրեմն, մի որևէ ազդի նախնի հասարակական կեանքը, նրա աստիճանաբար զարգանալը, անհատական առանձնատեղութիւնները, մի խօսքով՝ *դէմքը որոշելու գլխաւոր միջոցների շարքում՝ դասելու է ևս այդ ազդի իրաւունքը:*

Ինչպէս տեսանք, իրաւունքի զանազան ձևերը դոյանում են կեանքի այս կամ այն պահանջների համեմատ. նրանց դոյացման ու փոփոխման վրայ էապէս ազդում է կեանքի ամբողջ կազմը: Այդ ինչ կերպ է արտայայտւում իրաւունքը իրական կեանքում: Իրաւունքի նախնական աղբիւրը կոչւում է *սովորութեան իրաւունք*: Երկար ժամանակ մարդիկ իրանց փոխադարձ յարաբերութիւններում առաջնորդւում էին մի շարք սովորութիւններով, որ մշակւել ու հաստատուել էին միևնույն իրաւաբանական դործողութիւնների շարունակ կրկնելով: Այդ սովորութիւններն են, որ չեւոյ կազմում են սովորութեան իրաւունքի կանոնները, և որ սկզբում բերանացի էին անցնում մէկ սերնդից միւսը, իսկ յետոյ սկսեցին ամփոփւել ժողովածուների մէջ: Այդպիսի իրաւաբանական սովորութիւնների ժողովածուներ են հին ժամանակաւ բոլոր դատաստանադրքերը, հռոմէական «XII տախտակները», գերմանական «Leges bar-

barorum», մեր «Մխիթար Գօշի դատաստանադրքը», ռուսաց «Русская правда»-ն և այլն: Բայց այդ ժողովածուները լիովին չէին ամփոփում բոլոր սովորութիւնները. շատ սովորութիւններ չէին մտնում ժողովածուի մէջ, պահպանելով սակայն իրանց նշանակութիւնն ու դործողութիւնը: Այդ *գրի չանցրած սովորութեան իրաւունքն է*: Քաղաքացիական կեանքը զարգանալու համեմատ, երբ դօրանում է և պետական իշխանութիւնը, սովորութեան իրաւունքի առաջնական նշանակութիւնը ընկնում է, և նա տեղ է տալիս իրաւունքի մի այլ աղբիւրի — *օրէնքին*: Գրքերի այս փոփոխման պատճառն այն է, որ օրէնքը իրաւունքի արտայայտման աւելի կատարեալ ձևն է. նա արտայայտւած է ճիշտ և որոշակի կերպով, մինչդեռ սովորութիւնները, ապրելով ժողովրդի համոզմունքի մէջ, ներկայացնում են մութ և անորոշ կանոններ, այն էլ բարոյական ու կրօնական կանոնների հետ խառը: Այդպիսի կանոնները ժամանակի ընթացքում, ի հարկէ, չեն կարող բաւարարութիւն տալ շարունակ բարդող հասարակական կեանքին և այդ պատճառով նրանք զիջանում են իրանց տեղը օրէնքին:

Սակայն ինչով բացատրել սովորութեան իրաւունքի և օրէնքի միատեղ դոյութիւն ունենալը: Որքան էլ կատարեալ լինի օրէնքը, որքան էլ հեռատես լինի օրէնսդիրը, դարձեալ չի կարող ի նկատի առնել քաղաքացիական բոլոր յարաբերութիւնները: Յետոյ՝ սովորութեան իրաւունքը ուղղակի բղխած լինելով կեանքից, աւելի ձկուն, աւելի ընդունակ ու յարմար է դործողւելու ամեն մի առանձին դէպքի համար, քան օրէնքը. սովորութեան իրաւունքը կարող է միշտ, պէտք եղած ժամանակ, նոյն իսկ փոփոխութեան ենթարկւել: Աերջապէս՝ յայտնի է, որ օրէնքը պիտի այնպէս կազմւած լինի, որ համապատասխանի այս կամ այն ժողովրդի ազգայնական ու կենսակրթական առանձնատեղութիւններին: Սակայն ինչպէս յարմարեցնել մի բնդհանուր օրէնք մի այնպիսի տէրութեան ազգաբնակչութեան, որ բաղկացած է հազար ու մի տեսակ խառնիճազանճ ազգութիւններից, որոնցից ամեն մէկը ունի իր առանձին դէմքը:

Այդ դէպքում օղնութեան է հասնում սովորութեան իրաւունքը: Դրանով պիտի բացատրել և մեր՝ հայերիս մէջ սովորութեան իրաւունքի պահպանելը, որ թէև հետզհետէ դուրս է վանում օրէնքի ընդհանրանալովը, սակայն դեռ կան այնպիսի շրջաններ, որոնցում նրա ներդրութիւնը կատարեալ է:

Կրկնենք համառօտապէս գլխաւոր եղրակացութիւնները. ամեն մի ազգի կեանքի ընտանեկան, քաղաքական և այլ կողմերը աջողութեամբ կարելի է պարզել այդ ազգի իրաւունքը ուսումնասիրելով: Որովհետև իրաւունքի արտայայտման գլխաւոր ձևը—օրէնքը աւելի հեռու է կեանքից, քան սովորութեան իրաւունքը և բացի այդ՝ տիրապետող ազգի օրէնքները ընդհանուր են և միւս հպատակ ազգութիւնների համար, այդ պատճառով մի որևէ առանձին ազգի դէմքը որոշելու համար հարկաւոր է ուսումնասիրել նրա սովորութեան իրաւունքը:

Այն կարևոր նշանակութիւնը, որ ունի սովորութեան իրաւունքը, որպէս իրաւունքի գլխաւոր աղբիւրներից մէկը եւ որպէս մի ազգի անցեալը, նրա քննարկութիւնը պարզելու միջոց, ստիպում է մեզ լիջել այստեղ գիտնականների հայեացքները այդ հարցի վերաբերմամբ: Սկսած այն ժամանակից, երբ եւրոպացի գիտնականները իրաւաբանական գիտութիւնները դրին ուսումնասիրութեան պատշաճաւոր հոգի վրայ, սովորութեան իրաւունքը արդարացի կերպով բռնել է մի պատկառելի տեղ: Սկսած այդ ժամանակներից սովորութեան իրաւունքը բացատրել ու որոշել է հազար ու մի տեսակ: Հին վարդապետութիւնը համարում էր ամբողջ իրաւունքը պետութեան օրէնսդրական գործունէութեան հետևանք, իսկ սովորութեան իրաւունքը հետևանք գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների, որոնց սրբագործումը կախած էր նոյնպէս օրէնսդրի կամքից: Սակայն Սալինի և Պուխտա գիտնականներից յետոյ լիշեալ հայեացքը միանգամայն փոխեց և տեղի տւեց այդ երկու գիտնականների բացատրութեանը, որ մինչև վերջին ժամանակները տիրապետող էր համարում: Սովորութեան իրաւունքը՝ նոր վարդապետութեան ասելով՝ ժողովրդի իրաւական համոզմունքների արտայայտութիւնն է. նա ծառայում է որպէս սկզբնա-

կան աղբիւր իրաւունքի. նրանից են դուրսում և իրաւունքի բոլոր յետագայ ձևերը: Այս վարդապետութեան առաւելութիւնը ակներև է. լիքաւի, հինը՝ ասելով, թէ սովորութեան իրաւունքը յաջորդում է օրէնսդրի կամքից առաջացած իրաւունքին, առաջինին մի տեսակ արեւստական ծագում էր վերագրում, իսկ նորը՝ ընդունելով, որ սովորութեան իրաւունքի ծագումն ու զարգացումը օրգանական է, համարում է այդ իրաւունքը ընդհանուր իրաւունքի ինքնուրոյն և օրէնքից ոչ պակաս կարևոր աղբիւր: Խոստովանելով նոր վարդապետութեան առաւելութիւնը, չի կարելի միևնույն ժամանակ մատնացոյց չանել նրա թերութիւնները: Սալինի, Պուխտա և նրանց հետևողները, համարելով սովորութեան իրաւունքը անմիջական արտայայտութիւն ժողովրդի համոզմունքի, միանգամայն անտես են առնում իրական սովորութիւնը, այն գործադրութիւնը, որ նա ունի կեանքում և այն նշանակութիւնը, որ երևում է իրաւունքի գոյացման խնդրում: Դուրս է գալիս, որ սովորութեան իրաւունքը, որպէս համոզմունք, կարող է գոյութիւն ունենալ անկախ իրական սովորութիւնից: Յիշեալ վարդապետութեան թերութիւնները միայն վերջին ժամանակները լրացրին գերմանացի գիտնականները (Իհերինգ և ուրիշները). սովորութեան իրաւունքը, սրանց ասելով ժողովրդի իրաւական համոզմունքների այնպիսի մի գումար է, որ գոյանում ու արտայայտում է միևնույն իրաւաբանական գործողութիւնների շարունակ զարգացմամբ եւ գործադրութեամբ իրական կեանքում: Այստեղ էլ մի բան ի նրկատի չի առնւած, մոռացութեան են տրւած իրաւաբանական գաշնադրերը և գատատառական վճիռները, որ սովորութեան իրաւունքից պակաս հին չեն. պտտմութեան հետագնին ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ շատ հին ժամանակներում ինչպէս հաստատաբանակ, այնպէս և թափառական ազգերի մէջ հասարակական ժողովները մեծ նշանակութիւն ունէին մի կողմից—իրբև գլխաւոր օրդան գատատառների և կառավարութեան և միւս կողմից—սովորութեան իրաւունքը մշակելու: Այդպիսով, սովորութեան իրաւունքը կազմում ու հե-

տղհետէ մշակուած է հասարակական ժողովներում, որոնց հեղինակաւոր անդամները՝ քուրմերը, զօրապետները, ծերերը կայացնում են ամեն մի դէպքի համար առանձին որոշում, և այդ որոշումը դառնում է տիպար լիտադայ նոյնանման որոշումներ: Ուրեմն սովորութիւնը մի ընդհանուր, առաջուց հաստատուած պարտաւորիչ օրէնք չէ, ինչպիսին է իրաւարանական կանոնը, այլ միայն առանձին դէպքերի վերաբերմամբ կայացրած որոշում, որ թէև շարունակ կրկնելուց ընդհանրանում է, սակայն պէտք եղած ժամանակ ենթակայ է և փոփոխութիւններ:

II

Գրանալով հայոց սովորութեան իրաւունքը ուսումնասիրելու հարցին, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խօսք ասել ընդհանրապէս հայոց իրաւունքի վերաբերմամբ:

Հայ ազգը իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ, զրկւած է եղել յարատւ ինքնուրոյն քաղաքական զարգացումից: Լիւնելով դուռը Արևելքի և Արևմուտքի մէջ, նա պիտի իր բոլոր ընդունակութիւնները դարձնէր զրոյաց ներս: Խուժող անկոչ հիւրերի առաջն առնելու վրայ, այնպէս որ ներքին զարգացման մասին մտածելու հնարաւորութիւն անգամ չունէր: Ազատւելով մէկի ձեռքից, Հայաստանը հազիւ թէ կարողացել է ազատ շունչ քաշել, և ահա դալիս է մի ուրիշը և աւերում, ջնջում է այն, ինչ առաջինը ողջ էր թողել. այդպիսով, Հայաստանում հետզհետէ իշխել են պարսիկները, հռոմայեցիք, բիւզանդացիք, նորից պարսիկները, լիտուս արաբները, մի որոշ ժամանակ Ռազմատունիք, սակայն դարձեալ սելջուկներն ու մօնղոլները, և վերջապէս երկիրը բաժանել է պարսիկների և տաճիկների մէջ:

Քաղաքական այսպիսի անմիտութար դրութիւնը չէր կարող, ի հարկէ, ազդեցութիւն չունենալ ժողովրդի կենսակրթութեան վրայ: Հայաստանի քաղաքական անաջողութիւնը օրոր կանգ ունի կենսակրթութեան բոլոր արտաթափութիւններին հետ՝ զրականութեան, զեղարւեստի իրաւունքի: Մեզ այ-

ժամ հետաքրքրում է միայն վերջինը. տեսնենք, ինչ պայմաններում է գտնւել հայոց իրաւունքը: Հէնց սկզբից աչքի է ընկնում մի հանդամանք. հայոց իրաւունքը չի ունեցել ինքնուրոյն, բնական զարգացում: Ամեն մի նոր տիրապետութեան ժամանակ նա պիտի թողնէր իր բնական աճումը և ենթարկւէր իշխողի ազդեցութեանը. հետևապէս հայոց իրաւունքի էւօլյուցիայի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Քացի արտաքին աննպաստ պայմաններից, պիտի ի նկատի առնել Հայաստանի և ներքին քաղաքական կազմը: Հայոց իրաւունքի վրայ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել նախարարութիւնը. ա) նախարարների կախումը կենդրոնական իշխանութիւնից շատ թույլ էր, համարեա միայն անւանական, այնպէս որ նախարարներից ամեն մէկը կառավարում էր իր երկիրը տեղական օրէնքներով. այդպիսով, Հայաստանում չէր կարող զոյուլթիւն ունենալ մի որոշ, ընդհանուր, բոլորի համար պարտաւորիչ օրէնսդրութիւն. բ) նախարարութիւնը կրում էր իր մէջ աւատական բողոքներ, այնպէս որ խաչակրաց սերտականքների ժամանակ հայերը, շիւեկով Արևմուտքի հետ, հեշտութեամբ իւրացրին ֆրանկների աւատալին կանոնադրութիւնները, որոնք կենսական հողի վրայ հիմնւած չլինելով, թէև երկարատեւ գործածութիւն չունեցան, սակայն մի որոշ ժամանակով արդեւեցին հայոց իրաւունքի զարգացումը: Այսպէս ուրեմն հայոց ինքնուրոյն իրաւունքից - մինչև XII-րդ դարը - մեզ բան չի հասել, եթէ չըհաշուենք Յովհաննէս Թադաւորի (երևի Յովհաննէս - Սմբատ Ռազմատունի, 1020 - 1040 թ.) օրէնքը կիրական սուրբ պահելու մասին: XII դարի վերջում Ներսէս Լամբրոնացին Ալիկիայում կազմեց օրէնքների մի ժողովածու, որը լոկ քաղաք լինելով Բիւզանդական իրաւունքից, չէր կարող բաւարարութիւն տալ հայերի կենսական պահանջներին: Քայց ահա 1184 թւին երևան է գալիս Միտիթար Գօշի Գատատանազիրքը: Ինչպէս արդարացի կերպով նկատում է Մ. Աովալուսի, Հռոմ-Բիւզանդական իրաւունքի ծաղկումը (Յուստինիանոսի ժամանակ) առանց ազդեցութեան չի մնում հայերի վրայ. այդ ժամանակից սկսում է ձգտում գէպի լիշեալ

իրաւունքը: Փորձ է անուում միացնել այդ իրաւունքը Հնուխտեայ և տիեզերական ժողովների կանոնների և ժողովրդի սովորութեան հետ. այդ փորձի հետեւանքն է Միխիթար Գօշի Գատաստանագիրքը: Յիրաւի, այդ Գատաստանագիրքում մենք գտնում ենք և եկեղեցական օրէնք, և աշխարհական, և մովսիսական, և Հռոմ-Բիւզանդական: Գօշի ժողովածուն, շնորհիւ իր ներքին յատկութիւնների, որոնց մասին յետոյ կրիստենք, մեծ յաջողութիւն ունեցաւ. 1265 թւին Ալիքիկայում հեթում թագաւորի որդի Սմբատը թարգմանեց լիշեալ Գատաստանագիրքը Ալիքիկայոց բարբառով, և այդ ձևով նա ընդունեց Ալիքիկայում, թաթար խաները թաթարերէն թարգմանել տրւին. 1676 թւին վրաց Ախիթանդ թագաւորը, վրացերէնի թարգմանելով, կցեց իր օրէնագրքին, Եկատերինա Բ ռուսայ կայսրուհին ռուսերէնի թարգմանել տեց Խրիմի Հայերի Համար: 1280 թւին Գալիցիայի Լեմբերգ քաղաքի հիմնադիր Լեոն Գանիլովիչի հրաւերքով այնտեղ զաղթեցին մի քանի հաղար Հայեր, տանելով իրանց հետ և մի օրէնքների ժողովածու, որ կազմած էր Գօշի Գատաստանագրքի ազդեցութեան տակ: Կաղիմիր Գ լեհացոց թագաւորը, Լեմբերգի հայերին զանազան արտօնութիւններ տալով (1367 թ.), թող տեց նրանց կառավարել սեպհական օրէնքներով. 1519 թւին Միգիմունդ Ա. թագաւորը վերջնականապէս վաւերացրեց Լեմբերգի հայոց Գատաստանագիրքը:

Այս համառօտ պատմական ակնարկից հայոց զրաւոր իրաւունքի վրայ պարզ երևում է, որ մեր սովորութեան իրաւունքը ուսումնասիրելու հարցում նշանակութիւն ունի միայն Գօշի գատաստանագիրքը: Յիրաւի, ինչպէս տեսանք, մինչև այդ գատաստանագրքի երևան գալը մենք չենք ունեցել ոչ մի ինքնուրոյն օրէնագիրք, իսկ նրանից յետոյ կազմածները եղել են նրա ազդեցութեան տակ: Հետեւապէս, Գօշի գատաստանագրքին նախորդող օրէնագրքերում չենք կարող փնտռել ազգային իրաւաբանական սովորութիւններ, ոչ էլ այդ օրէնագրքի հետքերը կարող ենք գտնել իրական կեանքում, որովհետև նրանք, արեւստական կերպով տեղափոխւած լինելով հայ-

կական հողի վրայ, լարատեղ զործածութիւն չեն ունեցել: Ուրեմն հայոց սովորութեան իրաւունքը ուսումնասիրելու հարցում միակ ուշադրութիւնը դարձնելու է Միխիթար Գօշի գատաստանագրքի վրայ: Սակայն ինչ կերպ կարելի է օգտել այդ գատաստանագրքից, քանի որ նա կազմւած է ոչ զուտ հայոց իրաւունքի հիման վրայ. նրա մեծ մասը կազմւած է օտար իրաւունքների ազդեցութեան տակ, շատ տեղեր նոյն իսկ փոխ են առնւած: Ուշադրութեամբ զննելով մեր գատաստանագիրքը, մասնադէտը անտարակոյս կը գտնի նրանում և Հռոմէական, և Բիւզանդական, և մովսիսական օրէնքների ազդեցութիւն. ուրեմն ուսումնասիրութեան գործը ուղիղ վարելու համար անհրաժեշտ է առաջնորդւել համեմատական ոճով, այսինքն ինքնուրոյնութեան տեսակէտից կասկածելի տեղերը բաղդատել օտար համանման օրէնքների հետ: Այդպիսով գտած կըլինի այն, ինչ որ իսկապէս ինքնուրոյն է կամ ժողովրդի սովորութիւններից առնւած: Այդ բանը ստուգելու մի այլ միջոցն էլ սովորութեան իրաւունքը ուսումնասիրելն է. իրաւի, Գօշի գատաստանագիրքը թէև դրւած է XII դարում, սակայն մինչև վերջին ժամանակները նրա ազդեցութիւնը, ինչպէս տեսանք, շատ մեծ էր զանազան տեղերում ցրւած հայերի վրայ. հետեւապէս ժողովրդի մէջ անկասկած մնացել են նրա հետքերը: Միւս կողմից, Գօշի գատաստանագիրքը մեծ ժողովրդականութիւն զտաւ ժամանակակից հայերի մէջ, մինչդեռ այլ ժողովածուների գոյութիւնը շատ կարճ միջոց էր տևում. դատաւար այն էր, որ Գօշի գատաստանագիրքը կենսունակ էր, նրա օրէնքները համապատասխանում էին այն ժամանակաւ պահանջներին, նրա կանոնները կամ ուղղակի վերցրած էին ժողովրդից, կամ նրա ոգուն, ընտրութեանը յարմարեցրած: Ուրեմն, ինչպէս Գօշի գատաստանագիրքը մեկնելու համար պիտանի է հայոց սովորութեան իրաւունքը, այնպէս և վերջինը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է Գօշի գատաստանագիրքը:

Գալով հայոց սովորութեան իրաւունքին, պիտի նկատենք, որ նրա վիճակը զրաւոր իրաւունքի վիճակից բախտաւոր չէ:

Եթէ Հայոց զրաւոր իրաւունքի մասին մեր տեղեկութիւնները նւազ են, պատճառն այն է, որ զրաւոր իրաւունքը Հէնց ինքն է շատ աղքատ նիւթ տալիս. բայց ինչո՞ւ բացատրել, որ մեր տեղեկութիւնները Հայոց սովորութեան իրաւունքի մասին նոյնչափ նւազ են: Պատճառը պարզ է. մեր սովորութեան իրաւունքը վաղուց է հրաւիրում իր լի, թաթաղուն շտեմարանը հետաքննին խուզարկուին, սակայն մինչև այժմ Համարեա ոչ-ոք չի օգտուել այդ սիրալիր հրաւերքից: Հայոց սովորութեան իրաւունքը մինչև այժմ էլ ներկայացնում է մի անձեռնամուխ շրջան, չընայած որ նրա հարեւան շրջանները (ազգազրութիւնը, հնադիտութիւնը) վաղուց են արդէն արժանացել ուսումնասիրութեան: Բայց չէ՞ որ սովորութեան իրաւունքը իր նշանակութեամբ լիշեալ դիտութիւններից ցած չէ. այդ մենք տեսանք, սակայն ինչպէս վարել ուսումնասիրութեան դորձը:

Մեր սովորութեան իրաւունքը լուրջ ուսումնասիրելու մասին դեռ խօսք չի կարող լինել, որովհետև ուսումնասիրելու համար մենք պատրաստի նիւթ իսկ չունենք. այդ պատճառով միակ ուշադրութիւնը պիտի դարձնել նիւթ ժողովելու վրայ, իսկ ուսումնասիրողի կորովամտութիւնը պիտի կախանայ միայն Համապատասխան նիւթ ընտրելում: Մեզ հարկաւոր է առայժմ նիւթերի արխիւը, առանց որի ուսումնասիրութեան դորձը համարեա անհնարին է դառնում:

Պատրաստ նիւթերը ուսումնասիրելիս նախ և առաջ հարկաւոր է որոշել հետազօտութեան մեթօդը. դրանով թէ՛ դորձը կը հեշտանայ, թէ՛ նիւթերը կարգով դասաւորւած լինելով՝ առելի դիւրմըռնելի կը դառնան: Սովորութեան իրաւունքը հետազօտելու ամենալարմար մեթօդը *պատմական-համեմատականն* է. լիբաւի, եթէ սովորութեան իրաւունքի ծագումը տանենք մինչև ամենահին ժամանակները, եթէ ընդունենք, որ նա սկզբում չի եղել ներկայ դրութեան մէջ, այլ հետզհետէ դարգացել է ազգի ընդհանուր զարգացման հետ և դրացի ազգերի սովորութիւնների ազդեցութեան տակ, կը տեսնենք, որ այդ ալարազայի վրայ պատմական մի հայեացք ձգելը և մի ազգի

սովորութիւնները հարեւան ազգերի սովորութիւնների հետ բաղտատելը անհրաժեշտ է. այդպիսով մենք կունենանք պատմական-համեմատական մեթօդով արած մի ուսումնասիրութիւն:

Քաղաքական աննպատու պայմանների շնորհիւ Հայերը միշտ եղել են դանաղան ազգերի տիրապետութեան ներքոյ, և ամեն մի տիրապետող ազգ իր դրոշմն է դրել Հայի յատկութիւնների վրայ. բացի այդ, ամեն մի առանձին տէրութեան մէջ էլ Հայերն ապրում են ցրւած, այնպէս որ նրանց վրայ ազդում է ինչպէս տեղաբնակութիւնը, այնպէս և հարեւան ցեղերը: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ պատմական և աշխարհագրական պայմանները ստեղծել են Հայերից առանձնացած խմբեր, որոնցից ամեն մէկը ժամանակի ընթացքում ազգադրական տեսակէտից էլ մի առանձին՝ միւսներից տարբեր տեղ է բռնել: Հետևապէս Հայոց սովորութեան իրաւունքին վերաբերող նիւթերի հետազօտութեան հարցում ամենալարմար մեթօդը պիտի համարել պատմական-համեմատականը:

Լ. Մազարեան



ՄԱՐԿԱՆ ՇԱՀ-ԱԶԻԶ

(Ի Դ - Ե - Զ)

(Նույն պ. Սմբատ Շահ-Ազիզի 35-ամեայ յոբելեանին)

«Անգաւաճան ջերմ սիրով
«Ես սիրել եմ իմ հայրենիք»...

«Երբ Դեռ... Հայրենիք»:

Ա

ալրերն 1807 թվականին հրատարակեց իր մանր բանաստեղծութիւնների հատորիկը «Ազատութեան ժամեր» («Hours of idleness») անունով:

Կէս դար անցած՝ նոյն «Ազատութեան ժամեր» խորագրով հայերէն բանաստեղծութիւնների մի զրքոյկ լոյս տեսաւ Մոսկվայում, — բանաստեղծութիւնների, որոնք անկասկած ներշնչւած էին Բայրոնեան պօէզիայով: Այդ զրքոյկը, ինչպէս և Բայրոնին, լի է քնքշախօս մեղեդիներով, սիրային զեղումներով և ազատակենցաղ երգերով: Բրանդէսի յայտնած կարծիքը Hours of idleness-ի բանաստեղծութիւնների մասին, — թէ նրանցից ոչ մէկը մի առանձին նշանաւոր բան չէ, և թէ նրանք էլ, որոնց մէջ զգացմունքները ուժգին եռանդով են արտայայտւած, անհե-

տանում են աշակերտական փորձերի երկայն շարքերում, — փորձերի, որոնք մասամբ՝ զպրոցում կարգացած կլասիքական բանաստեղծներից թարգմանութիւններ ու նմանողութիւններ են, մասամբ էլ՝ սանտիմէնտալ և ոճի կոզմից թույլ զրւած քարեկամական և սիրային երգեր, — նոյն կարծիքը, ասում եմ ես, կարելի է չալտնել և հայերէն բանաստեղծութիւնների (հատորիկի) մասին:

Այդ հատորիկով թէպէտ նշանաւոր կերպով չըհարստացաւ հայ զրականութեան զանաւարանը, սակայն նա հաճելի հղաւ ընթերցող հասարակութեան ճաշակին, իսկ նրա մէջ զետեղւած «րոմանսներից» և ոտանաւորներից մի քանիսը, ինչպէս «Վարդան Մամիկոնեան», «Ինչ սիրուն ես...» և այլն — մինչև աշխարհի վրա ընդարձակ ժողովրդականութիւն են վայելում: Սակայն «Ազատութեան ժամերը» ¹⁾ հետաքրքրական են զլիաւորապէս հայ զրականութեան պատմագրի համար, իբր առաջին փորձ պատանի բանաստեղծի, որ յետոյ ցոյց տուց մի ճշմարիտ առղանդ և դարձաւ հայ ազգի սիրելի բանաստեղծներից մէկը: Բացի դրանից այդ առաջին փորձում արդէն երեւան են զալիս այն բոլոր ազգեցութիւնները, որ յետագայում այնպէս պարզ արտայայտւեցան «Լեոնի վիշտը» պօէմայի մէջ: Մեր խօսքը Նազարեանցի և Նալբանդեանցի ազգային լուսաւորութեանը նւիրւած գործունէութեան և Բայրոնեան վիշտ ու հիասթափում պարունակող պօէզիայի ազգեցութեան մասին է:

Այս անդրանիկ փորձը, որ պարունակում էր իր մէջ՝ նախնական, մի պատանեկան դիմում դէպի ընթերցողները, որի մէջ փառաբանում է նոր աշխարհիկ լեզուն և սանտիմէնտալ ոգով զրւած մի քանի բանաստեղծութիւններ և պատմւածքներ, պատկանում էր Նազարեան ճեմարանի վեցերորդ դասարանի աշակերտ Սմբատ Զահ-Ազիզին:

¹⁾ Այս զրքոյկի ճակատին զրւած է «երկրորդ հատոր» սակայն ձրն է առաջինը, մեզ չալտնի չէ. այդ պատճառով էլ 1860 թ. հրատարակւած «Ազատութեան ժամերը» ես անւանում եմ «անդրանիկ փորձ»:

Սմբատ Զահ-Աղիզը ծնեց Երևան նահանգի Աշտարակ գիւղում ¹⁾: Նրա հայրը, Տէր Սիմէօն քահանան, մեռաւ 1847 թվի խօլերային համաճարակի ժամանակ, երբ Սմբատը դեռ լեւ վեց տարեկան մանուկ էր, ուստի և առանձին ազգեցութիւն չունեցաւ մանուկի վրայ: Գրա փոխարէն խելացի և համեստ մօր, Խոսրովիդուխտ երեցակնոջ ազգեցութիւնը, որ Աշտարակում յայտնի էր իբր առաջին գեղեցիկուհի, շատ մեծ եղաւ: «Այսօրւայ պէս լիշում եմ և դորովայիւր աչքերը, և մայրական զգւանքը, և ժպիտը, և այն անվերջ խանդադատական համբոյրները, որ յատուկ են միմիայն ասիական կանանց, կարծես այժմ էլ զգում եմ ես այդ բոլորը: Մինչև այժմ էլ երբ ես ճնշւում եմ կենսական հոգսերի տակ, երբ իմ աչքումս պայծառ օրը իրաւարի է փոխւում, միմիայն մօրս կախարդական պատկերն է, որ կարողանում է հաշտեցնել ինձ մարդկանց հետ»: Բանաստեղծը կարծում է լիշում այն օրը, երբ նա 20 տարի բացակայ լինելով մօրից՝ եկել էր նրան տեսութեան. «գոքա երջանիկ, անմոռանալի բոպէներ էին», աւում է նա ²⁾: Մայրը զարգացրեց նրա մէջ զգացմունքի քնքշութիւն և այն խորին անկեղծութիւնը, որ մենք տեսնում ենք նրա քնարերգական բանաստեղծութիւնների մէջ: Անշատաւ մօրից՝ նա յաճախ լիշում էր նրան, և այդ լիշողութիւնն էր, որ ներշնչեց նրան զոգտրիկ և շնորհալի «Երազ» ոտանաւորը: «Աերջին հրաժեշտ» ոտանաւորն էլ նոյնպէս նւիրւած է մօրը:

Տասներկու տարեկան Զահ-Աղիզը ստիպւեց հրաժեշտ տալ զեղանկար Աշտարակին, որը նա քանի-քանի անգամ երգել է իր բանաստեղծութիւններում, թողնել ընկեր-բարեկամներին,

¹⁾ Հիմք կազ կարծելու, որ Զահ-Աղիզները հին հայկական «կամսարական» կոչւած նախարարական տոհմից են:

²⁾ Մենք այդ մէջ ենք բերում բանաստեղծի ձեռագիր ինքնակենսագրութիւնից, որ նա մի անգամ սիրալիր յանձնեց մեր տրամագրութեանը: Այդտեղ համառօտ նկարագրւած են նրա մանկական տարիները, մինչև մուտքը Լազարեան ձեմարան: Յաւում եմ, սակայն, որ այս բոպէիս ձեռագիրը մօտս չէ և ես ստիպւած եմ Ս. Զահաղիկի խօսքերի միայն «բովանդակութիւնը» տալ և ոչ բնագիրը:

որոնց հետ կալտառ մանուկը արշաւանքներ էր կատարել դէպի Աշտարակի աղիւները, եղբայրներին և ջերմալին սիրած մօրը: Զատ տարիներ անցած՝ նա լիշում է իր հայրենիքը Բողորդոկ ամօրանոցում և նւիրում է նրան ջերմ տողեր «Աշտարակ» ոտանաւորի մէջ: Հօր մահից յետոյ ամբողջ ընտանիքը մեծ որդու՝ Յովակիմի հոգատարութեան ներքոյ էր դտրնւում, որ ծառայում էր Վաղարշապատի հոգեւոր կոնսիստորում: Սմբատ Զահ-Աղիզը շաբաթներով հիւր էր գնում եղբօր մօտ, ուր ժողովւում էին, իրան բանաստեղծի ասածով, «այնտեղի ամբողջ ազնականութիւնը», այսինքն սինօղի և կոնսիստորի աստիճանաւորները: Չնորհիւ այն հանգամանքի, որ մանուկը միջոց ունեցաւ փոքր ի շատե կրթւած հասարակութեան մէջ պտտելու, նա իր եղբայրներից շատ աւելի զարգացաւ: Մշտապէս տեսնելով իր շուրջը զրազէտ, երբեմն էլ կրթւած մարդիկ, ինքն էլ բնականաբար ցանկացաւ ժամանակին նոյնպէս կրթւած մարդ դառնալ: Հանգամանքները զրան արգելք չեղան: 1851 թվին Յովակիմը խնդիր ուղարկեց Լազարեան ձեմարան, որպէս զի նրա երեք եղբայրները ընդունեն որդեգիրների կարգը: Մի տարուց յետոյ պատասխան ստացւեց, որով, սակայն, յայտարարւում էր թէ նրանցից միայն մէկը կարող է ընդունւել: «Մէկը մեղանից՝ Սահակը, աւում է Զ. Ա. — տկարութեան պատճառով չէր կարող գնալ, իսկ Սարիբէկը բնաւ սէր չունէր ուսանելու»: Իսկ ինքը այդ ժամանակ արգէն գիտէր կարգալից, որ սովորել էր Տէր Սարգիս քահանայի մօտ: Նա ուշիմ և կալտառ մանուկ էր, ու իր կտրուկ նկատողութիւններով և սրախօսութիւններով յաճախ հիացնում էր շրջապատողներին: Գուցէ այդ պատճառով էլ նա աւելի սիրւած և երես տրւած էր, քան միւս եղբայրները: Բացի զրանից, նրա տարիքն էլ ուելի համապատասխանում էր զպրոցական հասակին, — նա ամենափոքրն էր ընտանիքի մէջ: Աերջայէս վճռեցին նրան ուղարկել Լազարեան ձեմարան ուսանելու, և ճանապարհ գրին Յովակիմ եղբօր հետ:

«Ես ձի նստայ: Գէպի Մոսկուա

Ուղղեցի իմ ճանապարհ»...

ասում է նա իր «Աերջին հրաժեշտ»-ում: Թիֆլիս գնալիս մտան Էջմիածին, Ներսէս կաթողիկոսի օրհնութիւնն առնելու: Սմբատի ազգականները լոյսով էին, ոչ կաթողիկոսը իրան սան կընդունի, բայց վեհափառը չարաւ ալ: Զահ-Աղիդները կաթողիկոսին հեռու ազգական էին զայիւ, և նա չէր ուզում որ ժողովուրդը ասէ, թէ կաթողիկոսը հովանաւորում է իր ազգականներին: Զահ-Աղիդը մինչև այժմ էլ լիշում է, թէ ինչպէս կաթողիկոսը ուրախ սրտով ընդունեց նրանց, օրհնեց ապաքալ բանաստեղծին և իբրև ճանապարհի սլաշար՝ տրւեց նրան մի քիչ ուտելիք: Ընծայի աննշան քանակութիւնը հաճելի չեղաւ մանուկին, և նա նոյն իսկ կաթողիկոսարանի շէմքում թափեց բոլորը, նկատելով թէ աւելին էր սպասում այդ ծերունուց: Գալով Մոսկւա 1852 թւականին, նա մնաց այնտեղ մինչև իննսունական թւականի վերջերը զրեթէ առանց բացակայելու՝ սկզբից իբրև Լադարեան ճեմարանի ղեմնադիրական դասարանների աշակերտ, և ապա՝ իբրև նոյն ճեմարանի լիկէոնի ուսանող: Լիկէոնը աւարտելուց լետու, նա ստացաւ վերակացուի և պատրաստական դասարանի հայոց լեզուի ուսուցչի պաշտօններ, իսկ Մոսկւայի մագիստրոսի մահից լետու ստացաւ հարց լեզուի ուսուցչի պաշտօնը բարձր դասարաններում, որի մէջ մնաց նա մինչև 1897 թւականը: Միայն 1873 թւին նա փոքրիկ ճանապարհորդութիւն արաւ դէպի հայրենիք:

Բ

Արդէն աշակերտական նստարանի վրայ նա սկսել էր ուսանաւորներ զրել, իսկ ռուս և օտարազգի բանաստեղծների ընթերցանութիւնը յայտնի դոյն տուեց նրա ուսանաւորներին: Այդ իսկ ուսանաւորները, զրեւած 1857—59 թ., նա լոյս ընծայեց առանձին զրքովով, որ կրում է «Ազատութեան ժամեր» խորագիրը: Մի քանի տարի անցած, 1865 թւին, Զահ-Աղիդը լոյս ընծայեց իր երկերի մի ալլ հատորը, որ մի անգամ ընդմիջտ զրաւեց հասարակութեան ուշադրութիւնը և համակրանքը, իսկ հեղինակին մեր նորածին գրականութեան նշանաւոր

անձանց շարքը դասեց: Գրեթէ երեսուն տարի անցնելուց լետու՝ նա հրատարակեց վերին աստիճանի շքեղ տպւած մի զիրք «Յորեկեանի տարեդարձ» անունով, որի մէջ դետեղւած մի քանի ուսանաւորները, ոչինչ չաւելացնելով նրա ժողովրդականութեան վրայ, միւսնոյն ժամանակը աւելի ևս հաստատեցին նրա փառքը, իբրև հոգեբուդի քնարերգակի և տաղանդաւոր գեղարեստագէտի:

1865 թւին հրատարակւած հատորը բաղկացած է նախ՝ «Լեոնի վիշտը» մեծ պոէմայից և ապա զանազան բանաստեղծութիւններից թւով մինչև 60: Բայց այդ բանաստեղծութիւնները ալլևս աշակերտական խճբճանքների չեն և ոչ էլ ժամանակ անցկացնելու համար են զրեւած. նրանք անկեղծ և խորին զգացմունքի ծնունդ են, — զգացմունքի, որով յափշտակւած է եղել հեղինակը. նրանք բանաստեղծի հոգու խորքից բղխած խոհեր և մտքեր են: Եւ չընայելով երկու հրատարակութիւնների մէջ եղած կարճատեւ միջոցին, Զահ-Աղիդը այստեղ արդէն երևան է զայիւ բանաստեղծական հաստատուն տաղանդով և որոշ աշխարհայեացքով:

Այդ բանաստեղծութիւնների մէջ նախ և առաջ աչքի է ընկնում հեղինակի ճիւղ և զոգտրիկ ոճը, որ միւսնոյն ժամանակ թեթեւ է և ճկուն: Հիւսիսափայլի, այսինքն՝ Նազարեանցի և Նալբանդեանցի լեզուի մէջ կրթւելով՝ նա շուտով գերադանեց նրանց, և մինչև այժմս էլ ոճի կողմից նշանաւոր արեստագէտ է մնում հայկական գրականութեան մէջ: Սակայն նրա ուսանաւորների մէջ էլ երևում են ձևի և տաղաչափութեան նոյն պահասութիւնները, որ յատուկ են զրեթէ բոլոր ռուսահայ բանաստեղծներին. զրանք են՝ չափի միակերպութիւն, անկանոն լանդաւորութիւն, վանկերի անհամապատասխան դասաւորութիւն և ալլն: Օրինակ՝ բանաստեղծը տեղի ու անտեղի դործածում է իր սիրած տասնավանկեան տողերը (ամբողջ «Լեոնի վիշտը», «Ճշմարիտ կրօն», «Ազգային վիճակ» և ալլն), Ս. Զահ-Աղիդի ամենալաւ ուսանաւորների մէջ անգամ գտնում ենք չափի և լանդի պակասութիւններ. «Նրդ մեռանող հայրենասիրի» ուսանաւորի մէջ՝ տուն կայ որ չորս տողն էլ լան-

գերով են, տուն կա՞ որ երկու լանգալին տողեր կան, ա՛յն էր աղքատ լանգերով. «Երազի» մէջ բացի աղքատ լանգերից դուռնում ենք և սխալ ցեղութիւններ: Բաւականանում եմ այս օրինակներով: Այդ անհոգ վերաբերմունքը դէպի տաղաչափութիւնը անկասկած առաջ է զալիս նրանից, որ դեռ հաստատ հասկացողութիւն չէ կազմել հայկական տաղաչափութեան մասին, որն անշուշտ վանկական է, բոտորում բոլոր հայկական բառերը, սակաւ բացառութեամբ, վերջին վանկումն են շեշտում ¹⁾:

Չա՛հ-Ազիզը բացառապէս քնարերգակ-բանաստեղծ է: Հոգ-տորութիւնը նրա faculté maitresse-ն է: Եթէ մենք թողնենք նրա մանր բանաստեղծութիւնները և վերցնենք պօէման, «Հրապարակախօս ձայն» քննադատական դրածքը, «Ամառնային նամանակները», լօղւածները, ճառերը, — այդ բոլորի մէջ նա մեզ երևում է իբր հոգտոր, քնարերգական հակումով: Եւ եթէ նա չունենար այն ճոխ և զոդտրիկ ոճը, այն ժամանակ նրա «Յառաջ հայութիւն», «Հովիտ տրտմութեան» և այլ ոտանաւորով դրած ազգասիրական «Ճառերը» միակերպ և տաղտկալի կըլինէին մեզ համար. բայց այս պայմաններումն էլ ատենախօսական ձևը մի քիչ կաշկանդում է նրանց ոյժը և այն տաղաւորութիւնը չէ ստացւում նրանցից, ինչ որ ստացւում է օրին. Պատկանեանի կարճ և կրակոտ հայրենասիրական բանաստեղծութիւններից: Ընդհակառակն այն բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ բացակայ է այդ հոգտորական ձևը, կամ երևում է փոքր չափով, ներկայանում են մեզ իբր մի-մի զարդ հայկական քնարերգութեան: Այսպէս է օրին. նրա դմալեցուցիչ — գեղեցիկ և շատ ժողովրդականացած «Երազ» բանաստեղծութիւնը: Մեղնից ո՞վ չըզիտէ այդ հիանալի քերթւածը՝

Ես լսեցի մի անուշ ձայն, —
Իմ ծերացած մօր մօտ էր —
Փալլեց նշույլ ուրախութեան,
Բայց ափսոս, որ երազ էր:

¹⁾ Այս հարցի մասին պատրաստած յօդւածս շուտով լոյս է տեսնելու:

Կարկաչահոտ աղբիւր այնտեղ
Թաւալում էր մարդարիտ, —
Նա լստակ էր որպէս բլբլի,
Այն երազ էր ցնորամիտ:

Եւ մեղեդին տխուր, մայրենի
Յիշեց մանկութեան օրեր.
Սօրըս համբոյրն ետ զգացի,
Ա՛խ, ափսոս, որ երազ էր:

Կուրծքին սեղմած կարօտադին,
Աչքերս սրբեց — շատ թաց էր, —
Բայց արտասուքս դնում էին...
Ա՛խ, այդ ինչո՞ւ երազ էր:

1864 թւի ժողովածուի բանաստեղծութիւններից մէկում («Կեցցէ սուրբ զօրծը») հեղինակը կարծես հրաժարւում է իր «Ազատութեան ժամերից» և հեղնաբար է վերաբերւում իր նախկին «անուշ հնչիւններին» և աղօթքներին: Ահա այդ ոտանաւորը՝

Եւ ետ երբեմն երգում էի
Անհոգ քնարիս լարերով
Գեղեցկութիւն միայն սէրի,
Վառւած նորա յուզմունքով:

Եւ իմ մուգաս ինքնահաւան
Կամէր այդպէս ինձ պահել,
Եւ միշտ երազ, ցնորք քաղցրութեան
Հոգուս առջև ժողովել:

Ես զօրացայ... խորտակեցի
Այդ մուգալի բռնութիւն,
Եւ սերտ սիրով ողջունեցի
Քրտնաջան աշխատութիւն:

Ես լսեցի խոր հառաչանք,
Եւ վիշտ հոգու, և զանդատ՝
Եւ լաց, և սուգ, և աղաչանք,
Այն էր անդ իմ հարազատ:

Ես ուխտեցի լինել մշակ
Հասարակաց պիտուքի՝
Երգել ուսայ զործ և վաստակ,
Արդար հացը այս կեանքի:

Նա բանաստեղծի կոչումը այն բանի մէջ է տեսնում, որ իւր քնարը զործ դնէ հասարակութեանը ծառայելու համար: «Նախ և առաջ քաղաքացի և ապա բանաստեղծ», – ասում է նա ¹⁾: Սակայն հեղինակն ինքը մանր բանաստեղծութիւնների մէջ լիովին հաւատարիմ չէ մնում իր նշանաբանին, որն անշուշտ փոխ է առել իրան ժամանակակից ռուս գրողներից: Իրաւ է, իր պօէմայում նա քաղաքացի—բանաստեղծ է, կամ ինչպէս անւանեց նրան երիտասարդ քննադատ Եղիշէ Մաղաթեանը, բանաստեղծ-հրապարակախօս, բայց մանր բանաստեղծութիւններում նա միշտ քնարերգակ-բանաստեղծ է եղել սաստիկ-սուբյեկտիվ բնավորութիւնով: Նրա քնարը ի հարկէ բաւական զգալուն է իր շուրջը կատարող ժամանակակից անցքերի վերաբերմամբ, և նրա ժողովածուի մէջ քիչ չեն այնպիսի բանաստեղծութիւններ, որոնց առիթ են տուել շատ թէ քիչ աչքի ընկնող ժամանակակից անցքեր՝ այսպիսիներն են օրին. «Բռնաւոր սուլթան», «Եղուխտներ և Զէյթուն»,

¹⁾ «Բռնաւոր Սուլթան» բանաստեղծութեան մէջ: Բացի այս երկու բանաստեղծութիւններից՝ հեղինակը մի այլ բանաստեղծութեան մէջ՝ «Պօէտ, նիւթապաշտ և քաղաքացի» իրանց կոչման անարժան է համարում այն բանաստեղծներին, որոնք լոկ գեղարւեստին են ծառայում, սակայն ինքն էլ տալիս է Ֆէտ ռուս բանաստեղծին յատուկ պօէզիայի կոչումներ («Հովիւ», «Անտառի մէջ», «Մայիս»):

«Զոհեր» ևուրիշներ: Արեւմտեան Եւրոպայում կատարւած անցքերը, անցեալի լիշողութիւնները և օրւայ չարիքը միշտ ստիպում են նրան խոր մտածել իր թանկագին հայրենիքի վիճակի մասին, և իբր արձագանք բանաստեղծի այդ խոհերի և երազների՝ երևան են եկել զուտ քաղաքացիական մտիւններով բանաստեղծութիւններ՝ «Իտալուհիք և իտալացիք», «Միջին Տիգրան», «Երգ մեռանող հայրենասիրի», «Ազգային վիճակ» և այլն: Բայց և այնպէս, անձնական զգացումների վերլուծումը, իր վիճակի մասին խորհրդածութիւնները, անձնական բերկրանքներն ու հիասթափումները զլիաւոր տեղն են բռնում նրա քնարերգութեան և մինչև անգամ նրա ամենաօբյեկտիվ (ինչպէս ասում է հեղինակը) երկասիրութեան՝ «Լեւոնի վիշտը» պօէմայի մէջ: Հարկ է նկատել որ դրանք Ս. Զաւ-Աղիլի լաւագոյն բանաստեղծութիւններն են:

Իսկ ինչ զգացումներ և խոհեր են արդեօք ամենից աւելի զբաղեցնում հեղինակին, նրա սեպհական եսի ո՞ր կողմն է արդեօք ամենամեծ տեղը բռնում նրա բանաստեղծութիւններում: Այդ շարժառիթները բաղմազան չեն, բայց շատ ինքնատիպ են. դրանց մէջ առաջնակարգ դեր է խաղում սէրը, ապա փիլիսոփայական, յաճախ կրօնական բնավորութիւն ունեցող խորհրդածութիւնները: Երևում է որ հեղինակին միշտ հետաքրքրել են՝ «Ինքնագոյութեան», «Աստուածութեան», կրօնի զգացմունքի, բնութեան և կամ այլ վերացական գաղափարների վերաբերեալ հարցեր: Ինքն իր մէջ չըզտնելով այդ անլուծանելի հարցերի պատասխանները, նա զբեքի մէջ է որոնել նրանց, կարգացել է Բօկլի, Սպինօզայի, Չլեյերմախէրի զրւածքները և նրանց օգնութեամբ աշխատել է լուծել իր վերայ ծանրացող խնդիրները: Զուրկ լինելով փիլիսոփայական կրթութիւնից, սիստեմատիքաբար պատգամ չըլինելով այդ հարցերով, նա աղահաբար յափշտակել է ամեն քիչ թէ շատ պարզ արտայայտւած գաղափար: Այս իսկ պատճառով, նրա այդպիսի փիլիսոփայական խնդիրներ լուծելուն մէջ շատ թերութիւններ կան. մերթ նա սպիրիտուալիստ է, մերթ մոտերիալիստ, մերթ վրդովւում է Աստուածութեան միստիքական

մեկնութեամբ, մերթ ներկայանում է մեզ իբրև ինքնատիպ միաստիկ ¹⁾:

Նրա բանաստեղծութիւնների մէջ շատ մեծ տեղ է բռնում սէրը: Սէրը երգւում է իր բոլոր ձևակերպութիւններով՝ առաջին սէրը, առաջին համբուրների քաղցրութիւնը, հանդիպումները, տարածաշրջանները, անջատումը, հիասթափութիւնը՝ այդ բոլորին նա արձագանք է տալիս իր զգայուն քրնարով: Եթէ չըկայ սէր, բանաստեղծը պատրաստ է կեանքի բոլոր անախորժ պատահարները տանելու, նա նոյն իսկ անտարբեր է դէպի մահը: Նա սիրում է, սիրոյ մէջ է գտնում վերին երջանկութիւնը և մինչև անգամ մարդուս կոչումը: Ուրիշներին էլ նա խորհուրդ է տալիս սիրել: «Առ իմ ընկերը», «Սիրավէպ», «Խորհրդաւոր զիշեր», «Սիրոյ կեանքը», «Առաջին տեսութիւն» և մի քանի այլ բանաստեղծութիւններ կարծես սիրոյ օրհներգներ լինեն. երևում է որ բանաստեղծը ասորում, շնչում է այդ զգացումով, լիովին անձնատուր է նրան: Միևնոյն ժամանակ նա գիտէ վսեմացնել այդ զգացումը, մինչև որբութիւն հասցնել, ողիացնել նրան և նրանով լցնել իր ամբողջ էութիւնը:

✓ «Մերն է աղբիւր քաղցրութեան,
Սիրոյ սրտի արշալոյս»,

ասում է բանաստեղծը «Սիրավէպի» մէջ և շարունակում՝

✓ «Սիրելի, որքան կարող ես,
«Որքան փալում է արև»...

Հրճանքով վերաբերելով սիրոյ զգացմունքին, նա պակաս հրճանքով չէ վերաբերում և սիրոյ առարկային: Գեղեցկութեան և նրա կախարդանքների նկարագրին քիչ չեն

¹⁾ Զարմանալին այստեղ այն է, որ նոյն այդ ժամանակ թէ՛ Ռուսիայում և թէ՛ ամբողջ Եւրոպայում սկսել էր ծաղկել նոր դրական (պօզիտիվ) փիլիսոփայութիւնը:

նւիրւած շնորհալի հատւածներ: Սակայն որքան էլ բուռն լինի սէրը, որքան էլ լուրւած եռայ կիրքը — արտաքին հանդրատութիւնը անբաժան է հեղինակից: Այդ պատճառով զգացումների վառ և բորբոք զեղումներ դուք գրեթէ չէք գտնիլ նրանում: Ընդհանուր հանդիսատ ֆօնի վրայ աչքի է դարկում մէկը նրա լաւագոյն բանաստեղծութիւններից՝ «Ընդին զոհար», որը՝ իր պայծառ գոյներով և բոցավառ զգացմունքներով չունի իրան հաւասարը նրա բանաստեղծութիւնների մէջ: Մանաւանդ հիանալի է այդ բանաստեղծութեան երկրորդ մասը, որի միակ թոյլ կողմը տաղանջափութիւնն է.

Անարատ որպէս չըհրնձած ցորեն,
Մեղսապարտ երկրի մաքուր քաւարան,
Ա՛խ թէ մեղքերը քեզ չըպաշարեն,
Եւ դու մնաս իմ միակ զոհարան:
Թեթև փչելով մաքրափայլ օդի,
Քո անուշաբոյր շունչն եմ ես զգում,
Եւ խոխոջաձայն խաղում առւակի
Քո մեղմ, սիրալիր զրոյցն եմ լսում.
Դառի տերեւներ, հեղիկ շարժելով,
Նազուկ ոտերիդ լիշում են շարժւած.
Եւ ծաղիկները, քեզ բարեկեղով,
Ուզում են ասել, որ դու ես Աստուած:
Դու համեստ աստղիկ, ամաչկոտ լուսին,
Դու իմ խնդութիւն և վիշտ իմ խորին,
Դու իմ պայծառ օր և տխուր զիշեր,
Իմ միակ կեանքում դու միակ ընկեր:

Անշուշտ բանաստեղծի մի տեսակ լրջութիւնը և անվրէպութիւնը առաջ է եկել այն տրամադրութիւնից, որ առհասարակ Զահ-Աղիլի բնաւորութեան լատիանիշն է կաղմում՝ այն է մեղամաղձոտութիւնից: Յետադաշտում, «Լեռնի վիշտը» պօէման քննադատելիս, մենք միջոց կունենանք առելի մանրամասնօրէն խօսել բանաստեղծի այս մեղամաղձային դժի մասին,

խալ այժմ կասինք միայն, թէ մեղամաղձոտութիւնը բուն է գրել նրանում մեծ մասամբ սիրոյ մէջ անյաջողութիւններ կը լինուց: Նրա իւրաքանչիւր բանաստեղծութիւնը ունի իր բէալական հիմքը և ի նկատի ունի բանաստեղծի կեանքից մի իրական դէպք: Մենք տեսնում ենք որ բանաստեղծը ոչ միայն սիրոյ զմայլանքներն է, տեսել. այլ և նրա դառնութիւնները: Ամեն անգամ նրա սիրոյ հետ կապակից են՝ կամ սիրելի էակի կորուստը, կամ տարաձայնութիւն, կամ հիասթափում: Այդ սիրային ձախորդութիւնները աւելի ևս ոյժ են տւել բանաստեղծի մուշտ տրամադրութեանը և նրա բանաստեղծութիւնները վրայ այնպիսի մի կնիք են դրել, որ մեղամաղձոտութիւնը այդ բանաստեղծութիւնների գլխաւոր լատկանիշներից մէկն է դառել: Այդ տխրերգական տրամադրութիւնը երբեմն մինչ այն աստիճան ընդգրկում է բանաստեղծին, որ նա մեզ ներկայանում է իբր ամենամուշտ հոգու տէր մի յուստես:

Իր վիճակին և զժբախտ հայրենիքի ճակատագրին վերաբերեալ խորհրդածութիւնները, ջերմ սիրով սիրած մօր մասին լիշողութիւնները՝ ոչ մի մխիթարութիւն չեն կարողանում տալ նրան, և եթէ նրա մուշտ տրամադրութիւնը չեն հասցնում յուսահատութեան, չեն էլ կարող փարատել նրա վիշտն ու տխրութիւնը: Այս կերպով յոյս են տեսել մերթ խաղաղ-տրիւրերգական բանաստեղծութիւններ, մերթ այնպիսիներ, որոնք թափանցած են յուսահատ յուստեսութեամբ՝ «Սիրոյ կորուստը», «Ես այն օրից», «Այն երազ էր», «Ես տխուր եմ»... «Երազ», «Եւ նա մեռաւ», «Սրտի կսկիծ», «Վերջին հրաժեշտ» և ուրիշ շատեր: Այստեղ բանաստեղծի քնարը լիշեցնում է մեզ Լէօպարդիի, Լերմոնտովի և այլ հիասթափուած բանաստեղծների քնարը: Կոյն զգացմունքով ներշնչւած «Բանաստեղծի խորհրդածութիւնները» ոտանաւորը արժանի է առանձին ուշադրութեան: Զգացմունքների խորին քնարականութիւնը, նազելի և բուռն սէրը, բնութեան հրաշալիքներից առաջացած ջերմ զգացմունքը անտախտաւոր են աբստեղ հարուստ ոճով և հնչուն տողերով: Նշանաւոր է այս ոտանաւորը և նրանով, որ Ս. Զահ-Աղիզը նկարելով զրա մէջ սիրած օրիոր-

դի պատկերը, համեմատում է նրան լէյլի Եանթալի հետ, որին Բայրընը նւիրեց իր «Չալլի-Հարօլլը»: Եւ զրանից լետոյ նա ինքը նւիրում է Բայրընին հրճանքով լի դուած հետեւեալ տողերը՝

Համաշխարհական պոլէտ պանծալի,
Դու քեզ կանգնեցիր երկնահաս արձան.
Ի՞նչպէս մոռանանք, փառքդ Անգլիայի,
Որ բարձրագոյն է քան սարերն Ալպեան:
Փառք—որ ծնել է քո անգին քնար,
Որ աւերակներ երգեց յոյների,
Ո՛րպէս Հելլադա է հրաշափառ:
Ո՛վ Բայրօն, ասա, ո՞վ քո մէջ գրեց
Այն վսեմ թախիժն յուսահատութեան,
Ի՞նչպէս քո հոգին իւր մէջ ամփոփեց
Այն խաւար գոփիք ամենակործան:

Բայրընով զրաւած ուս և օտարագրի բանաստեղծների նման՝ Զահ-Աղիզն էլ այս բանաստեղծութեան մէջ երկրպագութեան հարկն է վճարում նշա ամենակարող Հանճարին: Մեր յօդածի սկզբում ակնարկութիւն կար Բայրընի պատանեկան բանաստեղծութիւնների Զահ-Աղիզի վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին: Ժամանակի ընթացքում Զահ-Աղիզը, ինչպէս երևում է, չէր դադարում Բայրընի և նրա համանման բանաստեղծների՝ ինչպէս Հէյնէի, Լերմոնտովի, Պուշկինի և ուրիշների զրաւածքները կարդալուց: Բայրընի պօէզիան հետզհետէ աւելի և աւելի էր զրաւում մեր հեղինակին, բարեյաջող հոգ գտնելով մուշտ և զիւրադրգիւ հայ բանաստեղծի հոգու մէջ: Կեղծ հայրենասիրութիւնը, նրան շրջապատող հայկական կեանքի խաւարը և տղիտութիւնը, անձնական ձախորդութիւնները, ընտանեկան օջախի կարօտը, թանկագին մօր մասին փշոգութիւնները, վերջապէս սիրոյ մէջ անընդհատ անյաջողութիւն կրելը — անշուշտ ընդունակ էին միայն տխուր տրամադրութիւն ծնեցնել Զահ-Աղիզի մէջ: Իսկ բնածին զիւրադրգութիւնը, անթեքուն բնաւորութիւնը մտքին այդ վշտի մէջ այն մաղձն

ու գալույթը, որ լիառատ թափւեցան «Լեոնի վիշտը» պօէմայի մէջ:

Գ.

«Լեոնի վիշտը» իր ժամանակի առաջին և մինչև այժմ միակ հայկական պօէման է՝ այդ բառի եւրոպական իմաստով¹⁾: Ելիշանի, Պատկանեանի և ուրիշների պօէմաները իսկապէս պօէմաներ չեն, այլ տխուր հայրենասիրական երգեր, ուր հայրենիքի փառաւոր անցեալի յիշողութիւնները ընդգրկւած են ներկայի տխուր պատկերների հետ: Ընդհակառակը Սմբատ Զահ-Աղիյը իր երկի մէջ հետևում է ռուս և եւրոպական ամենայայտնի պօէմաներին: «Դոն-ժուան», «Չալդ-Հարօլդ», «Եւգենի Օնեգին» — ահա այն պօէմաները, որոնք իբրև նմուշ են ծառայել հայ բանաստեղծին:

Ս. Զահ-Աղիյի «Լեոնի վիշտը — ժամանակակից վէպը»-ը չորս երգի է բաժանած, երգերը — տներով. կալ և լառաջաբան. «Երգերի» սկզբի և վերջի տները մէջ հեղինակը յայտնում է իր սեպհական զգացմունքներն ու խորհրդածութիւնները, հէնց այնպէս, ինչպէս որ Բայրոնի կամ Պուշկինի մօտ: Հետաքրքրական են ի միջի այլոց էպիլոգները, որոնք քիչ չեն բնորոշում պօէմայի բովանդակութիւնը և ողին, հեղինակի մտադրութիւնը և տրամադրութիւնը: Օրինակ՝ հեղինակը հետևեալ քաղածքն է գնում Լերմոնտովից իր լառաջաբանի ճակատին՝ «Բաւական է որքան քաղցրեղէններով կերակրեցինք մարդկանց, գրանցից նրանց ստամոքսը խանդարեց, պէտք է տալ դառը դեղեր, կծու ճշմարտութիւններ», — և իր խոստմանը յետագայում լիովին հաւատարիմ է մնում նա: Սմբոյժ լառաջաբանը գրւած է աշխարհաբառ լեզուի յետամնաց հակառակորդների դէմ և ի պաշտպանութիւն այդ նոր դրաբառի:

Պէտք է այստեղ նկատել, որ վաթսնական թւականների սկիզբը այն ժամանակն էր, երբ բանաստեղծի ասելով, հայ-

¹⁾ Միայն վերջին ժամանակա լոյս տեսան մի քանի ուշադրութեան արժանի պօէմաներ երիտասարդ բանաստեղծների զրջի տակից:

կական նոր լեզուի ճիւղը նոր էր կանաչել: Հայ գրական նոր լեզուի առաջին ախոյեան Խաչատուր Մեովեանը շատ քիչ ապրեց և գրեց. նրա քարոզները մեծ մասամբ անցան իբր ձայն բարբառոյ լանսպատի, նա նոր գործի, նոր լեզուն քարոզելու համար իրան անմիջական յաջորդների չունեցաւ: Բայց այդ ժամանակից սերմն արդէն ձգւած էր և անհատական փորձեր կատարւում էին անընդհատ, թէպէտ ոչ միշտ յաջող: Այդ անյաջողութիւնների պատճառ պիտի համարել ոչ միայն հոգի անպատրաստութիւնը, այլև նոյն իսկ անձերին, որոնք ուժից վեր գործի էին ձեռք գարկում: Հարցը ամբողջ հասարակութեան հոգեկան վերանորոգութեան մասին էր. նոր լեզուն-նոր գաղափարներ պիտի մտցնէր, և այսպիսով եւրոպական լուսաւորութեան հիմքերի վրայ մի նոր կեանք պիտի ստեղծէր հայերի համար դարուս կէսին: Այդ խնդրի լուծումը իրանց վրայ առին Ստեփանոս Նազարեանց և Միքայէլ Նալբանդեանց, որոնք հիմնադիր հանդիսացան մեր ժամանակակից ռուսահայ ժողովրդի լուսաւորութեան գործին: Մեր լուսաւոր նպատակը և չափը չէ ներում մեզ երկար կանգ առնել այս նշանաւոր անձանց և նրանց գործունէութեան վրայ, բայց լաւ հասկանալու համար թէ Զահ-Աղիյի և թէ նրա պօէմայի նշանակութիւնը, աւելորդ չենք համարում գէթ հարեանցի ակնարկ ձգել այդ նշանաւոր ամուսնների վրայ:

Ի դուր չեն ասում՝ «les extrêmes se touchent». Նազարեանց և Նալբանդեանց թէ իրանց դաստիարակութիւնով, թէ զգաւարացումով, թէ տէմպերամէնտով, թէ բնաւորութեամբ ծայրայեղ հակադրութիւն էին ներկայացնում իրար նկատմամբ: Նազարեանցը ծնւել է 1812 թւին: Յիսնական թւականների վերջերում՝ երբ նա պատահեց Նալբանդեանցին և երբ սկսեց նրանց զուգընթաց կարճատեւ գործունէութիւնը, Նազարեանցը¹⁾, արդէն արեւելեան լեզուների պրօֆէսոր, տարիքն առած և

¹⁾ Ս. Նազարեանցը սկզբնական կրթութիւնը ստացել է իր քահանայ հօր մօտ, ապա Խաչատուր Մեովեանի հետ միասին ուսել է մի մասնաւոր դպրոցում, 1823 թ. մտել է Ներսիսեան դպրոց. Աւարտելով ուսման ընթացքը՝ մտել է Գորպատի համալսարանի լեզուադիտական

ղրտական մարդ էր, բնաւորութեամբ ֆիլէզոմատիկ, վերին աստիճանի բարի և գիւրահաւատ: Մինչդեռ Նալբանդեանցը¹⁾ այդ ժամանակ երեսուն տարեկան էլ չբիտր: Վառվառ և եռանդոտ Մ. Նալբանդեանցը, շնորհիւ հայաժառանգների, որոնց շատ վաղ ենթարկւեց, դարձաւ մտղձոտ և զիւլաղրղիւ: Նա շատ արագ զարգացաւ և վաղ սկսաւ հասկանալ իր ազդի վիճակը: Կանխահաւ ձախորդութիւնները՝ ազդի ապագայի մասին խորհրդածութիւնների հետ միասին առաջացրին նրա հոգում մէջ մշտական թախիժ և հիասթափում, որոնք բնորոշում են նրա բոլոր երկերը, ինչպէս «Յիշատակարանը», բանաստեղծութիւնները և այլն: Սիստեմատիքական ուսում նա չըստացաւ, այլ իր բոլոր գիտութիւնը ձեռք բերեց իր աշխատասիրութեան և արտաքույ կարգի ընդունակութեան շնորհիւ: Ստոր լինելով Նաղարեանցի լեզուաբանական գիտութիւնների մէջ, նա գերազանցում էր նրան իր ընդունակութիւններով, բազմակողմանի տաղանդով, կեանքի ուղիղ հասկացողութեամբ և, որ նշանաւորն է, ժողովրդական (աշխարհիկ) լեզուի գիտութեամբ: Այս բոլոր կոնտրաստները ոչ միայն արդիւք չեղան երկու ազնիւ գործիչների մտերմանալուն, այլ և մեծամեծ օգուաներ առաջացրին: Ազդային լուսաւորութեան սուրբ գործին ծառայելու մեծ զաղափարով միացած՝ Նաղարեանց և Նալբանդեանց 1858-ին սկսեցին Մոսկւայում Հիւսիսափայլի հրատարակութիւնը: Սա առաջին հայ մամուլին էր, որ թէ ձեւով, թէ բովանդակութեամբ եւրոպական բնուորութիւն էր կրում. նա շարունակեց մինչև 1864 թ.: Խմբագիր-հրատարակիչը Նաղարեանցն էր, իսկ գլխաւոր աշխատակիցը — Նալբանդեանցը որին սակայն քիչ չէր պատահում միայնակ, իր ուսերի վրայ,

բաժինը (1832-ին), Քառասնական թւականներին պրոֆէսոր է եղել Ղազանի համալսարանում, ապա Մոսկւա՝ Լազարեան ձեմարանի լիկէոնում: Մեռել է 1873 թւին:

¹⁾ Ծն. 1830 թ. Նոր-Նախիջևանում, մեռաւ Կամիշինում 1866 թ.: Մ. Նալբանդեանցի կենսագրութիւնը գրել է Երւանդ Ջահազիզը: Այդ կենսագրութիւնը հրատարակւած է առանձին զրքով 1897 թ. Մոսկւայում:

կրել ամբողջ խմբագրութեան ծանրութիւնը: Թէ Նաղարեանցը և թէ Նալբանդեանցը մասնակցում էին ամսագրի բոլոր բաժիններում: Սակայն՝ մինչդեռ Նաղարեանցի յօլածները աւելի լուրջ և զիտական բնաւորութիւն էին կրում, Նալբանդեանցի յօլածները միշտ աւելի հետաքրքրական էին, իսկ նրա չալուցած հարցերը աւելի հրատապ և կենսալիւր: Նաղարեանցը թէ խօսում էր, թէ զրում համոզեցուցիչ տնով և պրոֆէսորական հեղինակութեամբ, իսկ Նալբանդեանցը՝ գրաւիչ և սրտանց: Վերջինիս լեզուն էլ աւելի կտրուկ և կենդանի էր քան թէ առաջինին: Ասում են թէ Հիւսիսափայլի այն ամսատետրը, որի մէջ ունէ յօլածով մասնակցած չէր լինում Նալբանդեանցը, կորցնում էր իր հետաքրքրութեան մեծագոյն մասը: Բայց միւս կողմից հաստատապէս կարելի է ասել, որ առանց Նաղարեանցի՝ Նալբանդեանցը միայնակ երբէք չէր կարող բարձրացնել այդ ամսագրի նշանակութիւնը այն աստիճան, որ նա հեղինակաւոր ձայն ունենար բոլոր ազգային — հասարակական հարցերում: Բացի դրանից ամեն բանով հրապուրող և յաճախ տպաւորութեան տակ գործող, անփոյթ և ուսանողական կեանք վարող Մ. Նալբանդեանցը երբէք չէր կարող Ս. Նաղարեանցի նման օրինակելի խմբագիր լինել, որ ամեն բանի մէջ դերմանացու նման սիստեմատէր և ճշտասլահ էր:

Նորածին ամսագրի նպատակը պարզ արտայայտեց 1857 թւի յայտարարութեան մէջ: Նաղարեանցը ցանկանում է հիմնել հայ մամուլի մի օրդան. այդ օրդանը բազմակողմանի դաստիարակութիւն պիտի տայ հայերին. դա մի կամուրջ պիտի լինի ասիացի հայերի և եւրոպական ազգերի միջև, հոգեւոր հաղորդութեան մի միջոց հայերի և արեւմտեան լուսաւորութեան մէջ: Ուստի նա իր մէջ պիտի պարունակէ ամեն տեսակ հասարակական հարցերի վերաբերւած յօլածներ թէ ինտելիգենաների համար գրւած և թէ վաճառականների, հոգեւորականութեան, արհեստաւորներին և միւս դասակարգերի: Եւ որովհետեւ նա ժողովրդի համար է հրատարակւում և պէտք է ի նկատի ունենայ նրա կարիքները, ուրեմն նա պիտի հրատարակէ այդ ժողովրդին և կամ նրա մեծամասնութեանը հասկանալի լեզուով:

«Աւրեմն մեր տպելի օրագիրը յանձնառու լինելով ծառայել ժողովրդի օգտին նորա ժամանակի համեմատ, պարտական է խօսել ազգի բազմութեան հետ, ինչպէս սա կարող էր հասկանալ, այսինքն այնպիսի ոճով, որ առաւել մօտ է հայոց կենդանի, ընկերական բարբառին, առանց լինելու խաժամութամբովի գռեհկարանութիւն... Պատրաստել մի այնպիսի լեզու, որ իւր նախնական հիմն ու արմատը հաստատ պահելով՝ դործակատար լինէր նոր ժամանակի կենդանի հայախօսութեան ձևերով ու ոճերով... Մեր գիտողութիւնը շինութիւն է, բայց ոչ երբէք կործանութիւն և աւերանք, որոնցից հեռի պահէ մեզ Աստուած և բոլոր երկնային զօրութիւնը: Այս հիմքերի վրայ, որպէս մի անխախտելի ամուր ապառաժի վրայ ոտք հաստատելով՝ մենք և մեր օրագիրը, երկու տեսակ պաշտօն կալ մեզ կատարելու միանգամայն, այսինքն օգտակար տեղեկութիւնք տարածել ազգի մէջ և մշակագործել հայկական կենդանի լեզուն»: Եւ Նազարեանցի օրդանը լիովին կատարեց իր ծրագիրը, ի հարկէ այն չափով, որ չափով որ հնարաւոր էր այն ժամանակին և այն պայմաններում, որոնց մէջ նա լոյս աշխարհ գուրս եկաւ¹⁾:

Հիւսիսսփայլում լոյս տեսած բազմաթիւ յօդածները «նոր կեանքի համար նոր լեզու» անհրաժեշտութեան մասին, դրականութեան բոլոր բաժիններին վերաբերեալ ինքնուրոյն և թարգմանական զրւածքները, աշխարհաբառ լեզուով լոյս տեսած ամեն մի նոր, մինչև իսկ թերի, հրատարակութեան խրախուսանքը, վերջապէս Հիւսիսսփայլի շնորհիւ նորաբոյս աշխարհիկ լեզուի յաջորդաբար ձոխանալը և զարգանալը — այն հետևանքն ունեցան, որ այնուհետև դրաբառ գրելը դարձաւ ակնյայտնի անախրօնիզմ, և ապացոյց էր գրողի յետամնաց և յետադէմ հակումներ ունենալուն: Նազարեանցի և Նալբանդեանցի, քաղաքական ակնարկներով խառը, հրապարակախօ-

¹⁾ Դեռ ևս Հիւսիսսփայլի հրատարակելուց առաջ՝ Նազարեանցը մի քանի անգամ ասպարէզ ելաւ նոր լեզուի պաշտպանութեան համար՝ լոյս ընծայելով «Հոգեղէն կերակուր հայ երեխաների համար», երկհատոր «Հանդէս նոր հայախօսութեանը» և այլ աշխատութիւններ:

սակաւն յօդածները շատ լաւ համապատասխանում էին իրանց նշանակութեանը. նրանք իսկապէս արթնացնում էին թմրած հայրենակիցներին, գործունէութեան էին հրաւիրում նրանց, եռանդ էին զարթեցնում. նրանց մէջ և հայկական կեանքի նոր զարագլուխ էին աւետում: Այս ամսագրի մէջ առաջին անգամ որոշակի հնչեց հաստատ համոզած ձայնը խաւարի և ամեն տեսակ նախապաշարմունքների դէմ. այստեղից առաջին անգամ լսեցին հայերը եւրոպական դպրոցների, թատրոնի, ընկերութիւնների և այլ այդպիսի կուլտուրական հիմնարկութիւնների անհրաժեշտութեան մասին, այստեղ առաջին անգամ խօսեց ազգային և կրօնական համբերողութեան մասին. հոգեւորականութեան կոչման, արեւմտեան լուսաւորութեան նշանակութեան մասին և այլն և այլն: Համարձակ կարելի է ասել, որ Հիւսիսսփայլի համարները այն ժամանակաւ հայի համար իր տեսակում մի մի յայտնութիւններ էին. դրանք այն ժամանակ միակ գրքերն էին որոնց միջից հայը կարող էր քաղել նոր, լուսաւոր զաղափարներ, ողջամիտ հայեացքներ և ժամանակակից կեանքի նկատմամբ ազնիւ քննադատութիւն:

Ահա այս սկզբունքներով դասախարակեց նոր մանուկ սերունդը, որը յետագայում ոչ պակաս եռանդով սկսեց աւարածել իր ուսուցիչների գաղափարները, ժողովրդականացնել նրանց, գործադրել կեանքի մէջ և լրացնել բաց մնացած տեղերը:

Այդ մանուկ սերնդի ներկայացուցիչը և Հիւսիսսփայլի ջերմ երկրպագուներից մէկը եղաւ և Ս. Զահ-Աղիզը: Աշխատակցելով ամսագրին՝ նա միջոց ունեցաւ մօտից ծանօթանալու վաթսնական թւականների գործիչների շրջանի հետ, որի հոգին էր Ս. Նազարեանցը: Ժամանակի ընթացքում ծերունի և երիտասարդ դրականները այնքան մօտեցել և մտերմացել էին, որ Ս. Նազարեանցը մահւան անկողնում դառնում էր գէպի իր երիտասարդ ընկերը ասելով՝ «Այն, ինձ մնում է մեռանել: Կարծում ես դու՝ որ ես մահից երկիւղ ունիմ, ոչ, իմ ազնիւ ընկեր, դա մի բնական հարկաւորութիւն է: Բայց այն սիրելիութեան կապերը, որ կապում էին միմեանց հետ երկու սիրող սրտեր, այն քնքուշ յարակցութիւնները, որ կային երկու անձ-

նանէր բարեկամների մէջ, եթէ խմանալիւ իր քան դառնութիւն եմ գգում, երբ մտածում եմ որ այդ կապերը, այդ յարակցութիւնները պիտի քայքայւէին»: Միւս կողմից Ս. Զաւ-Աղիզը իր սիրելի հոգեւոր ուսուցչի-և մտերիւմ ընկերոջ, «օրհնեալ հայի լիշատակին» նւիրում է հորացիոսի ոճով գրած հետեւեալ ազգու ոտանաւորը՝

Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր,
Ո՛չ հոգանիւթ, որպէս երկաթ կամ որձաքար,
Հրդօր գրչով, սուրբ վաստակով ու անձանձիր,
Չունչ կենդանի և յետ մահուան հանդիսացար:

Ահա Նոր Ազգ և Նոր Լեզուդ իւր ձիթենին,
Քո ջրով բուսած, քեզ է բերում, ո՛վ Ստեփանոս,
Խաղաղ մնա՛, մի վրդովւիր, քոնն է գափնին,
Խաւարի մէջ լոյս մեզ ծագող Պառմէթեոս:

Աշխարհ ծնար և աշխարհիս դարձար մշակ,
Բայց չտեսար այս աշխարհից անդորրութիւն,
Աշխատաւոր մարդկան բաժին է փշեայ պսակ,—
Ա՛հ, քրտնաջան ոսկրներդ իսաղաղութիւն:

Հիւսիսափայլի խափանելուց յետոյ՝ Զաւ-Աղիզը ներկայացաւ իբրեւ մէկը այդ լուսաւոր ուղղութեան եռանդուն շարունակողներից և պաշտպաններից, իր բանաստեղծութիւնների և մանաւանդ «Լեոնի վիշտը» պօէմայի մէջ նա կարծես ի մի է ամփոփում Նաղարեանցի ամսագրի բոլոր էական մտքերը: «Հրապարակախօս ձայն» կէս քննադատական—կէս ընդդիմախօսական գրածքում¹⁾ նա ժամանակադրական կարգով մանրամասն քննութեան ենթարկեց Նաղարեանցի դործունէութիւնը, իրան յառուկ բանաստեղծական վրձինով նկարագրեց Ս. Նաղարեանցի վեհ անձնաւորութիւնը և միանգամ ընդմիջտ ցոյց տւեց, թէ

¹⁾ Այս աշխատութիւնը լոյս տեսաւ 1881 թ. իբրեւ պատասխան Շրիցեանի յօդաձևերին, որոնց մէջ վերջինս Նաղարեանցի գործունէութիւնը և նրա օրգանը ենթարկել էր խիստ և տեղ տեղ անարդար քննադատութեան:

ինչ ահագին դործ է կատարել Հիւսիսափայլը: Վերջապէս մի քանի տասնեակ տարիներ Լաղարեան ձեմարանում հայոց լեզուի և դրականութեան դասատու լինելով՝ Ս. Զաւ-Աղիզը անխոնջ ընթացել է իր ուսուցիչների հարթած շաւղով և մինչև այժմս էլ ցանում է նա հայրենեաց և լուսաւորութեան սիրոյ սերմեր՝

«Փառք և երանի
Քեզ, քան սերմնացան,
Որ դաշտն հայրենի
Չես թողնում խոպան,
Որ ջերմ յոյսերով
Դու նորա գրկում
Լսիրում ես սիրով,
Եւ սիրով տանջում²⁾»:

Դ

Այժմ դառնանք «Լեոնի վիշտը» պօէմային: Պօէմայի հերոս Լեոնը ոչ որևէ անձնաւորութեան կենդանաղիւ է, ոչ էլ իրան հեղինակի պատկերը: Սա մի հաւաքական տիպ է: Իրաւ է, Լեոնը մասամբ վիշեցնում է Նալբանդեանցին, մասամբ և Նաղարեանցին և մանաւանդ իրան հեղինակին, բայց միայն իր բնաւորութեան, վարմունքների, ճառախօսութիւնների յայտնի կողմերով. իսկ լիովին նա այդ երեքից ոչ մէկին նման չէ, և այդ պատճառով է որ հերոսը հեղինակի զրչի տակից դուրս է եկել ոչ թէ պարզ, կենդանի, այլ որպէս թէ մշուշով պատած, անորոշ ուրուական: Բայց երևում է, որ հեղինակը իրան նպատակ էլ չէ գրել ներկայացնել մեզ մի յայտնի բէալական պատկեր, այլապէս նա մեզ կը ծանօթացնէր Լեոնի՝ թէ ճաշակի, թէ հակումների, և թէ նրա մասնաւոր կեանքի, դուցէ և նրա արտաքին աիպարի և շարժողութեան ձևերի հետ, որը սակայն մենք չենք գտնում պօէմայի մէջ: Եւ սա հասկսնալի

²⁾ Մէջ բերած տողերս վերցրել եմ Ա. Ծատուրեանի «Սերմացան» սիրուն ոտանաւորից:

է: Հեղինակի նպատակն է եղել՝ տղիտութեան խաւարի մէջ խարխալող ժամանակակից Հայ Հասարակութեան ալլանդակ պաակերը ներկայացնել և այդ դրութիւնից ելնելու ճանապարհ-ցոյց տալ: Ուրիշ խօսքերով ասած՝ Հեղինակը իրան հրապարակախօսական և դատարարական նպատակ է դնում: Եւ ահա թէ ինչու Հեղինակը մերթ հռետոր-հրապարակախօս է հանդիսանում, մերթ նկարիչ-բանաստեղծ, մերթ կրկին պերճախօս մարդարէ:

Պօէմայի հէնց առաջին տողից Հեղինակը ծանօթացնում է մեզ իր հերոսի-Լեոնի հետ: Ապրում է վերջինս Մոսկայում, ծագում է հին հայկական աղնուական տոհմից, նա թողել է հայրենիքում պառաւ մօրը, որի կարօտն է քաշում միշտ: Այդ կողմից Լեոնը իրան—բանաստեղծի հետ երկուորեակներ են: Բայց նմանութիւնը դրանով չի վերջանում. նա Հեղինակի նման բարձր կրթութիւն ստացած երիտասարդ է, նրա նման մի ժամանակ սիրելիս է եղել և այժմ հիասթափման դառնութիւնն է ճաշակում: Սակայն բանաստեղծը աւելացնում է՝

«Թէև Լեոնը սիրեց անյաջող,
Բայց այս դիպածից չկարծես, ընթերցող,
Որ Լեոն և ես—նոյն ենք, մի արիւն»:

Նալբանդեանցի պէս Լեոնն էլ զգացուն է, նեարդային և մտախոհ: Իր կեանքի հէնց առաջին քայլերից նա զգաց Հայ ազգի տղիտութեան և բարոյական թմրութեան վնասակար հետեւանքները: Նա տեսնում էր թէ ինչպէս վերածնութեան ոգին նոր կեանք ու եռանդ ներշնչեց Խալաթի ազգին.

«Նա տեսնում էր և իտալական
Չաղկապեալ սիրոյ միութեամբ կնքած
Յաջողակ դործը, և դարիբալբեան
Զէնքի յաղթութիւն, այնքան հռչակաւ»:

Նա այդ բոլորը օտարների մէջ էր տեսնում, իսկ իր ազգի մէջ մօտիկ ապագայում վերածնելու մի նշան անգամ չէր նշմարում: Եւ վհտման ու հիասթափման տրամադրւած Լե-

ոնի Հոգին ևս առաւել մռայլում է: Հեղինակը յաճախ լիշատակում է նրա վշտի, նրա հիասթափման մասին, որով առաջին երգը լիովին համապատասխանում է իր էպիգրաֆին, որ առնւած է Բալլրնի «Չալդ-Հարօլից»՝

«Ты хочешь знать давно—о чемъ моя печаль,
Которой никогда я не могу забыть!
Не спрашивай о томъ; тоску мою
Кто можетъ излечить?»

Լեոնի օրերը, ասում է Հեղինակը, տխուր և միակերպ էին անցնում, ոչ մի ուրախութիւն նրանում ծիծաղ չէր յարուցանում. մի անվերջ կսկիծ լախում էր նրան,— ինչպէս կարող էր նա ուրախանալ: Նա առանձնանում էր—և ժպիտը անհետանում էր նրա շրթունքներից՝

...«Լեոն յուսահատելով
Թափում է սրտի կսկիծ ու վիշտեր»:

Լեոնը Լերմոնտովի նման «տխուր նայում է ներկայի վրայ»: Լեոնի յօրինած երգի¹⁾ մէջ նրա տրամադրութեան այս մռայլը աւելի է թանձրանում՝

«Իմ կետնքը ինձ բեռը դարձաւ,
Վերահասաւ սև գիշեր:
Անոյշ ժպիտը հոգուս փախաւ,—
Աստուած օրհնէ քո օրեր»:

Բայց հայրենիքի տնհուն սէրը, նրան օգնելու բուռն ցանկութիւնը թոյլ չեն տալիս Լեոնին միանգամայն յուսահատել, այլ ընդհակառակն ստիպում են նրան խորասուզել

¹⁾ Բայրենից սկսած բոլոր՝ դարուս սկզբին երևացող՝ պօէմաներում զետեղւած են լինում «երգեր», որոնք անմիջական կապ չունին բովանդակութեան հետ: Այդպիսի «երգեր» մենք գտնում ենք Բայրենի, Միքիլեւի, Պուշկինի, Լերմոնտովի և այլոց մօտ. նոյնը տեսնում ենք և այստեղ:

իր մէջ, քննողաբար վերաբերել շրջապատողներին և միջոցներ որոնել իր վշտի պատճառը հեռացնելու: Իր ազգի ճնշւած, ողորմելի դրութիւնն էր զխաւորապէս, որ նրան վիշտ էր պատճառում,—վիշտ, որ սաստկացել էր սիրով մէջ կրած ճախորդութիւններից և մարդկանցից յուսախաբ լինելուց: Ի դուր չէ ասում նա՝ «Անգլիէն հայրենիք, ցաւերիս պատճառ»:

Լեոնը հայրենասէր է, բայց ոչ սանախմէնտալ, աննպատակ հայրենասէր՝

«Քեզ, անգղ, սիրում եմ, բայց ոչ այն սիրով,
Որով սիրել են քեզ մինչև այսօր»:

Նա գլուխ չէ խոնարհում այն ամենի առաջ, ինչ որ ազդային է. ընդհակառակն նա շատ կրիտիքաբար է վերաբերում նրան: Ոչ թէ շողոքորդել, այլ օգնել է հարկաւոր, և ազգին օգտակար լինելու միջոցներ է որոնում նա: Առաջին միջոցը, որ նա մի քանի անգամ որոշ յայտնում է,—լուսաւորութեան տարածումն է: Հայերի ժամանակակից ողորմելի դրութիւնը առաջանում է անշուշտ տղիտութեան այն անթափանցելի խաւարից, որ տարածւած է նրանց վրայ: Ուրեմն պէտք է փարատել այդ խաւարը, լուսաւորել ազգը, և այն ժամանակ նա ինքն արդէն կըհասկանայ և կըվճռէ թէ ինչ պէտք է անել: «Իսկ թէ հորիզոն բացւի կըթուլթեան,—ասում է Լեոնը իր մենախօսութեան մէջ—կըբացւի և քեզ դուռը փրկութեան...»: Լեոնը վճռում է «նոր սկզբունք» աւետել հային, ի նկատի ունենալով անշուշտ Հիւսիսամիայի այն փսեմ դաղափարները, որով ազգը հրաւիրւում էր գէպի կեանք, զործ և լուսաւորութիւն: Եւ ահա Լեոնը գնում է քարոզելու իր ազգին այս նոր սկզբունքը: «Վշտի դէր» հոգու մէջ, անձնէր զործունէութեան ծարաւով, նա թողնում է Մոսկւան և քայլերը ուղղում գէպի Հայաստան: Այդ ժամանակաւ Լեոնի արամադրութիւնը հեղինակը բնորոշում է հետևեալ կարճ, բայց իմաստալից նախադասութիւնով՝

«Եւ թէ կատարւած էր իւր նպատակ—
Խնայելու չէր կեանքի զոյւթիւն»:

Հետաքրքրական է մի մանրամասնութիւն: Ս. Ջահ-Աղիլի Լեոնը, Բայրընի և Պուշկինի հերոսների նման վճռում է ճանապարհորդել և նոյն այդ հերոսների նման իր հետ վերցնում է «սիրած զրքերը»՝

«Սիրած զրքերից մեծ պաշար առած. —
Տխուր մեղեդիք Հէյնէ պոյէտի,
Գէօտէ'ի Փառաստ, այս անմահ քերթւած,
Թափառաշրջիկ արկածքն Հարօղի:

Երգիծանիչ գործը Յոբենալի,
Եւ Քեռանժէ'ի ողբից երգեր:
Եւ պատմութիւնը լրջամիտ Բեօքլի,
Եւ Ջաքսպիրի ողբերգութիւններ:

Մի քանի համար Մեղուից Պոլիսի,
Մի քանի երգեր մեզ ծանօթ Կոմսի,—

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, թէ Լեոնը ինչ ողով և սղղութեամբ է ստացել իր կըթուլթիւնը. մի կողմից նա ուսումնասիրում է ամենախորիմաստ երկեր, միւս կողմից գրաւում է վիշտ ու տրտմութիւն երգող բանաստեղծներով: Գրքերի այդ ընտրութեան մէջ նոյնպէս շատ պարզ նշմարւում է դրական թէ Նաղարեանցի, թէ Նալբանդեանցի ազդեցութիւնը: Յայտնի է, որ Մ. Նալբանդեանցը շատ էր ոգևորւում Բերանժէի ժողովրդական երգերով և Հէյնէի մեղեդիներով:

Հեղինակը միտնգամից ձեռնամուխ չի լինում նկարագրելու Լեոնի ճանապարհորդութիւնը: Երկրորդ երգի սկզբում Լեոնի յուետես խորհրդածութիւնների իրաւացիութիւնը ապացուցանելու և նրա անհուն վշտի բուն աղբիւրը ցոյց տալու պատրուակով՝ հեղինակը սկսում է ամենամալ զոյներով նկարագրել ժամանակակից Հայերի մտաւոր խաւարը և անշարժութիւնը: Այստեղ բանաստեղծը կորցնում է իր հաւասարակշռութիւնը. փոխանակ վշտահար քնտրերգակ և հոգեբան լինելու, նա դառնում է հրապարակախօս և հռետոր, թէպէտ երբեմն շատ պերճախօս: Նա զանգատւում է որ զպրօցները

առկա են, որ նրանք նահապետական դրութեան մէջ են գտնուում, որ ուսուցիչները կոպիտ են և տղէտ, կրօնուսուցները քեանամնաց և կեղծ ազդասէրներ են, իսկ ճշմարիտ հայրենասէրներ չըկան, և այլն և այլն անվերջ զանգատներ: Ղինու-թիւնը հնացել է, հարկաւոր է նորոգել—ահա դրանց ուղիւ-մէն: Բայց Լեոնի պէս մարդու համար միթէ դժուար էր ձեռ-նամուխ լինել այդ նորոգութեանը, մանաւանդ «որ վառ է Լեոն, որպէս մի հնոց» և որ նա ունի «սիրտ, որ պատրաստ է իտպառ պատուել և հիւանդ եղբօր փրկութիւն գնել»: Ըն-թերցող սպասում է, որ Լեոնը աճապարելով հայրենիք՝ իսկույն գործի ձեռք կըզարկէ: Ի՞նչ գործի—սա այլ հարց է: Տեղը, հանգամանքները, Լեոնի հակումները իրանք ցոյց կըտալին՝ ինչ գործունէութիւն ընտրել. այդ գործունէութիւնը կարող էր լինել մանկավարժական, դրական (Լեոնը բանաստեղծ է), հրապարակախօսական, հոգևոր, իսկ յայտնի պայմաններում՝ և քաղաքական: Ի դուր չէ որ դարիբալդեան սրերի շառաչիւնը նրան հանդիստ չէ տալիս...

Սակայն մեր ակնկալութիւնները չեն իրականանում: Դեռ ևս գործի, սիրադործութեան ժամանակը չէ հասել. ճառա-խօսութեան, քարոզի շրջան էր դա: Լեոններին վիճակած էր միայն վերքերը բաց անել, ցաւերի տեսակները որոշել, և ոչ թէ բժշկել: Անշուշտ կաշող էին բացառութիւններ լինել. այսպէս յայտնուում էին մարդիկ, որ ուղղակի գործին էին գի-մում: Եւ Լեոնը, իբրեւ լիսնական և վաթսնական թւական-ների շրջանի լաւագոյն մարդկանց ներկայացուցիչ, անշուշտ կարող էր հետեւել դրանց օրինակին: Բայց Լեոնը հաւաքա-կան տիպ է, ուստի նրանում այն զծեշը սիրտի գերակշռէին, որոնք աւելի բնորոշ էին նրա ապրած միջավայրին և ժամա-նակին: Լեոնը չի գործում, այլ խօսում է, քարոզում, յանդի-մանում, շանթեր արձակում. նա ինքը գրաւում է իր ճա-ռախօսութիւնով, որը լիովին անկեղծ է: Նա մտադիր էլ չէ հրաժարուելու խօսքերը գործով ապացուցանելուց, բայց զանգա-ղում է. Լեոնը, չընայելով իր եւրոպական կրթութեանը, հաւա-տարիմ է մնում իր մէջ գերակշռող բնագծին—աւելի խօսել

քան գործել: Ահա նա ճանապարհին մտնում է մի հայաբնակ քաղաք: Հոգևոր հովիւի անվայել կեանքը,—հովիւի, որ ամբողջ հասարակութիւնը իր դէմ է յարուցել, առիթ է ապիս Լեո-նին շատ ու շատ դառն ճշմարտութիւններ ասել հոգևորական-ների ստոր կրթութեան, նրանց անպարտաճանաչութեան, նը-րանց եզրիտական հակումների, նրանց լիտամնացութեան վե-րաբերմամբ: Լեոնը Կովկասում է, մի մեծ բազմացեղ ազգա-բնակութիւնով քաղաքում: Այստեղ նա յաճախ է հանդիպում և շփուում հասարակութեան հետ, ուստի աւելի շատ է արտա-սանում որոտալից ճառեր, սպառնալիքներ, սուր կշամբանք-ներ: Թէև տրտմութիւնը և մեկամաղձոտութիւնը մի ըոպէ-անգամ չեն հեռանում Լեոնից, որի մասին յաճախ լիշաաա-կում է հեղինակը, սակայն նա հետզհետէ կորցնում է իր բնա-ւորութեան հանդարտութիւնն ու մեղմութիւնը և Չացկու նը-ման մոռանալով քաղաքավարական կանոնները՝ մինչև իսկ կոպտաբար վիրաւորում է ուրիշին: Ազնիւ յուզմունքից զրզըռ-ւած՝ Լեոնը, սկսում է ամեն մի աննշան առիթից բռնկւել և յարձակւել, անշուշտ չընկատելով, թէ դա այնքան էլ վայե-լուչ բան չէ մի մարդու համար, որ ամբողջ գլխով բարձր է կանգնած հասարակութիւնից:

Ահա և պարսաւանքը, ուղղւած հայ օրիորդների դաս-տիարակութեան դէմ: Պօէմայի բոլոր դիպաքտիկական տեղե-ղերից սա ամենալաւն է՝ թէ իր հնչուն տաղաչափութիւնով, թէ ուժեղ արտայայտութիւնով, թէ ներքին, բանաստեղծա-կան զեղեցկութիւնով: Մեր խօսքը «Քաղցրաձայն բամբուռ» բառերով սկսող տների մասին է, որ ինքն ըստ ինքեան մի զեղեցիկ բալլադա է ներկայացնում: Այն հակադրութիւնը, որ նկատուում է ժամանակակից հայուհիների և նրանց, հինգե-րորդ դարում, գործող, նախորդուհիների միջև, այստեղ դուրս է բերւած պատկերօրէն, ուղիւէֆ, առանց բռնաճալու պատ-մութեան կամ իրականութեան վրայ: Պատմաբան-դեղարեւս-տագէտ Եղիշէի զբոսով անմահացած հայուհիները յանձին Ս. Ջահ-Աղիզի գտնում են մի նոր ողևորւած ծստաղով. բայց մի ըոպէ մտաւորապէս փոխադրւելով դէպի հինգերորդ դարի հայ

կանայքը, դէպի այն ժամանակաւ բնական, բայց Հայրենասիրական կրթութիւնը, Լեոնը դարձեալ նորից անձնատուր է լինում իր մօտը մտածմունքներին: Փամանակակից Հայուհիները չունին ոչ զարգացում, ոչ դաստիարակութիւն: Հայրենիքի վիճակը լոկ դատարկ բառեր են նրանց Համար, ամեն ինչ մայրենի՝ օտար է նրանց:

«Աղջիկը չունի դաստիարակութիւն,
Ո՛չ ազգի Հոգով և ո՛չ օտարի.
Նրտաքին պէրանք և փայլողութիւն,
Ա՛յս է Հոգևոր կերակուր կեանքի»:

Բայց կնոջ գրութիւնն ընդհանրապէս ծանր է. նա ոչ միայն Հայերի մէջ, այլև ամեն տեղ ոտրուկ է: «Գու միշտ երեխայ,—վճռեց օրէնքը, և միշտ Հոգաբարձութեան անձնատուր»: Այստեղ Լեոնի բերանով Զահ-Աղիզը, առաջիններից մէկը Հայերի մէջ,—իսկ Հայկական պօէզիայի մէջ ուղղակի առաջինը—ձայն բարձրացրեց կանանց Հատուար իրաւունքի, նրանց ազատութեան Համար: Աղջկանցից դառնալով մայրերին, Լեոնը պատւիրում է կրթութիւն տալ աղջկերանց. դրանից է կախած Հայրենիքի ասպարան, դրանից է կախած և իրենց վիճակը: Պօէմայի Հետևեալ տներում Լեոնը բաւական խիստ կերպով յարձակում է Հարուստ Հայերի, ոսկէ Հորթի երկրպագուների դէմ: Չընայելով Լեոնի իրաւացի յարձակումներին, այդ տեղը նախընթաց տների ազդու տպաւորութիւնը չի գործում:

Եթէ Զահ-Աղիզի մի քանի բանաստեղծութիւնների մէջ երևում է երգիծաբանական ջիգ, ապա այդ լիովին արտայայտւած է պօէմայի մէջ: Իբրև մէկը կծու երգիծական տեղերից մատնացուց անենք երրորդ երգի վերջը, ուր նա յարձակում է ոտանաւոր թխողների վրայ և չարաչար ծաղրում է իրեն ժամանակակից քանքարադուրկ բանաստեղծներին: Ինչպէս երևում է, ոտանաւորչիները մեր նորագոյն գրականութեան Հէնց առաջին օրից՝ ոտք են կոխել նւիրական ասպարէզի վրայ և

իրանց արտագրութիւնների քանակութիւնով նոր ջրհեղեղ են առաջացրել: Գեղարեստական ճաշակով օժտւած մեր Հեղինակին նրանք այնպէս են գայրացնում, որ նա խօսք չի գրտնում նրանց ոտանաւորները բնորոշելու Համար՝

«Թէ՛ Կոկեորէր ինձ նորա մուգան
Որպէ՛ս այլ Հայոց տողաչափներին,—
Ո՛հ, այն ժամանակ ո՛րքան զանազան
Ա՛ղբ կը ծախէի օրագրներին»:

Հայկից սկսած երկար ու բարակ
Եւ կը ճառէի, տմարդի, անտաշ
Բիթմ թխելով, և նոյնչափ արագ,
Որպէս փուռնը իւր տափակ լաւաշ:

Տաղեր, առականեր և խենդուխելառ
Ողբ, կական, երգեր կը կցեցէի,
Եւ այնքան անմիտ, և այնքան դժւար,
Որ ինքքս անգամ չը Հասկանայի:

Սակայն Հայ բանաստեղծների մէջ կայ մէկը, որին նա յարգում է և սիրում. դա անմոռանալի Նալբանդեանցն է, որին նւիրում է Զահ-Աղիզը հետևեալ տողերը՝

«Բայց քեզ Հանում եմ այս տխուր դասից,
Ո՛վ նոր Հայախօս և ազնիւ մշակ.
Քեզ կարող էի անմահ փուշերից
Քաջ մարտիրոսի բոլորել պսակ»:

Քնարիդ լարերն ազատ շարժւում են,
Երբ ազատ քո կամք, ազատ քո Հոգին. —
Այդպէս սոխակներ ներդաշնակում են
Հ՛ռու վանդակից թփերի միջին:

Սրտիդ կսկիծը - կսկիծ է ազգի,
Եւ ո՛չ մի դիմակ կեղծաւորութեան:
Գրչիդ վաստակը — մեծութիւն Հայի, —
Թէ՛ և Հայասէրք են քո դաւաճան:

Ո՛վ աղբի անդամ, լաւէրժ յարգելի,
Թո՛ղ մխիթարէ կուրծքիս հառաչանք
Պայծառ ճակատորդ հայրենասիրի,
Որի վարձն եղաւ ապերախտ զրկանք:

Ինչպէս երևում է մէջ բերած տողերից, Նալբանդեանցը սիրելի է մեր հեղինակին ոչ իբրեւ գեղարուեստագէտ-բանաստեղծ, այլ իբրեւ ազատասէր-հրապարակախօս: Եւ ճիշտ որ Մ. Նալբանդեանցին դժւար է բանաստեղծ անւանել, թէպէտ և նա ունի մի քանի գեղեցիկ ոտանաւորներ և թարգմանութիւններ:

Չորրորդ երգի սկզբում, ի միջի այլոց, գրւած է 1859 թւի «Современникъ» ռուս ամսագրից առնած մի էպիգրաֆ՝

Италия! Италия! о ты,
Кому судьба наследіемъ несчастнымъ
Даръ роковой вручила красоты!
О лучшебъ ты была не такъ прекрасна,
За то сильна!...

Էպիգրաֆը շատ յաջող է բնութեամբ և լիովին բնորոշում է երգի բովանդակութիւնը: Հայաստանի թէ՛ վիճակը և թէ՛ բնութիւնը շատ կողմից նման են Իտալիայի վիճակին և բնութեանը, այնպէս որ այդ տողերը համարձակ կարող են վերաբերւել և Հայաստանին: Ս. Զահ-Աղիյը հրաշալի գոյներով է նկարում Հայաստանի բնութեան պատկերները: Այդ բնութեան գրկում մարդս անշուշտ աւելի երջանիկ և ազատ պիտի զգայ իրեն՝ այնպէս չքնաղ, այնպէս հրաշալի են այդտեղ և անտառների թարմ օդը, և ծաղիկների անուշահոտութիւնը, ճրպիսի բնութեան առատ պարգևներ, ճրպիսի դարուն... Սակայն բանաստեղծը չի կարողանում չբացագանչել¹⁾:

¹⁾ Նոյն այս կոնտրաստը ոգևորել է և յարգելի բանաստեղծ Գ. Բարխուդարեանին. տես նրա «Տաճկահայաստան և հայք» ոտանաւորը:

Բայց ինչո՞ւ, Անհատ, Դու խնայել ես
Պարգևել սոցա և ազատութիւն:
Ինչո՞ւ ամէն թուի, թէ և խիստ դալար,
Դողում է, կարծես, ոտիս ձեռից.
Խեղճիկ, ծածկել է նորա ոսկէ դար,
Խեղճիկ, դողում է նա արտասուքից:

Տաճկահայերը կրկնակի ճնշւած և դժբախտ են. մի կողմից նրանք հեծում են տաճկական լծի տակ, միւս կողմից՝ մեզ նման անշարժ են մնացած տղիտութեան խաւարի մէջ: Ինչպէս այս դէպքում, նոյնպէս և Ռազմավիրական ճանապարհին — երբ Լեոնի առաջ յանկարծ սաւառնում է ազատասէր «արծիւ մենաւոր» — նրան մի րոպէ տիրում է պատերազմասէր զգացմունք: Սակայն այդ տրամադրութիւնն երկար չի տևում. նա կրկին բարձրացնում է իր նախկին դրօշակը և բացազանջում՝ «Լուսաւորութիւն, լուսաւորութիւն է մեզ պէտք. թո՛ղ նա լինի մեր իշխանը, թո՛ղ նա պատրաստէ մեզ գեղեցիկ ապագայ և փառաւոր կեանք»:

Ե

Այստեղ հեղինակը կանգ է առնում. Լեոնը հասնում է իր ճանապարհորդութեան նպատակին, իսկ պօէմտն — իր վախճանին: Սա Լեոնի կեանքի վերջը չէ. նա միայն իր «արկածքին վերջ դրեց», տեսնելով որ «չկարաց թաւալել Չարին»: Ուրեմն Լեոնի կեանքի այն մասը, որ նկարագրեց հեղինակը, պատերազմ էր չարի դէմ: Առաջին նւազ այնպէս է երևում, կարծես հեղինակն այստեղ ինքն իրեն հակասում է, որովհետեւ Լեոնի կատարածը դեռ կռիւ չէր: Կռիւր — գործ է. իսկ, ինչպէս տեսաւ ընթերցողը և ինչպէս խոստովանում է ինքը հետոք, Լեոնը դեռ ձեռնամուխ չի եղել գործի: Գործն ապագայումն է. գործի ծրագիրն և ուրուագիծն է միայն տալիս մեզ հերոսը: Նա բժշկի նման որոշեց հիւանդութեան տեսակը

և ցոյց տուց բժշկելու միջոցը: Ահա դառնութեամբ, կէս տա-
րակուսանքով Լեոնը նկատում է՝

«Ես շատ խօսեցի, բայց քիչ գործեցի,
Գուցէ խօսքերըս ունայն գնացին»:

Բայց ոչ: Լեոնի խօսքերը նոյն սերմերն էին, որ ինքը
հեղինակը տասնեակ տարիների ընթացքում սերմանում է հայ-
րենի գետնի վրայ: Միթէ այդ բոլոր սերմերն էլ քարքարոտ
և անպէտք հողի վրայ ընկան և միայն վայրի՞ արօտ բուս-
ցրին: Անշուշտ նրանք ընկած են և այնպիսի սրտեղի և ուղեղ-
ների մէջ, որոնք մէկին տասը և աւելի կրտսն: Ես հաւատում
եմ, որ աշխարհիս երեսին աղնիւ քարոզը, ճշմարիտ վարդա-
պետութիւնն ապարդիւն, անհետւանք չի անցնում — չի գնում:
Ուստի այդ կողմից քարոզն էլ, խօսքն էլ, եթէ իսկական գործ
չէ, յամենայն դէպս գործի սկիզբն է:

Քննադատներից ոմանք մեղադրում են Ս. Զահ-Աղիին,
որ նրա հերոսը գործելու, կամ աւելի լաւ ասած, գործ առա-
ջացնելու ընդունակութիւն չունի. որ Լեոնը միայն խօսում է,
վիճում է, քննադատում է, բայց նրա ձեռքից բան չի դուրս
գալիս: Թէ նա ոչ ուսումնարան է հիմնել, ոչ մամուլ է ըս-
տեղծել, ոչ ընկերութիւն է հաստատել — ոչ մի բան չի արել,
այլ միայն գեղեցիկ բառերով տաք տաք խօսել է: Այդպիսի մի
մարդը, ասում են նրանք, արժանի չէ հեղինակի բնորելին
լինելու, որովհետեւ նրա օրինակն ընթերցողների մէջ կարող է
պոռոտախօսներ ծնեցնել:

Ես համաձայն չեմ այդ քննադատների հետ. նախ որով-
հետեւ կարծում եմ, որ միակ խօսքն էլ, եթէ մինչև իսկ նը-
րան չըհեաւէ գործը, էլի օգտակար է՝ նայելով թէ ինչ խօսք
է դա: Լեոնը խօսքով սթափեցնում էր իր հայրենակիցներին
քնից — նրա խօսքը, ուրեմն, լաւ խօսք էր և որ ղխաւորն է
հարկաւոր խօսք: Պա ինքն ըստ ինքեան գործի յառաջաբանն
է: Երկրորդ՝ մենք իրաւունք չունենք մեղադրելու հեղինակին,
որ նա Լեոնի նման խօսող մարդուն հերոս է շինել, ինչպէս

իրաւունք չունենք մեղադրելու Մօլիէրին, թէ ինչո՞ւ նա Ալցի-
տին է հերոս շինել, և ոչ ուրիշին. կամ Բալթրենին — Չալ դ Հա-
րօլի համար, Իրիբոյեդովին — Չացիու համար և կամ Տուրգե-
նեւին — Ռուզիկին համար, թէ ինչ է — այդ բոլոր հերոսներն
էլ աւելի խօսող են, քան գործող: Ընդհակառակն այն հան-
դամանքից, որ Ս. Զահ-Աղիը մեզ տւել է Լեոնին, ես եզ-
րակացնում եմ, որ նա շատ բէալական և անկեղծ դրող է:
Իրականութեանը հաւատարիմ մնալ ցանկացող հեղինակը պար-
տական էր վերցնել հէնց այնպիսի մի անձնաւորութիւն, որ
Լեոնի նման ցաւում է ազգային ցաւերով, տեսնում է նրա
թշաւաութիւնը, քաջութիւն ունի բաց ճակատով խաւարի բա-
րեկամների դէմ դուրս գալ, լուսաւորութեան կարեւորութիւնը
քարոզել և գործունէութեան լայն ծրագիրներ կազմել, բայց
ինքը — չի գործում: Կան շրջաններ, երբ գործը կարծես ամ-
փոփւում է խօսքի մէջ. Լեոնն այդ շրջանի մարդն էր: Ես
ցաւում եմ միայն, որ հեղինակն իր խոստումը չըկատարեց և
չըտուեց մեզ Լեոնի կեանքի շարունակութիւնը: Ընթերցողը չը-
մոռացաւ Լեոնի խօսքերը՝

«Աստուած տալ, որ սիրտս նոր յուսով լցւի.
Այդ օրից կեանքս կը տամ ես գործի».

և սպասում էր, որ կըհասնի այդ օրը և Ս. Զահ-Աղիը կը-
լինի «Լեոնի գործը» երգիչը: Բայց իզուր:

Ս. Զահ-Աղիը դրանից լետոյ բաւականի բան գրեց, բայց
պօէմայի սպասւած շարունակութիւնը լոյս չըտեսաւ: Երևան
ևկան նոր վիպասաններ՝ Բաֆֆի, Մուրացան, Ղիրվանդադէ և
այլք, որոնք Սարհատների, Գուգուկեանների, Գարեգինների
ու Դիմաքսեանների մէջ բաժանեցին այն մեծ գործը, որի
աւետողն եղած էր Լեոն:

Ի վերջոյ չեմ կարող չըխոստովանել, որ ես անձամբ սի-
լում եմ Լեոնին, և նրա վիշաք կարգալիս ես չիշում եմ
խաչառուր Աբովեանին, Նազարեանցին, Նալբանդեանցին և
ուստահայ միւս պիօներներին: Լեոնն այն հազաւակտ անձ-

նաւորութիւններին է, որոնց այնքան բարձր է դասում Գ. Գիդղինկան իր Սոցիոլոգիայի մէջ: «Սակաւ առ ոակաւ—ասում է նա,—դարից—դար, հասարակութիւնը, որ մարդ է ստեղծում, ինքն էլ վերանորոգում է մարդու ձեռքով: Մանաւանդ նշանաւոր է այս գործում այն փոքրութիւն անհատների ազդեցութիւնը, որոնց հանճարը թափանցում է անյայտի մէջ. մտքի և դործի այն պիօներների, որոնք յանդգնում են մենամենակ ընթանալ դեռ ևս չըհարթւած ճանապարհով. այն անձնուրաց և մարդասէր մարդկանց, որոնք—շատ անգամ չընայած զրկանքների, վիրաւորանքների և վշտերի—համոզում են մեզ, որ կեանքի գալուստն երազ չէ: Գլխաւորապէս այդ անհատների շնորհիւն է, որ մարդկութիւնը կարողացել է գոնէ փոքր չափով բարձրանալ ֆիզիքական կեանքից՝ դէպի աւելի լայն, ազատ և լուսաւոր ասպարէզ»: Այսպիսի մի անձնաւորութիւն է ներկայացնում մեզ—մեր, հայերիս կեանքի մէջ—**Լեոնը**:

Հեղինակին անշուշտ դժւար էր բաժանել այդպիսի մի հերոսից և մենք հաւատում ենք, որ նա լիովին անկեղծ ասում է իր վերջաբանի մէջ՝

«Երբէք չըզգացի այնքան տրտմութիւն,
Երբ Լեոնի հետ ես բաժանեցայ.—
Ահ, մի կապարեայ ճնշող ծանրութիւն
Եկաւ և նստեց իմ կուրծքի վերայ»:

Ծանր էր հեղինակին անջատել Լեոնից՝ և ոչ միայն այն պատճառաւ, որ Լեոնն ազնիւ գործիչ էր և լաւ մարդ, այլ և այն պատճառով որ Լեոնը հեղինակի կտորն էր, հոգու հատորը: Ս. Զահ-Աղիլի և՛ մանկավարժական, և՛ բանաստեղծական, և՛ հրապարակախօսական գործունէութեանց սաղմը գտնւում է Լեոնի և նրա շրջանի մէջ: Ս. Զահ-Աղիլը իրաւունք ունի հնադարեան փիլիսոփայի խօսքերով ասել՝ «Իմ էութեան ոչ մեծագոյն, բայց լաւագոյն մասը «Լեոնի վշտի մէջն է»:

Մինաս Բերբերեան

ԱՐԵՒՄՏԵԸՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ¹⁾



այերինն նոյնպէս, անշուշտ պիտի դասել այն ազգերի շարքը, որոնց քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ XIX դարը կարեւոր դեր խաղաց: Յիրաւի, այդ իսկ դարումն էր որ ծնաւ ու որոշ զարգացման հասաւ հայկական նոր զրականութիւնը, արձաղանք տաւ իրան ծնող ազգի պահանջներին ու հարցերին և միևնոյն ժամանակ ներշնչեց ընդհանրապէս, եւրոպական քաղաքակրթութեան ոգուց: Ի հարկէ, այդ զրականութեան բոլոր ձիւղերը դեռ չեն կարող մինչև այժմ իսկ պարծենալ առանձին հարստութեամբ. իսկ նրան համեմատելու՝ արեւմտա-եւրոպական գլխաւոր ազգերի զրականութեան հետ՝ խօսք անգամ չէ կարող լինել: Սակայն, չըպէտք է մոռանալ, որ մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ հայ գեղարեստական նոր զրականութիւնը դեռ ևս գոյութիւն իսկ

¹⁾ Գրեւծ է յատկապէս «Վտակ» ժողովածուի համար. բնագիրը խմբագրութեան սեպհականութիւնն է: Թարգմանել է ռուսերէն բնագրից:

չունէր. չըկար մինչև իսկ այժմեան գրական լեզուն. ստիպւած էին զրաբառ գրել, զրաբառ, որ չէր հաշուում նոր հասկացողութիւնների հետ: Եթէ այս ի նկատի առնենք, այն ժամանակ հայ գրականութեան տղօքան կարճ ժամանակէն ընթացքում ձեռք բերած արդիւնքը կարելի է անւանել բաւական յաջող...

Նորագոյն հայկական գրականութեան ծնունդն ու աստիճանաբար զարգացումը տեղի ունեցաւ արեւմտեան-Եւրոպայի քաղաքակրթութեան զօրեղ ազդեցութեան տակ, որին, Ռուսիայի սահմաններում, միացաւ նաև ռուս գրականութեան ազդեցութիւնը: Սկզբում ի հարկէ, օտար օրինակների հետեւելը շատ աւելի շեշտւած էր, որովհետև պէտք եղաւ զրեթէ ոչնչից՝ ստեղծել հայ վիպասանութիւնը, թատերգութիւնը, քնարերգակ բանաստեղծութիւնը և այլն. և, բնականաբար, ըստիպւած էին օտար ցուցմունքների, օտար օրինակների հետեւել: Երբեմն նոյն իսկ, չընայելով որ տեղական ազդային տարրեր կային, որոնցից կարելի էր գոյացնել մի ինքնատիպ բան — թողած այդ, զարմեալ օտար օրինակների էին դիմում և ղեկավարւում նրանցով:

Տողերիս գրողը մի ուրիշ առիթով պատեհութիւն է ունեցել ցոյց տալու, որ, օրինակ, հայ թատերգութիւնը, թէև իր ազդի մէջ ունէր սկզբնական տարերք — ժողովրդական խաղեր ու ծէսեր և հայ եկեղեցւոյ ծիսակատարութեան ողբերգականութիւնը — այնուամենայնիւ, երբ XIX դարում հիմք դրւեցաւ հայկական թատրոնի, նրա կազմակերպողները, չօգտւելով վերոյիշեալ տեղական տարերքից, ամբողջապէս ղեկավարւեցին եւրոպական ազդերի օրինակով...

Ինչ էլ որ լինէր, արեւմտեան-Եւրոպայի գրականութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը, ընդհանրապէս, շատ բարեյաջող ազդեցութիւն ունեցան հայ ղեղարւեստական գրականութեան վրայ: Այս ազդեցութիւնը, ի հարկէ, ունեցաւ զանազան բնատրուութիւն՝ նայելով թէ ուր էին ապրում և դործում հայ գրողները — Ռուսիայում, Թիւրքիայում կամ եւրոպական քաղաքակրթութեան կենդրոններում, օրինակ Պարիզ, Վէննա, Վե-

նետիկ և այլն: Երբեմն ղերմանական ազդեցութիւնն էր գերակշռում, ուրիշ դէպքերում, իբր օրինակ ծառայում էին Ֆրանսիական գրողների արտադրութիւնները:

Մի ընդհանուր ակնարկ արեւմտեան ազդեցութեան վրայ հայկական նոր գրականութեան վերաբերութեամբ — կտրող է գնահատելի հիմք լինել մի շարք հետազոտութեան՝ գրականութիւնների փոխադարձ ազդեցութեան ինքրի համար, որ հետզհետէ մեծանում է նոր աշխատութիւններով: «Notre rôle politique n'était pas grand, mais nous avons participé à tout» («Մեր քաղաքական դերը մեծ չէ եղել, բայց մենք մասնակցել ենք ամեն բանին»), ասել է իր ժամանակին հայ գիտնական և բանաստեղծ՝ Հ. Ղ. Ալիշանը: Այս խօսքերը, որոշ չափով կարելի է վերադրել, մասնաւորապէս, հայկական գրականութեան խաղացած դերին:

Այն տեսակ-տեսակ հոսանքը, որոնք յայտնւեցան արեւմտեան-Եւրոպայի գրականութեան մէջ, սկսած կեղծ-կլասիքականութիւնից (պսէւդո-կլասիցիզմ), զգայնական (սանտիմէնտալ) ուղղութիւնից կամ բոմանտիզմից մինչև նատուրալիստիքական շկոյան կամ սիմուլիզմ — բոլորը, միշտ որոշ արձագանք դտան նաև հայ գրողների արտադրութիւնների մէջ: Նպատակ չունենալով նշանակել այն բոլոր փաստերը, որոնք բնորոշում են հայերի կենսակրթական յարաբերութիւնը ուրիշ ազգերի հետ, տողերիս գրողը կամենում է միայն մեծ դժերով դժել այն բոլորը, որոնցով, ռուսացալ գրողները պարտական են եղել արեւմտեան-Եւրոպայի քաղաքակրթութեանը: Մինչև իսկ այդպիսի սահմանափակ շրջանում քիչ չըկան հետաքրքիր և բնորոշ այնպիսի դժեր — որոնք գուցէ դեռ աւելի մանրամասն հետազոտութիւնների են կարօտ...

Ռուսահայ գրականութեան առաջին կարապետը՝ «Վէրք Հայաստանի» հեղինակ Խ. Աբովեանը արեւմուտքի համոզւած և ջերմ կուսակից էր: Արթուրեան ձգտումը շատ վաղ երեւաց նրա մէջ. նա ցանկանում էր կամ Վենետիկ ղնալ Միսիթարեանների գիտնական մենաստանը և կամ ընկնել Մոսկւայի Լազարեան ձեմարանը: Այդ մտադրութիւններից ոչ մէկը

չ'իրականացաւ, բայց նրա երազները բազմակողմանի կրթութեան ու զարգացման մասին՝ այնուամենայնիւ կատարեցին՝ թէև բոլորովին անսպասելի ձևով: 1830 թ. մենք նրան տեսնում ենք Դորպատի (այժմ Ռւրևի) համալսարանում ուսանող նախապէս ջանասիրութեամբ զերմաներէնը սովորելիս, ապա՝ իրան գիտական զբաղմունքների տւած: Պրոֆեսոր Պարրոտի պատահաբար Անդրկովկաս գալը, ուրտեղ նա ուշադրութիւն դարձրեց հետաքրքրուող ու ինտելիգենտ պատանու վրայ և զընահատեց նրա ձգտումը դէպի լոյսը— հնարաւոր դարձրեց երկտասարդ Աբովեանի ճամբորդութիւնը դէպի հեռաւոր հիւսիս— հակառակ նրա ժամանակակիցներից մի քանիսի գայրութիւն ու սարսափին, որ այդ քայլի մէջ տեսնում էր համարեա դաւաճանութիւն իր ազգի և եկեղեցու դէմ: Դորպատում անցկացրած վեց տարին ահազին օգուտ տւին Աբովեանին: Լսելով Քիւմբերդի, Դրիդի, Փրիդլենտերի և ուրիշների դասախօսութիւնները, օգտւելով Պարրոտի խորհուրդներով ու ցուցմունքներով, որ նրան հարապատ հօր պէս էր նայում և աջակցում ուր և ինչով կարող է,— նա հիմնաւորապէս ծանօթացաւ ի միջի այլոց, գերմանացոյ բանաստեղծութեան և նրանց պատմաբանների ու լեզագէտների գործերի հետ: Այդ կախւած էր ի հարկէ այն հանգամանքից, որ այն ժամանակ համալսարանը զուտ գերմանական բնաւորութիւն ունէր և սերտ հաղորդակցութեան մէջ էր գերմանական մտաւոր կեանքի հետ: Լաւ ուսումնասիրած լեզուն, բոլորովին բնութեացած Էմբախի ասիերին, սիրով հիւրընկալւած շատ պրոֆեսորների բնտանիքներում, Աբովեանը, չընայած այդ ամենին՝ ոչ միայն չըկորցրեց հետաքրքրութիւնը դէպի իր ժողովրդի շահերը, այլև բնագիտական, այն գիտութիւնը, որ նա ստացաւ Դորպատում, աւելի ևս վառեցին նրա ցանկութիւնը իր ժողովրդի կենսակրթական վերաճնութեան օգտին ծառայելու:

1836 թ. Աբովեանը հայրենիք դարձաւ— և այդ օրերից սկսւում է նրա լամառ և անդադրում գործունէութիւնը, նըշանաւոր չափով ազդւած համալսարանում ստացած կրթութիւնից: Չընայած, որ շատ բան նրան չըլաջողեց անել, չընայած

որ շատ լուսաւորիչ ձեռնարկութիւններ անլաջող դուրս եկան, որովհետև շրջապատող հասարակութիւնը դեռ չէր հասունանացել, չընայած այդ ամենին, մինչև իր մահը նա մնաց կենսակրթութեան ու լուսաւորութեան կողմնակից: Որպէս մանկավարժ, նա ձգտում էր իր աշակերտներին որքան կարող էր, շատ օգտակար տեղեկութիւններ տալ. ասում ու կրկնում էր, որ նրանք օտար լեզուներ սովորեն. (նա ինքը վեց լեզու գիտէր) բացատրում էր նրանց ձիւլերի և Դէօթէի երկերը: Փորձով իմանալով թէ ինչ օգուտ են տալիս կանոնաւոր, սիստեմով պարապմունքները, նա սնդում էր, որ անհրաժեշտ է մի քանի երիտասարդ արտասահմանի համալսարաններն ուղարկել: Ստար զրականութիւններին և առանձին լեզուների աստիճանական զարգացման պատմութեանը ծանօթ լինելը նրան զրգեցին մտածելու, որ անհրաժեշտ է նոր զրական լեզու մը շակել, առանց որի, ինչպէս նա ինքն էլ շատ լաւ հասկանում էր, անհնարին էր նոր զրականութիւն ստեղծել: Աբովեանի վէպի լաւաջաբանը պարզ ցոյց է տալիս, որ նոր լեզու մշակելու զազախարը ծնունդ առաւ նրա մէջ, ուրիշ ժողովուրդների և հայերի զրութիւնը համեմատելու ազդեցութեան տակ: Թէև Աբովեանի փորձը կատարեալ յաջողութիւն չունեցաւ էլ, բայց և այնպէս, նա ցոյց տւեց այն ուղին, որով պիտի զընային նրան յաջորդող զրողներն ու գիտնականները: Իր վէպի մէջ, մասամբ նաև մի քանի ուրիշ զրաւանքներում, Աբովեանը ցոյց է տալիս, որ զրաււած էր բոմանտիզմով, մասամբ նոյն լսկ— զգայնական գպրոցով: Նա երբէք չըկտրեց իր կապը գերմանացի գիտնականների և զրողների հետ, սրտանց ուրախանում էր երբ նրանցից որեւէ մէկը գալիս էր Կովկաս: Աբիխի, Վադների, Բողէնշտէդի— սրանցից ամեն մէկի համար էլ նա հետաքրքրական, բազմակողմանի զրոյցներ էր. Աբովեանը նրանց կարծիքով միակ եւրոպացին էր, կորած տղիաութեան ու անշարժութեան ծովի մէջ: 1888 թ. իր «Յիշողութիւններ իմ կեանքի մասին» երկում Բողէնշտէդը նկատելի համակրանքով է խօսում այն նշանաւոր հայի մասին, որին մի քանի «տոսնեակ տարի զրանից սուաջ բախտը հանդիպեցրել էր իրան:

«Մինչև մահը», ասում է նա, «Աբովեանը զարմանալի եռանդով աշխատում էր իր ազգայինների զարգացման ու լուսաւորութեան օգտին»: Նման համակրանքով էր վերաբերում Աբովեանին Քարոն Հակոտհաուզէնը, որին հայ գրողն ընծայեց իր հետաքրքրական «Յիշողութիւնները», որ զրել էր Գորպատում գերմաներէն լեզուով:

Երեսնական թուականների սկզբին նոյն Կովկասից Գորպատ եկաւ մի ուրիշ երիտասարդ, որին վիճակաւ էր ժամանակով կարևոր դեր կատարելու հայ գրականութեան ու կենսակրթութեան պատմութեան մէջ: Սա Ստեփանոս Նազարեանցըն էր, քահանայի որդի, Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի սան, ապագայ հրապարակախօս, «Հիւսիսափայլի» խմբագիր, Ղազանի համալսարանի պրօֆեսոր, և նոր լեզւի ամենանաեանդուն և համոզաւ պաշտպաններից մէկը, որ լազթանակել տւեց նոր լեզւին՝ շարունակելով Աբովեանի սկսած գործը: Նազարեանցը Գորպատ հասաւ 1832 թ. ու մնաց մինչև 1840 թ.— համասարանում դասախօսութիւններ լսելուց դատ, նա ջանասիրութեամբ պարապում էր գերմանական գրականութեամբ և դիտութիւնով. կամաց-կամաց աւելի ևս մօտենալով տեղական ինտելիգենտ շրջաններին, ուր նա շուտով տանումարդ դարձաւ: Աբովեանի նման, նրան էլ դիպաւ բոմանտիզմի ազդեթիւնը, որի վերջին անդրաձայնումները դեռ երևում էին երիտասարդութեան մի մասի աշխարհայեացքի և ձգտումների մէջ. իսկ միւս կողմից նրա հետաքրքրութիւնը շարժեցին գրականութեան, ժողովրդական բանահիւսութեան և լեզագիտութեան մասին եղած հետազոտութիւնները, որոնց մասին նա առաջին անգամ լսեց համալսարանի շէնքի մէջ: Հէնց այստեղ, Գորպատում, — գերմանական կենսակրթութեան, լեզւի գիտութեան շրջանում եղած հին ու նոր ուղղութեան կռիւ և ինտելիգենտ դասակարգի ձգտելիք հարցերի մասին եղած խօսք և վէճի ազդեցութեան տակ, Նազարեանցի հոգում որոշ կերպով երևաց հայրենի գրականութեան, նոր լեզւին և իր ազդի կենսակրթական զարգացմանը ծառայելու ցանկութիւնը:

Նա իր ամբողջ կեանքում մնաց գերմանական գիտութեան

և գրականութեան երկրպագու և անդադար աշխատում էր պատւաստել իր ազգին այդ երկու բարիքը լիովին, երբեմն նոյն իսկ ծայրայեղութեան մէջ ընկնելով, բաւականաչափ հաշի չառնելով առանձին տեղական պայմաններն ու երկու ժողովրդի մէջ եղած տարբերութիւնը. դրանով նա առիթ տւաւ մեղադրանքների, առանց այն էլ դէպի նրա ամբողջ գործունէութիւնը ոչ բարեացակամ աչքով նայող անձանց կողմից, որոնք ձգտումն էին արգելք դնել նրա սկսած գործերին և մեղադրում էին նրան նոյն իսկ իր եկեղեցուն դաւաճանելու և դադարի բողոքական դառնալու մէջ... Բայց այս, մի քիչ միակողմանի հակման հետ դէպի ամեն բան՝ ինչ գերմանական է, որ իր կնիքը դրել է Նազարեանցի համարեա բոլոր երկերի վրայ — մենք կարող ենք ցոյց տալ նրանում և ընդհանուր համակրանք դէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, առանց ազդերի խտրութեան, որի իւրացնելը նա համարում էր հայերի համար անպայման անհրաժեշտ — ճշմարիտ եւրոպացու լուսաւոր ձգտումներ ու լայն հայեացքներ: Միւս կողմից նա չէր խորթանում և ուսն կենսակրթութիւնից շատ անգամ լիշում ու քաղում էր ուսն հեղինակների զրւածներից իր յօգւածներում և նամակներում, շատ բան էր փոխառնում նրանցից և աշխատում էր յարմարցնել հայ ընթերցող հասարակութեան կարիքներին ու հասկացողութեան:

Նազարեանցի ամբողջ գործունէութիւնը՝ որպէս հրապարակախօսի, որոշ եւրոպական գոյն է կրում: Նրա 1858 թ. Մոսկւայում հիմնած «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը այն ժամանակաւ հայ հասարակութեան ամենից աւելի զարգացած ու առաջաւոր մասի մտքերի և ձգտումների արտայայտողն էր: Մ. Նալբանդեանցի աջակցութեան շնորհիւ Նազարեանցին լաջողեց ամսագիրը ոչ միայն հայ, այլ և մասամբ արևմտեան-Եւրոպայի կեանքի արտայայտութիւնը դարձնել: «Հիւսիսափայլի» բաժանորդադրական լայնարարութեան մէջ (1857 թ.) արդէն արտայայտում էր դիտաւորութիւն՝ ստեղծելու կարծես մի կամուրջ հայերի և եւրոպացի ժողովուրդների մէջ. հայերի, որ դեռ չէին հրաժարուել լատինաց ասիականութեան ազդեցու-

թիւնները, կողիացումը և տղիտութիւնը. Նազարեանցը ճշգ-
նում էր օժանդակել իր ութերի չափով նրանց կենսակրթական
հաղորդակցութեան: «Մեր նպատակն է հնի վերանորոգութիւ-
նը, որքան ալդ կարելի, յարմար և անհրաժեշտ է ներկայ
վարկենիս համար. մեր նպատակը շինելն է և ոչ քանդելն
ու ոչնչացնելը», գրում էր Նազարեանցը կարծես զուշակելով
առաջուց՝ խաւարապաշտների և շովինիստների յարձակումները,
որոնք պատրաստ էին մեղադրել նրան, որ դաւաճանում է ա-
մեն հայրենի բան և ստրկաբար հպատակում օտարի օրինակ-
ներին: Միջոցների չըլինելը, բաժանորդների չնչին թիւը, եղած
դրական ութերի սակաւութիւնը — արդելք չեղան անդադրում
գործչին, ամսագրի դուռութեան կարճ կեանքում, որոշապէս
յայտնել իր հայեացքներն ալդ հարցի մասին և յայտնի ազդե-
ցութիւն անել հայ հասարակութեան վրայ: Նազարեանցը շատ
անգամ էր ապացուցում իր ընթերցողներին, որ նրանց միակ
փրկութիւնը եւրոպական կուլտուրան իւրացնելու մէջն է, որ
ուրիշ ճանապարհ չըկայ և չէ կարող լինել:

Ալդ միտքն օրինակ արտացոլում է Ջիլերի «Մեանական
հարսի» թարգմանութեան յառաջաբանի մէջ, որ գրել է Նա-
զարեանցը:

Եթէ բանաձեւելու լինենք Նազարեանցի թէ իր ամսա-
գրում և թէ առանձին լոյս տեսած երկերում յայտնած հայ-
եացքներն ու ցանկութիւնները — ինչպէս ալդ արել է նրա
աշակերտն ու հետևողը՝ Ջահ-Աղիլը, կերևայ ուր նրանք ամ-
բողջովին թափանցած են կենսակիրթ, եւրոպական ոգով:

Եւ իսկապէս հայ հրապարակախօսը կողմնակից է նոր դը-
րական լեզւի մշակման, դրականութիւնը կեանքին մօտեցնե-
լուն, դպրոց, լրագիր, դրական և դիտական ընկերութիւններ
հիմնելուն, գրալստեանոցներ, հոգեւորականութեան կրթական
մակերևութիւն բարձրացնելուն, նախապաշարումների և յետամնաց
հայեացքների դէմ կռւելուն, հոգեբանութիւն ու բնական գի-
տութիւններ ուսումնասիրելուն:

Անկախ դրանից, Նազարեանցը մտածում էր իր ժողովրդին
օգուտ տալ թարգմանելով արեւմտեան-Եւրոպայի գրողների ա-

ռանձին գործերը: Չափազանց հետաքրքրական և ուսանելի
են Նազարեանցի եւրոպականութիւնը պարզելու համար՝ նրա
նամակները ծանօթ-բարեկամներին, որոնց մէջ նա յաճախ
շատ խիստ կարծիք է յայտնում իր ցեղակիցների — «մեր եղբայր
ասիացիների» մասին, որոնց սակայն նա նւիրեց իր ամբողջ
կեանքը, ցաւելով, որ նրանցից շատերը դեռ էլի չեն հասկա-
նում Արեւմտեան քաղաքակրթութեան իմաստը, մամուլի և
դրականութեան նշանակութիւնը...

Եթէ աչքի առաջ ունենանք այս բոլոր իրողութիւնները,
պէտք է համաձայնենք այն ժամանակ, որ Նազարեանցը յայտ-
նի չափով արդարացրեց կոմս Աւարովի նախադուշակութիւնը,
որ Գորպատ գալով հէնց այն ժամանակ, երբ այնտեղ ուսա-
նում էր երիտասարդ հայը, համալսարանն այցելելիս՝ անսպա-
սելի կերպով դարձաւ նրան այս խօսքերով «Բարեկամս, դու
պիտի լինես Արեւելքի լուսաւորիչը»:

Միքայէլ Նալբանդեանցը, «Հիւսիսսիայի» գլխաւոր աշ-
խատակիցը, անփոփոխ օգնում և կարծես լրացնում էր Նա-
զարեանցին, քանի որ նա ունէր աւելի շատ կրակ, աշխոյժ
ու բանակուական աւիւն, որ պակասում էր ամսագրի գլխաւոր
խմբագրին:

Նախկին ունկնդիր Մուկուչի և Պետերբուրգի համալսա-
րանի, նոյնպէս տիպական արեւմտական էր Նալբանդեանցը և չէր
ծածկում իր գրաւած լինելը՝ եւրոպական կենսակրթութեամբ:

Ալդ յափշտակութիւնը արտայայտեց ի հարկէ ոչ միայն
այն բանում, որ նա թարգմանեց «Թափառական Յրէան»,
«Կոմսուհի դը Շէրբոզ» և նման երկեր, բայց շատ աւելի
նրա հրապարակախօսական լօղաճների ընդհանուր բնաւորու-
թեան մէջ:

Նազարեանցի նման նա կողմնակից էր հայ մամուլի,
թատրոնի և ուսումնարանի ստեղծելուն եւրոպական հիմքե-
լով: Յաճախ խաւարապաշտների մեղադրանքներին ենթարկե-
լով, նա ապացուցում էր արեւմտեան կենսակրթութեան մօտե-
նալու անհրաժեշտութիւնը, պահպանելով սակայն ժողովրդի
ազգային ու պատմական առանձնատոկութիւնները:

50-ական թվերի վերջերին և 60-ականների սկզբներին՝ Նալբանդեանցին վիճակեց երկու անգամ արտասահմանում լինել — և այդ ճամբորդութիւնները անկողուստ հետք թողին նրա հոգու վրայ... Նա այցելեց Բերլինը, Համբուրգը, Վիէննան, Լոնդոն, Վինդոբրը, Պարիզը, Վերսալը, իտալական քաղաքները և ամբողջովին յափշտակել ու գրաւել էր եւրոպական աղմկալի, բազմազան կեանքով: Նա այցելում էր մուզէյները, ցուցասրահներ, թատրոններ, գրադարաններ, ծանօթանում էր տեղական գործիչների հետ, ուսումնասիրում էր կուսակցութիւնների կուլւր, առանձին ցեղերի փոխադարձ յարաբերութիւնները: Իտալիայում նա մեծ հետաքրքրութեամբ էր հետևում աղգալին միացման աստիճանական յաջողութիւններին, համակրելով Գարիբալդուն և նրա գործունէութեանը:

Սոյն գաղափարներն և քաղաքական ուսմունքները, որ այն ժամանակ յուզում էին իտալական հասարակութիւնը, նոյնպէս հետաքրքրեցին ուսումնաստենչ Նալբանդեանցին, որին շատ օգնեց դեռ Ռուսաստանում, թարգմանութիւնների վրայ յոյս չըդրած՝ Ֆրանսերէն լեզուն:

Մինչև իր չափազանց կարճ կեանքի վերջը նա մնաց տիպական արևմտապաշտ: Իր ոտանաւոր փորձերում, որ աւելի ցած են քան նրա հրապարակախօսութիւնը, նա ցոյց է տալիս յաճախ Բէրանտէի ազդեցութեան տակ լինելը, որի երգերը նա թարգմանում ու վերաշինում էր:

Նա բանաստեղծութիւններ էր գրում «Ժ. Ժ. Ռուսօի», «Հենրի Թոմաս Բոկլի» լիշատակին, իսկ ամենահանրացած նրա երգը, «Մեր հայրենիքը», գրած է Իտալուհու բերանից, որ սիրում է ջերմագին իր դժբախտ հայրենիքը, որ կռւում է Աւստրիայի հետ իր անկախութեան համար:

Նազարեանցի ու Նալբանդեանցի մտակիցը և յայտնի չափով նրանց գործի շարունակող՝ բանաստեղծ ու հրապարակախօս Սմբատ Զահ-Ազիզը, չափազանց իւրօրինակ տեղ է գրաւում եւրոպական դրականութեան՝ հայկականի վրայ արած ազդեցութեան պատմութեան մէջ: Նրա գրական գործունէութեան հէնց սկզբից արդէն երևում է այն յափշտակութիւնը

բայրոնիզմով, որ նորա ստեղծագործութեան որոշիչ գծերից մէկն է: Բայրոնի «Ազատութեան ժամերից» 50 տարի յետոյ, ջահել բանաստեղծն իր «Ազատութեան ժամերն» է լոյս բնծալում, և արդէն մի քանի բանաստեղծութիւնների մէջ, այդ ժողովածուն մտած, արտացոլում է Բայրոնի ազդեցութիւնը: Որքան Զահ-Ազիզի շնորհքը զնալով աւելի հասուն ու բազմակողմանի էր դառնում, այնքան աւելի Բայրոնի ազդեցութիւնը ստանում էր խորն ու արդասաւոր բնույթ: Զահ-Ազիզի քերթւածքը՝ «Լեւոնի վիշտը», սերտ կապւած հայ կեանքի հետ, լի է գանդատներով շրջապատող հասարակութեան լեռամնացութեան, տղիտութեան, շովինիզմի դէմ և նիւթապաշտ ճաշակներով, միաժամանակ բայրոնիզմի վերջին արտադրութիւններից մէկն է: Քերթւածքի հերոսը անդուհ, թախծալից երազող Լեւոնը, «Համաշխարհային վշտից» զարկւած մարդկանց դասին է պատկանում, որոնց չի հասկանում հասարակութիւնը և որոնք ինքնամիտի են գառնում, ընդունակ են մէկ նախելուց խիստ, խոշոր, չարացած երևալու, բայց էապէս լցւած են սիրով դէպի մարդկութիւնը, իդէալիզմով ու համակրանքով: Անկախ այդ բանից, արդէն իսկ քերթւածքի արտաքին ձևը, երգերի բաժանումը, քնարերգական զարտուղութիւնները, հեղինակի յաճախակի միջամտութիւնը, միջանկեալ, դիպւածական հատւածները — այս բոլորը ցոյց են տալիս Բայրոնի ազդեցութիւնը միացած Պուշկինի և Լերմոնտովի ազդեցութեան հետ (առանձնապէս «Եւգինեյ Օնեգին»):

Բայրոնի բոլոր երկերից ամենից շատ ազդել է Զահ-Ազիզի վրայ «Չալդ-Հալուրդը», որից հայ բանաստեղծը ուղղակի շատ անգամ պոկ դալ չէր կարողանում...

Բայրոնի ստեղծագործութիւնը իր կնիքը դրաւ նաև Զահ-Ազիզի շատ մանր երկերի վրայ, որոնք կրում են տխուր, զուտ անձնական բնաւորութիւն: Չէ կարելի այստեղ չըլիշել նաև նրա յայտնի «Բանաստեղծի մտածմունքը» երկի մասին (1864), ուր մենք գտնում ենք ողևորւած դիմումն անդլիացի նշանաւոր բանաստեղծին և նրա գործունէութեան փառաբանումն, մինչև Լեւոն միւս կողմից սիրած աղջկան հեղինակը համեմատում

Է այստեղ Եանտայի հետ, որին նւիրած է և «Չալղ-
Հալղոլը»:

Յափշտակած Բայրոնից, Ջահ-Աղիզը միաժամանակ յայտ-
նի չափով աղղւած էր և Հէյնէից: Նա կարգացել է և եւրո-
պական մտածողների և պատմաբանների գրածները—ինչպէս
Սպինոզա, Բոկլի, Զլեյերմախեր, Զոն Ստւարտ Միլլ, և այլն:
Այդ հետաքրքրութիւնը դէպի եւրոպացի զանազան գոյնի հե-
ղինականների ստեղծագործութիւնը՝ յաճախ երևում է Ջահ-Աղիզի
վերջին, արդէն արձակ գրածներում, ինչպէս «Հրապարա-
կախօս ծայն», «Ամառային նամակներ» և այլն: Հետաքր-
քրական է որ իր սիրած հերոս Լեոնին, որ մի մեծ չափով
երևում է որպէս հեղինակի երկուրեակը, Ջահ-Աղիզը ստիպում
է իր հետ վերցնել, հեռու ճամբորդութեան զնալիս, մի շարք
գրքեր, որոնց մէջ և «Տխուր մեղեդիները Հէյնէի, Գէօթէի
անմահ ստեղծագործութիւնը—Փառստ, Թափառական Չալղ-
Հալղոլին, Իւրենալի երգիծանքները, Բերանժէի սրտաբուխ
երգերը, Բոկլի պատմութիւնն ու Զէքսպիրի ողբերգները»: Ջահ-
Աղիզն ընդհանրապէս համոզւած արեւմտապաշտ է, ամուր հա-
ւատացող, Լեոնի հետ, այն բանին, որ «ուսում և ուսում մեզ
հարկաւոր է... ուսումը թող պատրաստէ հայերին մի բարի
վիճակ և կեանք փառաւոր»:

Մնկախ այս կամ այն գրողի որոշ ազդեցութիւնից, նրա
ստեղծագործութեան ոգին ընդհանուր առմամբ կենսակիրթ,
եւրոպական գրոշմ ունի: Նազարեանցի հայեացքների համոզ-
ւած կուսակիցը հանդիսանալով, նրա նման դատաւիտում է
խաւարապաշտներին ու տգէտներին, կողմնակից է նոր մանկա-
վարժութեան, դարգացած քահանաներ պատրաստելուն, կա-
նանց կրթութեան: «Ես քեզ սիրում եմ, ով իմ ժողովուրդ,
բայց ոչ այն սիրով, որով մինչև այսօր քեզ սիրել են»։ Կարող
էր բացազանջել նա իր հեղուսի հետ: Մենք տեսնում ենք, որ
նա քննադատաբար է վերաբերում դէպի իր շուրջն եղած
ամեն բան, հարադատ կեանքը եւրոպական, կենսակիրթ չա-
փին մօտեցնելով:

Սմբատ Ջահ-Աղիզից անցնենք այժմ միւս հայ առաջնա-

կարգ բանաստեղծ Ռ. Պատկանեանին: Նա. Գորպատ եկաւ
Աբովեանից ու Նազարեանցից շատ յետոյ և այստեղ էլ անց-
կացրեց իր ուսանողութեան տարիներից մի քանիսը (յետոյ,
ինչպէս յայտնի է, նա անցաւ Պետերբուրգի համալսարանը):
Երբ Պատկանեանը 1852 թ. Գորպատ եկաւ, այնտեղ արդէն
հայ ուսանող երիտասարդութեան մի զաղութ կար: Մենք դի-
տենք, որ Հէյնց այստեղ նա գրեց այն ուսանողական երգերը,
որ հայ ուսանողների համար նոյն նշանակութիւնն ունեցան,
ինչ որ գերմանական երգերը իրանց ընկեր գերմանացի ուսա-
նողների միութիւնների համար:

Գիշերախտաբար մանրամասն տեղեկութիւններ չըկան Պատ-
կանեանի Գորպատում ունեցած դիտական զբաղմունքների մա-
սին, բայց անկասկած է, որ գերմանական գրականութիւնը
նրա վրայ էլ բաւական ուժեղ ազդեցութիւն է արել: Այս բա-
նաստեղծը, որ ժամանակի ընթացքում միտումաւոր (տենդեն-
ցիաւոր) ստեղծագործութեան ամենավառ ներկայացուցիչը պի-
տի դառնար, իր առաջին բանաստեղծութիւնների մէջ ու-
մանտիկ ազդեցութեան տակ է: Անսպասելի կերպով այդ ազ-
դեցութիւնը երևում է նոյն իսկ աւելի ուշ, 70-ական թւե-
րին, Պատկանեանի «Ես նշանած էի» վիպակում, ուր հերո-
սի և հերոսուհու անսպասելի հանդիպումը, մարդարէական,
կէս ֆանտաստիք երազը, որ հերոսի առաջ յայտնում է նրա
սիրածի վիճակը և շատ ուրիշ բան՝ ուղղակի աղղւած են ու-
մանտիկից: Միւս կողմից Նազարեանցի լուսաւորիչ գործու-
նէութիւնը, որ այն ժամանակ շատ երիտասարդ գրողների էր
ողևորում, հարկադրեց Պատկանեանին, որ լուրջ հետաքրքրւի
Արեւմուտքի կենսակրթութիւնով: Երբ դադարեց «Հիւսիսա-
փալը», Ռ. Պատկանեանը, որի հայրը նոյնպէս ինչպէս յայտ-
նի է, փորձել էր իր ուժերը գրական ասպարիզում—Պետեր-
բուրգի մէջ հիմնեց «Հիւսիս» թերթը, որ մի տեսակ շարու-
նակութիւն պիտի լինէր Նազարեանցի հրատարակութեան և
ընդհանուր առմամբ նոյն գաղափարները պիտի քարոզէր: Հայ
գրականութեան գործիչների աւագ սերունդի նման, սա էլ
հետաքրքրւում էր գերմանական գրականութիւնով, բայց անու-

շաղիւր չէր թողնում նաև միւս ազգերի զրականութիւնը: Նա ոչ միայն երբեմն թարգմանում էր Բերանժէից ու նմանում էր Լամարտինին (ինչպէս «Քահանան»), այլ և կարելի է պընդել որոշ չափով, թէ Բերանժէի ամենից շատ աչքի ընկնող երգերը, նրանց բոցոտ ներշնչանքով, կենդանի, պատկերաւոր լեզուով, և ամեն տան յերջն եղած կրկնութիւններով, ինչպէս նաև Հիւզօի մի քանի կտորները, դրած օրւայ գէպքերի առիթով — ազգեցին հայ բանաստեղծի զայրույթով ու տխրութեամբ լի միտումաւոր բանաստեղծութեան վրայ: Չընայած դրան, Պատկանեանը աչքը չէր փակում այն հրէշաւոր երեւոյթներէ առաջ, որ ստեղծում է մակերևութական եւրոպականութիւնը և երկու սրամիտ բանաստեղծութեան մէջ ծաղրի մատնեց մայրաքաղաքում կրթւած հայ տղային ու աղջկան, որոնք դանում են իրանց լեզւից ու ժողովրդից, որոնք լիովին անտեղի դործ են անում ֆրանսերէն ու ռուսերէն խօսքերի փշրանքներ, ու հաւատացած են թէ իւրացրել են կրթութեան ու եւրոպական լուսաւորութեան ուղին ու ծուծը... Այսպէս XVIII դարի ռուս գրողները հանդիսանալով կողմնակից կենսակրթութեան ու բանական փոխառութեան՝ աւելի լուսաւոր հարեաններէ, միւսնոյն ժամանակ ծաղրում էին «պտիմետրներին», մոդասէր կանանց ու թեթեւ, սահմանափակ տղամարդկանց, որ առանց օգուտ ստանալու՝ ճանբորդում են արտասահմանում...

Բաֆֆու վրայ էլ Եւրոպայի կենսակրթութիւնը որոշ չափով ազդեցութիւն է արել: Նրա կենսագրութիւնէ մենք իմանում ենք, որ 16 — 17 տարեկան հասակում արդէն կարգացել էր դասական հեղինակների՝ Հոմերոսի, Վիրգիլիոսի, Միլտոնի, Փենելոնի երկերը, որ թարգմանել էին զրաբառ ու հրատարակել Վենետիկում՝ Միխիթարեան հայրերը:

Յետոյ նա ծանօթացաւ ամեն գոյնի ուրիշ շատ օտար գրողների հետ, ինչպէս Վալտէր-Սկոտտը, Վիկտոր Հիւգօն, Դոստէյ Սիւ, Զախէր Մազոյիւր և այլն: Չատ կտրելի է, որ Հիւզօի երկերն են մասամբ ազդել Բաֆֆու վրայ և նրա հոգում գէպի կեանքի խորթ որդիքը, գէպի խեղճ ու թշուառները համակրանք զարթեցրել: Միւս կողմից Վալտէր-Սկոտտի ազ-

դեցութիւնը կարելի է տեսնել մասամբ Բաֆֆու պատմական վէպերում, ինչպէս «Սամուէլն» ու «Դաւիթ Բէկը»: Յայտնի է, որ Բաֆֆին ծանօթ էր Տէնի գլխաւոր դործերին և շատ մեծ գին էր տալիս այդ մտածողին: Թէև նա չէր ստացել սիստեմատիք ու բաղմակողմանի կրթութիւն, բայց և այնպէս իր գրածներում նա արտայայտում էր կենսակիր շշխարհայնացք: Երբ նա «Խառ-փուշներ», «Բիրի շարանանի», «Հարէմ» ու նման գրածներում նկարագրում է պարսկական կեանքը, այդ կեանքի բոլոր փտած, լեռամնաց, դուռ ասիական կողմերով, — դուք զգում էք մի կողմից, որ նա լաւ ծանօթ է իր նկարագրած միջավայրին, մօտիկ ուսումնասիրել է և կարողանում է տալ նրա իւրատեսակ երանգը, և միւս կողմից էլ, որ նա, կողմնակի դիտողի նման քննադատաբար է վերաբերում տւածին, զնահատում է եւրոպացու տեսակէտից:

Բաֆֆու ժամանակակից հայ կեանքից տուած վէպ ու վիպակի մէջ՝ ինչպէս «Խննթը», «Կայծերը», «Ջէլալէդդինը», շատ անգամ է երևում նրա համակրութիւնը գէպի ճշմարիտ կենսակրթութիւնն ու լուսաւորութիւնը: Ընդգէմ լինելով կեանքից պոկած ու սքոլաստիկ իմաստակութեան մէջ դեգերող գիտութեան ու դրականութեան, նա ջատագով է հանդիսանում այն կրթութեան, որ դռհացնում է ժամանակակից պահանջները, որ յարմարեցրած է ժողովրդի չայտնի կարիքներին: Նա մերկացնում է հին մանկավարժութիւնը, դպրոցական դործի անորմալ դրութիւնը, պեղանտիզմն ու բուտինան: Այն հերոսները, որոնց նա իր իդէալներէ և մտքերի արտայայտիչն է դարձրել, սովորաբար հանդիսանում են, որպէս զարգացած, ինտելլիգենտ և եւրոպացի ազգերի կեանքին լաւ ծանօթ մարդիկ: Այսպէս օրինակ, երազող Դուդուկեանը «Խննթի» մէջ, որ իր շուրջը տիրող իրականութեանը դիտակցաբար վերաբերող «նոր մարդկանցից» մէկն է, կրթութիւնն ստացել է Վենետիկում, Միխիթարեանների մօտ, ապա զնացել Պարիզ, ու ուտով գլխով ընկել ֆրանսիական մտաւոր կեանքի յորձանքի մէջ: Նա դարձել է հայրենիք բոլորովին

վերածնաճ, իւրացրել է նոր կենսակիրթ աշխարհայեացք ու երազում է այն օրւայ մասին, երբ տաճկահայի կեանքում տղիտութիւնը, անշարժութիւնն ու ոչխարութիւնը՝ տեղի կըտան անձնական արժանապատուութեան ու դէպի լոյսը ձգտելու զգացմունքներին: 2-է կարելի այստեղ չընկատել և այն դատապարտութիւնը, որ Նազարեանցի ու նրա զպրոցի Համոզւած Հետևողը՝ Ռուֆֆին շարտեց զանազան նախապաշարումների և իրանց օրն անցկացրած Հայեացքների երեսին. այսպէս օրինակ «Ուխտեալ Միանձնունի» պատկերում նա դատաւիւտում է այն Հին սովորութիւնը, որ դեռ էլի գործադրում էին շատ ծնողներ՝ ծնելուց առաջ դատապարտելով իրանց աղջկան անամուսին, միայնակեաց կեանքի: Այդ ամբողջ պատմւածքից անկեղծ զայրույթ ու ատելութիւն է փչում դէպի մոլեռանդութիւնը, խտտաբոկութիւնն ու մտաւոր անշարժութիւնը:

Հայ բեմի Համար գրելու, Հայ թատերգութիւն ստեղծելու և Հարստացնելու միտքը Գ. Սունդուկեանցի մէջ առաջին անգամ յղացաւ եւրոպական թատերգութեան հետ ծանօթանալու ազդեցութեան տակ: Դեռ զիմնադրւած եղած ժամանակ՝ Թիֆլիզում՝ նա չէր կշտանում, իր ասելով, Ղիլիերի երկերն՝ օրինակ «Նենգութիւնն ու սէրը» կարգալուց և անքուն զիշերներ էր անցկացնում, լաց լինելով խեղճ Ֆերդինանդի ու Լուիզի տանջանքների վրայ: 1846 թ. նա մի անգամ Պետերբուրգում, արդէն ուսանող, տեսաւ Կարտլիզինին¹⁾ Ֆերդինանդի դերում, հիացաւ և այն օրից սկսեց եռանդով թատրոն յաճախել: Նրա ուշադրութիւնը գրաւում էին և Փրանսերէն ներկայացումները, որ այն ժամանակ անպայման հետաքրքրութիւն ունէին, բանի որ մասնակցողների մէջ այնպիսի ուժեր կային, ինչպէս Բերտոն, Սքոու, Պլէսսի և Ալլան: Այդ ներկայացումների ազդեցութեան տակ նա մտածեց Հայ բեմ ստեղծելու մասին, որ այն ժամանակ գոյութիւն չունէր. շատ պաշտօն զգաց նա այն դերը, որ կարող էր բեմը խաղալ Հայի կենսակրթական կեանքում:

¹⁾ Ռուս հռչակաւոր դերասան 40-ական թւերին:

Ծ. խմբ.

Այսպէս ուրիմն, Սունդուկեանցի ինքնաւրիպ թատերախաղերը, որ վառ ազդային ու կենցաղական երանդ ունին, մասամբ օտար թատերգութեան ազդեցութեամբ են կեանքի կանչւել: «Մտածարալայից» լետոյ Սունդուկեանցը սկսեց ուշադրութեամբ ուսումնասիրել Մոլիերի, Դէքսպիերի, Սկրիբի և ուրիշ թաւերադիրների երկերը: Իր ամենալաւ պիէսը՝ «Պէպոն» գրելու միտքը Մոլիերի մի կատակերգութիւնը Հայերէն փոխադրելու ազդեցութեան տակ յղացաւ: Պէպոն յառաջաբանում, որը ուղղւած է զխաւոր դերն ստեղծող դերասան Չմշկեանին, հեղինակն ասում է միջի ալլոց. «Մի անգամ թատրոնում ներկայացնում էին Հանգուցեալ Փուղինեանի «Ղուր ճաքիւս, սիրտի պատկիւս» պիէսը, որ Մոլիերի կատակերգութեան փոխադրութիւնն էր, և դու խաղում էիր Չամիրի դերը: Քո Հագուստը, դէմքը, շարժումները, խաղը, ձայնն այդ դերում յանկարծ իմ մտքում այս Հարցն առաջ բերին, թէ ինչ կանէր Չամիրի նման մարդն այն պէպքում, եթէ մեր Հարստահարիչներից մէկը նրան փող պարտ լինէր ու չուզէնար ճանաչել իր պարտքը: Պիէսի հիմքն այսպիսով գցւեց. մնացածն ինքն իրան եկաւ»: Իր թատերախաղերում Սունդուկեանցը շատ յաճախ բարձրացնում է եւրոպական կենսակրթութեան Հայերի վրայ արած ազդեցութեան Հարցը: Նա Համակրում է այն մարդկանց, որ անկեղծ կերպով գրաււած են նոր զաղափարներով ու կռւում են բուրժուայի դէմ. ինչպէս օրինակ երիտասարդ-իդէալիստ Միքայէլը «Ելի մէկ զոյում», ինչպէս և ինտելիգենցիայի այն ներկայացուցիչներին (ուսումնական դիւղատնտես, վարժուհի, երիտասարդ հեղինակ), որ երևում են նրա «Ամուսիններ» վերջին գործում: Միւս կողմից, Պատկանեանի նման, նա ծաղրում է Հասարակութեան կիսակիրթ խաւերը, որ չեն իւրացրել կենսակրթութեան իսկական, ճշմարիտ ոգին, ու նրա վերջին խօսքն են Համարում մայրենի լեզուն բանի տեղ չըդնելը, դէպի պարտականութիւնը թեթեւ վերաբերելը, դէպի զուք ու զարգարանք և բալերն ունեցած ցաւը, եկամուտների ներածից աւել ասլերը: Հետաքրքրական է այն, որ հնաւանդ, բայց լաւ սրտի աէր ու աղնիւ վա-

ճառական Օսէփը, Սունդուկեանցի «Քանդած օջախում», շատ սկեպտիկ կարծիք է յայտնում կիսակիրթ երիտասարդութեան մասին. միևնոյն ժամանակ ինքն եղել է արտասահմանում և համակրանքով է խօսում Եւրոպայի ժողովուրդների և նրանց գրական յատկութիւնների մասին:

Հետաքրքրութիւնը դէպի եւրոպական գրականութիւնը՝ նկատուում է նաև հայ գրականութեան ամենանոր գործիչների մէջ, որոնք յաճախ շատ բան են նրան պարտական: Մի քանի օրինակ. Զիրվանդադէն գեռ ԼԾ տարեկան էր, որ կարգաց Վ. Հիւզօի մի քանի գրածները, որ նրա վրայ մեծ ազդեցութիւն արին, մանաւանդ նրան հիացնում էր «Ժողով գործաւորները», որի մեղմ, մաքրասէլ կոլորիտը շատ հայ գրողների համակրութիւնն է դէպի այդ երկը գրաւել: Զիրվանդադէի ամենից աւելի հասուն ու տաղանդով գրած գործերի մէջ, ինչպէս «Նամուսը», «Արսէն Գիմաքսեանը», «Տասնուհինգ տարի անցած» պատկերը, զգալի է Գոգէի, Մոպսսանի և Զոլայի ազդեցութիւնը: «Նամուսը» հերոսներից մէկի՝ Ռուստէմի բարբարոս վարմունքի տեսարանը իր կին Սուսաննի հետ, որի վրայ ամուսինը կասկած ունի թէ անհաւատարիմ է, և որի կրճքից՝ սարսափելի ցաւ պատճառելով խեղճ կնկան՝ պոկ է տալիս խալը, գրած է ծայրայեղ բնապաշտութեան բոլոր կանոններով, չըքաշելով ոչ մի մանրամասնութիւնից: Զիրվանդադէի ընդհանուր համակրանքը դէպի Եւրոպայի կենսակրթութիւնը ամենից լաւ ու որոշ արտայայտեց «Արսէն Դիմաքսեան» վէպում, որը մի վառ պատկեր է 80--90-ական թւերի հայ ինտելիգենցիայի: Այդ վէպի լաւագոյն, ամենից աւելի համակրելի հերոսները համոզւած արեւմտապաշտներ են և կողմնակից հայերի և ուրիշ լուսաւոր ազգերի կենսակրթական հաղորդակցութեան: Նրանցից մինը՝ Մսերեանը, ընկերական շրջանում շարունակ պնդում է այդ տեսակ հաղորդակցութեան անհրաժեշտութիւնը. «Պարոններ», ասում է նա մի տեղ, «դէմ գնենք մեր սակաւթիւ կուրճքերով՝ չինական պարսպին (այսինքն՝ տգիտութեան ու կղզիացման): Զեռք գարկենք այդ պարիսպը խորտակելուն, որ մեզ հեռու է պահում եւրոպական քաղաքակրթութիւնից»:

Այդ նոյն վէպում մենք տեսնում ենք ինտելիգենտ հայ աղջիկ Կարինեանին, որ գնում է արտասահման ուսումնասիրելու մանկավարժութիւնն ու ընդհանրապէս մեծացնելու իր զիտութեան պաշարը, որ ասլա՝ վերադառնալով, մանկապարտէզ բաց անի և լիովին մանուկների կրթութեան գործին նւիրէ իրան:

Ժամանակակից հայ բելլետրիստներից միւսը՝ Լէօն, որ իր «Քաւառական հերոսների» մէջ ուղղակի իր համակրանքն է արտայայտել դէպի նոր հովերը և ընդդիմութիւն ցոյց տալ դէպի այն ամենը, ինչ փտած է և անկեանք, ինքն է խոստովանում, որ եւրոպական գրողներից նրա ճաշակի և իղէալների մշակման վրայ ամենից շատ ազդել են Զէքսպիրը, Զիլէրը, Գէօթէն ու կրկին՝ Վիկտոր Հիւգօն: Մուրացանը Բաֆֆու նման արեւմուտքի դասական հեղինակների գործերը կարգացել է Միլիթարեան հայրերի թարգմանութեամբ: Նրա առաջին գրածներում, օրինակ «Հարուստները դարձանում են» պատմածքում, նկատելի է մասամբ՝ Ֆրանսիացի բնապաշտ գրողների ազդեցութիւնը: Վ. Փափագեանը, որ իր «Պատկերներ թիւրքահայոց կեանքից» գրքով իրան ծանօթացրել էր որպէս Բաֆֆու աշակերտ ու հետևող, ժամանակի ընթացքում բոլորովին ձեռք քաշեց միտումաւոր ստեղծագործութիւնից ու ենթարկեց Սկանդինաւեան գրականութեան՝ Իբսէնի, Իօնաս Լիի ու Բիեօրնսսնի ազդեցութեան: Ներկայումսնա հայ փոքրածիւ «Նիցշէականներից» մէկն է. իր էսկիզներում ու ակնարկներում նա տալիս է գերմանացի մտածողի տեսութիւնները—մեղմելով ու դուրս ձգելով այն ամենը, ինչ նրան չափազանց խիստ ու դէմընթաց է թւում և հակառակ՝ հայ ընթերցողի պահանջներին: Փափագեանն առաջինն էր հայերի մէջ, որ թարգմանեց Նիցշէից և ծանօթացրեց ռուսահայերին նրա դադափարների հետ¹⁾:

Ա. Խաչակեանի ստեղծագործութեան մէջ նկատուում է ոչ միայն Նիցշէի, այլ և ժամանակակից Եւրոպայի բանաստեղծութեան մէջ տիրող հոսանքների՝ մասնաւորապէս սիմ-

¹⁾ «Մուրճ», 1896 թ.

ւորիզմի ազդեցութիւնը. այդ ուղղութիւնները նոր-նոր սկսում են հայ բանաստեղծութեան մէջ մտնել: Միւս երիտասարդ հայ բանաստեղծները, օրինակ Յ. Յովհաննիսեանը, ու մանաւանդ Ս. Ծատուրեանը աշխատում են իրանց ընթերցողներին ծանօթացնել գերմանացի, ֆրանսիացի, անգլիացի, լեհ և ուրիշ բանաստեղծների լաւագոյն երկերի հետ, ի հարկէ սովորաբար թարգմանելով ռուսերէն թարգմանութիւններից: Լեռնացի ստեղծագործութիւնը, որ անսլացման հետաքրքրական է գաղափարական բովանդակութեան տեսակէտից, թէև շատ պակասաւոր է ձևի կողմից, տեղ-տեղ ազդած է մեր ժամանակի գիտական տեսութիւններից, Գարեխիկի ենթադրութիւններից կամ դէպի ընկերավարական հարցերն եղած ժամանակակից հետաքրքրութիւնից:

Այսպէս ուրեմն՝ հայ նոր գրականութեան սկզբից մինչև մեր օրերը ուղղակի թէ անուղղակի Արեւմուտքն անում էր իր ազդեցութիւնը ռուսահայ գրողների ստեղծագործութեան վրայ: Պատկերն աւելի տպաւորիչ կը դառնար, եթէ այս թուուցիկ ակնարկին կցէինք և այն ամենի ընդհանուր բնորոշումը, ինչ պարտական են արեւմտեան Եւրոպայի կենսակրթութեան տաճկահայ գրողները. սրանք զարգացել են ֆրանսիացի բանաստեղծների, թատերագիրների և վիպագիրների՝ Մոլիերի, Վոլտէրի, Լամարտինի, Հիւգօի, Սկրիբի, Ժորժ-Սանի, Էօփէն-Սիւի, Սարգուի և ուրիշների զօրեղ ազդեցութեան տակ:

Զրպէտք է մոռանալ և այն, որ հայ մամուլն ևս շատ բան է պարտական Արեւմուտքին. որ պարբերական հրատարակութիւններից շատերի խմբագրներն ու հրատարակախօսները՝ ինչպէս Արծրունին, Սպանդարեանը, Արզար Յովհաննիսեանը, Արասխանեանը և այլն, արտառահմանում, գերմանական համալսարաններում են կրթութիւն ստացել, որ օտարագրի հրատարակութիւնները մինչև այսօր առատ նիւթ են տալիս հայ թերթ ու լրագրին: Ուրախալի է շատ, որ մինչև այսօր էլ հայ մամուլի մէջ անփոփոխ է մնում գէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ու օտար գրականութիւններն եղած հետաքրքրութիւնը: Բոլոր լրագրներն ու ամսագրերը, առանց

դոյնի խտրութեան, բաւականին մեծ տեղ են տալիս արտառահմանի նորութիւններին, կենսակիրթ ազգերի գրականութեան, գիտութեան ու գեղարւեստի մասին եղած յօդածներին, վերջապէս Եւրոպայի զանազան քաղաքներից եկած թղթակցութիւններին, որոնց գրողները Արեւմուտքի շատ համասարանական կենդրոններում եղած ուսանողներն են:

Թէև եւրոպական ազդեցութիւնը ռուսահայ գրականութեան վրայ կարող էր աւելի խորն ու բաղձակողմանի լինել, ինչպէս և ինքն՝ այդ գրականութիւնն աւելի հարուստ, բայց և այնպէս, անկասկած է, որ այդ ազդեցութիւնը, ռուս հեղինակների արած ազդեցութեան նման, արդէն շօշափելի օգուտներ է տւել: Ինչպէս տեսանք, հայ լաւագոյն, ամենից աւելի անդրաձայնող ու առաջաւոր գրողները շատ են ջանք թափել, որ վերատնկեն Եւրոպայի գաղափարներն ու գեղարւեստական իդէալները հայ հոգի մէջ: Ընդհանրապէս այդ բանն արգելք չի եղել, որ նրանց երկերը ինքնատիպ էլ լինեն և գեղարւեստական արժանիքներ ունենան: Ի վերջին հայերին «Սփայի եւրոպացիներ» անւանում. նրանք շատ հեշտ ու շուտ են իւրացնում կենսակիրթ հայեացքներ ու ձգտումներ, շատ շուտ են օտար լեզուներ սովորում, և իրանց ամենից աւելի տաղանդաւոր ու սրտացաւ ներկայացուցիչներով՝ կարողանում են միաժամանակ հայ ու կենսակիրթ եւրոպացի մնալ: Նրանց վիճակած է անկասկած ժամանակի ընթացքում եւրոպական քաղաքակրթութեան ու քնած միւսիւման Արեւելքի մէջ միջնորդի դեր խաղալ:

Վերջապէս ո՞վ դիտէ, չի դալու արդեօք երբ և իցէ՝ թէ-կուղ շատ տարիներ անցնելուց յետոյ՝ (ներկայումս այդ մասին խօսք անգամ չի կարող լինել) այն բոլէն, երբ դէպի հասարակութեան պահանջները դիւրագգաց հայ գրականութեան կազմի մէջ մտնող բոլոր ինքնատիպ, երանգաւոր, զուտ տեղական տարրերի և եւրոպական հովերի խառնուրդից ստեղծւի մի նոր, իւրակերպ գրականութիւն, որը իր հերթին ընդունակ լինի զոնէ մի քիչ ազդելու եւրոպական գրականութիւններին վրայ... Այդ տեսակ յետադարձ ազդեցութիւններ, քիչ չեն

պատահել համաշխարհային զրականութեան պատմութեան մէջ...

«Հայ իբրեւն զուցէ առաջներս է!». այս խօսքը մենք հանգիպել ենք ռուս հասարակութեանը Հայ գրողների ստեղծագործութեան հետ ծանօթացնելու առաջին փորձի մասին յայտնած կարծիքներից մէկի մէջ:

Ո՞վ գիտէ, զուցէ, իսկապէս մի ժամանակ նրանց օրն էր դայ...

Իւրիյ Վեսելովսկի



ՄԵՐ ՍՏԻԼԻՍՏՆԵՐԸ

ԵՒ ԼԵՋՈՒՆ

(Մի թողիկ աննարկ)



արուս սկզբին, մեծ քաղաքական անցքերի շնորհիւ, որ իրանց հետ բերին հասարակական ու տնտեսական նորանոր դործօններ, Հայ ազգն այս նոր և փոփոխւած պայմաններում կարիք զգաց փոփոխութեան և՛ լեզւի մէջ, որ արտայայտեց գրաբառի ու աշխարհաբառի զօրեղ կուտի:

Մի լիսուն տարի առաջ, երբ ներկայ զրական լեզուն դեռ երկունքի մէջ էր, վէճ կարող էր լինել միայն զրաբառի և կենդանի բարբառներից որեւէ մէկի վերաբերմամբ: — Կար ժամանակ, որ Նալբանդեանցը երազում էր Մուշի բարբառը զրական դարձնելու մասին, բայց իրերի բերմունքն առաւելութիւն էր տւել ոչ միայն Արարտեան բարբառին, այլ մի Աբովեան, այդ բարբառի ձեռնասունն ու հարգատը, իր ժամանակի համար մի անտակարգ տաղանդով ու բոցով, լուսամփոփ ասրակու նման ի մի հաւաքելով իր մայրենի լեզւի հարստութիւնն՝ արտադրեց այնպիսի մի փայլով ու

շերմութեամբ, որ տեսական վէճերի համար այլևս ժամանակ չէր մնում: Քանի որ ամենքից զգացւած կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը լուծել էր զրեթէ մի մարդարէական համարձակութեամբ, քանի որ «Վէրք-Հայաստանի» անասելի աջողութիւնըն ու նրա գործած տպաւորութիւնը ժամանակակից Հասարակութեան վրայ, մեր զրականութեան մէջ զրեթէ նմանը չունեցած մի երևոյթ էր սկսած հէնց Մեսրոպի օրերից: Մինչև այսօր էլ, Աղասին մի այնպիսի հանրաժանօթ ժողովրդական հերոս է, որին նախանձել կարող է նոյն իսկ ալախօսիկ Նզիշէի Վարդանը:

Եւ այդ զիրքը զրւած էր աշխարհաբառ. առօրեայ, պարզ, ռամիկ, զրեթէ զռեհիկ, բայց և անզուգական աշխարհաբառ... Նա այնքան անբռնադբօս էր, այնքան ձկուն ու հարուստ, տոյն աստիճան յորդ ու առատ, որ կարող էր վրստահօրէն վիճել ու մրցել Նարեկի հետ... Մի առաւելութեամբ, որ սա կենդանի էր ծայրէծայր, յետևն ունենալով խօսուն ժողովրդի հարիւր հազարաւոր բաղմութիւն, մինչ Նարեկի լեզուն մեռած էր ընդ միշտ...

Զընայելով այս անգնահատելի առաւելութիւններին, Աբովեանի անասելի աջողութիւնը ժամանակաւոր էր միայն, քանի որ զրականութեամբ զբաղուող անհատների մեծամասնութիւնը դէմ լինելով զբաբառին, իրօք դեռ խարխափում էր նրա զոլորշիների մէջ... Ուստի Նաղարեանցն ու Նալբանդեանցը Աբովեանից անկախ և նրանից առաջ հնարել էին մի կիսալեզու, որ ոչ զբաբառ էր, ոչ աշխարհաբառ, այլ այդ երկուսի մի խառնուրդը:

Ու Պատկանեանը այդ լեզուն մկրտեց իր տաղանդի կիզ աւիւնով, կեանք ու հոգի փչեց նրա մէջ, զլորեց լոյս աշխարհ և հրամայեց, որ երգեն: Եւ երգեցին նրա գործերը Գանգէսի ափերից մինչև Նեղոս և Վօլգա: Ժողովրդի լեզու չէր դա այլևս, ռամիկ ու կենդանի, այլ մի փոքրիկ խմբակի ձեռնառուն: Մեծ բանաստեղծի զրոշմը ճակատին, նա այլ ևս երկիւղ չունէր արհամարհելու: — Ժամանակակից կրթած մարդոց հոգեբանութեան ծնունդ էր այդ... Գրաբառեանների ըզ-

գացումները կատարելապէս շուրած էին սյդտեղ, որովհետև իրանց սիրելի լեզւի բեկորներն առատապէս ծածկում էին այս նորեկի մերկ անդամները. — նրա ստուգաբանութիւնը մեծ մասամբ զբաբառն էր լիշեցնում և իր ապօրինութեան նշանները, — թուրք, թաթար բառերը, հոգածութեամբ փոխարինւած էին ոսկէ դարու կարկատաններով: —

Աշխարհաբառի մոլեռանդ քարոզիչներն էլ զանգատելու տեղիք չունէին, որովհետև այս նոր մանուկը եթէ ոչ լիապէս, գոնէ շատ մասերով լիշեցնում էր իր հարապատ մօրը. — համաձայնական մասը գոնէ անարատ աշխարհաբառ կարելի էր անւանել: Նա նորածին էր և դեռ զարգացման կարօտ: Նրա պաշտպանների զգացումներին չէին կարող խորթ երեւալ շատ ու շատ զբաբառ ձևեր ու փոխառութիւններ, քանի որ հէնց իրանք մանկութիւնից վարժ էին այդ ամենին:

Մի խօսքով, իրերի ընթացքն այնպէս էր բերում, որ նոր լեզւին պիտի տրէին այն ամեն պայմանները, որոնք կարևոր են մի ապօրէն զաւակ ընդունել տալու մի հնացած և նահապետական բնտանիքում...

Այդ ամենին անտարակոյս նպատուում էր և այն, որ այս լեզւի իսկական հիմնադիրները, Նալբանդեանց և Պատկանեան, ծանօթ չէին Արարատեան բարբառին հիմնաւորապէս, որպէս զի Աբովեանի սկսած գործն անշեղ առաջ տանէին:

Միւս կողմից, Արարատեան բարբառն աղճատւած և ալանդակւած էր թուրքերէնի ազդեցութեամբ. տնհրաժեշտ էր մաքրել, կոկել և ազնւացնել այն զբաբառի փարթամ փշուրներով, որ ամեն բոպէ առձեռն՝ պատրաստ էր նրանց սպասին:

Եւ այս հանգամանքներում այն պիտի առաջ դար, ինչ որ նկատեցինք վերևը. — Աշխարհաբառի ցնցոտիներ զբաբառի կարկառաններով, որ մենք տեսնում ենք մեր զրականութեան ամենատաղանդաւոր ներկայացուցիչների մէջ:

Այսօր, քսաներորդ դարու շէմին, մի շատ տարածւած, բայց հիմնովին սխալ կարծիք կայ, որ ամեն մի լրագրական համբակ պատրաստ է համոզմամբ լալտարարելու, թէ մեր լեզուների կուլի մէջ, զբաբառը տեղի տուաւ, իսկ աշխարհաբառը յաղթող

գուրս եկաւ: Անտարակոյս, այս նոր լեզուն աւելի մատչելի է քան զբարառը, բայց միւսնոյն ժամանակ սա այն կենսունակ մանուկը չէր, ինչ որ մենք տեսնում ենք Աբովեանի երկերում... Սա կոկաճ, չղկաճ և զերժ է Արարատեան բարբառի դռնհիկ և օտար տարրերից, բայց աղստ լինելով նրա պակասութիւններից, այս նորեկը գուրկ էր նաև նրա ամենափայլուն առաւելութիւններից: Նա ասլուում է տառնեակ-հաղարուր կենդանի շրթունքներում, իսկ սա, մեր գրական լեզուն, իր ծնունդից ահա կէս դար յետոյ, հազիւ մի 2—3 հաղար թոթովախօսներ ունի: Սա մի նոր տեսակի զրաբառ է, և մեր լեզուների ուսումնասիրութեամբ թեթեակի զբաղւած անհատների համար մի զաղտնիք չէ այն հանգամանքը, որ աշխարհաբառի յաղթութիւնը մի Պիւռոսի յաղթութիւն էր, և այն, ինչ որ գուցէ երազում էր աշխարհաբառի ամենատաղանդաւոր մարտիկն ու հիմնադիրը — մի Աբովեան, — մնաց կատարելապէս ցնորք:

Այս հանգամանքը չէր խանգարում, որ Նալբանդեանցը իր շանթոտ յօդւածներով սթափելու հրաւիրէր քնամոլոր ժողովրդին մի կծու, կրքոտ ու սուր ոճով: Լեզուն չէր նրա մէջ խօսողը, այլ կիրքը, դարերով զիղւած ցաւերի արձագանքն էր այն, որ բռնկում էր և բոցավառում աստուածային կրակով... Չէր խանգարում, որ Քաթիպան մի հսկայական ճիշտ արձակէր երկունքից աղատւած մանկան զալուստն աշխարհին աւետելու ոճի մի չրտեսնւած կենդանութեամբ: Եւ գուցէ ոչ ոք այնքան չէ նպաստել աշխարհաբառի զարդացման ու տարածմանը, ոչ ոք այնպէս զօրեղ կերպով չէ ազդել աշխարհաբառի տարօրինակ քերականութեան վրայ, ինչպէս այս տաղանդները, որոնք մինչև այսօր, մնում են հայի երգիչները թէ ուրախութեան սեղանին և թէ տխրութեան և տառապանքի ժամանակ:

«Արաքսի արցունքներով» Քաթիպան ոչ միայն առաջին անգամ երկնեց հայի զարաւոր ողբը, այլ և այդ ոտանաւորի մէջ նա տաւ ներկայ լեզւի քերականութիւնը:

Մի քիչ ուշ, Քաթիպային մրցակից հանդիսացաւ և վիպական բաժնում առաջնութեան դալինին խից մի այլ տա-

ղանդ, իր բոցավառ ու գունեղ ոճով, իր տենդենցիօզ մեղամաղձով, կաշկանդելով նախ հասարակութեան ուշն ու ուրուշը իր վէպերում ներկայացրած միրաժներով:— Դա Րաֆֆին էր: Քաթիպայի երգի լեզուն սրա մէջ դառնում է մի հրապուրիչ սքոզա, համեմած հարաւի բոլրով, արեւելքի ցոլուն գոյներով, տաք և թզալուն սրտի թրթիւր շուրթին, երազների սլատրանք հաղած, ապագայի զառանցալի յոյսերով լի, մի տեսակ Եղիշէ, որ Վարդան ու Աւարայր ծնում էր իր ուղեղից և հաւատ ներշնչում, թէ նրանք իրական են...

Մի երրորդ տաղանդ, Աղայեանցը, չունենալով Պատկանեանի աւելնը, Րաֆֆու տենդենցիօզ բեղմնաւորութիւնն ու փարթամ գոյները, սակայն, ոճի բիւրեղային նրբութեամբ, Պատկանեանից էլ բարձր, շնորհիւ իր մայրենի լեզւի մօտիկ խնամութեանը Արարատեանի հետ — մեր գրական լեզւի նրբութիւններն և կատարելութիւններն արտայայտելով գուցէ եզակի, մնաց համեմատաբար անձանօթ և չունեցաւ այն ցանկալի ազդեցութիւնն ու ժողովրդականութիւնը, որ վայել էր նրա առաջնակարգ տաղանդին. — իբրև գուտ տրիւն Հայաբան, նա անգուգական է Եզնիկ Կողբացու նման, իբրև մանկական զրոգ, նա մեզ այնպիսի դասազրբեր է տւել, որին կարող են նախանձել գերմանացին, ռուսը և ֆրանսիացին հաւասարապէս:

Էլ աւելի անժողովրդական մնաց Ջահաղիզը, միակ աչքի ընկնող ներկայացուն բուն Արարատեան գաւառից. մի քանի զոդտրիկ և բնուրոյն ոտանաւորով միայն յայտնի մեծ հասարակութեանը:

Այս տաղանդների մէջ մի տեսակ առանձնակի տեղ է զբաղում Պոօշեանցը, իր բեղուն գրչով, որ լեզւի զարդացման խնդրում տարաբախտաբար չունեցաւ իր արժանաւոր տեղն Հէնց այն սլատնառով, որ մենակ, առանց յարելու մեծամասնութեանը, մինչև վերջերս շարունակելու էր ձգտում իր մեծ ուսուցչի դորձը, զրելով գուտ ռամկօրէն, ինչպէս Աբովեանը: Նա մնաց մի տեսակ աղանդաւոր, ուստի և մենակ, թէև նրա զրւածները Արարատեան բարբառի հարստութեան մի-մի շտեմարան են: Նրա պարբերութիւնները լայն են, ընդարձակ և ծաւալուն,

արտայայտութիւնները համարձակ ու ձիգ, ոճը մի տեսակ գերմանական ողի է բուրում. ծանր, հաստատուն և դրեթէ անհարթ: Այն ինչ, մեր լաւագոյն գրողների լեզուն աւելի ֆրանսիական ողի է լիշեցնում, թեթեւ, պարզ ու սահուն... որ արդիւնք է մեր արեւոտ երկնքի, մեր ձիւնափառ լեռների ու յստակ աղբիւրների:

Այս տաղանդների ոճն ու լեզուն, ինչպէս ասացինք, դրաբառի և Սրարատեան բարբառի աջող կամ անաջող մի խառնուրդ էր. բայց իր էութեամբ ու ոգով — սակաւ բացառութեամբ — մաքուր հայերէն: Որքան էլ դա խառն էր, անորոշ, անհեռական և առանց հիմնական ուղեցոյցի, դա մի մեծ և էական յատկութիւն ունէր. ոգով զուտ հայկական էր: Ժամանակակից հանդամանքներում աւելին պահանջել անկարելի էր զուցէ...

Հազիւ այդ լեզուն թոթովել էին սկսում մի քանի անհատներ, հազիւ Քաթիպալի էլէզիաները երգել էին սկսում ցանուցիւր հայերի զաղթավայրերում, ծաղեց մի նոր աստղ, — Արծրունին, որ Նաղարեանցի բաց թողած տեղը պիտի զրաւէր: Մի կրքոտ և բոցավառ տեմպերամենտ էր դա, նոր մտքերով և դադափարներով տոգորւած: Գալով լեզւին, նա չըզիտէր ոչ աշխարհաբառ, ոչ գրաբառ և ոչ էլ որևէ բարբառ. իրեքի այդ վիճակում, մեր մանուկ լեզուն, քանի որ միակ գէնքն էր այդ տաղանդի ձեռին, նրա բացասական ազդեցութիւնից զերծ պիտի չըմնար և իրօք չըմնաց էլ. գրաբառի և աշխարհաբառի խառնուրդին աւելացաւ մի նոր, բոլորովին պղտոր հոսանք, — օտարաբանութիւններ, սխալ, անքերական հոճեր, դարձածներ... և այլ անտեղութիւններ: Չընայելով որ Արծրունին վերջերը բաւական կոկեց իր լեզուն, բայց նա զրան առհասարակ մեծ նշանակութիւն չէր տալիս. այդ զուցէ և մասամբ ներքի էր նրան, բայց մեր քաղաքական և կուլտուրական պայմաններն այնպէս էին դասաւորւած, որ այդ անհատական պակասութիւնըն ստացաւ մի հասարակական չարիքի բնաւորութիւն: Մի ամբողջ սերունդ, որ տասնեակ տարի ձիգ ու ջանք էր թափել սովորելու այն արեւոտը, որ փայլուն կոճակներ մուրալու

էր նպաստում, դրա հետ միասին մոռանալու այն, ինչ որ է՝ ծնէ և ժառանգաբար տրւած էր նրան իր պապերից, Արծրունու պատահական պակասութիւնը այդ գաճաճների համար մի հիանալի ապաստան էր: Նրանք ոչ կամք ունէին, ոչ էլ ցանկութիւն սովորելու այն, ինչ որ չըզիտէին, բայց ուզում էին դրել, ուզում էին մրտել... և ահա, շինեցաւ այն լեզուն, որով այսօր մեր լրագիրներն ու ամսագիրներն են խմբագրւում:

Այս է ահա մեր լեզւի կարճառօտ, ամենաընդհանուր դրձերով նկարած պատմութեան պատկերն իր տիպալին ներկայացունքի մէջ:

Լեզուն այժմ այլևս չի ստեղծում. լեզուն հիմա շինում է:

Բացառութիւններ կան, բայց մեր ասելիքը վերջանում է:

Գ. Վանցեան



Փ Ո Ք Ր Ա Ս Ի Ա Ն

Ե Դ

ՀԻՆԻԵԼԻՔ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆԵՐԸ



Փոքր Ասիայում քաղաքական բարենորոգումներ մտցնելու մասին ոչ մի համաձայնություն չէր կայանալուց յետոյ, եւրոպական մեծ պետութիւնները կարծես թէ ընդ միշտ թաղեցին այդ խնդիրը, սակայն այդ երկրից իրանց համար ստացւելիք շահերը չըմուռացան: Բարենորոգումների առիթով սկսւած երկար ու բարակ դիպլոմատիկական բանակցութիւնները դեռ բոլորովին չըվերջացած, մեծ պետութիւնները մէկը միւսի ետեւից մի քանի ծրագրներ ներկայացրին թիւրք կառավարութեան՝ Փոքր Ասիայում երկաթուղային գծեր անցկացնելու վերաբերեալ, և կէս խաթրով, կէս ստիպմամբ, արտօնութիւններ ստացան սուլթանից: Այժմ խնդիրն արդէն վճռւած պիտի համարել. շինւելիք գծերից մի քանիսի ուղղութիւնները արդէն քննւած, իսկ մի քանիսն էլ քննւելու վրայ են, որից յետոյ—երեւի շատ մօտ ժամանակներում—կըձեռնարկւի և դրանց շինութիւնը:

Երկաթուղին քաղաքակրթիչ մի այնպիսի գորաւոր գոր-

ծօն է, որից լառաշանալիք հետեւանքների մասին արժէ մի քանի խորհրդածութիւններ անել, նամանաւանդ որ այդ կառուցւելիք երկաթուղային գծերից մի քանիսը պիտի անցնեն Փոքր Ասիայի այն մասերով, որոնց բնակիչների մեծամասնութիւնը հայեր են և հէնց հայերին է վիճակւած իրրւ աւելի շուտ քաղաքակրթութեան ազդեցութեանը ենթարկուող տարրի—իրենց ուսերի վրայ տանել զալիք թէ բարեմասնութիւնները և թէ չարիքները:

Ընդհանրապէս ընդունւած է երկաթուղիներից լառաշարած բարիքները միայն տեսնել. երբ մի որեւէ տեղ երկաթուղու նոր գիծ է անցկացոււմ, իսկոյն բնակիչների երեւակայութիւնը մի ամբողջ դրախտ է ստեղծոււմ իր համար. այնպիսի դրախտ, որտեղ արդիւնաբերութիւնն ու վաճառականութիւնը պիտի ծաղկեն, դրամը պիտի առատանայ, ժողովուրդը պիտի հարստանայ, քաղաքներն ու գիւղերը պիտի բարեկարգւին և այլն և այլն: Երկաթուղիների բարենորոգչական ազդեցութիւնը գործելու կարծիքը այնքան ընդհանրացած ու ընդունւած է, որ շատերը նոյն իսկ աւելորդ են համարում այդ մասին վիճելը: Սակայն, դա մի խոշոր թիւրիմացութիւն է, որը առաջ է գալիս նրանից, երբ խնդրի վրայ առհասարակ նայում են կամ շատ մակերևոյթօրէն և կամ թէ եւրոպական բուրժուազիայի ակնոցների միջից:

Մի շատ կարճաժամ ակնարկ ձգենք այժմ երկաթուղիների ծագման ու զարգացման պատմութեան վրայ և տեսնենք թէ ում ինչպիսի բարիքներ են բերել երկաթուղիները:

Ամենառաջին երկաթուղային գծերը շինւել են XIX դարի առաջին կիսին՝ Անգլիայում և Ֆրանսիայում. այսինքն՝ այնպիսի ժամանակ և այն երկրներում, որտեղ խոշոր արդիւնաբերութիւնը և վաճառականութիւնը այն աստիճան դարգացել ու մեծ ծաւալականութիւն էին ստացել, որ աւելի արագընթաց ու կատարելագործւած հաղորդակցութեան միջոցների ընտանիքն պահանջ էր լառաջ եկել: Տեխնիկայի զարգացման շնորհիւ հետզհետէ աճող գործարանական արտադրութիւնների համար աւելի ու աւելի ընդարձակ և հեռաւոր շուկաներ,

սպառող վայրեր գտնելու նպատակին այլ ևս նախկին հաղորդակցութեան դանդաղ միջոցները բաւարարութիւն չէին տալիս: Եւ քանի խոշոր արդիւնադործութիւնը զարգացաւ, նոյնչափ էլ, զուգընթացաբար, կատարելագործւեցին և տարածւեցին երկաթուղիներն ու այլ հաղորդակցութեան միջոցները: Իսկ երբ ամբողջ Եւրոպայի շուկաները լցւեցին գործարանական ապրանքներով և միւս երկրներում էլ զարգացաւ խոշոր արդիւնադործութիւնը, այն ժամանակ եւրոպական բուրժուազիան սկսեց իր ազա՛հ աչքերը դէպի հեռաւոր Ասիայի, Աֆրիկէի և այլ երկրների խորքերը դարձնել: Արդիւնադործութեան հետզհետէ զարգանալով, բուրժուազիային սպառնում էին՝ մի կողմից արդիւնադործական կրիդիտները, իսկ միւս կողմից շարունակ աճող ըմբոստ պրօլետարիատը: Թէ՛ առաջինից և թէ՛ երկրորդից ազատւելու կամ զոնէ՛ մասամբ թեթեւանալու համար, նրան հարկաւոր էին նոր երկրներ, որպէ՛ս զի կարողանայ թէ՛ իր շարունակ աճող ապրանքները վաճառել և թէ՛ աւելորդ պրօլետարիատից զաղթականութիւններ հաստատել: Այսպիսով սկսեց նորադոյն կելոնիական քաղաքականութիւնը, որի պատճառով այսօր Ասիան ու Աֆրիկէն էլ հետզհետէ ծածկւում են երկաթուղիներով:

Այսպէ՛ս ուրեմն, երկաթուղիները և այլ կատարելագործւած հաղորդակցութեան միջոցները յառաջ են եկել ու զարգացել են եւրոպական արդիւնադործութեան *միտինգ* և անյադ սլահանջներին զոհացում տալու համար միայն: Այդ նպատակին են ծառայում նրանք և Եւրոպայից դուրս երկրներում: Այս վերջին պարագայում երկաթուղիները մի այլ ծառայութիւն էլ են մատուցանում եւրոպական բուրժուազիային. այն է՝ աժան գնով հում նիւթեր են նրանք ստանում իրենց գործարանների համար: Պատահում է, որ նոյն երկաթուղիները երկսայրի սրի-դեր էլ են կատարում. նրանց շնորհիւ սկսում է զարգանալ նաև տեղական արդիւնադործութիւնը, որը մրցում է եւրոպականի հետ: Բայց նախ՝ մինչև տեղական արդիւնադործութեան զարգանալը, տասնեակ տարիներ կարող են անցնել և երկրորդ՝ եւրոպական բուրժուազիան շաա հեշտութեամբ

է կարողանում արեւստական միջոցներով խեղդել, ոչնչացնել տեղական արդիւնադործութիւնը: Դրան իբր օրինակ կարող է ծառայել Հնդկաստանը, որ դեռ ոչ շատ հեռու ժամանակներում ամենաարդիւնադործ երկիրն էր համարւում և որի մի քանի մանուֆակտուրային (ձեռագործ) սուրանքները ամենայն լաջողութեամբ մրցում էին եւրոպական գործարանական ապրանքների հետ: Բայց անգլիացիները, զրանց միանգամայն ընկճելու և իրենց ապրանքները առաջ քշելու նպատակով, ամենաբարբարոս միջոցների դիմեցին. այն է՝ Հնդկաստանից արտահանող ապրանքների վրայ ահադին մաքսեր նշանակեցին, իսկ Հնդկաստան ներմուծող անգլիական ապրանքները բոլորովին ազատեցին մաքսերից: Դրա հետևանքը այն եղաւ, որ Հնդկաստանի բազմաթիւ արհեստաւորները անդործութիւնից սովի մատնւեցին և «Հնդկաստանի դաշտերը ծածկւեցին կտաւադործ ջուլհակների ոսկորներով»:

Ճիշտ է, Եւրոպայի դաշտերը պակաս չեն ծածկւել խոշոր արդիւնադործութեան շնորհիւ սնանկացած արհեստաւորների ու պրօլետարի ոսկորներով, բայց այդտեղ պրօլետարիացած ժողովուրդը զոնէ՛ մասամբ աշխատանք է գտնում գործարաններում, այն ինչ Հնդկաստանի նման խոշոր արդիւնադործութիւնից զուրկ երկրներում, սնանկացած արհեստաւորի համար այլ ևս ոչ մի յոյս ու ապակէն չէ մնում: Այլ խնդիր է, երբ երկրի մէջ տեղական արդիւնադործութիւնն ու կապիտալն է զարգանում և այլ խնդիր է, երբ երկրի մանր արդիւնադործութիւնը ստիպւած է մրցել զրսից եկած մի այլ երկրի խոշոր արդիւնադործութեան արտադրութիւնների հետ: Առաջին պարագայում կապիտալիզմը թէ՛ և մի կողմից քանդող, աւերող, բայց միւս կողմից շինող, կառուցանող դեր է կատարում: Այս դէպքում նա զասակարգային մրցում է առաջ բերում, մրցում բուրժուազիայի և պրօլետարիատի միջև: Իսկ երկրորդ պարագայում օտար երկրի կապիտալիզմը երկար տարիների ընթացքում ամեն ինչ միայն քանդում, աւերում և տակն ու վրայ է անում: Թէ՛ և այս դէպքում էլ մրցում է ստեղծւում, բայց նա ազգային կերպարանք է ստանում՝ մրցում կապիտալիստ

Եւրոպացիները և տեղական քայքայող բնիկների միջև:

Ճիշտ է, երկաթուղիները չափազանց նպաստում են տեղական կապիտալիզմի զարգանալուն, բայց մինչ այդ, ինչպէս ասացինք, տասնեակ տարիներ կարող են անցնել, որոնց ընթացքում եւրոպական գործարանատէրերը կը հեղեղեն իրենց ապրանքներով երկրի բոլոր շուկաները և կը սպանեն տեղական մանր արդիւնադործութիւնը: Եւրոպացիները շատ լաւ գիտեն բնիկ ժողովրդի պահանջներին յարմարել: Ամենից առաջ նրանք երկրի մէջ արդէն պատրաստուող և գործածուող ապրանքներից են բերում, իսկ երբ ժողովուրդը կուտուրապէս զարգանում է և պահանջները լայնանում են, զրա հետ մէկ տեղ և փոխում են ապրանքների տեսակները: Պարզ է, որ գործարաններում սլատրաստած ապրանքները թէ՛ աւելի գեղեցիկ և թէ՛ աւելի մատչելի են գնելի կողմից, ուստի նրանք շատ հեշտութեամբ են մրցում տեղական տնային տնտեսութեամբ և արհեստավորների ձեռքով պատրաստած ապրանքների հետ: Դրա հետեւանքը այն է լինում, որ տեղական մանր արդիւնադործութիւնը արագութեամբ քայքայւում, ոչնչանում է և նրա տեղը բռնում են եւրոպական խոշոր արդիւնադործութեան արտագրութիւնները: Իսկ ի՞նչ են լինում այն հաղարարոր ընտանիքները, որոնք մինչև եւրոպական ապրանքների ներմուծւիլը, զանազան արհեստներով ու մանր արդիւնադործութեամբ պարպելով, կերակրում և լաւ թէ՛ վատ կեանք էին վարում: Դրանք, ի հարկէ, աշխատանքի և ապրուստի միջոցներից զրկւելով, մի բոլորովին աւելորդ տարր են դառնում երկրի մէջ, որոնց համար երկու ելք է մնում միայն. կամ սովամահ լինել ու «ծածկել երկրի դաշտերը իրենց ուկորներով» և կամ նոյն երկաթուղիներով, որոնցով եւրոպական ապրանքներ են բերում, չել, դադարել Եւրոպա կամ Ամերիկա, որպէս զի աշխատանք գտնեն հէնց նոյն գործարանների մէջ, որոնց արտադրած ապրանքների շնորհիւ իրենք սնանկացան ու դեռ պիտի շարունակեն սնանկանալ իրենց եղբայրակիցները: Դրանց համար կայ և մի երրորդ ելք, բայց ոչ այնքան էլ մօտ ապագայի համար. այն է՝ երբ իրենց հայրենիքումն էլ կըսկսւի ու

կըզարգանայ խոշոր արդիւնադործութիւնը, նրանք կարող կը լինեն իրենց երկրի գործարաններում աշխատել իբրեւ բանւոր պրօլետարի:

Եւրոպական ապրանքների հետ երկրի մէջ մտնում է և զրամական տնտեսութիւն. ժողովուրդը գնալով աւելի ու աւելի դրամի պահանջ է դրում, թէ՛ շարունակ աճող պետական հարկերը վճարելու և թէ՛ իր նորանոր ծագող սէւաքերն ու պահանջները լրացնելու համար: Դրամի պահանջը մի կողմից և երկաթուղիների ընծայած մի քանի դիւրութիւնները միւս կողմից՝ հարկադրում են գիւղական տարրին՝ կարելիին չափ շատ վաճառել իր հողի արդիւնքից: Բայց որովհետեւ մանր տնտեսութեամբ արտադրած երկրադործական բերքերը անկարող են լինում բաւականութիւն տալ նրա շարունակ աճող զրամական պահանջներին, ուստի շնա շուտով գիւղական մանր տնտեսութիւնն էլ է քայքայւում և սկսում է գիւղական տարրի պրօլետարիականացումն էլ:

Ժողովրդի տնտեսութեան ընդհանուր քայքայումն, կատարեալ թշուառութիւն, սով, դադարեցում թիւն — ահա թէ ինչ են տալիս եւրոպացիների շինած երկաթուղիները՝ յետամնաց երկրներին: Եւ իբրեւ յետամնաց երկիր, պիտի սպասել որ նոյն ճակատագրին պիտի ենթարկւի Փոքր Ասիայի ժողովուրդը՝ երկաթուղիները շինելուց յետոյ: Սակայն հարց է ծագում, թէ արդեօք կարելի է ասել, որ Փոքր Ասիայի տնտեսութիւնը մինչև օրս բոլորովին ազատ է մնացել վերոյիշեալ քայքայումներից:

Մի փոքրիկ հայեացք ձգենք այդ երկրի ներկայ տնտեսական վիճակի վրայ:

II

Չընայելով թիւրք կառավարութեան ադէտ քաղաքականութեանը — ամեն կերպ ջանալ փակել իր երկրի դռները Եւրոպայից եկող որ և է քաղաքակրթական հոսանքի առաջ ու պահպանել նրան իր նախնի նահապետական վիճակի մէջ — այ-

նուամենայնիւ, իր աշխարհադրական դիրքի շնորհիւ, այդ երկրի տնտեսական կեանքի մէջ շատ փոփոխութիւններ են մտել անցեալ XIX դարի վերջին կէսի ընթացքում: Փոքր Ասիան, երեք կողմից ծովերով շրջապատուած ու Եւրոպայից դէպի Ասիա տանող միակ ցամաքային ճանապարհը լինելով և Եւրոպային էլ այնքան մօտ գտնւելով, առանց երկաթուղիներ ունենալու էլ, շատ շուտ է սկսել եւրոպական ապրանքների շուկայ դառնալ: Մանաւանդ նրա ծովեզերեայ ու ծովից ոչ հեռու մասերը վաղուց են սկսել եւրոպական խոշոր արդիւնադործութեան աւերիչ ազդեցութեանը ենթարկւել: Քանի՜ քանի՜ զանազան արհեստաւորներ, ինչպէս օրինակ՝ կօշկակարներ, դերձակներ, փականակադործեր, մանուսա ու չուխա դործող ջուհակներ, ներկարարներ և այլն և այլն, չրդիմանալով Եւրոպայից բերւած աժանագին ապրանքների մրցմանը, ստիպւել են փակել իրենց արհեստանոցները Զմիւռնայում, Սամոռնում, Տրապիզոնում, Ամասիայում, Մարդանում, Սերաստիայում, Խարբերդում, Էրզրումում և այլ քաղաքներում, ու դադարել հեռաւոր երկրներ — մինչև իսկ Ամերիկա, օրաւարձով իրենց ապրուստը հալթալթելու համար:

Եւրոպական խաշոր արգիւնազորութեան մրցումից սնանկանալու վրայ աւելանում է նաև թիւրք կառավարութեան յուրի ֆինանսական սխառեմի սնանկութիւնը: Իր երկրի սահմաններով՝ անմիջապէս քաղաքակրթւած երկրներին կաած լինելով և վաղուց անտի եւրոպական մեծ պետութիւններից մէկը համարւելով, թիւրք կառավարութիւնը միշտ ստիպւած է եղել զոնէ ըստ արտաքուստ՝ եւրոպական պետութիւններին նմանել: Իսկ այդ նմանելը ու իր «վերմակի չափով ոտ չըմկնելը» նրան շատ ու շատ սուղի է նստում: Իր երկրի արգիւնազորութեան ու բարդաւաճման մասին խնամք տանելու անընդունակ և մինչև իսկ որևէ բարենորոգման հակառակ լինելով հանդերձ, նա ուղեցել է միշտ մեծ պետութիւնների շարքումը մնալ: Իսկ այդ շարքումը մնալու ամենաառաջին պայմանը՝ փողն է. փողով կարելի է միայն լաւ զօրք, ուժեղ նաւատորմիդ և այլ աշխարհի պետական հաստատութիւններ պահել, որ

ուռնին մեծ պետութիւնները: Բայց զրտեղից վերցնել փողը: Այդ խաւար երկրի տգէտ կառավարիչները, առանց մի վալը-կեան հետաքրքրելու թէ արդեօք ի՞նչ ազբիւրներից են փող հայթալթում Անգլիան, Գերմանիան և միւսները, իրենց մեծաքանակ պետական ծախսերի համար, առանց մտածելու որ իրենց խեղճ հայրենիքում ո՞չ միայն ծաղկած վաճառակա-նութիւն, խոշոր արդիւնադործութիւն չըկայ, այլ և շատ տեղերում սև փողի երես չէ տեսնուած ու մինչև իսկ դրա կարիքըն էլ չէ զգացուած, որովհետև երկրի շատ մասերում դեռ դլամական տնտեսութիւն չըկայ, առանց,—կրկնում ենք,—այդ բոլորի մասին մի լաւ խորհելու—թիւրք կառավարիչները մի գեղեցիկ օր էլ որոշեցին դրամական տնտեսութիւն մտցնել իրենց նահապետական երկրում:

Մինչև այդ ժամանակ բոլոր կառավարչական տուրքերը վճարուում էին երկրի բերքերից, դրամական հարկի՝ շատ քիչ կալին և այն էլ քաղաքներում միայն: Իսկ այդ լուռ որոշումը կայանալուց լետու, այլ ևս սկսեցին բոլոր հարկերը դրամով պահանջել: Այդ դեռ բաւական չէ, իր շտրունակ աճող բիւ- ջէտը ու պետական պաշտքերը գէթ մասամբ լրացնելու հա- մար, կառավարութիւնը տարէցտարի նորանոր հարկեր է հնա- րում և ժողովրդի վրայ բարդում: Եւ ճիծաղելին այն է, որ հարկեր նշանակելիս էլ է նա աշխատում եւրոպական պետու- թիւններիին նմանել. օրինակի համար՝ առանց որ և է հա- ղորդակցութեան մի շնորքով ճանապարհ, առանց գէթ մի հատիկ շնորքով ուսումնարան ունենալու, նա հաղորդակցու- թեան ու կրթական հարկեր է կապել ժողովրդի վզին: Հա- ղորդակցութեան ու կրթական նախարարներ էլ է պահում, մեծաքանակ ուժիկներ նշանակելով նրանց: Տաճկական հար- վերն ու նրանց հարկահանութեան աւերիչ եղանակները այն- քան յայտնի են ամենքին, որ աւելորդ ենք համարում դրանց վրայ երկար կանգ առնել: Սակայն անկտրող ենք չըլիշել այս- տեղ այն մի նոր տեսակի հարկը, որ նշանակւեց վերջին ժա- մանակներում և որը տաճկական սրամիտ ֆինանսիստների հնարաղիտութեան գլուխ գործոցը կարելի է համարել: Մեր

խօսքը այն մասին է, որ որոշել է ճարտարապետական քրն-
նութեան ենթարկել Թիւրքիայի բոլոր քաղաքները և այն-
տները, որոնք ճարտարապետութեան պահանջներին անհամա-
պատասխան կը համարուեն, պիտի կամ քանդուեն ու նորից շին-
ւեն և կամ նրանց տէրերը տուգանքի պիտի ենթարկուեն: Ի
նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ամբողջ Տաճկաստա-
նում ոչ մի քաղաք չըկայ, — հռչակաւոր Պոլիսն էլ մէջը հաշ-
ւելով, — որը համապատասխան լինի ճարտարապետութեան պա-
հանջներին, այլ ևս դժուար չէ հասկանալ թէ՛ որ աստիճան
փոշի մեծ կարիք ունի թիւրք կառավարութիւնը...

Բայց որտեղից պիտի տայ ժողովուրդը այդ շարունակ աճող
մեծաքանակ հարկերը, երբ երկրի շատ տեղերում, ինչպէ՛ս
ասացինք, դեռ ընտանի տնտեսութիւնն է տիրում և դրամի
կատարեալ սով է:

Թէև, ասացինք, Թիւրքիան, իբրև մեծ պետութիւն, իր
դիրքը պահպանելու համար, ոտիսը ած էր արևստական մի-
ջոցով դրամական հարկային սիստէմ մտցնել իր պետութեան
սահմաններում, այլապէս նա կորած էր առանց դրամի, բայց
դրամական հարկային սիստէմ մտցնելով, նա պէտք է և մի-
ջոցներ ձեռք առնէր իր երկրի արդիւնագործութիւնն ու վա-
ճառականութիւնը դարգացնելու, ինչպէս այդ արեց և շարու-
նակում է անել Ռուսիան: Ասպիտալիտական երկրների հետ
չափելու համար, անհրաժեշտ է իր երկրում դարգացած կապի-
տալիզմ ունենալ: Բայց թիւրք կառավարութիւնը խոշոր արդիւ-
նագործութեան քաղաքակրթիչ ազդեցութիւնից սարսափելով և
ժամանակի ոգին ու պահանջը չըմբռնելով, ոչ մի ջանք չարեց
այդ ուղղութեամբ և ամեն կողմից փակեց իր երկրի դռները
որևէ տնտեսական ու քաղաքական բարենորոգումների առաջ:
Եւրոպայից նա փոխ առաւ միայն դրամական հարկահանութեան
սիստէմը և բազմատեսակ հարկերը: Դրա հետևանքն այն
եղաւ, որ մի կողմից եւրոպական ապրանքների մրցումը, իսկ
միւս կողմից շարունակ աճող դրամի պահանջը հետզհետէ քայքա-
յում են ժողովրդի մանր արդիւնագործութիւնն ու տնային տնտե-
սութիւնը և ոովի ու գաղթականութեան են մատնում նրան:

Փողովուրդը սնանկանում է ոչ միայն քաղաքներում, այլ
և գիւղերում: Անասաւարհների բացակայութեան շնորհիւ, գիւ-
ղացին անկարող է իր երկրագործական արդիւնաբերութիւնները
անձամբ վաճառել հանել. ուստի նա ստիպւած է ամենաչըն-
չին գներով զիջանել, այդ պարագաներում ամեն տեղ լոյս ընկ-
նող չարչի-վաճառականներին: Եւ քանի որ ամեն տարի բերրի
չէ լինում և չարչիների հետ կայացրած առեւտուրից ստաց-
ւած զրամները դարձեալ չեն բաւականացնում պետական հար-
կերը վճարելուն ու գիւղացու պէտքերը զոհացնելուն, ուստի
նա ծախում է ոչ միայն այս տարւան բերքը, այլև գալ տար-
ւանը, որ դեռ իսկի քաղաւ էլ չէ: Իսկ գալ տարւան հար-
կերի համար ինչ պիտի անել: Օհ, այդ դէպքում էլ ըստ
ուրիշ տղերկները պատրաստ են օգնութեան հասնել ու ծա-
ռայութիւններ մատուցանել... իրենց (ուզում էինք ասել՝ գիւ-
ղացուն): Նրանք մի քանի մէջիցիով¹⁾ տիրանում են գիւղացու
բոլոր տնային կայքերին, անասուններին. մի քանի ոսկու հա-
մար դրաւ են վերցնում գիւղացու տունը, հողերը և այնպիսի
սոսկալի տոկոսներ են նշանակում, որ խեղճ գիւղացին, մի քա-
նի երկար տարիների ընթացքում օտար երկրների մէջ թա-
փած դառն աշխատանքի ամբողջ վաստակը նրանց վճարելով,
դեռ էլի չէ կարողանում ոչ միայն վերցրած մայր գումարը
հատուցանել, այլև աւելի ու աւելի աճող տոկոսները զեղջել:
Վերջ ի վերջոյ՝ նա ստիպւում է իր հողերն էլ, տունն էլ պա-
րոն վաշխառուին թողնել: Մեզ պատահել է այդ վաշխառու-
ներից տեսնել ոչ միայն Պոլսում, Բաթումում, Թիֆլիսում,
այլև հեռաւոր Ադրնթոսի ջրանցքում (այդ ջրանցքը բացել
է գլխաւորապէս Հայաստանից եկած մշակների աշխատանքով
և այժմ այնտեղ — Վալամաքի կոչւած կայարանի մօտ — մի բա-
ւական մեծ հայկական գերեզմանատուն կայ, որտեղ ջրանցքի
փլատակների տակ մեռած բանւորներն են թաղւած), Գանու-
բի ափերում, նոյն իսկ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում,
ուր նրանք եկել էին իրենց տւած 3—4 ոսկու տասնապատ-
կւած ու հարիւրապատկւած տոկոսները հաւաքելու:

¹⁾ Տաճկական դրամ 1 ր. 40 կ. արժողութեամբ:

Ահա, այդ զանազան Աւետիս ու Պետրոս աղաների ձեռքն է կամաց կամաց կենդրոնանում Փոքր Ասիայի վարելահողերն ու այլ անշարժ և շարժական հարստութիւնները: Եւ բանը նրանումն է, որ հողերի կենդրոնացման հետ մէկ տեղ երկրում չէ զարգանում խոշոր հողագործութիւնը, ինչպէս մենք տեսնում ենք կապիտալիստական երկրներում: Եւ դա շատ բնական է, երբ մի երկրում ոչ կապիտալիզմ և ոչ խոշոր արդիւնագործութիւն կայ, հողագործի գիւղացու աշխատանքի միակ աղբիւրը դարձեալ հողագործութիւնն է մնում, — եթէ նա չէ ցանկանում, ի հարկէ, գաղթել իր երկրից: — Այդ պարագայում հողատիրոջ համար շատ աւելի ձեռնտու է իր հողը մաս-մաս զանազան պայմաններով կապալով տալ նոյն գիւղացիներին ու նրանց աշխատանքի վերջին հիւթը քամել, քան թէ խոշոր տնտեսութեամբ պարապելու անօգուտ փորձեր անել. նամանաւնդ երբ երկրում արտահանութեանը նպաստող երկաթուղիներ էլ չըլան: Հէնց այդ է պատճառը, որ Փոքր Ասիայի մեծաքանակ հողատէրերի գործունէութիւնը չարչի-վաճառականութիւնից ու վաշխառութիւնից հեռու չէ դնում: Գրանք առայժմ ապագայ կապիտալիզմի սաղմն են կազմում: Իսկ երբ այդ երկրում երկաթուղիներ կըշինեն ու դրանց շնորհիւ խոշոր արդիւնագործութեանը նպաստող պայմաններ կըստեղծւեն, հաւանական է, որ հէնց այդ նոյն չարչիները պիտի լինեն Փոքր Ասիայի առաջին խոշոր արդիւնագործները:

Եւ այսպէս, մենք տեսնում ենք, որ դեռ երկաթուղիներ չըշինւած, Փոքր Ասիայի թէ մանր արդիւնագործութիւնը և թէ մանր հողատիրութիւնը արդէն սկսել են քայքայել: Այն, ինչ պէտք էր սպասել երկաթուղիների կառուցանելուց լետու, սկսել է շատ առաջ. սնանկացած արհեստաւորներից ու հողագործի գիւղացիներից հետզհետէ կազմւում է պրօլետարիատ, բայց պրօլետարիատ առանց կապիտալիզմի, առանց խոշոր արդիւնագործութեան: Այդ պրօլետարիատը իր անելանելի վիճակից ազատւելու ելք է փնտռում. նա կամ խլրտում և ամստամբութեան է դիմում և կամ թէ գլուխը ծռած հազարներով գաղթում է երկրագնդի ամենահեռաւոր ան-

Վիւնները, աշխատանք ու մի կտոր հաց ձարելու համար...

Ընդհանրապէս տարածւած է այն միտքը, թէ Թիւրքիայից գաղթող հայերը ըստ մեծի մասին բարբարոս քրդերի ձեռքից են փախչում, առանց մի րոպէ նրանց վերոյիշեալ տնտեսական քայքայումը ի նկատի առնելու: Այն ինչ մեր խօսքը «հայկական կոտորածներից» առաջ գաղթողների մասին է, որոնց մենք անձամբ տեսել, մանրամասն հարց ու փորձ ենք արել ու քննել ենք դեռ 90 - 95 թւականներին:

Վերոյիշեալ քայքայումից փոքր ի շատէ դեռ ազատ են մնացել այն լեռնաբնակ քրդերը, ասորիները ու հայերը (Գերսիմ, Զուլամերիկ, Զէյթուն և այլն), որոնք, իրենց աշխարհադրական դիրքի շնորհիւ, դեռ ևս կիսանկախ են և շատ չեն ենթարկւում թիւրք կառավարութեան հարկային սիստէմին: Հողորդակցութեան միջոցների բացակայութեան պատճառով, նրանց մէջ դրամական տնտեսութիւնն էլ դեռ շատ քիչ է մտել:

III

Չատ պարզ է, որ թիւրք կառավարութիւնը, իր ժողովրդին դիտակցաբար թէ անգիտակցաբար քայքայելով հանդերձ, քայքայում է և իր պետական ֆինանսները: Գնալով նա աւելի ու աւելի պարտքերի մէջ է խրւում և օր ըստ օրէ սրնանկութեան է մօտենում: Նրա պետական եկամուտների աղբիւրները, ինչպէս օրինակ՝ ծխախոտի մենաւաճառութիւնը, ծովեղբեայ քաղաքների պօստը, երկաթուղիները և այլն՝ հետըհետէ պարտատէրերի ձեռքն են անցնում: Իսկ դրա հետեւանքը նախ այն է լինում, որ այդ աղբիւրներից պակասած եկամուտները կառավարութիւնը աշխատում է լրացնել նորանոր ուղղակի և անուղղակի հարկերով, որով աւելի ևս փութացնում է ժողովրդի քայքայումը, և ապա այն, որ Թիւրքիան դնալով աւելի ու աւելի է կորցնում իր քաղաքական

ոյժը և տնտեսականապէս մեծ պետութիւնների վաստակն է դառնում:

Ո՞վ կարող է, օրինակի համար, միջամտել, չենք ասում Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի, այլ նոյնիսկ փոքրիկ Յունաստանի մաքրային գործերին, այն ինչ, որանից մի քանի ամիս առաջ, երբ Թիւրքիան ուղեց Եւրոպայից ներմուծող մի քանի ապրանքների մաքսը աւելացնել, ահապէս աղմուկ բարձրացրին պետութիւնները և թոյլ չըտեցին այդ անել: Ել չենք ասում այն մասին, որ համարեա թէ ամեն օր այս կամ այն մեծ պետութիւնը միջամտում է նրա գանազան վարչական ու դատաստանական խնդիրների առիթով: Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ եթէ մինչև օրս Թիւրքիան բոլորովին բաժանւած չէ մեծ պետութիւնների մէջ ու դեռ շարունակում է քաղաքականապէս ըստ երևոյթին անկախ դիրք պահպանել, դա լոկ իր աշխարհագրական դիրքի և այն էլ Բոսֆորի ու Դարդանելի շնորհիւ է: Թիւրք կառավարութիւնը այսօր լոկ մի խրտուիլակի դեր է կատարում, որը զրւած է Բոսֆորի ափերին այդ նեղուցները պաշտպանելու համար: Բայց, եթէ պետութիւնները չըկարողացան համաձայնել, թէ ումը պատկանեն այդ նեղուցները, եթէ տաճկական հողերը միմեանց մէջ քաղաքականապէս բաժանելու հնարը չըգտան նրանք, այդ դեռ չէ նշանակում, թէ նրան տնտեսականապէս բաժանելն էլ այնպէս դժւար է: Այդ կարգի վիճելի երկրների վերաբերեալ բուրժուազական դիպլոմատիան մի շատ ճարպիկ էլք է գտել. դա այն է, որ պետութիւններից ամեն մէկը, առանց բաժանելիք երկրի իշխանութեան քաղաքական իրաւունքները խախտելու, նրա նահանգների մի որոշ մասը իր ազդեցութեան տակ է առնում և բացառապէս ինքն է շահագործում այդ մասի բոլոր հարստութիւնները, այլ խօսքերով՝ ինքն է դառնում տնտեսականապէս, — իսկ աւելի ուշ և քաղաքականապէս, — նրա կատարեալ տէրը:

Թէև դա միևնույն բանն է, ինչպէս որ առանց մի մարդու գլուխը կտրելու, նրա ձեռքի կամ ոտի երակը բանալ ու արիւնը քամել, բայց և այնպէս, այս եղանակով երկիրը բա-

ժանելու խնդիրը շատ աւելի հեշտութեամբ ու քաղցրութեամբ է լուծւում: Այսպիսի պարագաներում պետութիւնները իրարու նախօրօք չեն ասում թէ՛ «երկրի այս ինչ մասը ես ինձ կը վերցնեմ, իսկ այն ինչ մասը դու քեզ վերցրու», և ոչ էլ նրանք երկրի տիրոջն են ասում թէ՛ «դու անգոր ու անպէտք ես, հեռացիր, որ մենք քո տեղը բռնենք»: Ընդհակառակը՝ նրանք յայտարարում են, թէ վիճելի երկիրը պիտի մնայ անձեռնմխելի ու անբաժան, իսկ վարադուրի ետեւից նրանցից ամեն մէկը ամենայն քաղաքավարութեամբ մօտենում է դիպուկ Թիւրքիայի պետին և թոյլտուութիւն է խնդրում երկրի այս ինչ կամ այն ինչ մասերով երկաթուղիներ անցկացնել: Դրանից էլ անմեղ ու անվնաս խնդիր, միթէ կարող է լինել: 2⁵ որ նրա քաղաքական իրաւունքներին ոչ ոք չէ ուզում դիպչել, այնինչ, երկաթուղիների շնորհիւ, երկիրը կարող է մշակել, ժողովուրդը հարստանալ. իսկ հարուստ ժողովրդից աւելի շատ հարկեր կարելի է հաւաքել և շատ հաւանական է, որ մի քանի տարուց յետոյ կառավարութիւնը կըկարողանայ իր Ֆինանսներն էլ կարգի բերել: Բացի դրանից՝ երկրի մէջ հազորդակցութեան լաւ միջոցներ լինելով, ըմբոստ ժողովրդի ապստամբական ոգին էլ կըթուլանայ ու մինչև օրս կիսանկախ մնացած ցեղերն էլ կըզսպեն, — որովհետև զօրքի փոխադրութիւնը չափազանց կըհեշտանայ, — և առատ հարկէր կըվճարեն...

Հաւատում է Թիւրք կառավարութիւնը այդ քարոզներին, թէ չէ, — չըզիտենք: Գուցէ մասամբ և վախենում է: Բայց իրողութիւնը այն է, որ երկար տատանումներից յետոյ վերջապէս մի քանի դժեւ շինելու որոշում տրեցաւ մի անգամից, և այն էլ, — որ շատ մեծ նշանակութիւն ունի, — տարբեր ազգերի կապիտալիստներին:

Այդ հանգամանքը այն մեծ նշանակութիւնն ունի, որ մեծ պետութիւնները իրանց շինած երկաթուղիներով Փոքր Ասիան պիտի մի քանի մասերի բաժանեն, իւրաքանչիւրը իր ազդեցութեան տակ պահելու որոշ տարածութիւն սահմանելով:

Իսկ թէ ինչ են նշանակում «ազդեցութեան սահմանները» բառերը, այդ մենք բացատրեցինք վերևում և շատ լազդիտենք Չինաստանի օրինակից: Դա, ինչպէս ասացինք, վիճելի երկրները բաժանելու մի նոր տեսակն է, աւելի քաղաքավարի ու չափազանց մեղմ խօսքերով արտայայտւած: Թէև, ազդեցութեան սահմանները որոշելուց լեւուց, մի առ ժամանակ երկրի տէրը քաղաքականապէս Թիւրքիան կրմնայ, բայց տնտեսականապէս երկրի իսկական տէրերը կամաց-կամաց եւրոպացիները կը դառնան. արդիւնազործութիւնը, առևտուրը, նոյնիսկ հողերը հետզհետէ եւրոպական կապիտալիստների ու Եւրոպայից դաղթած բախտախնդիրների ձեռքը կանցնեն: Իսկ լեւուց, կապիտալիզմի ազդեցութեան տակ երկրում ծագող նոր տնտեսական պայմանները, ի հարկէ, պիտի պահանջեն և նոր քաղաքական պայմաններ: Ուրեմն թիւրք կառավարութիւնը կամ պիտի կամաց-կամաց զիջանի ու փոխի իր այժմեան բարբարոս միապետական ընթիմը, աւելի քաղաքակիրթ կերպարանք ստանայ, լարմաւելով ժամանակի պահանջներին, և կամ թէ Չինաստանի նման նա պիտի դիմի մեծ բռնուցքի օգնութեանը: Թէ առաջին և թէ երկրորդ դէպքում տաճկական ընթիմի վախճանը կը լինի...

Վերևում ասացինք, որ երկաթուղիները մեծ դիւրութիւն պիտի տան թիւրքաց զօրքերի տեղափոխութեանը և ազդակով կը դժարացնեն երկրի ներսում կիսանկախ ցեղերի ապստամբութիւնը, բայց չը պէտք է մոռանալ և այն, որ այդ նոյն երկաթուղիները մեծ դիւրութիւն կը տան նաև եւրոպական զօրքերի տեղափոխութեանը: Մի թէ Բալկանեան թերակղզու մասեր ազդեցող, Եգիպտոսը, Ղիբանանը և այլ երկիրները նոյն երկաթուղային ու ծովային ճանապարհների շնորհիւ չէր, որ անջատուցին Թիւրքիայից և աւելի կամ պակաս ազատութիւն ըստացան: Չատ տեղին է այստեղ լիշել Ջէմա Բլայսի խօսքերը, որ հայկական խնդրի մասին մի անգամ խօսելիս, ասել էր՝ «խօսմենք չենք կաբող անգլիական նաւերը Արարատի զուխը բարձրացնել»:

Իսկ երկաթուղիներ եղած ժամանակ, ո՛չ միայն անգլիա-

կան, այլ և բոլոր մեծ պետութիւնների բանակը կարող է, ի պահանջել հարկին, ամբողջ Փոքր Ասիան հեղեղել, ինչպէս որ նրանք հեղեղեցին Չինաստանը: Որ աստիճան երկաթուղիները միջազգային խաղաղութեանն են նպաստում, նոյնչափ էլ նրանք պատերազմներին են նպաստում...

Այսպէս ուրեմն, Փոքր Ասիայում շինելիք երկաթուղիների պայմանադրերը ստորագրելով, թիւրք կառավարութիւնը իր մօտալուտ մահաւան դատաւճիւրը կնքեց: Այժմ տեսնենք, թէ այդ երկրի ժողովուրդն ինչ սպասելիքներ ունի շինելիք երկաթուղիներից:

IV

Թէ ինչպիսի տնտեսական քայքայումն են յառաջ բերում ընդհանրապէս երկաթուղիները լեւուց երկրներում, այդ մենք տեսանք այս յօդաւորի առաջին գլխում: Յետոյ մենք ասացինք, որ Փոքր Ասիայի շատ տեղերում, առանց երկաթուղիներ լինելու էլ, արդէն սկսել է այդ քայքայման պրօցէսը: Ուրեմն պարզ է, որ երկաթուղիները պիտի միայն փութացնեն նրան ու աւելի ընդարձակեն նրա սահմանները: Երկաթուղիներով բերւած եւրոպական ապրանքները կարճ ժամանակի ընթացքում կը ընեն Փոքր Ասիայի բոլոր շուկաները: Երկրում դեռ ևս մնացած մանր արդիւնազործութիւնը և տնային տնտեսութիւնը արագութեամբ կանհետանան: Պետական հարկերի աճումը մի կողմից, իսկ նոր կեանքի պայմանները միւս կողմից կը զօրացնեն դրամի պահանջը և ժողովուրդն էլ աւելի կը կաշկանդւի վաշխառուներից ցանջը և ժողովուրդն էլ աւելի կը կաշկանդւի վաշխառուներից ցանջը: Թէև երկաթուղիները երկրի հում բերքերի առաջ արցնեցրով: Թէև երկաթուղիները երկրի հում բերքերի առաջ արտահանութեան լայն դռներ բաց կանեն, բայց դրանից շահուող դարձեալ չարչի-վաճառականը պիտի լինի, այն ինչ ժողովրդի համար միայն մթերքները պիտի թանգանան: Դրան օրինակ կարող է ծառայել դարձեալ Հնդկաստանը, որտեղ ամենաերկրի տարիներում անգամ դիւղացիները շարունակ սովի են

մատնւած, որովհետեւ ժողովուրդը պարտքերի մէջ խեղդւած է և իր ամբողջ եկամուտը վաշխառուին է զիջանում ու ինքը մնում է առանց պաշարի: Նոյն երևոյթը նկատուած է և Ռուսիայում, որտեղ մի քանի տարուց ի վեր սովը կարծես բոյն է դրել ամենաբերրի նահանգներում անգամ, չընայելով որ այդ միւլենոյն նահանգներից իւրաքանչիւր տարի տասնեակ միլիոն փութ հացահատիկ է արտահանում դէպի Յընսսայի, Տագան-րոգի և այլ նաւահանգիստները, այնտեղից էլ արտասահման ապրելու նպատակով:

Նոյն երևոյթը պիտի սպասել և Փոքր Ասիայում և այս-տեղ հետեանքը աւելի սոսկալի պիտի լինի, որովհետեւ Ռուսիայում դեռ էլի հետզհետէ զարգացող խոշոր արդիւնադործութիւն կայ. պրօլետարիացող ժողովուրդը մասամբ միջոց ունի զանազան դործարաններում աշխատանք գտնելու, այն ինչ Փոքր Ասիայի պրօլետարիատի միակ ելքը զաղթականութիւնն է: Պրօլետարիատը չէ կարող առանց խոշոր արդիւնադործութեան ապրել և քանի որ իր երկրում այդ չըկայ, նա ստիպւած է թողնել իր սիրած հայրենիքը, ընտանիքը և գնալ թէ-կուզ Միացեալ-Նահանգները, Բրազիլիա, Արգենտին և էլ աւելի հեռու, եթէ միայն նա վստահ է գնացած տեղում աշխատանք գտնելու...

Եւրոպական կապիտալիզմի աւերիչ ալիքները Դերսիմի և այլ լեռնաբնակ ու կիսավայրերի ցեղերին էլ կը հասնեն: Այն, ինչ որ հարիւրաւոր տարիների ընթացքում չըկարողացաւ անել թիւրք կառավարութիւնը, ինչոր անգոր եղաւ անելու եւրոպական գիւլօմատիան, մի քանի տարւայ ընթացքում կանեն տնտեսական նոր պայմանները. բնականաբար եւրոպացիները պիտի պահանջեն ու պիտի օգնեն թիւրք կառավարութեանը կատարելապէս զսպել այդ կիսանկախ թափառական ցեղերին և վերջ դնել նրանց աւաղակալին արշաւանքներին, որպէս զի ապահով դարձնեն իրանց ապրանքներով բեռնաւորւած երկաթուղիները: Իսկ մի անգամ դրանց զսպելուց յետոյ, թիւրք կառավարութիւնը պիտի սկսի այդ անհոգ կեանքի սովորած ժողովրդի վրայ էլ տարածել իր հարկային սիստէմը:

Կամայ թէ ակամայ այդ ցեղերը պիտի թողնեն իրանց թափառական կեանքը ու պիտի սկսեն կանոնաւոր տնտեսութեամբ պարսպել:

Էլ չենք ասում այն, որ երկաթուղիների միջոցով ներս հոսած քաղաքակրթութիւնը ինքն ըստ ինքեան այնպիսի նոր պահանջներ, ուրեմն և դրամի կարօտութիւն կը ծագեցնի, որ ժողովուրդը դարձեալ ստիպւած պիտի լինի նոր կուլտուրայի ենթարկել: Եւ որովհետեւ այդ կիսավայրերի ցեղերը բոլորովին պատրաստուած չեն նոր ծաղող պայմանների մէջ ապրելու, ուստի նրանք աւելի հեշտութեամբ պիտի զոհ գնան կապիտալիզմի աւերիչ ազդեցութեանը. նրանց պրօլետարիականացումը շատ աւելի շուտ պիտի կատարւի և ամենամեծ թշուառները նրանք պիտի լինին...

* * *

Այսպէս անմխիթարական է Փոքր Ասիայի թէ ներկան և թէ մօտիկ ապագան: Եւ մենք շատ յոռետես պիտի լինէինք, եթէ միայն այսօրով ու վաղւանով զբաղէինք: Բարեբախտաբար վաղւանից յետոյ միւս օրն է դալիս, իսկ միւս օրւան հեռաւկարը մեզ աւելի լաւաւես է դարձնում և մենք, այդչափ չարիքներին դիտակից լինելով հանդերձ, ուրախութեամբ ողջունում ենք Փոքր Ասիայում երկաթուղիներ շինելու որոշումը: Բանը նրանումն է, որ այս յօդւածի սկզբում եւրոպական կապիտալիստների մասին խօսելիս, մենք լռելեայն անցանք մի հանգամանք, որ չափազանց կարեւոր է: Ասացինք, որ Փոքր Ասիայի նման յետամնաց երկրներում երկաթուղիներ շինելիս, եւրոպական կապիտալիստների նպատակն է իրենց աւելի ու աւելի աճող ապրանքների համար նոր շուկաներ գտնել: Բայց ներկայումս Եւրոպայում կապիտալիզմը այնչափ զարգացել է, որ այնպիսի մեծ ծաւալ է ստացել, որ այժմ եւրոպական բուր-ժուաղիային շուկաներ են հարկաւոր ոչ միայն իրենց ապրանքները սպառելու, այլ և կապիտալները դործածութեան մէջ դը-

ներու համար էլ: «Մի երկրի կապիտալը քանի աճում է, այն քան էլ քիչ տոկոս է բերում», ասում է Վ. Մարքսը: Այդ խօսքերի ճշմարտութիւնը մենք նկատում ենք ամեն քայլափոխում:

Բայց քիչ տոկոսով բաւականանալ չէ սիրում բուրժուազիան, նա միշտ այնպիսի յետամնաց երկրներ է որոնում, որտեղ նրա կապիտալը, գործածութեան զրեւով, կարող է, փոխանակ 5—7—10%, 40—50 և աւելի տոկոսներ շահ բերել: «Որքան աւելի մեծ շահ է նախատեսնում բուրժուազիան, նոյնքան էլ մեծ ընկն է անում նա», — ասում է նոյն Մարքսը: Եւ յիշաւ, միթէ այդ նախատեսնելիք մեծ շահը չէ, որ այսօր ստիպում է եւրոպական բուրժուազիային իր կապիտալները տեղափոխել Ռուսիա, Կոնգո, Տրանսուալ և այլ երկրներ:

Միթէ ամբողջ Եւրոպան այսօր այնպիսի մեծ վտանգի կ'ենթարկէր ինքն իրեն Զինաստանում, եթէ այդ երկրից ապագայում ստանալիք շահը չափազանց շրջուցիչ չըլինէր: Թէև օտար երկրներում գործարաններ, երկաթուղիներ և այլն հիմնելով, եւրոպական բուրժուազիան զիտակցաբար թէ անգիտակցաբար մրցակիցներ է ստեղծում ինքն իր դէմ, բայց ինչ արած: Հէնց ճիշտ դրա մէջն է կապիտալիստական սխտէմիներքին հակասութիւնը. կապիտալիզմի զարգացման հետ զարգանում են և այն պայմանները, որոնք վերջ է վերջոյ պիտի տապալեն կապիտալիստական արդիւնաբերութեան սխտէմը: Այդպէս է նրա ճակատագրական օրէնքը...

Ահա, այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով, մենք կատարելապէս լիալոյս ենք, որ Փոքր Ասիայի երկաթուղիները եւրոպական ապրանքների հետ միասին շատ շուտով կըսկսեն տեղափոխել դէպի այդ երկիրը և եւրոպական կապիտալներ: Փոքր Ասիայի նման բնական հարստութիւններով ու աժան բանւորներով լի երկիրը կապիտալների գործածութեան ահագին ասպարէզ է ներկայացնում. նրա լեռների ծոցում թաղնւած երկաթը, պղինձը, արծաթը, քարածուխը, նաւթը և այլ հանքերը, նրա հարուստ վարելահողերն ու արօտները շատ շուտով

իրանց վրայ կըղարձեն եւրոպական կապիտալիստների ազաւազագրութիւնը: Իսկ եւրոպացիների օրինակից սիրտ առած, տեղական չարչի վաճառականներն էլ կըսկսեն խոշոր արդիւնագործութիւնների մէջ մտցնել իրանց զիղած կապիտալները: Կըսկսել տեղական խոշոր ինդուստրիան և խոշոր հողագործութիւնը: Ասպարէզ կըբացւի և պրօլետարիացած անգործ ժողովրդի համար. սրանք, ի հարկէ, աւելի կըգերադասեն իրենց հայրենիքում մնալ աւելի պակաս օրավարձով աշխատելու, քան թէ գնալ հեռաւոր երկրներ:

Բայց, որչափ էլ երկրի խոշոր արդիւնագործութիւնը զարգանում է, դարձեալ նա չէ կարողանում բոլոր պրօլետարիացած ժողովրդին աշխատանք մտտակարարել. օր ըստ օրէ կատարելագործող մեքենաները աւելի ու աւելի կըճատում են բանւորների թիւը գործարաններում: Այդպիսով ժողովրդի տրնտեսական վիճակն էլ աւելի կըվատթարանայ Փոքր Ասիայում: Կատարելագործւած մեքենաների շնորհիւ գործարաններից դուրս կըշարունակեն հազարաւոր գործաւորներ, իսկ նրանց տեղը կառնեն կանայք ու մատղաշ երեխաներ. տեղի կուենայ ընտանիքի քայքայում, բարքերի ապականութիւն: Թէև քաղաքները կաճեն, կըբարեկարգւեն, բայց այդ բարեկարգութեան հետ միասին կըբազմանան թշուառները, անառակներն ու պոռնկանոցները... Սակայն այդ բոլոր չարիքները այն գօրաւոր գործօններն են, որոնք մի կողմից՝ կատաղի գայլոյթ են դարձեցնում պրօլետարիատի մէջ, իսկ միւս կողմից՝ նրանց աւելի զիտակցական են դարձնում իրանց դասակարգային շահերի վերաբերեալ: Խեղճութիւնը, թշուառութիւնն ու տառապանքը ամենալաւ դպրոցն է մարդոց՝ մտածել տալու իրենց անեղիքի մասին, իսկ գործարանական կեսնքը, շարունակ միասին և միմեանց հետ կապւած աշխատելու եղանակը, նրանց սովորեցնում են՝ կազմակերպել, համախմբել իրանց ոյժերը և կռիւ մղել իրենց շահագործողների դէմ: Այսպիսով, խոշոր արդիւնագործութեան հետ Փոքր Ասիայում էլ կըսկսւի այն մեծ դասակարգային կռիւը, որը բոլոր կապիտալիստական երկրների յատկանիշն ու անհրաժեշտ պայմանն է: Եւ որչափ երկրում կա-

պիտալիզմը զարգանայ, այնքան էլ այդ կռիւր աւելի սուր կերպարանք կընդունի...

Հայ ժողովրդի դէպի իրենց հայրենիքը ունեցած սէրը աչքի առաջ ունենալով, պէտք է յուսալ, որ Փոքր Ասիայում խոշոր արդիւնադործութիւն սկսւելուց յետոյ, օտար երկրներում աշխատողներից շատերը կըշաապեն իրենց երկիրը վերագառնալ և հէնց դրանք պիտի կազմեն սկսելիք դասակարգային կռւի avant garde-ը: Երկար տարիների ընթացքում Ամերիկայի և այլ երկրների գործարաններում աշխատած լինելով, այդ բանւորները արդէն բաւականին կրթւել ու վարժւել են շահագործող դասակարգի դէմ կռւելու միջոցներին, ուստի պէտք է յուսալ, որ դրանց շնորհիւ Փոքր Ասիայի բանւորական կազմակերպութիւնները շատ արագ կըզարգանան ու երկտը չեն խաբխափի իրենց տակտիկան ու կռւելու միջոցները որոշելու մէջ:

Իսկ այդ հանգամանքը ահագին նշանակութիւն ունի թէ ներկայի մէջ բանւոր դասակարգի վիճակը թեթեւցնելու և թէ գալիք «մարդկային երտնութիւնը» փութացնելու համար:

Այո՛, փշոտ, շատ փշոտ ու տառապանքներով լի է «մարդկային երտնութեանը» հասնելու ճանապարհը, այն երտնութեան, երբ մարդիկ հաւատարմաբար պիտի վայելեն յառաջագիմութեան պտուղները. բայց, զժբախտութեամբ, այդ երջանիկ ժամանակներին հասնելու ուրիշ ճանապարհ չըկայ. մարդկային յառաջագիմութեան ընդհանուր բնաւորութիւնը այդպէս է ամեն տեղ:

Բոլոր ազգերն ու երկիրները վաղ թէ ուշ անպատճառ պիտի անցնեն այդ նույն բովով. հետեւապէս որչափ շուտ, այնքան լաւ: Հէնց այս տեսակէտով, կրկնում ենք, երկաթուղիներից ու նրանց միջոցով զարգացող կապիտալիզմից յառաջանալիք ժողովրդային թշուառութեանը, տանջանքներին ու տառապանքներին կատարելապէս զիտակից լինելով հանդերձ, մենք ուրախութեամբ և անհամբեր կերպով սպասում ենք, թէ երբ վերջապէս պիտի սկսեն Փոքր Ասիայում կառուցւելիք եր-

կաթուղիների գործը: Յանուն աւելի ուշ գալիք ընդհանուր երջանկութեան ու բարօրութեան՝ արժէ կրել ներկայի մասնակի տառապանքները, նամանաւանդ որ այդ երկրի դժբախտ ժողովուրդը ներկայումս էլ արդէն տառապեալ է:



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

երես

Խմբագրութեան կողմից	3
Հ. Ղ. Մ. Սլիշանի նամակը (Ֆաբ-սիմիլէ)	5
Յ. Յովնանիսեան. — «Մենք գնում էինք...» (բանաստեղծութիւն)	9
Ն. Իսահակեան. — Միւրջ երգը (արձ. բանաստ.)	10
Ն. Ժատուրեան. — Բանաստեղծութիւններ	20
Վ. Փափազեան. — Աւետեաց երկրում	23
Ն. Իսահակեան. — «Ախ մեր սիրտը...» (բան.)	33
Ա. Անարոնեան. — Պարձը	36
Յովնանիսեան թուականեան. — Պօէտն ու Մուգան (երգիծ. սօէմա)	64
Վ. Բաշինջաղեան. — Բարերարներ	81
Ա. Ժատուրեան. — Կալանաւորի օրագրից (բան.)	101
Ս. Հախումեան. — Ընդհատուող հեկեկանքներ	103
Սրինգ. — «Ի՞նչ երգեմ» (բան.)	117
Լ. Նազարեան. — Բեկորներ	118
Վ. Պոռչեանց. — Հինգերորդ գինազիթը	122
Յով. Տէր-Միրաքեան. — Անցած-գնացած օրերից	145
Արշակ Զօսանեան. — Արեւտի էջեր	170

երես

Գ. Զուրար. — Երազ	172
Ռ. Պատկանեան. — Փռտուխին Աւագը (Նոր-Նախիջեանի բարբառով)	182
» Նոյնը գրական լեզուով	198
Մ. Նալբանդեանց. — Մի նամակ	215
Վ. Փափազեան. — Ըմբոստ երգեր	218

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հրաչեայ Աջառեան. — Հայոց ծագումը և նախապատմական շրջանը	229
Վարդգէս Սուրէնեանց. — Հայ ճարտարապետութեան տեղը գեղարվեստի պատմութեան մէջ	236
Ե. Շահագիզ. — Հայոց վանքերը և նրանց զերը Հայ կեանքում	255
Կ. Բամբաջեան. — Զարթնաց եկեղեցւոյ պեղումները	303
Գ. Խատիսեան. — Հայոց լեզուն և նրա բարբառները	306
Լ. Նազարեան. — Հայոց սովորութեան - իրաւունքի ու սովորաւորութեան նշանակութիւնը և մեթոդը:	322
Մ. Բերբերեան. — Սմբատ Զաւ-Աղիզ (էտիւդ)	334
Վ. Իւրիյ Վեսելովսկիյ. — Երեմեան-Եւրոպայի ազդեցութիւնը ռուսահայ գրականութեան վրայ	369
Գ. Վանցեան. — Մեր ստիլիստները և լեզուն	391
Ռ. Խանազատեան. — Փոքր-Ասիան և շինելիք երկաթուղիները	398

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Մի քանի աննշան սխալների հետ սպրդել են հետևեալ աչքի ընկնողները.

Երես 205 ներքևից 7-րդ տող. — հարդու, պիտի լինի մարդու:

» 234 Ծանօթութեան մէջ վարպետութեան, պի-
տի լինի — վարդապետութեան:

» 315 ներքևից 5-րդ տող. — Hautversiedung — Lautversiedung

» 315 4-րդ տող. — տասը — տասը: